ВАСИЛ ВАСИЛЕВ

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА БЗНС, ВМРО И БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

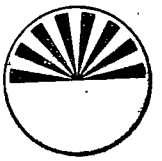

Посвещавам
на моите синове
Атанас и Димитър

VASIL VASILEV

THE GOVERNMENT OF BULGARIAN AGRARIAN UNION, THE INTERNAL MACEDONIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION AND THE BULGARO-YUGOSLAV RELATIONS

Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. Sofia, 1991

ВАСИЛ АТ. ВАСИЛЕВ

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА БЗНС, ВМРО И БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ. 1991

В монографията са разгледани външната политика на правителството на Ал. Стамболийски, отношенията му със Сръбско-хърватско-словенското кралство, от една страна, и отношенията му с ВМРО, от друга.

Заслугата на автора е в това, че той доразвива проучванията на отношенията между двете съседни страни след Първата световна война и втората национална катастрофа (май 1920 — 9 юни 1923 г.).

В подкрепа на авторовата теза са използувани български, английски, югославски и чешки архивни източници, спомени на политически дейци, печатни издания на БЗНС и организациите на македонската емиграция.

Монографията разглежда недостатъчно изследвани досега дискусионни проблеми по националния въпрос и външната политика на България в началото на 20-те години.

ISBN 954-430-065-1

© Васил Атанасов Василев
1991
c/o Jusautor, Sofia

941/Б

ПРЕДГОВОР

Управлението на БЗНС (21 май 1920 — 9 юни 1923 г.) е един от най-сложните и най-наситените със събития периоди от новата ни история. Без преувеличение може да се каже, че с търсенето на среден път между капитализма и социализма то е феномен в европейската история, поради което привлича вниманието на десетки изследователи у нас и в чужбина.

Антикапиталистическите, народовластнически акценти в съсловната идеология на БЗНС са широко известни. Те имат своето съответствие и продължение и на международното поле. Министър-председателят Ал. Стамболийски е убеден и страстен привърженик на демократичните принципи в международните отношения, за мирно разрешаване на споровете и острите проблеми, разделящи различните държави, за изграждането на истинско братство между народите. От гледна точка на общочовешкия прогрес тези възгледи (и по вътрешната, и по външната политика) заслужават висока оценка, но те се оказват доста изпреварили времето си с оглед конкретните балкански, пък и не само балкански условия.

Правителството на БЗНС е принудено да работи в една изключително тежка и сложна международна и вътрешна обстановка. България току-що е преживяла втората си национална катастрофа с всички произтичащи от това пагубни последици. Тя се задушава в обръча на международната изолация, нескриваната враждебност на повечето от съседите и бремето на непоносими финансови задължения. По силата на Ньойския договор на 27 февруари 1921 г. в София се установява Междусъюзническа комисия. Нейната задача е да следи за изпълнението главно на финансовите задължения на България по договора, но тя непрекъснато се намесва в дейността на правителството и нерядко налага отменянето на едни или други негови решения и разпоредби[1]. Народът е покрусен и обезверен, стопанската разруха е ужасяваща. „Мъчно е да се ръководи външна политика — с горчивина отбелязва Ал. Стамболийски — при липса на въоръжена сила зад теб, при наличието на един тежък договор,

[1] ЦДИА, ф. 284 (Министерски съвет), оп. 1, а. е. 4325, л. 1; Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920—1923. С., 1988, 194—196, 199—207 и др.

при наличността на два обръча на концентрирана омраза около теб и при разрушени морални устои.“[2]

Трудностите, които изживява страната, са използувани от реакционните сили, за да засилват напрежението и подготвят връщането си на власт. Те не подбират средствата за постигането на тази цел и умело използуват всяка грешка или нетактичност на правителството, за да го атакуват и разширяват влиянието си. Това заедно с демократичните реформи, предприети от земеделското правителство, изостря класовата борба в страната. В тази обстановка, допълнена от силен външен натиск, властта невинаги съумява да запази хладнокръвие и правилно да прецени позициите и взаимоотношенията на различните политически сили и от коя страна идва най-голямата опасност за него.

Отношението към македонския въпрос и към освободителното движение на македонските българи по много причини, които ще бъдат посочени в по-нататъшното изложение, заема изключително важно място както във вътрешната, така и във външната политика на земеделското правителство. Без преувеличение може да се каже, че от есента на 1922 г. до Деветоюнския преврат от 1923 г. то е остта, около която се въртят вътрешнополитическите събития в страната, а до голяма степен и нейната външна политика. Въпросът има и друга страна. Известни са обвиненията на виновниците за националните катастрофи срещу БЗНС в „пораженство“ и „предателство“ спрямо македонските българи в угода на сръбските шовинистични кръгове[3]. Тези обвинения съвсем не са безобидни, тъй като получават широко разпространение сред българската общественост и в редица случаи са подплатени с действителни, но едностранчиво и пристрастно интерпретирани факти. Това налага много внимателен анализ на тези факти, за да се отсее спекулативното и изопаченото от действителните намерения, мотиви и отговорности на земеделското правителство.

Същото се отнася и за ВМРО. Тъй като организацията влиза в остър конфликт с правителството на БЗНС поради неговата политика на сближение с Кралството на сърбите, хърватите и сло-

[2] Дневници на XI ОНС, III р. с., кн. 2, с. 851.

[3] Вж. напр. Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение. Според данни на Вътрешната македонска революционна организация, май 1923; Василев, Сл. 9-и юний и събитията около Т. Пазарджик (Из дневника ми). Пловдив, 1924, с. 6; Турлаков, Ив. Зидари и гробари (величие и падение) на БЗНС. С., 1931, с. 146; Дели-Ормански (Хр. Стоянов). За патриотизма на българските селяни (Популярна беседа). Шумен, 1931; Манолов, Л. Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. С., 1923; Петков, Д. Виновниците за погрома на България през септември 1918 г. С., 1927.

венците (КрСХС)[4], твърде често в научната литература тя се поставя без каквито и да било уговорки в лагера на най-реакционните буржоазни и дори фашистки сили в страната. В съответствие с това всички нейни по-значителни акции, засягащи пряко или косвено правителствената политика, се представят като предварително съгласувани и дори продиктувани от щабовете на тези сили[5]. Създава се впечатлението, че едва ли не ВМРО е творение на реакционните сили, което те използуват като оръдие в борбата си срещу комунистическото движение в страната и за сваляне на земеделското правителство.

По-нататъшната еволюция на водачите на ВМРО и на организацията като цяло, нейната неблаговидна роля при сваляне на земеделското правителство, при потушаването на Септемврийското въстание и особено при кървавата разправа с комунистическото и единнофронтовското движение след Априлския атентат от 1925 г. идват да подсилят още повече тези крайно негативни оценки. При това не се отдава необходимото значение на някои добре известни факти, които противоречат на посочените оценки. Ще припомним само по-важните от тях, а именно: инструкцията на ЦК на ВМРО да се гласува за Югославската комунистическа партия при изборите за Учредителна скупщина през ноември 1920 г., опитите за разбирателство с ЮКП, БКП и Съветския съюз през 1922 г., устното споразумение между БКП и ВМРО непосредствено преди Септемврийското въстание от 1923 г., преговорите с отговорни представители на съветското правителство и Коминтерна, завършили с подписването на известния Майски манифест от 1924 г.,

[4] От 1929 г. Югославия. В печата и дипломатическата документация това наименование се употребява още от началото на 20-те години на века.

[5] Вж. напр. История на България. Т. 3. С., 1964, с. 88; История на БКП. С., 1981, 223—224, 231; Кършевская, А. Н. Падение правительства Земледельческого союза в Болгарии. — Ученые записки Института славяноведения. Т. 11, 1955, с. 69, 93; Гришина, Р. П. Возникновение фашизма в Болгарии 1919—1925 г. С., 1976, 78—79, 116—117; Димитрова, Ст. Отношението на БКП (т. с.) към БЗНС и Александър Стамболийски през самостоятелното управление на Земеделския съюз. — В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980, с. 242; Митев, Й. Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и юнското антифашистко въстание. С., 1973, с. 59, 112, 122—123. Трябва да се подчертае, че на доста места в тази си монография и по-специално при излагането на събитията около непосредствената подготовка на 9-юнския преврат проф. Й. Митев дава правилни преценки за ролята на ВМРО. Същото се отнася и за наскоро излезлия ценен монографичен труд на изтъкнатата изследователка на историята на БЗНС Д. Петрова „Самостоятелното управление на БЗНС 1920—1923“ (С.,1988). Авторката е изследвала задълбочено взаимоотношенията на Земеделското правителство с ВМРО, но на редица места (с. 181, 182, 235, 305—306, 331) е повторила прекалено отрицателните едностранчиви оценки за ВМРО и тезата за координираността на нейните по-значителни акции с тези на реакционните сили в страната още от лятото на 1920 г.

и др. Към тях, разбира се, трябва да се добави и самата същност на организацията. Нейната главна задача е организирането на решителна съпротива срещу националното потисничество и политиката на насилствена денационализация и асимилация. Ако си послужим с типологията на войните, дадена от В. И. Ленин[6], ръководената от ВМРО въоръжена борба безспорно принадлежи към справедливите националноосвободителни войни.

Противоположно на отрицателните оценки за ВМРО и Изпълнителния комитет на македонските благотворителни братства в България оценката за Временното представителство на обединената бивша ВМРО и Македонската федеративна емигрантска организация (МФЕО), разглеждани като левица в движението, бе почти изцяло положителна. По този начин се създаваше неправилна представа за ролята и заслугите на различните течения в освободителното движение на македонските българи. Несправедливо се омаловажаваха усилията и жертвите на стотици и хиляди самоотвержени борци, които, водени от чувства на най-чист патриотизъм и свободолюбие, успяват за късо време и при най-тежки условия да изградят една мощна, боева конспиративна организация, ползуваща се с подкрепата на мнозинството от емиграцията и от българското население във Вардарска и Егейска Македония. С разгърнатата от нея енергична организационна, пропагандистка и въоръжена дейност тя си извоюва безспорен авторитет както сред национално потиснатите българи, така и сред българската и международната общественост. Известно изключение от тази изцяло положителна оценка за Временното представителство правят проф. К. Палешутски и акад. Хр. Христов, които, макар и съвсем бегло, посочват и някои отрицателни страни в идеологията на представителството[7]. Едва напоследък с една студия на Ал. Гребенаров бе направена по-определена, но все още недостатъчна стъпка в тази насока[8].

Като изтъква всичко това, авторът не приканва към всеопрощение на грешките и жестокостите, извършени от ВМРО, а само към по-всестранно и обективно изясняване на историята на освободителното движение на македонските българи, и то не въобще, а само за началния период, завършващ с Деветоюнския преврат от 1923 г. Трябва да се каже, че тази преоценка вече е започнала и

[6] Ленин, В. И. Съч. 4. изд. Т. 21, с. 154; Т. 22, с. 323; Т. 23, с. 211.

[7] Палешутски, К. Македонската емиграция в България по време на Парижката конференция през 1919 г. — ИПр, 1969, № 5, с. 59; Христов, Хр. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, с. 231, 240.

[8] Гребенаров, Ал. Македонската емиграция в България след Първата световна война (октомври 1918 — октомври 1919 г.). — ИБИД, 39, 1987 (отпечатан едва в началото на 1989 г.), 157—158, 169—170, 178—179, 181—186.

направеното съвсем не е малко. В известния си голям труд за Септемврийското въстание от 1923 г. акад. Д. Косев споменава, че при окупирането на Кюстендил в началото на декември 1922 г. „македонските терористи действуват като оръдия на капиталистическата буржоазия", но когато говори за състава на въоръжената сила, с която буржоазната реакция се готви да вземе властта, той не включва в нея ВМРО[9]. Много внимателен в това отношение е проф. К. Палешутски, който има безспорен приоритет в изследването на македонския въпрос и освободителното движение на македонските българи след Първата световна война[10]. Същото се отнася и за историята на Благоевградската партийна организация, в която се отбелязва, че дясното ръководство на ВМРО „по същество", т. е. фактически, без наличието на формално споразумение, превърнало организацията в „оръдие на българската реакционна буржоазия"[11].

В по-нови трудове на проф. Н. Недев и проф. Ст. Радулов това внимателно загатване вече е доведено до една, макар неподробно аргументирана и на моменти непоследователно защитавана[12], научна теза — че като цяло борбата на ВМРО срещу земеделското правителство подпомагала действията на реакционните сили за сваляне му, но това не означава, че организацията е загубила своята независимост и е действувала изцяло под диктовката на тези сили. Проф. Недев изтъква, че в отчаянието си от това, че „живи части се късат от снагата на нацията, че се извършва насилническа асимилация", организацията, „без да съзнава, обслужва политиката на буржоазията". И двамата автори не се задоволяват само с критика на грешките и реакционните страни в дейността на ВМРО, а подчертават, че „изостряне то на борбата срещу ВМРО бе една от най-големите грешки на земеделското правителство"[13].

Взети поотделно, разглежданите в тази монография проблеми са изследвани или засягани не в една научна публикация. За исто-

---

[9] К о с е в, Д. Септемврийското въстание 1923. 2. изд. С., 1973, 67—68, 79. Така постъпва и Д. Тишев в новия си труд „Д-р Райко Даскалов. Жизнен път и обществена дейност" (С., 1988, с. 273).

[10] П а л е ш у т с к и, К. Македонската емиграция в България. . ., 52—67; Вътрешната македонска революционна организация 1918—1924. — ИИИ БКП, 49, 1983.

[11] История на Благоевградската окръжна организация на БКП. С., 1979, 119—121. Такава позиция заема и Д. Добринов в статията си „Тодор Александров и македонското революционно движение" (Векове, 1980, № 1, с. 86).

[12] Н е д е в, Н. Александър Стамболийски и заговорът. С., 1984, с. 56, 65, 75; Р а д у л о в, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1984, с. 382, 383, 384, 387.

[13] Н е д е в, Н. Цит. съч., с. 58, 66—69, 74, 75; Р а д у л о в, Ст. Цит. съч., с. 257, 387, 380, 388, 391.

рията на освободителното движение на македонските българи през разглеждания период разполагаме със значителен брой трудове както на наши, така и на чуждестранни автори[14]. Не по-зле изследвани са появата на фашизма, оформянето и активността на реакционния буржоазен фронт срещу правителството на БЗНС и засилилото се комунистическо движение в страната, мястото на ВМРО в този фронт, противодействието на земеделската власт срещу настъплението на реакцията и нейното отношение към ВМРО, подготовката и извършването на Деветоюнския преврат[15]. Същото се отнася за българо-италианските отношения през управлението на БЗНС, италианската политика по македонския въпрос и по-специално отношението ѝ към ВМРО[16]. Макар и сравнително по-

[14] Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918—1941. С., 1983; Македонската емиграция в България. . .; Вътрешната македонска революционна организация. . .; Илинденската организация (1921—1924 г.). — ИИИ БКП, 61, 1988, 88—96; Димитров, Г. В. БКП и революционното движение в Благоевградски окръг 1913—1925 г. С., 1972; Добринов, Д. За отношенията между БКП и ВМРО (1919—1923 г.). — ВИС, 1983, № 84; Тодор Александров и македонското революционно движение. — Векове, 1980, 1, 87—88; Попов, С. Страници от историята на националноосвободителното движение в Благоевградски окръг. — ВИС, 1986, № 2; Още веднъж за отношенията между БКП и ВМРО (1919—1923). — ИО, 1984, № 4, 46—58; Гоцев, Д. Младежките националноосвободителни организации на македонските българи. 1919—1941. С., 1988, 15—19, 78—82, 159—163, 202—205; Пандевски, М. Македонската емиграција во периодот од 1918 до 1924 г. и победата на Октомвриската револуција. — ГИНИ. Скопје, 1967, № 1, 25—76; Македонското ослободително движење во емиграцијата и Октомвриската революција (1918—1923). — ГИНИ, 1967, № 2, 69—84; Лапе, Љ. Идејни основи на Привременното представништво на бившата обединета Внатрешна македонска револуционерна организација и неговата активност на Версајската мировна конференција во Париз 1919 година. Историја. Скопје, 1973, № 2, 53—96; Битоски, Кр. Македонските добротворни братства во Бугарија и нивната активност за создавање на обединената и независна Македонија (1918—1934). — ГИНИ, 1970, № 2, 93—106. Този автор, както и М. Пандевски, застъпва известната теза на историографията на СР Македония за македонската нация, но прави това твърде внимателно и от фактографска гледна точка изследването му съдържа ценни приноси. Съществува и значителна полемична и мемоарна литература на дейци на движението, която е посочена на съответните места в изложението.

[15] Митев, Й. Цит. съч.; Косев, Д. Цит. съч.; Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и . . .; Кризата в обществено-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България (1919—1923). — НТАОНСУ, 52, 1972; Гришина, Р. П. Возникновение фашизма в Болгарии . . .; Недев, Н. Александър Стамболийски и заговорът . . .; Георгиев, В. Народният сговор. — ГСУ, 68, 1979; Преговорите около създаването на Конституционния блок. — Векове, 1974, № 1; Кожухаров, К. Военната лига и борбата на реакцията против правителството на Ал. Стамболийски. — ВИС, 1969, № 2; и др.

[16] Димитров, И. Фашистка Италия, земеделският режим и Деветоюнският преврат. — В: В чест на акад. Димитър Косев. С., 1974; Фашистка Италия и БЗНС. — В: В чест на акад. Христо Христов. С., 1975; Фашистка Италия и ВМРО. — В: В чест на чл.-кор. Туше Влахов. С., 1975; Troebst, St. Mussolini, Ma-

слабо разработена, външната политика, по-специално българо-югославските отношения при управлението на БЗНС и ролята на ВМРО за тяхното развитие, също е била предмет на научни изследвания и публикации[17].

Отделно трябва да бъдат посочени обобщаващите трудове на Джон Бел и на изтъкнатата изследователка на селското движение в България след Първата световна война д. и. н. Димитрина Петрова, разглеждащи цялостно управлението на БЗНС[18]. Освен научната съществува и доста богата мемоарна и полемична литература[19].

Независимо от значителния брой публикации обаче редица страни и моменти от разглежданата в този труд проблематика остават дискусионни, недостатъчно осветлени, или пък са им да-

---

cedonien und die Mächte 1922—1930, Köln etc.: Böhlau, 1987 (Dissertationen zur neueren Geschichte).

[17] Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 2. С., 1979; Нишката спогодба от 1923 година. — Векове, 1973, № 5, 34—41; Документи за българо-югославските политически отношения 1922/1923 година. — Векове, 1974, № 2—3, 109—114; Мичева, Здр. Българо-югославските отношения (1919—1923). — Векове, 1980, № 3, 13—17; Петров, М., Ст. Стефанова. Александър Стамболийски и българо-югославското сближение (окт. 1919 — юни 1923). — ВИС, 1981, № 5; Avramovski, Ž. Makedonsko pitanje u Jugoslovensko-Bugarski odnosi u XX veku. — Zbornik radova. T. 2. Beograd, 1982, 147—166; Todorović, D. Jugoslavija i balkanske države 1918—1923. Beograd, 1979; Vinaver, V. Ugrožavanje Jugoslavije 1919—1932. — Vojnoistorijski glasnik, 1968, I; Todorov, K. Balkan Firebrand. The Autobiography of a Rebel, Soldier and Statesmen, Ziff-Davis Publishing Company, Chicago-New York, 1943, 151-192.

[18] Bell, J. D. Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923, Prinseton Univ. Press, New Jersey, 1977; Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920—1923. С., 1988. Ползувам се от случая да благодаря на д-р Петрова за възможността, която ми предостави да се запозная с интересуващите ме части от този труд още преди даването му за печат.

[19] Радолов, Ал. Превратът на 9-и юний и престъпното нехайство. С., 1931; Турлаков, М. История, принципи и тактика на Бълг. Земледелски Народ. Съюз. Ст. Загора, 1929, с. 181, 215, 229—230; Турлаков, Ив. Цит. съч., 39—40, 60—63, 76—81, 86, 95—100, 147; Дели-Ормански (Хр. Стоянов). За пораженството в Земледелския съюз (опитите да се измести Земледелската организация из правия ѝ път). Шумен, 1931, с. 44,63—64,76—77; Петканин (Неделко Атанасов). По трудния път (БЗНС на власт през 1919—1923 г.). Ч. II. Принципите и практиката на Земледелското управление в България. С., 1931, с. 84, 97; Панов, Ал. Ал. Стамболийски в политическия живот на България. С., 1921; Убиецът на Александър Стамболийски говори. С., 1945; Василев, Сл. 9-и юний и събитията около Т. Пазарджик (Из дневника ми). Пловдив, 1924, 13—26; Таков, П. Съдбоносни дни (Из миналото на Земледелския съюз). С., 1926; Аврамов, А. Истината по големите въпроси. Предизвикани разяснения по повод тенденциозната книга „Превратът на 9 юний и престъпното нехайство". С., 1932.

дени оценки, които изискват допълнения и корекции. Такива са например появата, развитието и същността на федеративното течение в освободителното движение на македонските българи, отношението на земеделското правителство към движението, опитите му да го постави под свой контрол, включително с въоръжено насилие и чрез създаване на своя емигрантска организация, натискът на Белград за ликвидирането на четническото движение, организирано от Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО), разговорите между министъра на войната Ал. Димитров и министър-председателя Никола Пашич в Белград и поетите ангажименти от българска страна, дипломатическата борба около колективните ноти на съседите срещу България от 1921 и 1922 г., т. нар. Неврокопски и Кюстендилски събития от есента на 1922 г., Нишкото споразумение от март 1923 г. и др.

Изброявайки тези проблеми, още веднъж искам да подчертая, че при повечето от тях не става въпрос за пълна, а за недостатъчна изясненост. За да се разбере по-ясно за какво става дума, ще приведа само един пример. Проф. Радулов, който е автор на едно от най-пълните и сериозни изследвания по някои от основните проблеми, разглеждани в този труд, сам подчертава, че „отношенията между БЗНС и ВМРО са един твърде сложен и многостранен проблем, изследването на който излиза извън нашата задача“[20]. Като отдавам дължимото на скромността на проф. Радулов, ще добавя, че това, което поради обективни или субективни причини се е оказало извън полезрението на авторите, които са разработвали посочените в заглавието въпроси, е една от главните задачи на този труд. Освен това той е посветен на група органично свързани помежду си проблеми, които, макар и засягани в редица публикации, не са били монографично изследвани в тяхната съвкупност и взаимна обусловеност. Научната значимост на тези проблеми е вън от всяко съмнение, тъй като те имат пряко отношение както към историята на БЗНС, вътрешнополитическото развитие и външната политика на България през разглеждания период, така и към историята на освободителното движение на македонските българи непосредствено след втората национална катастрофа.

За да не пострада пълнотата на изложението, в книгата се засягат и въпроси, които са широко известни от научната литература. Когато съответните факти и събития са изчерпателно изяснени, авторът само ги отбелязва, но тогава, когато по негова преценка това не е направено в необходимата степен за важни събития, които навремето са имали голям обществен отзвук, той ги описва с подобаващите им подробности.

[20] Радулов, Ст. Цит. съч., с. 380.

Освен съществуващата научна, мемоарна и полемична литература по въпроса за написването на труда са проучени стотици неизползувани или малко използувани оригинални архивни документи от Централния държавен исторически архив (ЦДИА), Централния партиен архив (ЦПА), Централния военен архив (ЦВА), Архива на министерството на вътрешните работи (АМВР), Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий" (НБКМ БИА), Научния архив на БАН (НАБАН), архивите на Британското и Чехословашкото външно министерство, стенографските дневници на Народното събрание, печатните органи на БЗНС, на организациите на македонските българи и други ежедневници.

Запазената огромна архивна документация, ежедневният печат и най-разнообразните други източници дават възможност да се проследи в най-малки подробности развитието на разглежданите събития, процеси и проблеми. Тук трябва да спомена оригиналните документи от архивата на ВМРО, разпръснати в различни архивохранилища, дипломатическата преписка по българо-югославските отношения, поверителните писма, записки и преценки на Ал. Стамболийски и неговите най-близки сратници, донесенията на изключително добре информираните за положението в България и Югославия дипломатически представители на Великобритания, Франция, Италия и Чехословакия в София и Белград, разпорежданията, докладите и резолюциите на военните власти, засягащи дейността на ВМРО и положението на българо-югославската граница, документи за мерките на земеделското правителство за задушаване на четническата дейност от българска територия и за подчиняване на освободителното движение на македонските българи на своята политика за сближение с Кралството на сърби, хървати и словенци, включително решения на Министерския съвет, доклади на окръжните управители в Петрич и на земеделския депутат Георги Йорданов за положението в окръга и за разговорите им с ръководни дейци на ВМРО, дневниците на секретаря на легацията в Белград Константин Людцканов-Цанков и на Евтим Спространов — евангелистки пастор, виден масон, служител на Министерството на външните работи и активен деец на освободителното движение на македонските българи, спомените на голям брой участници и съвременници на разглежданите в този труд събития и др.

Авторът почти не е работил в югославски архивохранилища и библиотеки, но тази празнина до голяма степен е запълнена чрез трудовете на югославски историци, които отлично познават и ползуват югославските източници. Трябва да се отбележи обаче, че тези източ-

ници не са особено богати, което принуждава и колегите от западната ни съседка да прибягват до документи от чуждестранен произход и до сведенията от ежедневния печат. Освен югославските публикации по темата в този труд широко са използувани донесенията на българските, британските и чехословашките дипломатически представители в Белград, които съдържат пълна и изключително ценна информация за положението във Вардарска Македония и за политиката на югославските управляващи кръгове по македонския въпрос и по отношенията с България. Донесенията на италианските, френските, австрийските, американските и германските дипломати в КрСХС са ползувани косвено чрез цитираните в изложението трудове на И. Димитров, Д. Тодорович, Ж. Аврамовски, Ив. Катържиев, Ст. Трьобст и др.

Авторът благодари на посочените архивни и други учреждения за предоставените му изключително ценни документи и материали, на рецензентите ст. н. с. I ст. д-р Димитрина Петрова и ст. н. с. Милен Куманов, а така също на всички колеги от Института по история при БАН, които участвуваха в обсъждането на труда преди даването му за печат.

ПЪРВА ГЛАВА

ОФОРМЯНЕ НА ПОЗИЦИИТЕ И НАЧАЛО НА ПРОТИВОБОРСТВОТО

1. *Развитието на македонския въпрос от края на Първата световна война до поемането на властта от БЗНС*

Участието на България в Първата световна война завършва с втора, още по-тежка от първата, национална катастрофа. Националното обединение, в името на което се водят четири кървави войни, се оказва неосъществима задача, тъй като срещу него действуват могъщи заинтересовани сили. След рухването на фронта през септември 1918 г. всички усилия на нацията са насочени към ограничаване размерите на катастрофата и смекчаване тежестта на присъдата, която победителите готвят на откритата през януари 1919 г. Конференция за мира в Париж. И този път обаче българското общество се оказва разединено по отношение на пътищата, по които да се стигне до осъществяване на тази цел.

На 28 ноември 1918 г., след решението на съглашенското командуване българските войски и администрация да напуснат Южна Добруджа, правителството на Ал. Малинов подава оставка. На следващия ден е съставен нов коалиционен кабинет начело с дотогавашния министър на външните работи Теодор Теодоров, един от водачите на Народната партия. Новото правителство включва представители на всички буржоазни и дребнобуржоазни партии без Либералната, която вмъква България във войната на страната на Централните сили. В него влизат и двама министри от БЗНС (Димитър Драгиев и Цанко Бакалов), към които през май 1919 г. се присъединява и Александър Стамболийски[1].

Една от първите дипломатически стъпки на новия министър-председател е да потърси споразумение с Белград по спорните въпроси и главно по македонския въпрос още преди свикването на Конференцията за мира[2]. След логичното отхвърляне на този опит

[1] История на България. 2. прераб. изд. Т. 3. С., 1964, с. 36.

[2] Todorović, D. Цит. съч., с. 19. Авторката цитира оригинални документи от Архива на военноисторическия институт в Белград.

българската дипломация залага изцяло на противоречията между Великите сили победителки, като надценява готовността и възможностите на Вашингтон, Рим и отчасти на Лондон да повлияят върху решенията на конференцията в благоприятен за България смисъл.

По свои съображения, свързани с териториалните спорове с КрСХС и с борбата срещу френското влияние на полуострова, италианското правителство, което разполага с най-големия окупационен контингент в България, не пести обещанията, че на предстоящата Конференция за мира ще защитава българските национални интереси. Същевременно американският консул в София Доминик Мърфи заявява, че неговото правителство е решило да постави пред конференцията македонския въпрос и че до нейното окончателно решение Македония ще бъде окупирана не от сръбски и гръцки, а от войски на съглашенските велики държави[3].

В съответствие с тези надежди и по тактически съображения — искай много, за да получиш все пак нещо — първоначално българското правителство настоява за присъединяване на цяла Македония към България, като се позовава на издигнатия от съглашенците принцип за народността при определяне на следвоенните граници в Европа[4]. Отстъпвайки постепенно, в края на май 1919 г. правителството моли председателя на Конференцията за мира да се проведе под контрола на Обществото на народите плебисцит сред населението на оспорваните от съседите български земи[5]. Естествено то очаква от плебисцита същия резултат — обединение на Македония с България, само че не предлага това директно, както дотогава, а по косвен начин. Трябва да се отбележи, че предложението не е съвсем безпочвено, а се основава на възприетата вече от Конференцията за мира практика за организирането на плебисцити в някои спорни области между държавите в Централна Европа и на информациите, че американската делегация още не се е отказала от идеята за плебисцит в Македония[6].

[3] Пак там, с. 20.

[4] Този принцип е формулиран в нотата на Съглашението от 30 ноември 1916 г. на първото предложение на Централните сили за мир, в Манифеста на руското Временно правителство от 9 април 1917 г., в Декларацията на британския министър-председател Лойд Джордж от 5 януари 1918 г., в прочутите 14 точки от посланието на американския президент Джеймс Удроу Уилсън от 8 януари 1918 г. и др. — вж. Джордж, Л. Военные мемуари. Т. 5. М., 1938, 343—351; Лемин, И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно 1919—1925. М., 1947, с. 56; Farmer, Fr. Woodrow Wilson, Reader, Oceana Publications. New York City, 1956, 177-180.

[5] Българската делегация за мира. Документи по договора в Ньойи. С., 1919, с. 28.

[6] Генов, Г. П. Правното положение на малцинствата (с особен оглед на българските малцинства в съседните държави). С., 1929, с. 55.

Доказателство за възможността за налагане на плебисцита в Македония е и поведението на СХС правителство. Неговата позиция е твърде уязвима, тъй като, когато става дума за спорните територии с Италия, то е за плебисцит, а когато се предлага същата мярка и за Македония, е решително против. Министър-председателят Никола Пашич съзнава тази слабост и за всеки случай нарежда, „без да се щадят средствата и труд, да се осигури благоприятен резултат" от евентуален плебисцит в Македония. Тъй като не се разчита на мнозинството от населението, което е с българско национално съзнание, инструкцията е да се спечели на всяка цена мюсюлманското население, като се изпратят специални емисари от Босна, а чрез пропаганда, подкупи и благотворителност — поне част от славянското. Пашич предупреждава, че всичко това трябва да се прави в най-голяма тайна, „осторожно, но бързо", и завършва: „не жалете разходите за спасяването на Стара Сърбия и Македония."[7]

Правителството на Теодоров поставя въпроса за автономия на Македония със значително закъснение, едва след като получава проекта на Ньойския договор и се убеждава, че са изчерпани всички възможности за маневриране. В бележките си по проекта българската делегация на конференцията заявява, че ако организирането на плебисцити се счете за нецелесъобразно, тя е съгласна „да се въздигне Македония в географическите й граници в една независима държава, поставена под контрола на главните съюзни и сдружени държави или на една от тях, която Конференцията би посочила"[8]. Нещо повече, в изказването си пред Народното събрание при обсъждането на проекта на Ньойския договор министърът на външните работи Михаил Маджаров заявява, че ако Гърция и КрСХС приемат предложението за независима Македония, България е готова да отстъпи своя дял от нея[9].

Трябва да се отбележи, че „неохотата", с която българското правителство се отнася към идеята за независима Македония, е само привидна. Всъщност при създалите се изключително тежки условия след поражението в световната война и то, подобно на организациите на македонските българи, вижда в нейното реализиране една от малкото възможности за избавяне на тази значителна част от нацията от чуждо иго и запазване на някаква, макар и минимална, надежда за обединение в неопределеното бъдеще. Веднага след погрома при Добро поле тогавашното правителство на Александър Малинов заявява на представители на Съглаше-

[7] Todorović, D. Цит. съч., с. 41.
[8] Българската делегация за мира . . ., с. 161.
[9] Дн. (стенографски) на XVIII ОНС, I изв. с., кн. 1, С., 1919, 88—89.

нието, че „въз основа принципите на Уилсона би трябвало Македония, дето болшинството от населението е българско, да бъде дадена на България, ако обаче ще се правят отстъпки от тия принципи и не може да стане това, българското правителство е съгласно да се *създаде от Македония независима държава* под протектората на Великите сили". Освен това официално изявление „близки до правителството хора" заявяват на „тия съглаш. воен. представители, че ако, за да се осъществи независимостта на Македония, е *нужно България да върне получената част от Македония през 1913 г., тя е готова и това да стори*"[10].

Формално правителството на Т. Теодоров не продължава линията на Малинов, но в една тайна инструкция на министър-председателя до управляващия легацията в Берн изрично се подчертава, че ако националното обединение се окаже невъзможно, „ний ще предпочетем пред всяко друго разрешение на въпроса от Конференцията да се даде на македонското население под егидата на някоя от държавите на Антантата или Америка едно самоуправление, за да може то в известен период от време да се самоопредели чрез допитване, към коя от балканските държави желае да бъде присъединено... Изборът на момента за подобна постъпка зависи от обстоятелствата и може винаги да бъде правена като една субсидиарна защита на нашите национални домогвания."[11]

С други думи, възприетата от българското правителство линия на поведение по въпроса за автономията на Македония е въпрос на тактика и на конкретна преценка, кога точно да се премине на тази позиция. Едно от най-важните негови съображения да се въздържа до последния момент от издигането на лозунга за „самоуправляваща се" или независима Македония е да не се навреди на осъществяването на тази идея. Историческият опит е убедил меродавните дипломатически кръгове в Европа, че българите издигат лозунга за автономията на Македония само когато са „на тясно", и го разглеждат единствено като стъпка към обединението[12]. Ето защо българската дипломация предпочита да не поставя официално този въпрос и да предизвиква подозренията на силите

---

[10] Гергинов, Кр., Ц. Билярски. Непубликувани документи за дейността на Тодор Александров и ВМРО (1910—1912). — ВИС, 1987, № 2, с. 214. Курсивът е в оригинала.

[11] ЦДИА, ф. 176 (Министерство на външните работи), оп. 4, а. е. 15, л. 9. За позицията на българското правителство на Парижката конференция за мира по-подробно вж. Василев, В. Ат. Македонският въпрос пред Конференцията за мира през 1919 г. — ИПр, 1988, № 7, 18—35. Там е посочена и съответната литература.

[12] Вж. напр. Zotiades, G. B. The Macedonian Controversy. Thesaloniki, 1961, 22—23.

победителки, а да предостави това на ИК на македонските благотворителни братства и други организации и личности[13].

Непосредствено след излизането на България от войната в освободителното движение на македонските българи се оформят две основни течения[14]. Изразител на течението, което апелира за присъединяване към България и тясно придържане към българската държавна политика, е Изпълнителният комитет на македонските благотворителни братства (ИК) с председател висшия съдебен служител Иван Каранджулов. Изпълнителният комитет на практика е легално проявление на усилено възстановяваната от Тодор Александров и ген. Александър Протогеров Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО). Трябва да се подчертае, че в нашата и чуждестранната историческа книжнина се е наложила една твърде опростена и поради това неточна представа за позицията на ИК. Без каквито и да било уговорки тя се характеризира като напълно нереалистична и неотговаряща на настроенията и вижданията на българската емиграция от Македония. Всъщност ИК не е по принцип срещу автономията, а просто споделя съображенията и следва линията на българското правителство. Още в съвещанията на емигрантски дейци от октомври и началото на ноември 1918 г., т. е. преди формирането на ИК, се подчертава, че емиграцията трябва да изрази открито стремежа на македонските

---

[13] Така например на международната социалистическа конференция в Берн през февруари 1919 г. Я. Сакъзов, очевидно в съгласие с правителството на Т. Теодоров, заявява, че ако присъединяването на Македония към България се окажело невъзможно, областта трябвало да се постави под защитата на ОН и да се превърне в една свободна и достъпна за всички балкански народи провинция (ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 23, л. 143). Кръговете около Балканския комитет в Лондон и видни общественици в други страни упорито пропагандират идеята за автономна Македония и изпращат съответни изложения до ръководството на Конференцията за мира.

[14] Палешутски, К. Македонската емиграция в България по време на Парижката конференция през 1919 г. — ИПр, 1969, № 5, 52—67; Битоски, Кр. Македонските добротворни братства во Бугарија и нивната активност за создавање на обединета и независна Македонија (1918—1934). — ГИНИ, 1971, №2, 93—106; Лапе, Љ. Активноста на Главниот отбор на македонските друштва во Швајцарија 1918—1919 и документацијата за тоа. — ГИНИ, 1965, № 1, 131—191; Христов, Хр. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, 209—212, 228—242; Спектатор. Македонската емиграция и българският национален въпрос. С., 1919; Стрезов, Г. Македонските емигранти в Швейцария през световната война. С., 1931; Македонците в Америка. — Македония, № 61, 14 юли 1920; Андонов-Полјански, Хр. Г. Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 г. со избор од документацијата.—Архив на Македонија, Скопје, 1973, с. 19 и 26; Stefanov, K. We The Macedonians. Bern, 1919; Retour vers l'Autonomie. Exposé et comentaire de la Déclaration des membres de l'Ex-organisation Révolutionnaire Macédonienne, 1918; Гребенаров, Ал. Цит. съч., 149—188.

българи за национално обединение и присъединяване на Македония към България, но „в крайния момент, ако се види, че не е възможно присъединяването ѝ и има възможност за разпокъсването ѝ“, отново да се издигне лозунгът за автономия[15]. На Учредителния събор на Съюза на македонските благотворителни братства (22 ноември 1918 г.) въпросът се поставя по същия начин, но в унисон с линията на правителството се решава да се настоява преди всичко за обединение[16]. В началото на януари 1919 г. Ив. Каранджулов и Б. Татарчев разговарят от името на ИК с министър-председателя Т. Теодоров и членовете на кабинета Андрей Ляпчев, Стоян Костурков и Стоян Данев. В тези разговори се стига до единодушното решение, че ако обединението се окаже невъзможно, самото правителство ще предложи на Конференцията за мира оформянето на Македония в самостоятелна държавно-политическа единица[17]. Тази позиция се потвърждава от проведения на 28 януари 1919 г. Трети месечен събор на братствата. По-късно, когато на Осмия месечен събор от 6 юли с. г. се възприема линията само за автономна (независима) Македония, Изпълнителният комитет обяснява, че това се е имало предвид като резервен и наложен от обстоятелствата вариант още при Учредителния събор на Съюза на братствата от 22 ноември 1918 г.[18]

Антиподът на Изпълнителния комитет и ВМРО е т. нар. Сярска група, около която се формира Временно представителство на обединената бивша Вътрешна македонска революционна организация. Временното представителство има твърде разнороден състав — революционни марксисти начело с Димо Хаджидимов, анархисти начело с Михаил Герджиков и левонастроени националреволюционери, предимно от Западна Македония, начело с Гьорче Петров, изтъкнат ръководител на ВМРО и съратник на Гоце Делчев. Те са дълбоко убедени, че за успеха на македонската кауза на Парижката конференция за мир е необходимо от освободителното движение на македонските българи да бъдат отстранени всички ония, които са компрометирани пред съглашенските сили като поддръжници на Германия и на германофилското правителство на В. Радославов през време на войната.

Временното представителство поддържа, че единственият начин да се спасят македонските българи от чуждо владичество и

[15] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 769, 804—808; Гребенаров, Ал. Цит. съч., 151—153.

[16] ЦДИА, ф. 847, оп. 5, а. е. 1, л. 804—808.

[17] Лист за македонската емиграция № 1, 2 юли 1919.

[18] НБКМ БИА, ф. 324 (Дневници на Е. Спространов), а. е. 1, л. 874—875; Гребенаров, Ал. Цит. съч., с. 163; До края на септември 1921 г. съборите се провеждат ежемесечно, след което стават тримесечни. — НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2231.

насилствена денационализация е оформянето на Македония в самостоятелна държава с равни права за всички населяващи я народности по примера на Швейцарската конфедерация. Само така можело да се сложи край на враждите между балканските народи и да стане възможно обединяването им в Балканска федерация, която щяла да бъде солидна преграда пред вмешателствата на заинтересувани външни сили. Трябва да се отбележи, че идеята за „независима македонска държава като част от Балканската федерация" не е нова. Тя е формулирана още през 1900 г. от Димо Хаджидимов в книгата му „Македонското освободително дело" и е прокламирана пет години по-късно от т. нар. Сярска група, идеолог на която е Хаджидимов. В навечерието на Балканската война и по време на войните тази идея е почти изцяло изоставена, но след втората национална катастрофа се възражда с нова сила и все по-затвърдяващото се убеждение, че това е най-добрият начин да се реши заплетеният македонски въпрос и да се запазят от денационализация македонските българи[19].

От класово-политическа гледна точка Сярската група безспорно принадлежи към левите сили в страната. Тя е непримирим противник на шовинизма, смел борец за истинско братство между народите, за демокрация и социален прогрес. От национално-патриотична гледна точка обаче идеологията и дейността на групата имат редица слаби пунктове, които обективно създават възможност за разни спекулации от страна на враговете на българската кауза в Македония. Дейците на Временното представителство ясно декларират своето българско национално съзнание, но в стремежа си да убедят решаващите фактори на Парижката конференция за мира в своя искрен автономизъм прекалено изтъкват необвързаността си с официалната българска политика и съдбата на България, а така също локалните интереси на цялото македонско население независимо от това, че е съставено от различни народности и че българите са мнозинство[20].

Между двете течения се разгаря ожесточена идейна борба и съперничество за това, кой да представлява емиграцията и македонското население на Конференцията за мира. Временното представителство изпраща в Париж викария на българските униати Пол Христов с мисия да пропагандира идеята за автономна Македония.

[19] Палешутски, К. Автономното начало в българското национално-освободително движение в Македония. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, с. 289.

[20] ЦПА, ф. 151 (Д. Хаджидимов), оп. 1, а. е. 277, л. 1; Герджиков, М. Спомени. Документи. Материали. С., 1984, с. 278 и 281; Палешутски, К. Македонският въпрос . . ., 92—93; Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1 . ., с. 125; Гребенаров, Ал. Цит. съч., 157—158, 161—172, 174—187.

От своя страна ИК на братствата адресира до председателя на конференцията мемоар (в кратък и в обширен вариант), в който се апелира Македония „да влезе в границите на общото ни отечество — България". Борбата не стихва и след като Осмият месечен събор на братствата тържествено оповестява, че изоставя напълно лозунга за обединението и издига като свое знаме идеята за независима Македония[21].

Тъй като формално вече е отстранено основното различие между двете споreщи страни, група неангажирани в спора дейци предприема обединителна акция. На 24 август 1919 г. се събират представители на 21 братства, които избират Неутралнообединителна комисия в състав: Никола Ризов, Тодор Челбов, Кирил Размов и арх. Никола Юруков. Същия ден заседава и Деветият месечен събор на братствата, свикан от ИК, който също излъчва помирителна комисия, която включва трима представители на Неутралнообединителната комисия (Ризов, Киров и Юруков) плюс Михаил Поппандов, д-р Христо Далкалъчев, д-р Васил Деспотов и д-р Антон Димитров. Подчертавайки своята независимост, Неутралнообединителната комисия не само че не се разформирова, но с активната си дейност привлича някои нейни членове на своя страна. На 11 септември 1919 г. тя публикува обръщение („твърде бързо окръжно") към емиграцията, осъждащо поведението както на Временното представителство, така и на ИК. В него се апелира за пълно дезавуиране на двете ръководства, а за предстоящия Велик събор да не се избират делегати, уличени в престъпления по време на войната и ангажирани с политиката на българските правителства. Същото се отнасяло и за привържениците на „анархо-комунистическите идеи" — явен намек срещу ръководното ядро на Временното представителство. На основание на последното от състава на комисията е изваден Т. Челбов, а съставът ѝ е попълнен с д-р Христо Татарчев и Владислав Ковачев, който скоро се налага като неин идеолог[22].

Амбициите на Неутралнообединителната комисия да се утвърди като водач на цялата емиграция или поне като трети ръководен център не се осъществяват. Пропадат и опитите за помирение между ИК и Временното представителство.

На свиканий Велик събор (29 септември — 1 октомври 1919 г.) с 451 делегати на 56 братства от Временното представителство присъствуват само Г. Петров и Таската Серски, но не за да участвуват в разискванията, а просто да заявят, че Временното представител-

[21] Палешутски, К. Македонската емиграция в България . . ., 56—60, 61—66.

[22] Гребенаров, Ал. Цит. съч., 177—180.

ство не възприема идеята „за българска Македония“, от която се ръководи ИК. То е за „една широка македонска автономия“ на базата на географските граници на областта, а не на „етнографските български граници в Македония“[23].

Значителна част от емиграцията, която дотогава симпатизира на Временното представителство, е шокирана от упоритото му отстояване на общорегионалното, а не на специфично българското в македонския въпрос[24]. В мнозинството си тя още не е готова да възприеме и комунистическите и анархо-комунистическите идеи, проповядвани от главните му идеолози в лицето на Д. Хаджидимов и М. Герджиков. Към това се прибавя нетактичният, рязък отказ на Временното представителство да участвува в събора, докато ИК не само че приема, но и взема активно участие в подготовката и работата му. Всичко това предопределя поражението на Временното представителство. Великият събор преизбира Ив. Каранджулов за ръководител на братствата и утвърждава обща платформа от искания, почти съвпадаща с възгледите на Изпълнителния комитет[25].

Разяждано от вътрешни противоречия, дължащи се на разнородния му в идейно и социално отношение състав, след подписването на Ньойския договор, който потвърждава разпокъсването на Македония, Временното представителство се саморазпуска. Д. Хаджидимов поема ръководството на създадения по решение на ЦК на БКП Емигрантски комунистически съюз, повечето от останалите членове на Временното представителство се отказват от активна обществена дейност, а, както ще видим, част от тях начело с Г. Петров подемат борбата срещу ВМРО и Изпълнителния комитет в нова форма и под ново знаме.

Усилията на българското правителство, на организациите на македонските българи и на чуждестранните поддръжници на българската кауза в Македония за разрешаване на македонския въпрос в съответствие с историческите факти и стремежите на мнозинството от населението в областта се сблъскват с неумолимостта на по-

[23] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 337.

[24] Палешутски, К. Македонската емиграция в България . . ., 61—67; Битоски, Кр. Цит. съч., 99—104; Бадев, Й. Трите македонски организации. С., 1921.

[25] В цитираната вече студия на Кр. Битоски авторът правилно отбелязва на с. 100, че ИК на братствата използувал твърдението на Временното представителство, че България наравно със Сърбия и Гърция имала империалистически намерения към Македония, „за да настрои македонските маси или поне българската общественост против него“. Той отбелязва също, че поведението на Г. Петров и Т. Серски на Великия събор (без да уточнява същността на декларацията им) помогнало на „върховистите“ да спечелят на своя страна „колебливите елементи“ и мнозинството в ръководството на емиграцията (с. 106).

бедителите. Както правилно отбелязва известният френски публицист Жорж Буске, Атина и Белград успели да убедят Конференцията за мира, „че една независима Македония щяла да се равнява на една българска Македония“[26]. Широката антибългарска пропаганда, водена от сръбските и гръцките управляващи кръгове, успява да създаде сред „миротворците“ едно изключително враждебно отношение към българите. Те са представяни като вероломни, кръвожадни варвари, а стремежът им към национално обединение — като алчност за чужди земи и империалистически амбиции за хегемония на Балканите. В съответствие с това на Конференцията за мира се оформя преобладаващото убеждение, че България трябва да бъде сурово наказана[27].

И действително в парижкото предградие Ньой на нея е продиктуван мирен договор, който не само потвърждава решенията на Букурещкия мир от 1913 г., но й отнема нови важни територии — Беломорска Тракия, т. нар. Западни покрайнини и района на Струмица. Освен това страната е натоварена с непоносими репарационни и други задължения, които изсмукват нейните жизнени сокове и спъват обществено-икономическото й развитие за много години напред[28].

Със сключените в Париж и неговите предградия договори за мир Кралството на сърбите, хърватите и словенците и Гърция получават авторитетно международно потвърждение на своето господство над Вардарска и Егейска Македония, т. е. над 9/10 от цялата област. Принципът за националността и самоопределението на народите при очертаването на държавните граници е напълно изоставен[29]. Като известна компенсация към мирните договори на държавите, които получават голямо териториално разширение и включват в себе си огромна маса инородни населения, в т. ч. КрСХС и Гърция, са добавени специални договори, които задължават тези държави да гарантират правата на националните си малцинства. Контролът по изпълнението на тия договори се възлага на Обществото на народите (ОН). Миротворците и заинтересуваните владетелки на лъвския пай от Македония се опитват

[26] Христов, Хр. Цит. съч., 347—352.

[27] Пак там, 43—52, 144—148, 153—154; Никольсон, Г. Как делался мир в 1919 г. М., 1945, с. 47; Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), 371/3588, 174—175; Dockril, M. L. and Duglas Gold, J. Peace without Promise. Britain at the Peace Conference 1919—1923, Archon Book, Hamden, Connecticut, 1980, p. 94.

[28] Христов, Хр. Цит. съч., 347—352.

[29] В посочения труд на Докрил и Дъглас Голд (с. 97) се подчертава, че „когато принципът на народността и самоопределението не бе от интерес за съюзниците, те не се колебаеха да го нарушат“.

да внушат, че полученото в Париж решение на македонския въпрос е възможно най-доброто и като така — окончателно. Фалшивостта на тези твърдения обаче се опровергава не само от историята и от последвалото развитие на въпроса, но и от самия начин, по който се стига до това решение.

Въпреки усилията на сръбската и гръцката дипломация да се предотврати международното обсъждане на македонския въпрос той се налага на вниманието на съглашенските сили победителки още преди откриването на Конференцията за мира. Идвайки в Париж, американската делегация е склонна да търси неговото разрешаване в създаването на отделна македонска държава, но тази позиция скоро е разколебана от твърдия отпор на Белград, който заявява, че КрСХС няма да приеме каквато и да било промяна на съществуващото положение в Македония. Френската дипломация изцяло подкрепя това становище, като успява да спечели на своя страна и Лондон[30]. Това оказва решаващо влияние за изменение на първоначалната позиция на САЩ. На 13 януари 1919 г. в среща на американската и британската делегация се стига до заключението, че създаването на автономна Македония, което се предлага от някои общественици, политици и организации на различните етнически групи, населяващи областта, е нецелесъобразно. Препоръчва се запазването на териториалното разпределение, създадено от Букурещкия договор от 1913 г., и македонският въпрос се определя като „един от ония, които съюзниците трябва да уредят със сръбското правителство". Два месеца по-късно, на 25 март 1919 г. Форин офис решава да се отхвърлят многобройните искания на македонските българи за допускане на тяхна делегация в Париж. На 24 май британската дипломация се отказва и от прилагането в Македония на принципа за самоопределението на народите[31].

Така остава открит само въпросът за огромните национални малцинства, които ще включат бъдещите граници на някои от държавите победителки. Към средата на април 1919 г. „тримата големи" на Парижката конференция — Жорж Клемансо, Лойд Джордж

[30] Avramovski, Ž. Makedonsko pitanje u Jugoslovensko-Bugarskim odnosima od 1818 до 1925 godine. — В: Jugoslovensko-Bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova, T. 2. Beograd, 1982, s. 152; Krizman, B., B. Hrabak. Zapisnici za sjednice Delegacije Kralevine SHS na Mirovnoj Konferenciji u Parizu 1919—1920. Beograd, 1960, s. 120.

[31] Андонов-Полјански, Хр. Г. Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 г. со избор од документацијата.—Архив на Македонија, Скопје, 1973, с. 37. Този предимно фактологичен труд е твърде ценен с приведените оригинални документи от архива на Форин офис.

и Удроу Уилсън, стигат до този въпрос, но се оказва, че и тримата имат свои разбирания, които твърде много се отличават едно от друго. В края на април британската делегация, подкрепена и от американската, внася във Върховния съвет на конференцията меморандум, в който се настоява да се вземат мерки за защита на националните малцинства[32]. Меморандумът е разгледан на 1 май и е решено да се създаде специална Комисия за новите държави и малцинствата, която е формирана още на 3 май. Тя включва представители на петте Велики сили победителки — Великобритания, Франция, Италия, Япония и САЩ, с председател французина Филип Бертло, заменен в началото на септември от сънародника си Камерер. От създаването си до приключването на своята работа на 9 декември 1919 г. комисията има 64 заседания, 25 от които са посветени на македонския въпрос[33].

В работата на комисията отчетливо се отразяват интересите на представените в нея Велики сили и съществуващите помежду им империалистически противоречия, които в крайна сметка решават съдбата на македонските българи по един крайно суров и с тежки последици за българската нация начин. Най-радикалното и благоприятно за македонските българи предложение внасят представителите на Италия (10 юли 1919 г.), която по това време е в остър конфликт с КрСХС по определяне границата между двете държави след разпадането на Австро-Унгарската империя. То предвижда оформянето на Вардарска Македония „в една автономна единица в Югославската държава с предоставянето на най-голяма степен на самоуправление, съвместимо с единството на Югославската държава“[34]. Макар и видоизменян на няколко пъти, италианският проект е отхвърлен от останалите членове на комисията. Много по-голямо внимание предизвиква британското предложение. То също претърпява няколко корекции и в последния си вариант предвижда СХС правителство по свое усмотрение да покани Съвета на ОН да назначи „един комисар, който ще пребивава в областта и ще дава съвети на Сърбо-хърватско-словенското правителство по приложението от него“ на клаузите за правата на националните малцинства[35].

---

[32] Андонов-Полјански, Хр. Цит. съч., 39—40; Temperley, H. W. A History of the Peace Conference of Paris, Vol. 5, London, 1923, 120-123.

[33] Dimitrov, Th. The Complaints of Macedonia. Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents adressed to the League of Nations, 1919, No 2-3, Geneva, 1979, p. V.

[34] Вж. Христов, Хр. Цит. съч., с. 215.

[35] Христов, Хр. Цит. съч., 217—218; Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, 42—43.

Поставянето на въпроса за включването на специален договор за покровителство на малцинствата в мирния договор с КрСХС предизвиква бурна реакция на Белград. Неговата официална теза е, че със създаването на КрСХС е осъществено националното обединение на южните славяни, а що се отнася до живеещите в кралството национални малцинства (турско, унгарско, немско и пр.), те са получили правата си още през 1878 г. по силата на Берлинския договор и на сръбско-турския договор след Междусъюзническата война от 1913 г.[36] За Македония в писмото на Н. Пашич до председателя на Комисията за новите държави от 1 август 1919 г. се заявява, че „македонските славяни винаги са се считали от властите в нашата държава за сърби. . . Съставляващи част от мнозинството на нашия народ и радващи се на всички граждански и политически права, те нямат абсолютно никаква нужда да бъдат специално покровителствувани.“[37]

Категоричната отрицателна позиция на Белград, подкрепян от Франция, усложнява и изостря разискванията в комисията. Всъщност основният въпрос, около който се съсредоточава спорът, е трябва ли да се вмъкнат някакви специални разпоредби за Македония, или не. Всички твърдят, че трябва, само французите са против. Главното съображение на френските представители е да не се пречи на насилствената сърбизация на Вардарска Македония. Те откровено признават, че „преди всичко ние трябва да се опитаме да постигнем едно сливане на македонското население с териториалното владичество, от което зависят, като избягваме всичко, което може да го диференцира“[38].

Представителите на останалите четири страни обаче настояват, че положението в Македония изисква специални грижи за малцинствата. Те приемат тезиса за етническата „пъстрота“ на областта, но ясно дават да се разбере, че смятат славянското население за българско, като заявяват: „Македонците, каквато и да е истината за техния език и националност, бяха с положителност в значителна степен свързани чрез тесни политически връзки с България.“[39]

В последна сметка с френска подкрепа Белград успява да наложи искането си в договора за правата на националните малцинства да не се включва специален пункт за Македония[40]. Постигнала успех по този въпрос, СХС делегация съсредоточава усилията

[36] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, 16—20, 32—35, 66.
[37] Пак там, с. 47; Христов, Хр. Цит. съч., с. 222.
[38] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, с. 72.
[39] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, с. 67; Христов, Хр. Цит. съч., с. 220.
[40] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, с.88.

си към това Македония да бъде изключена от разпоредбите на договора за малцинствата. За целта тя настоява договорът да се отнася само до териториите, придобити след 1 януари 1914 г., т. е. след Първата световна война, а не след Междусъюзническата война, когато е анексирана Вардарска Македония. Въпреки изключителната си настойчивост и пълната подкрепа на французите тези й усилия не дават резултат[41]. Неуспехът по този пункт не обезкуражава СХС правителство и то предявява искания за промени в договора за малцинствата, които на практика биха го превърнали в къс хартия[42].

Върховният съвет на конференцията загубва търпение от безкрайното протакане поради прекалената неотстъпчивост на Белград. За да покажат на своя самозабравил се балкански съюзник, че за тях въпросът е приключен, на 9 септември 1919 г. Великите сили победителки заедно с договора с Австрия подписват в Сен Жермен (предградие на Париж) и малцинствения договор с КрСХС[43]. За да не подпише договора с Австрия, СХС правителство подава оставка. Въпреки увещанията на Париж и заплахите на Лондон, че ще предизвика цялостно разглеждане на македонския въпрос, и новият белградски кабинет упорито продължава линията на стария[44].

На 29 октомври Върховният съвет в ултимативна форма известява делегацията на КрСХС, че докато не подпише договора за малцинствата и този с Австрия, няма да й бъде разрешено да подпише договора с България[45]. Следват нови увещания и пазарлъци, които завършват с нови отстъпки от страна на Върховния съвет. Договорът за правата на националните малцинства в КрСХС е придружен от специален протокол, в който се подчертава, че ОН може да предприема действия в защита на националните малцинства в кралството не по искане на членове на тези малцинства, а само по инициатива на някоя държава — член на Съвета на организацията. Освен това ще бъдат разглеждани само спорове от юридически, но не и от политически характер[46].

Едва след тази отстъпка Н. Пашич уведомява ръководството на конференцията, че СХС делегация ще подпише договора за правата на националните малцинства. Заедно с това обаче той изказва „дълбоко съжаление“, че Върховният съвет не е изключил от това задължение довоенните територии на Сърбия, т. е. Маке-

[41] Пак там, 83—84.
[42] Пак там, 85—86.
[43] Пак там, с. 88.
[44] Todorović, D. Цит. съч., 44—45.
[45] Андонов-Полјански, Хр. Цит. съч., 46—47.
[46] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, 123—128, 139.

дония[47]. Договорът е подписан на 5 декември, а пет дни по-късно СХС делегация публикува декларация, в която напомня задълженията, поети от Великите сили победителки със специалния протокол, и подчертава, че е подписала договора по принуда, а не по собствено желание[48].

Специалният протокол поставя приложението на Сенжерменския договор изцяло в зависимост от добрата воля на СХС правителство, което, подписвайки го, ясно декларира, че прави това по принуждение. Възможностите на македонските българи да защитават правата, които им дава договорът, са ограничени до крайна степен. Те нямат право да избират формите и начините си на защита, нямат право на политическа борба, а могат да търсят правата си само по юридически път като лоялни граждани на СХС държава. В противен случай те не могат да разчитат на никакво съдействие от страна на ОН, което е гарант по изпълнението на договорите за малцинствата.

Специалният протокол не е само отстъпка пред непримиримостта на Белград и Париж. Той е логичен резултат и израз на възприетата от силите победителки основна линия по отношение на многомилионните национални малцинства, хвърлени под чуждо управление по силата на империалистическите мирни договори. Договорите за защита на националните малцинства съвсем не си поставят за задача предотвратяването на националното потисничество и асимилацията. Тъкмо обратното, тяхната главна цел е, от една страна, да създадат впечатление у ощетените, че се търси известна компенсация за териториалните ампутации, а, от друга, да съдействуват за възможно най-безболезненото мирно вкопчване на тези малцинства в съответния държавен организъм с перспектива постепенното им денационализиране и асимилиране[49].

Тази линия на омиротворяване чрез асимилация на националните малцинства не предвещава нищо добро за македонските българи. Тя означава, че авторите на договорите за малцинствата няма да предприемат нищо съществено за действителното им приложение и ще си затварят очите и пред най-фрапантните им нарушения. Независимо от това обаче не може да се твърди, че на Конферен-

[47] Пак там, 144—145; № 10—12, 213—214.

[48] AFMZV—Praha (Архив на федералното м-во на външните работи), PZ Bělehrad, 1920, č. 562, 18. XII. 1920.

[49] В това отношение целите на френската и британската политика напълно съвпадат. Според Харолд Никълсън, един от секретарите на британската делегация на Конференцията за мира, който взема най-активно участие в подготовката на мирните договори, засягащи съдбата на Македония, „политиката на Ке д'Орсе и Форин офис по балканските малцинства съвпадаха в едно: целта бе асимилация" — вж. D i m i t r o v, Th. Цит. съч., № 10—12, с. 36.

цията за мир в Париж югославската делегация е постигнала „пълен успех“ по македонския въпрос[50]. Включването на Македония в обсега на Сенжерменския договор за правата на националните малцинства в КрСХС създава определени неудобства за провежданата от великосръбската буржоазия системна политика на насилствена асимилация и създава една, макар и крехка, международноправна основа за съпротивата на македонските българи срещу тази политика.

Макар и да не визират специално Македония, пряко отношение към малцинствените права на македонските българи имат чл. 2, 7, 8, 9 и 11 от малцинствения договор с КрСХС. Член 2 задължава СХС държава „да даде пълно и съвършено покровителство на живота и свободата на всички жители без разлика на рождение, поданство, език, раса и религия“. Според чл. 7 „всички сърбо-хърватo-словенски поданици без разлика на раса, език или религия са равни пред законите и се радват на едни и същи граждански и политически права. . . На сърбо-хърватo-словенските поданици не ще се прави никакво ограничение за свободното употребление на какъвто и да е език било в частните отношения или търговията, било в религиозната област, било в печата или публикацията от всякакъв характер, било в публичните събрания.“ СХС правителство се задължава да предостави „разумни улеснения. . . на сърбо-хърватo-словенските поданици, които говорят други езици, за да си служат със своя собствен език било устно, било писмено пред съдилищата“.

Член 8 постановява, че „националните, религиозните или езиковите малцинства. . . ще се ползуват с равни права да създават, ръководят и контролират на свои разноски благотворителни, религиозни и социални институции, училища и други възпитателни заведения, с правото да си служат със своя собствен език и да изповядват свободно своята религия“. Член 9 задължава СХС държава „за всички градове и села, дето живеят значителна част от поданиците, които не говорят официалния език. . . да оказва надлежните улеснения, за да се даде възможност на децата на тия сърбо-хърватo-словенски поданици да получат образование в първоначални училища на своя собствен език“. Малцинствата имат право да ползуват и „съответна част от сумите, които се предвиждат за обществени фондове от бюджета на държавата и общините. Тези суми ще се употребяват с възпитателна, религиозна и благотворителна цел.“

С чл. 11 КрСХС „приема, че постановленията на предшествуващите членове. . . съставляват задължения от международен ин-

[50] Христов, Хр. Цит. съч., с. 228.

терес и се поставят под гаранцията на Обществото на народите. Тия постановления не могат да се изменяват без съгласието на мнозинството от Съвета на Обществото на народите. . . Сърбо-хърватословенската държава приема, че всеки член от Съвета на Обществото на народите има право да привлече вниманието на Съвета върху всяко нарушение или опасност за нарушение на каквото и да е от тия задължения и че Съветът може да взима такива мерки и да дава такива нареждания, каквито намери за удобни и ефикасни в случая. Сърбо-хървато-словенската държава освен това приема, че когато между нея и която и да е друга държава — член от Съвета на Обществото на народите, се появяват разногласия относно членовете от настоящия договор, това разногласие ще се смята като един спор, който има международен характер, съгласно определението на чл. 14 от Устава на Обществото на народите." КрСХС „приема, че всеки спор от тоя вид, ако другата страна поиска, ще бъде представен на разглеждане пред Международния постоянен съд. Решението на последния ще бъде безапелационно."[51]

Самият факт, че мнозинството Велики сили победителки, представени в Комисията за новите държави и във Върховния съвет, въпреки направените големи отстъпки на Белград не изключват Македония от обсега на договора за защита на националните малцинства, красноречиво говори, че великосръбската теза за националната принадлежност на македонските славяни не се приема[52]. За българите от Вардарска Македония остава надеждата, че не всичко е изгубено, че ако те докажат високото си национално съзнание и непримиримост с чуждото владичество, могат да постигнат в близко или по-далечно бъдеще преразглеждане на македонския въпрос и извоюване, ако не пълно освобождение или автономия в рамките на Югославия, то поне зачитане правата им на национално малцинство.

Разискванията за съдбата на българите в Егейска Македония тръгват в друга посока. Още от самото начало гръцката делегация предлага малцинственият въпрос между Гърция, България и Турция да бъде решен чрез „доброволна размяна на населения"[53]. По това предложение не се развиват особени дебати, ако не се смята отказът на СХС правителство да участвува в подобна размяна. На 27 ноември 1919 г. заедно с Ньойския договор българската де-

[51] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 10—12, 125—136, Traité entre les Puissances alliées et associées et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes (Protection des minorités).

[52] Пак там, № 2—3, с. 134. В цитирания труд на акад. Христов (с. 225) погрешно се твърди, че на едно от последните си заседания Върховният съвет уважил твърдението на Белград, че в Македония живеят само „чисти сърби".

[53] Христов, Хр. Цит. съч., с. 216.

легация подписва конвенция за „доброволна размяна на население с Гърция“[54]. Конвенцията е безспорен успех за гръцката дипломация, тъй като гръцкото малцинство в България е несравнимо по-малобройно от българското в Гърция. По този начин се подпомага обезбългаряването на Егейска Македония и Западна Тракия, в която след Междусъюзническата война са настанени хиляди бежанци от завладените от Гърция и Сърбия части на Македония. По тази причина подписването на конвенцията от българската делегация предизвиква голямо недоволство и остри протести на македонските братства и опозиционните партии. Единствената изгодна за България и за македонските българи последица от подписването на конвенцията е, че в един авторитетен международен документ не само фактически, но и формално се признава, че славянското население на Егейска Македония е българско. От това логично следва, че същото се отнася и за Вардарска Македония.

Когато говорим за макар и минималните надежди, които оставят за българите разискванията и решенията на Конференцията за мира, непременно трябва да добавим и отзвука им сред някои влиятелни обществени и политически кръгове в чужбина. Както е известно, Сенатът на САЩ отказва да ратифицира подписаните в Париж договори за мир като противоречащи на прокламираните от Съглашението цели на войната. Младата съветска република решително осъжда тези договори като насилнически и империалистически[55].

При обсъждането на договорите с Австрия и България в британската Камара на лордовете на 23 април 1920 г. виконт Брайс (Джеймс), професор по право в Оксфорд, член на международния съд в Хага, дипломат и отличен познавач на балканските проблеми като бивш председател на Балканския комитет в Лондон[56], ги подлага на унищожителна критика. Той нарича стореното в Ньой „отмъстителен мир“, който незаслужено наказва българския народ заради деянията на цар Фердинанд и послушното му правителство. Поставянето на основната част от Македония под чуждо владичество било несправедливо, защото по лични негови наблюдения целият район „от Охридското езеро до реките Вардар и Струма

---

[54] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 2—3, 112—129, 134—135, 138—141, 144—148; Попов, К. Конвенция за взаимно изселване между България и Гърция за черкви, училища и манастири. С., 1935; Димитров, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919—1932. Благоевград, 1982, 42—55.

[55] Вж. напр. Документы внешней политики СССР. Т. 6. М., 1962, с. 132.

[56] Михайлов, Ив. Спомени. Т. 2. Освободителна борба 1919—1924 г.

е населен с българи. Това е едно население българско по народност, българско по език, българско по традиции и по църковна организация." По тази причина то не е трябвало да се оставя под сръбско владичество. Тъй като при създадените обстоятелства присъединяването на Македония към България било невъзможно, то трябвало поне да се възприеме идеята за оформянето ѝ в нещо като „отделно княжество, което трудно би могло да се нарече държава". Подобно решение би било изгодно и за Сърбия, защото тя би се избавила от тревогите, които непрекъснато ще ѝ създава едно недоволно и бунтуващо се население. Виконтът изразява убеждението си, че от всички международни договори от 16 век насам Ньойският създавал най-малко гаранции за мир. „Аз се страхувам — подчертава той, — че няма да минат и 20 години и ние ще имаме неприятности поради този договор." В заключение Брайс изразява надеждата си, че „Лигата на нациите би могла да отстрани причините, които сега заплашват с нова война". Британското правителство е длъжно да направи всичко по силите си за смекчаване „злото, произтичащо от договорите", защото „това не е мирът, който британският народ очакваше, и това не е мирът, за който един влуден свят е копнял"[37]. В същото заседание правителственият докладчик лорд Милнер признава, че „тези договори далеч не са съвършени", но добавя, че Камарата е изправена пред свършени факти и нищо не може да се поправи[58].

Обсъждането в Камарата на общините минава много по-бурно. Полк. Сесил Мелън, британски представител във Върховния военен съвет на Съглашението през 1918 г.[59], предлага и двата договора, които съдържат „зародиша на бъдещи войни", да бъдат отхвърлени и в най-кратък срок да бъдат изработени нови. Като военен той споделя личното си впечатление, че „основният фактор", който разрушил духа на българската армия, била съглашенската пропаганда, че бъдещото мирно уреждане на Балканите ще бъде основано върху принципа на самоопределението, който напълно отсъствувал в Ньойския договор. В Македония живеели „поне един милион българи" и ако те бъдели оставени без каквито и да е условия под сръбска и гръцка власт, това щяло да бъде източник на големи неприятности и бунтове. Тъй като Македония не можела да се присъедини към победена България, най-доброто решение било да се предостави на областта или на част от нея (където българите имат подчертано мнозинство) „пълна автономия", като

[57] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 4—6, с. 563.
[58] Пак там, с. 563.
[59] Михайлов, Ив. Цит. съч.

същевременно ОН заработи системно за българо-югославско сближение с оглед създаването на южнославянска федерация[60].

Непрекъснато увеличаващата влиянието си Лейбъристка партия, която след по-малко от четири години идва на власт, в специален меморандум на Изпълнителния си комитет се обявява решително против Ньойския договор. В меморандума се изтъква: „Принципът на самоопределение беше напълно изоставен и единственият изпъкващ принцип, подчертаващ условията на мирния договор, е този, поощряващ империализма на нашите съюзници. . .

Ако българският характер на Македония се оспорва, трябва да се проведе плебисцит под безпристрастно наблюдение и на избирателите да бъде разрешено да гласуват, ако не за присъединяване към България, поне за автономия под защитата на Лигата на нациите, което болшинството вероятно би предпочело."[61]

Неуспехът на защитниците на българската кауза в Македония да издействуват от Конференцията за мира самоуправлението на Македония под някаква форма не ги обезкуражава и те продължават да действуват в тази насока. През 1920 г. излиза книгата на Лейланд Бъкстон „Черната овца на Балканите", чието острие е насочено срещу Гърция. Въпреки че авторът се отнася с определени симпатии към сърбите заради „ужасните им страдания и героични дела" и смята, че „рано или късно македонските славяни ще бъдат вероятно принудени масово да гледат на себе си като на сърби", авторът подчертава, че те са българи, че Българското възраждане е започнало в Македония и че „България единствена от неприятелските държави воюваше за освобождение на нейните сънародници"[62].

Въпреки изключително неблагоприятната за България атмосфера във Франция полк. Леон Ламуш, бивш инспектор на жандармерията по време на реформената акция в Македония преди Балканската война, продължава енергичната си публицистична дейност в защита на македонските българи. В своите статии и изявления пред печата той непрекъснато подчертава, че независимо от етническата пъстрота на Македония „българите представляват преобладаващият елемент по численост, по териториално разпространение, по организираност, по морално и материално развитие". Ето защо при създадените след световната война международни условия единственото решение, което би осигурило траен мир на

[60] Dimitrov, Th. Цит. съч., № 4—6, 572—574.

[61] Buxton, L. The Black sheep of the Balkans. London, 1920, 185-187, Apendix B.

[62] Пак там, 118—119, 68.

Балканите, е автономия на Македония под контрола на ОН или на някоя Велика сила[63].

Специално трябва да се отбележи дейността на известния публицист Джеймс Баучер[64], признат познавач на македонския въпрос, който снове между европейските и балканските столици, задържа се седмици в София и навсякъде енергично изтъква необходимостта от даване самоуправление на Македония. През есента на 1920 г., малко преди смъртта си, той окуражава българското правителство и обществеността, че развитието на международните събития е създало реални възможности за осъществяването не само на автономията на Западна Тракия, но и на Македония[65].

Не по-малки надежди у българите създава несигурното вътрешно положение на Гърция и КрСХС и особено подетата от хървати и словенци решителна борба против сръбския хегемонизъм, за истинско федеративно устройство на югославянската държава[66].

Разбира се, нито македонските българи, нито българската държавна политика смятат, че минималните възможности, които създават договорите за защита на националните малцинства и някои международни фактори, за смекчаване националното потисничество над българите под сръбска и гръцка власт ще се осъществят без тежка и продължителна борба. Горчивият исторически опит и поведението на сръбските и гръцките власти в реокупираните части от Македония не оставят място за никакви илюзии в това отношение.

Непосредствено след пробива при Добро поле е възстановена сръбската и гръцката администрация във Вардарска и частта от Егейска Македония, освободена от българските войски по време на войната. Сръбските и гръцките власти незабавно се нахвърлят не само срещу участниците в националноосвободителното движение на македонските българи, заемалите административни длъжности и служилите в българската армия, но и срещу всички, които открито изявяват българското си национално съзнание. В архивния фонд на външното министерство в София е запазена цяла папка със сведения за стотици избити, малтретирани, затворени или прокудени българи от Егейска и Вардарска Македония само за първите 8—9 месеца след сключване на Солунското примирие[67]. С още по-

[63] Македония, № 44, 15 апр. 1920.

[64] Английските автори го произнасят Бурчиър.

[65] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 22, ч. II. Писмо на Хр. Стаматов до Ал. Протогеров, 4 ноември 1920; AFMZV, PZ Sofia, 1920, č. 195, 10. XII. 1920.

[66] Вж. напр. П а л е ш у т с к и, К. Унитаризъм и федерализъм в югославските земи до образуването на социалистическа Югославия. — Международни отношения, 1973, 4; НБКМ БИА, ф. 189 (Ал. Протогеров), а. е. 6, л. 74—80.

[67] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 16; Х р и с т о в, Хр. Цит. съч., с. 204—214.

голяма безогледност е подхванатата системната политика на насилствена денационализация и асимилация на българското население, започната още след Междусъюзническата война от 1913 г. Всички български училища, читалища, дружества и пр. са затворени, а учителите прогонени или заставени да минат преподготовка за преподаватели в сръбските и гръцките училища. Същото става и с българските църкви, манастири и духовници[68]. „Цялата българска интелигенция от Македония — пише органът на ИК на македонските благотворителни братства — и всички по-събудени граждани са вън от пределите на своята родина. Българският език, българската култура се преследват с познатото вече ожесточение с цел да се изкоренят, та договорът да стане безпредметен.“[69]

След като не успява на Конференцията за мира да наложи изключването на Македония от действието на Сенжерменския договор, белградското правителство отказва да признае македонските българи за национално малцинство. То упорито настоява, че македонските славяни са чисти сърби или сърби с помрачено вследствие на българската пропаганда национално съзнание, които в непродължителен срок ще се възвърнат към сръбството. Методите за това възвръщане са различни, но в първите следвоенни години те се изразяват изключително в морален и физически терор. Във Вардарска Македония са съсредоточени многочислени жандармерийски и войскови части. Създадени са специални „летящи отряди“, командувани от прочути сръбски четнишки предводители, чиято главна задача е да всяват страх и ужас сред мирното българско население и да пречупят волята му за съпротива срещу насилствената сърбизация[70].

Българите в Егейска Македония са подложени на не по-малко насилнически режим — арести, малтретирания, заточения по островите и пр. Гръцките власти също имат амбицията да претопят

---

[68] Вж. напр. Георгов, Ив. Днешното положение на Македония под сръбска власт и Обществото на народите. С., 1925; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия (1918—1941). С., 1983, 47—77; Михайлов, Ив. Цит. съч., 85—88, 732—764; Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 2. Скопје, 1977, 23—29. Авторът използува някои автентични архивни документи от югославски архивохранилища, които са трудностъпни за български изследователи; Atanasov, Kr. The Tragic Peninsula. A history of the Macedonian movement for independence since 1878, Washington University, St. Louis, 1938, 246-247.

[69] Македония, № 36, 14 апр. 1920.

[70] Македония, № 85, 9 септ. 1920; Палешутски, К. Македонският въпрос в. . ., 47—66.

част от българското население, но главният им стремеж е, като потъпчат принципа на доброволността, да принудят това население масово да напусне родните си огнища[71].

2. *Позициите на правителството и на освободителното движение на македонските българи по македонския въпрос в следвоенните условия*

Втората национална катастрофа на България по думите на министър-председателя Ал. Стамболийски предизвиква „едно страшно разочарование в душата на цялата нация по отношение нейните идеали за обединение"[1]. Според по-сетнешния ръководител на ВМРО Иван Михайлов България „бе почти убита духом и вместо някогашните симпатии спрямо македонската борба, за която идваха и стотици доброволци, имахме налице вече неприязънта на левите течения и равнодушието на патриотичните (разбирай „буржоазните" — б. а.) среди . . . Българинът е заобиколен от хоризонт, който обезсърчава."[2]

Независимо от изключително тежките условия обаче държавното ръководство, възглавявано от водача на БЗНС Ал. Стамболийски, и организациите на македонските българи не изпадат в униние, а повеждат, всеки по свой начин, борба срещу пораженските настроения. Ал. Стамболийски смята, че голяма част от извършените над България неправди могат да бъдат поправени чрез провеждането на активна нова политика на мир и лоялност със съседите и гъвкаво, но настойчиво устояване на малкото права, които договорите за мир дават на България. Тези схващания не са плод само на създадените след втората национална катастрофа неумолими реалности, а произтичат от самата същност на земеделската идеология. И преди Първата световна война БЗНС се бори за братски отношения между балканските народи и мирно разрешаване на проблемите, които ги разделят. Седмият от 25-те основни принципа на Земеделския съюз, формулирани от Ал. Стамболийски по време на войната, гласи: „трайни мирни съседски отношения на България спрямо окръжаващите я държави" и „затвърдяване на тези добри отношения чрез обединение на България с другите балкански държави на федеративни начала"[3]. Водачът

[71] Вж. напр. Македония, № 87, 16 окт. 1920; Димитров, Г. В. Цит. съч., 44—46.

[1] Дн. на XVIII ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 6.

[2] Михайлов, Ив. Цит. съч., 87—88.

[3] Стамболийски, Ал. Принципите на Българския земеделски съюз (Писано в затвора). С., 1919, 20—21.

на БЗНС изпитва органично отвращение към свързаните с войните жестокости, кръвопролития и опустошения, жертва на които са изключително в нищо невиновните народни маси. Срещу датата 1 октомври 1915 г. той пише в бележника си: „Войната е обявена. Върви, бий се, народе, умри, победи, освободи!... След това пак робувай..."[4]

Първият следвоенен конгрес на БЗНС, петнадесетият, проведен в началото на юни 1919 г., т. е. в разгара на Парижката конференция за мир, потвърждава посочените принципи. Според приетата от конгреса програма основната задача на Земеделския съюз в областта на външната политика е „поддържане на приятелски отношения с всички малки и големи държави и действане за сближението на България с всички съседни и близки по интерес малки държави на федеративни начала"[5]. Тази линия е потвърдена от XVI конгрес, проведен през февруари 1921 г.[6], и от следващите форуми на съюза, докато е на власт.

Още по време на Конференцията за мир като член на българската делегация Ал. Стамболийски използува всеки повод, за да обосновава и пропагандира тезата си за „нова България". В различните си изявления и декларации след националната катастрофа, включително и в програмната декларация на оглавяваното от него коалиционно правителство, прочетена пред Народното събрание на 10 октомври 1919 г., той непрекъснато подчертава, че държавното кормило е поето от нови, изразяващи интересите и стремежите на народа политически сили начело с БЗНС, които решително са скъсали с политиката на военни авантюри и искрено се стремят към помирение със съседите и добри отношения с всички народи — малки и големи[7].

Енергичният водач на БЗНС не се задоволява само с пропагандирането на своите идеи по външната политика. Наскоро след като поема поста министър-председател на коалиционното правителство, съставено на 6 октомври 1919 г., и още преди подписването на Ньойския договор той изпраща лични писма до ръководителите на сръбската, гръцката и румънската делегация на Парижката конференция за мир, в които искрено им протяга ръка за скъсване

[4] ЦДИА, ф. 255 (Ал. Стамболийски), оп. 1, а. е. 92, л. 8—9.

[5] Устав на БЗНС и правилници за участието на съюза в изборите, за земеделската парламентарна група, за службите на постоянния състав за ръководене на конгресните заседания. С., 1920.

[6] 16 конгрес на БЗНС. С., 1921, 5—8, с. 11, 13.

[7] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2304, л. 169—179; Дн. на XVIII ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 6; Стамболийски, Ал. Земледелско управление. Първа година. С., 1921, 134—136; Dimitrov, Th. La Bulgarie et la Société des nations. Documents pour l'istoire 1920—1923. Genève 1986, 58—59, Писмо на Ал. Стамболийски до главния секретар на ОН от 4 ноем. 1920 г. с молба за приемане в ОН.

е миналото и изграждане на нови отношения на добросъседство и приятелство. Особено страстен е този призив към Н. Пашич. „Вие днес сте победители — пише Стамболийски — и поради това си присъединявате земи, които винаги са били български", но независимо от това „дайте ни ръката си. Аз ще сторя в моето отечество всичко възможно за. . . туряне завинаги край на кървавите борби между нашите братски народи. . . Няма нищо невъзможно! Стига да има добра воля, и основата за едно трайно съглашение ще се намери. В него е спасението на балканските народи."[8] За съжаление този пламенен апел за приятелство среща пренебрежителното мълчание на Пашич.

Принуден да подпише Ньойския диктат, Ал. Стамболийски не скрива огорчението си от жестокото третиране на българския народ. Непосредствено след подписването той заявява пред представители на печата в Париж, че този договор няма да се задържи повече от три години, тъй като авторите му сами ще се убедят в неговата неизпълнимост[9]. Под прясното угнетяващо впечатление от тежката присъда над България Стамболийски нахвърля в бележника си следната равносметка за станалото в Париж и за характера на договора: „1. Той е жесток и несправедлив, особено в териториалните си клаузи. Той не разрешава балканските проблеми. 2. Ние ще се стараем лоялно да го изпълним, защото можеше ли той да бъде по-добър? 3. Секрета на успеха във всяка работа е да се явим навреме в изпълнение на дълга си. 4. Късно станаха изборите (парламентарните избори от 17 август 1919 г., при които БЗНС получава най-много гласове — б. а.), късно се яви нова България на сцената, късно станаха арестите (на виновниците за ориентирането на страната към Централните сили, извършени на 4 ноември 1919 г. — б. а.), късно аз лично се явих срещу мощните фигури на нашите съседи."[10]

Самостоятелното правителство на БЗНС, съставено на 21 май 1920 г., се стреми да води политика, съобразена с тежкото международно положение на страната. В областта на външната политика то си поставя четири главни непосредствени задачи:

1. Разхлабване, а по възможност и разкъсване на задушаващия обръч на изолацията като главно условие за постигането на останалите цели на българската дипломация.

2. Издействуване на съществени облекчения по репарациите.

[8] Куманов, М. Стамболийски и българо-югославските отношения . . ., с. 190; Петров, М., Ст. Стефанова. Цит. съч., 4—5.

[9] ЦДИА, ф. 196, оп. 4, а. е. 1396, л. 197; Дн. на XIX ОНС, III р. с., кн. II, с. 852; Петрова, Д. Цит. съч., 56—57.

[10] ЦДИА, ф. 2552, оп. 1, а. е. 92, л. 26, 39—40.

3. Възвръщане на Беломорска Тракия или поне получаването на ограничен териториален излаз на Егея. Сериозни основания за постигането на тази цел създават както разногласията между Великите сили при присъждането на областта на Гърция със Севърския договор от август 1920 г., така и многото неизвестни, създадени от отказа на кемалистка Турция да признае този договор и от избухналия гръцко-турски въоръжен конфликт[11].

4. Прилагане на договорите за защита на българските национални малцинства в съседните държави с оглед предотвратяване на тяхната насилствена асимилация и ограничаване броя на бежанците, които създават сериозни финансови, социални и политически проблеми на страната.

За постигането на тези и на други по-малки, но важни цели земеделското правителство разчита главно на три международни фактора:

1. Великите сили победителки и контролираното от тях Общество на народите.

2. Засилване ролята на демократичните сили в управлението на големите европейски държави и в международната политика. Тук се включва и надеждата, че Съветска Русия скоро ще заеме полагаемото ѝ се място сред великите държави.

3. Засилване международните позиции на България чрез възможно най-тясно сближение с КрСХС, което след войната се превръща във водеща балканска сила.

За да спечели благоразположението на великите държави победителки правителството на Ал. Стамболийски прави всичко по своите възможности за стриктното изпълнение на Ньойския договор, като същевременно се стреми да ги убеди в своето миролюбие и невъзприемчивост към революционните идеи, идващи от Русия. Подобно е поведението му и към западния съсед. Ал. Стамболийски вярва, че тежкото наследство от войните не е пречка за сближение между двете славянски държави. Той е убеден привърженик на идеята за разрешаването на тръгливия македонски въпрос чрез установяването на най-тесни приятелски отношения с КрСХС и евентуалното изграждане на южнославянска федерация, включваща и България[12]. В петнадесетчасовата си реч пред XVI кон-

[11] Алтънов, Ив. Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926; Трифонов, Ст. Съдбата на българите в Тракия 1919—1925. — ИИИ, 25, 1981; Димитров, Г. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919—1939. Благоевград, 1982, 55—57.

[12] Вж. напр. Христов, Хр. Цит. съч., 196—198; Мичева, Здр. Цит. съч., с. 14; Куманов, М. Александър Стамболийски и . . ., с. 190. Един от съратниците на Ал. Стамболийски пише в спомените си, че политиката на сближение с КрСХС целяла „не толкова да разкъса това обкръжение на България

грес на БЗНС Ал. Стамболийски заявява: „С Югославия ще се разберем по братски, по приятелски и ще можем да нагодим слога, дето му е мястото, но ако не можем да го нагодим, ще го хвърлим и ще кажем: един карашмалък“[13], т. е. обединяване в обща държава. Водачът на БЗНС не си прави илюзии, че това ще бъде лесно, но смята, че съществуват реални възможности да се преодолее хегемонизмът на великосръбските шовинистични кръгове. Оптимизмът му се основава на изключително силното течение сред югославската общественост, особено в Хърватско и Словения, за истински федеративно устройство на Югославия, на все по-укрепващите демократични сили, а така също на преситеността на балканските народи от кръвопролития и страдания.

Стремежът на земеделското правителство към час по-скорошно помирение и сближение с КрСХС обаче се натъква на изключителни трудности. Белград дава да се разбере, че спомените от войната са още твърде болезнени, за да се очаква скорошно подобряване на българо-югославските отношения. През юни 1920 г. министърът на външните работи Анте Трумбич прави изявления, че предварително условие за помирението с България е тя „да разбере, че Македонският въпрос е окончателно разрешен“[14].

Възстановяването на дипломатическите отношения между двете страни през август с. г.[15] не променя с нищо позицията на Белград — позиция на крайна подозрителност и високомерие. В началото на октомври югославското Бюро по печата разпространява официално съобщение, че посещението на българския министър-председател в Белград се счита за преждевременно и безпредметно[16]. Ръководните среди в КрСХС посрещат „на нож“ молбата на българското правителство от 4 ноември 1920 г. за приемане в ОН[17]. Те са недоволни, че прекалено скоро след края на войната победена България ще нормализира международното си положение и ще

от недоверие и заплаха, колкото да положи базата на едно пълно и окончателно братско разбирателство между нас българите, сърбите, хърватите и словенците“ (НА ИИ. Спомени на Ал. Оббов от 1961 г., с. 41).

[13] Стамболийски, Ал. Земледелско управление . . ., с. 129.

[14] Мичева, Здр. Цит. съч., с. 15.

[15] Мичева, Здр. Цит. съч., 14—15. Съобщавайки тези факти, М. Куманов (Александър Стамболийски и . . ., 191—192) надценява и неправилно тълкува тяхното значение. Като се подвежда по една студия на югославския автор Г. Василевич (Југославија и Нојскиот договор за мир со Бугарија (1919—1939). — ГИНИ, 1973, № 2, с. 54), той твърди, че „установяването на редовни отношения с Югославия позволи на българското правителство да установи редовни връзки и с други европейски държави. В края на 1920 г. България бе приета в Обществото на народите.“ От написаното излиза, че югославското правителство има заслуги за укрепване на международните позиции на България, което е в противоречие с действителните факти.

[16] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1279, л. 30—31.

[17] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la. . ., 58—59.

получи всички права на член на световната организация, включително и защита от чуждестранна интервенция. На практика това означава, че занапред Белград ще бъде затруднен в политиката си на пренебрежение и безцеремонен натиск спрямо източния си съсед. Само два дни след българската молба за приемане в ОН сръбските войски окупират Западните покрайнини, преди още международната комисия да е завършила работата си[18]. На 7 декември СХС мисия при ОН изпраща до главния секретар на организацията нота, в която обвинява българското правителство, че не изпълнява задълженията си по Ньойския договор, отказва да предаде на югославските съдилища военнопрестъпниците, заявявайки, че те ще бъдат съдени в България и пр. Между обвиненията в нелоялност е и това, че по случай окупацията на Западните покрайнини в цялата страна бил проведен ден на всенароден траур. Внушението, което се прави, е, че България още не е дозряла да бъде член на ОН[19].

Постъпките на българското правителство за приемане в ОН и предприетата от Ал. Стамболийски в началото на октомври 1920 г. голяма дипломатическа обиколка из Западна и Централна Европа[20] още повече подсилват подозренията на югославските управляващи кръгове, че София се опитва да играе двойна игра. На 16 декември идва неприятната за тях вест, че България е приета в световната организация[21] въпреки югославските възражения. Това подсилва позициите на привържениците на твърд курс към България. Понеже в маршрута на дипломатическата обиколка на Ал. Стамболийски фигурира и Чехословакия, която току-що е сключила съюзен договор с КрСХС, министър-председателят Миленко Веснич приема на 19 декември 1920 г. чехословашкия пълномощен министър и го натоварва да съобщи в Прага да бъдат „съвсем внимателни при разговорите със Стамболийски, защото в Белград трудно понасят това". Два дни по-рано Веснич „открито и категорично" заявява, че не може да даде разрешение за откриване на чехословашко консулство в Скопие „предвид особените местни и народностни условия" там[22]. В навечерието на новата година СХС пресбюро разпространява официално съобщение, че не вярва в манифестирания от Ал. Стамболийски стремеж към българо-югославско сближение[23]. Под претекст, че България не изпълнявала задълже-

[18] ЦДИА, ф. 284 (Министерски съвет), оп. 1, а. е. 4405, л. 1; Петрова, Д. Цит. съч., с. 154.
[19] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la ..., 88—90.
[20] Петрова, Д. Цит. съч., 155—162.
[21] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la..., 96—108.
[22] AFMZV, PZ Bělehrad, 1920, č. 554, 17. XII. 1920; č. 558, 19. XII. 1920.
[23] Todorović, D. Цит. съч., с. 101.

нията си по мирния договор, югославското правителство затваря източната си граница и прекъсва железопътните си съобщения с нея[24].

Всичко това дава основание на управляващия българската легация в Белград К. Тодоров да докладва, че „сегашните управители на Сърбия из основи отблъскват мисълта за сближение с България и за федериране с нея, защото най-напред са уверени, че това ще отслаби сръбската хегемония в рамките на югославската държава и с помощта на българите всички ония концесии, които се отказват на хървати и словенци, тогава ще се наложат“[25].

Сръбската теза по македонския въпрос, която най-вече ни интересува в случая, е изложена много подробно и ясно от пълномощния министър на КрСХС в Берн Йованович в един продължителен разговор от края на февруари 1921 г. с българския му колега С. Поменов. Македония според схващането на белградското правителство била сръбска провинция, неразделна част от Югославия. Излишно било да се спори какви са жителите ѝ, тъй като днес те били сръбски граждани и Югославия не можела даже да помисли, че това положение можело да се промени. Положението на тия сръбски поданици било вътрешен сръбски въпрос. СХС правителство обаче имало „сигурни доказателства, че българските официални среди продължават да поддържат връзки с македонското население и да го настройват против тамошното управление“. При това положение югославянското правителство не можело да вярва на софийското правителство, че то искрено желае сближение с Югославия. Македонските братства безпрепятствено водели усилена антисръбска пропаганда, което също противоречало на официалните изявления на българските управници. Ако наистина желаело сближението, земеделското правителство можело „лесно да се справи с тия смутители на добрите сръбско-български отношения“. В противен случай щяло да стане ясно, че „под булото на права на македонското население, локална автономия“ и пр. българското правителство се стреми към анексирането на Македония[26].

За да докаже искреността на политиката си на сближение с Югославия и добри отношения с всички съседи, земеделското правителство издава строги нареждания до пограничните военни и административни власти да вземат необходимите мерки за предотвратяването на формирането и преминаването на чети в съседните държави[27]. Заедно с това обаче Ал. Стамболийски ясно посочва условията,

[24] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1279, л. 18, 23; П е т р о в а, Д. Цит. съч., 154—155.
[25] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1279, л. 30, Рапорт № 911 от 28 дек. 1920.
[26] Пак там, оп. 4, а. е. 1112, л. 14—15.
[27] Пак там, а. е. 1271, л. 32.

при които би могло да се постигне побратимяването на южнославянските и изобщо на балканските народи: „1. Да се позволи на народите в спорните земи сами да определят своите съдбини. 2. Да се зачитат напълно и под международен контрол правата на малцинствата, вписани в разните договори за мир. 3. Да се даде излаз на открито море на всички балкански народи, но излаз сигурен и подходящ.“[28] При известната си 100-дневна обиколка в чужбина (октомври 1920 — януари 1921 г.) българският министър-председател навсякъде подчертава, че българският народ е наказан прекалено тежко и че нова България заслужава едно по-справедливо третиране. Пред британския министър на външните работи лорд Кързън Ал. Стамболийски изтъква необходимостта „югославските народи и по-специално сърбите. . . да зачитат правата на малцинствата. България се нуждае от гаранции в това отношение.“[29]

Подобно на правителството, и освободителното движение на македонските българи подлага на внимателен анализ възникналите след втората национална катастрофа дълбоки изменения в развитието на македонския въпрос. През февруари 1920 г., т. е. само 2—3 месеца след подписването на Ньойския договор, редакцията на органа на ИК на македонските благотворителни братства организира анкета сред видни български и чуждестранни общественици и учени, изповядващи различни политически възгледи. В циркулярното писмо — покана, се иска мнението на анкетираните по „новата фаза, в която влезе македонският въпрос“, макар че „е трудно в това объркано време да се дадат ясна преценка и препоръки“[30].

Не само трудността, но и деликатността на проблема (договорите за мир още не са ратифицирани, в България се намират съглашенски войски и пр.) карат мнозина от поканените да се въздържат от участие в анкетата. Все пак на страниците на в.„Македония“ от февруари до юли се появяват мненията на 11 души — шест българи и пет чужденци. Всички анкетирани са единодушни по три въпроса — че македонските славяни са българи, че и след световната война македонският проблем си остава нерешен и че обединението на Македония с България е невъзможно, ако не завинаги, то поне в близката историческа перспектива. Единствен известният буржоазен икономист Атанас Яранов открито заявява, че най-доброто решение е областта да се присъедини „към страната, към която винаги я е теглело сърцето“, т. е. към България,

[28] Земледелско знаме, № 11, 24 март 1921.

[29] Топалов, Вл. Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания. — В: Външната политика на България (1878—1944). С., 1978; Стамболийски, Ал. Земледелско управление . . ., 134—136.

[30] Македония, № 25, 28 февр. 1920.

но очевидно смятайки това за нереално, той добавя като алтернатива Македония „да се издигне в самостоятелна политико-икономическа единица, която да послужи един ден за звено на съюзените в едно Балкани“[31]. Четирима от петимата отговорили чужденци (Ноел Бъкстон, Жорж Буске, Леон Ламуш и изтъкнатият лекар и сексолог проф. Август Форел) отдават предпочитанието си на „самостойна Македония под покровителството на великите сили или на една между тях“, а петият — Жан Дебри, директор на женевския вестник „La Feuille“, вижда „единственото разрешение на македонския въпрос. . . в плебисцита под неутрален контрол“[32].

Вероятно поради обстоятелството, че още по време на Парижката конференция за мира цялото освободително движение на македонските българи и българското правителство възприемат лозунга за независима Македония, българските участници в анкетата не засягат този въпрос[33]. Единственото изключение е Георги Белчев (редактор във в.„Зора“), който изтъква: „Ако на българското племе... не бъде съдено да бъде обединено един ден, то Македония трябва и може да заживее своя собствен живот.“ Никой обаче не можел да каже как и кога ще стане това. Ето защо „непосредствената задача е. . . запазването на българското население в Македония от изтребление и денационализиране“. За постигането на тази задача имало „едно-единствено оръжие. . . постановлението на Сенжерменския договор за правата на малцинствата“. То трябвало да се използува независимо „от твърдото намерение“ на съседите „никога да не спазят тази клауза“[34]. Очевидно злощастният пример с претопяването на поморавските българи тревожи общественото мнение в България, защото освен Белчев и други двама от анкетираните българи повдигат този въпрос[35].

Стефан Манов, който е поканен като представител на марксическата гледна точка, тогава той принадлежи към левицата на БРСДП (о), която през същата година се обединява с БКП (т. с.), подчертава, че „да се търси протекцията на някоя Велика сила върху автономна Македония, е една опасна илюзия“. По негово мнение „Македония трябва вече да разчита на успеха на европейската и балканската демокрация, които нямат нищо общо със злощастното дело на залезващите социални сили в Париж и Версайл. . . Бъдещето не е освен на освободените и побратимени народи, превъзмогнали страшните империалистически илюзии.“[36]

[31] Пак там, № 34, 3 апр. 1920.
[32] Пак там, № 42, 8 май 1920.
[33] Пак там, № 25, 35, 43, 44, 28 февр., 10 и 21 апр., 12 и 15 май 1920.
[34] Пак там, № 25, 28 февр. 1920.
[35] Пак там, № 25, 34 и 58, 28 февр., 3 апр. и 3 юли 1920.
[36] Пак там, № 26, 6 март 1920.

Подобни възгледи развива и проф. Форел. Той изтъква, че „докато капиталистическият режим ще продължава, дотогава естествената алчност на човека, алчност както лична, така и колективна, ще поддържа националните омрази". „Изучавайте по-отблизо съветска Русия" — съветва големият учен и препоръчва на редакцията „особено хубавата статия на Луначарски" (народния комисар на просветата на Съветска Русия) в мартенската книжка на берлинското списание „Форум" от същата година. Според проф. Форел чехословашкият президент Томаш Масарик дал „великолепен пример на толерантност и обществен напредък", който трябвало да следват и балканските народи[37]. По повод на този съвет в следващия брой на в. „Македония" е публикувана бележка от „Г.", че „добрият пример е за добри хора", но за съжаление сръбските и гръцките управници не били такива[38].

От всички отговори на анкетираните най-силно впечатление прави със своята задълбоченост и оригинални съждения този на Никола Антонов[39], редактор в органа на Демократическата партия в. „Пряпорец", бъдещ кореспондент на „Таймс" и изтъкнат български дипломат. Според Антонов до Балканската война решаването на македонския въпрос се обуславяло от три основни фактора: „революционната енергия на българското население в Македония, боеспособността на българската армия... и интересите на Великите сили на Изток." Националните катастрофи коренно изменят нещата. „Катастрофата при Добро поле не е заличила, наистина, народностното съзнание на македонските българи, но тя повърна страната им в едно положение, несравнено по-отчаяно и по-безизходно, отколкото онова при турския режим, а българската военна мощ е вече сведена до една сянка. Уморен от дългите тъй изтощителни и при това тъй безрезултатни борби... българският народ, съвсем естествено, едва ли може да има вече кураж да разчита на собствените си военни сили, особено пред едни съседи, двойно или тройно уголемени и по територия, и по население."

Международният фактор също бил „изменен до неузнаваемост". Македонският въпрос вече нямал никаква връзка с турския, а заинтересуваните Велики сили имали толкова противоречиви интереси, че взаимно се неутрализирали. По тази причина поне на първо време щяло да преобладава влиянието на съседите и македонският въпрос щял да бъде „предимно балкански, та че после общо международен". С оглед на това отново се съживила идеята за Балканска

[37] Пак там, № 43, 12 май 1920.
[38] Пак там, № 44, 15 май 1920.
[39] Пак там, № 58, 3 юли 1920.

федерация, която си пробивала път сред „някои правителствени кръгове“. След Междусъюзническата война обаче тази идея станала химерична. „Днес тя е цяла невъзможност“, защото осъществяването ѝ можело да означава само превръщането на България в „кондоминиум на Румъния, Сърбия и Гърция“. В такъв случай „Македония би изгубила не само своите надежди за автономия, но и своята народност“. Ако в Югославия надделеело федеративното начало, Гръцка и Сръбска Македония рано или късно щели да се „обединят в една федеративна единица на югославянската федерация“. При победа на сръбските централисти обаче нещата щели да тръгнат в съвсем друга насока: „Вътрешните сътресения ще станат неминуеми и в Югославия ще се създаде едно положение, по-лошо и от онова в Гърция и Ромъния. И тогава ще настъпят нови борби, нови кръвопролития и неизбежните при тях заинтересовани външни намеси, които не могат да не доведат до едно ново разрешение на балканския въпрос при общо очакваната ревизия на мирните договори.“ При тази перспектива, „за да обезпечат своето културно-национално бъдеще“, македонците трябвало да се държат лоялно към сърбите, но и сърбите имали „не по-малък интерес. . . да бъдат лоялни спрямо македонците, за да обезпечат жизнеспособността на собствената си държава“.

Като цяло не можем да не се съгласим с анализа и констатациите на Антонов. Те са интересни и от една друга гледна точка — че отразяват засилилите се след втората национална катастрофа тенденции в известни буржоазни среди за преоценка на следваните дотогава пътища към националното обединение. Препоръчвайки взаимна лоялност между македонските българи и сръбската власт, Антонов се приближава до схващането на земеделското правителство за необходимостта от сближение с КрСХС, макар да принадлежи към най-силната опозиционна буржоазна партия по онова време — Демократическата.

Като публикува отговорите на анкетираните, редакцията на вестника изрично подчертава, че тя не се счита ангажирана с изказваните в тях мисли и мнения[40]. Нейното становище е отразено в публикувания най-напред отговор на проф. Иван Георгов (по-сетнешния председател на Македонския научен институт) и в редица други редакционни и авторски статии. Проф. Георгов подчертава, че правото на българската нация да се обедини е осветено от Цариградската конференция през 1976 г. и от Санстефанския договор. Берлинският конгрес насилствено разпокъсва българския народ, но с героичната си борба и неизброими жертви македонските българи показват на света, че няма да се примирят с чуждото влади-

[40] Пак там, № 25, 28 февр. 1920.

чество. Така те спечелват за своята кауза влиятелни и енергични защитници сред международната общественост. Колкото и безизходно да изглежда положението, създадено от Ньойския диктат, то не може да продължи вечно. Още преди да е ратифициран, той „вече се прогласява от видни представители на днешната политическа мисъл като един в основата си гнил мир". И в лагера на победителите нараствало убеждението, че „тия договори не могат да останат в наложената си форма. . . Затова ние, македонците (проф. Георгов е от Велес — б. а.), няма защо да се отчайваме, ами нека продължаваме да застъпваме енергично пред всички фактори своите тежнения. . . На първо място обаче трябва винаги в тая наша дейност да изтъкваме не някакво специфично македонско съзнание, което само вреда ще нанесе на нашето дело, защото, убеден съм, това ще отблъсне и нашите най-горещи приятели, които ни бранят, понеже се прекланят именно пред нашето будно и силно национално, българско съзнание. . ., а не защото се водят от фантастични идеи за създаване на самостойна Македония като населена от някаква пъстра смесица от жители. В деня, в който те биха се убедили, че българското население там отслабва в своето национално съзнание и изтъква някакви други идеи, можем да бъдем уверени, че те ще дигнат ръка от нас."[41]

Последните две изречения от приведения дълъг цитат заслужават особено внимание. Те показват, че авторът им, отличен познавач на македонския въпрос, споделя тревогата на мнозина български общественици, че продължителното запазване на създаденото с договорите за мир положение във Вардарска и Егейска Македония може да доведе до отродяването или асимилирането на значителна част от тамошното българско население. Той смята, че проповядваните от току-що саморазпусналото се Временно представителство на обединената бивша ВМРО възгледи за специфичните областни интереси на останалите под чуждо владичество македонски българи и противопоставянето им на интересите на българската държава съдействуват за засилването на тази опасност, поради което трябва да бъдат решително отхвърлени. Неговите думи могат да се преценят и като призив да се изостави следваната за известно време при подготовката на Ньойския договор тактика от страна на ИК на братствата да се избягва подчертаването на българския етнически облик на Македония и да се говори приглушено за македонските славяни като за българи. Очевидно проф. Георгов смята, че след подписването на договорите за мир с България, Гърция и КрСХС е дошло времето ИК да издигне по-високо знамето на българската кауза в Македония.

[41] Пак там.

По всичко изглежда, че ръководството на македонските благотворителни братства споделя опасенията на проф. Георгов и други участници в анкетата, защото няколко седмици преди започването на анкетата в. „Македония“ публикува редакционна статия, в която се изтъква, че „днес Македония, разпокъсана и поробена, е заплашена с денационализация повече от когато и да било. С многобройните и могъщи средства на държавната власт гърци и сърби... правят всичко, за да унищожат българската народност. Самото туй обстоятелство сочи, че първият дълг на всеки македонски българин, където и да се намира той, е да запази народността си и да подкрепи по-слабия свой сътечественик в това направление.“ Заедно с това трябвало да се продължи с още по-голяма енергия борбата за „извоюване самоуправление“ на областта[42].

Непосредствено след публикуването и на последния отговор от анкетата вестникът посвещава специална статия на „ролята на сърбоманите“ в Македония. В нея се посочва, че те се появяват още преди войните като резултат на сръбската пропаганда и интригите на турската власт. Към тях по-късно се прибавят „известно число младежи, родом от Македония“, които минали през сръбски гимназии, някои и през Белградския университет. От друга страна, имало „македонски българи-кариеристи или изплашени от сръбския насилнишки режим, които са се приспособили и са се преклонили пред сърбизма“[43].

Ръководителите на освободителното движение на македонските българи не си правят илюзии, че договорите за малцинствата могат да бъдат надеждна защита срещу насилствената денационализация и асимилация. Те ги наричат „малък отвор, през който може едвам да диша българският народ в Македония“[44], но веднага добавят, че докато изпълнението на договорите се оставя единствено на добрата воля на СХС правителство, резултат не може да има. „Не са сърбите — пише в. „Македония“, — които ще допуснат възвръщането на българската интелигенция, на българските владици и попове в Македония. Не са те, които ще открият или ще протежират българския език, българската култура там. Ако силите победителки държат на своите решения, сами те трябва да се заемат с приложението на този договор. Иначе той ще си остане празна и безполезна формула.“[45]

Редакцията на вестника бърза да изрази съмнението си, че силите победителки ще се заемат с такава деликатна задача, и под-

[42] Пак там, № 17, 31 ян. 1920.
[43] Пак там, № 64, 24 юли 1920.
[44] Пак там, № 28, 13 март 1920.
[45] Пак там, № 36, 14 апр. 1920.

чертава, че дори и да се осигури в някаква степен приложението на договора за малцинствата, това няма да разреши македонския въпрос. Ето защо, без да се изпускат възможностите, които договорът създава за борбата на македонските българи, основните усилия на движението трябва да бъдат насочени към извоюването на самоуправление и поддържане с най-различни средства националното съзнание на македонските българи[46].

На 29 февруари 1920 г. се провежда XIV месечен събор на македонските благотворителни братства. За обсъждане се поставя въпросът, може ли да се очаква бърз обрат в отношението на западноевропейската дипломация и международното обществено мнение към България и какви мерки трябва да се вземат, за да се улесни и ускори подобен обрат. Очертаното се общо мнение е, че в момента съществува „крайно неблагоприятна обстановка за нашата кауза. Унищожителните за Македония резултати от войната могат да отшумят много бавно. Похитителите на нашата земя правят всичко да увековечат господството си. Долна пропаганда пръска вредни за нас заблуди и клевети сред европейската общественост. Всички държави и народи са погълнати от собствените си проблеми, свързани с войната." Всичко това обаче не трябвало да отчайва македонските българи, защото още отсега било ясно, „че не ще закъснее много часът, когато утвърденото в Париж дело — дело противно колкото на чистата правда, толкова и на здравата логика, ще се сгромоляса неминуемо". Сгромоляването обаче не можело да стане само по себе си, а само чрез упоритата, целенасочена и енергична дейност на освободителното движение на македонските българи[47].

През май с. г. председателят на ИК Ив.Каранджулов предприема продължителна обиколка във Франция, Италия и Швейцария, за да проучи какви са условията за започване на по-широка пропагандна дейност в полза на каузата на македонските българи. Това, което той вижда там, никак не е утешително. Тъжната му констатация е, че „е лъжи и клевети срещу всичко българско е напоена обществената атмосфера в западноевропейските страни" с известно изключение за Италия. Имало и отделни безпристрастни общественици, които били готови да помогнат за разобличаването на антибългарските клевети и за създаването на една по-вярна представа за същината на македонския въпрос и за борбата на македонските българи. Издирването и снабдяването им със съответни материали обаче изисквало доста средства. Емиграцията трябвало

[46] Пак там, № 35, 10 апр. 1920.
[47] Пак там, № 26, 6 март 1920.

да намери на всяка цена тези средства[48], защото както навремето, така и след световната война македонският въпрос щял да се наложи на дипломатите и политиците от европейското обществено мнение. За целта освободителното движение на македонските българи трябвало незабавно, като първа задача, да насочи усилията си към превръщането на македонския въпрос „в един въпрос на международна съвест“[49].

Успоредно с легалното движение, олицетворявано от македонските благотворителни братства начело с Изпълнителния комитет, върви и изграждането на нелегалната ВМРО, която има ръководната роля в движението. За да покаже, че е скъсало решително с миналото, и по този начин да изтръгне някакви облекчения по проектодоговора за мир, коалиционното правителство, възглавявано от Ал. Стамболийски, предприема в ранните часове на 4 ноември 1919 г. арести на главните виновници за втората национална катастрофа. Между арестуваните са и водачите на възстановяващата се Вътрешна македонска революционна организация Тодор Александров и ген. Александър Протогеров заради тесните им връзки с кайзерова Германия, цар Фердинанд и политиците, довели България до втората национална катастрофа. Освен това ген. Протогеров се обвинява и за извършени жестокости от частите под негово командуване при потушаването на сръбското въстание в Поморавието през 1917 г. След десетина дни привържениците на Т. Александров организират бягството му, а скоро след това същото става и с Ал. Протогеров[50].

Първите стъпки на ВМРО са ознаменувани не с въоръжени акции, а с опити да се създаде легална организация и започване на борба с мирни средства за извоюване на автономия на Вардарска Македония в рамките на КрСХС. Както посочва проф. К. Палешутски, основавайки се на югославски архивни източници, в началото на януари 1920 г. ръководството на ВМРО се опитва да преговаря със СХС военен представител в София в горния смисъл. Замисля се връщането на по-голямата част от забегналите в България по родните им места и подаване молба до СХС прави-

[48] Пак там, № 53 и 78, 16 юни и 15 септ. 1920.

[49] Пак там, № 18 и 53, 4 февр. и 16 юни 1920.

[50] Иванов, Сл. Цит. съч., 12—18; Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация . . ., с. 69. По някои сведения Ал. Стамболийски сам наредил на съответните власти да улеснят „бягството“ (ЦДИА, ф. 140 (Павел Генадиев), оп. 1, а. е. 44, л. 127). Тези сведения не могат да се докажат документално, но достоверността им не е изключена, като се има предвид, че като министър-председател водачът на БЗНС не допуска нито един от стотиците обявени от победителите за военнопрестъпници да бъде предаден на сръбските и гръцките власти, а така също неговата заблуда, че при разгромяването на Войнишкото въстание ген. Протогеров му спасил живота.

телство да разреши обучението на населението във Вардарска Македония на родния му език, който да е задължителен и за административните органи в областта. Изобщо „Македония да бъде по отношение на Сърбия, както са Хърватско и Словения“[51].

Т. Александров и Ал. Протогеров не се ограничават само с тези постъпки, по отношение на които не хранят особени илюзии, а започват непосредствена подготовка за разгръщането и на въоръжена борба. На 3 февруари 1920 г. те свикват в дома на Гошо Прилепчански, собственик на содо-лимонадена фабрика в Княжево, съвещание на свои привърженици — председателя на ИК на македонските братства Ив. Каранджулов, видния финансист д-р Никола Стоянов, Михаил Монев, Анго Попов, Георги Баждаров, Наум Томалевски, Аргир Манасиев, Тодор Попадамов, Милан Гюрлуков, Величко Велянов и др. Т. Александров излага своя план за възстановяване на четите и четническата дейност във Вардарска и Егейска Македония. Планът е одобрен от присъствуващите заедно с предложението към организацията да бъде привлечен и Александър (Алеко) Василев (Алеко паша), бивш четник на Я. Сандански, който по време на войната се отличил при ликвидирането на сръбски диверсантски групи. В момента той се занимавал с контрабанда и други нечисти сделки, като не се гнусял дори от сътрудничество с върлуващите в Петричко и Горноджумайско разбойнически банди. Независимо от това присъствуващите на заседанието единодушно се произнесли да се направи опит за привличането му. Като човек „извън закона“, разполагащ със значителна въоръжена сила и широка яташка мрежа, той можел да се окаже извънредно полезен за превръщането на Пиринска Македония в здрава база и надежден тил на планираната четническа дейност в поробените части на Македония. Алеко незабавно се отзовал на поканата и на 20 февруари отново в дома на Прилепчански става тържественото му присъединяване към възстановяваната от Т. Александров и Ал. Протогеров Вътрешна македонска революционна организация. На практика обаче това става през лятото на 1921 г. след заповяданото от Алеко убийство на петричкия окръжен управител Борис Козлев, когато той и неговите хора преминават в пълна нелегалност[52].

---

[51] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., 107—108. Приведеното в същия труд (с. 109) сведение от югославски източник, че още през февруари 1920 г. ген. Протогеров вече формирал 10 чети с по 15 четници, не е правдоподобно, тъй като току-що напусналият България Протогеров не е имал нито време, нито възможности да направи това.

[52] ЦПА, сп. 301; В и д о в, Бл. Македонските борби в България след катастрофата 1918 г. до убийството на Тодор Александров, 31 авг. 1924 г., л. 5; НБКМ БИА, ф. 808 (Сребрен Пошетров), а. е. 400, л. 140—141.

Решението за възобновяване на четническата дейност не означава пълното изоставяне на опитите за организиране на легална борба, нито пък изключва автономията в рамките на КрСХС в случай, че не се постигне по-добро за македонските българи решение. На 6 май 1920 г. Облаков (неразкрит псевдоним) пише на ген. Протогеров: „Както зле сме днес, нима не бихме приели и една автономна Македония като отделна единица във федеративна Югославия? . . . В писани работи обаче ние не бива да изказваме последното. . ., защото бихме отдалечили постигането му: сърбите, каквито са шовинисти и самомнителни, ще го схванат като пълна капитулация от наша страна и ще бъдат по-упорити.“[53] В издадената през юни с. г. Директива на ЦК на ВМРО отново се подчертава, че организацията ще подкрепя всички, които се борят с легални средства за „извоюване федеративно управление в Югославия с Македония — равноправен член във федерацията“[54].

Предвид насрочените за 24 ноември 1920 г. избори за Учредителна скупщина (Конституанта) на КрСХС ЦК на ВМРО поема инициатива за създаването на легална организация — Македонски федеративен съюз, който трябвало да работи с мирни средства за осъществяването на тази цел. В едно писмо до съгражданите си в Щип от септември 1920 г. Т. Александров нарича замислената организация „Съюз за спасение на тези, които останаха слаби в СХС държава“. Той ги призовава да бъдат достойни за пролятата кръв на своите славни предшественици и да се сдружат „за легална борба. . . според законите на Югославия“. За целта те трябвало да създадат дружество, в което да влязат българи, турци, албанци, арменци и др. Македонският федеративен съюз щял да има Управителен съвет в Скопие и комитети във всички градове, които трябва да се стараят в предстоящите избори за Учредителна скупщина да бъдат избрани за народни представители българи и турци, които ще работят за федеративното устройство на Югославия. Наред с това трябвало „да се искат български училища и църкви“, грижи за „сираците на падналите борци“ и пр. Борбата трябвало да се води съвместно „с недоволните народности и елементи в Македония и останалите поробени области в Югославия . . . Ние не можем да очакваме нищо добро от шовинистичните сръбски партии: радикали, демократи и останалите. В тези партии могат да бъдат само тези, които са доволни от сръбското робство

[53] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 2.

[54] Македония. Документи и материали. С., 1978, 658—660; Михайлов, Ив. Спомени, т. II . . ., 119—120; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., с. 112.

и желаят Сърбия вечно да владее и господствува над нашата нещастна родина."[55]

Писмото на Т. Александров всъщност отразява основното съдържание на окръжното на ЦК на ВМРО от лятото на същата година, в което има и уговорката, че ако властите не допуснат заверката на местни независими листи или листи на Федеративния съюз, избирателите да гласуват за кандидатите на Комунистическата партия[56].

Идеята за създаване на Македонски федеративен съюз е посрещната „на нож" от СХС власт. Министерството на вътрешните работи заповядва на всички околийски началници в Македония „най-строго и непрекъснато да следят за тази и подобна пропаганда" и при необходимост да приложат към тях най-строгите законни разпоредби. Влизат в действие и „летящите отряди" от сръбски националисти, ренегати и лумпени, които тероризират населението и се стремят да парират предизборната агитация на ВМРО[57].

Провалът на тези първи опити за организирането на легална дейност спомага във ВМРО да се утвърди схващането, че без да се изоставят тези опити и в бъдеще, основното средство за отхвърлянето на чуждото национално потисничество и постигането политическата автономия на Македония е организирането на населението и повеждането на безкомпромисна въоръжена борба. Според изработения през 1920 г. Правилник за Вътрешната македонска революционна организация въоръжената борба можело да приеме различни форми — от отделни атентати и убийства на потиснници и изменници до „частични и общи въстания". Нейната цел е „да разбере общественото мнение в Европа, че населението не може да се помири с чуждата нему власт и че мир не може да има на Балканите, докато не се даде автономия на Македония"[58]. Ръководството на ВМРО се надява, че въоръжената съпротива ще опровергае разпространяваното от творците на Версайската система и главно от Белград и Атина твърдение, че македонският въпрос е окончателно решен, и ще разтревожи Великите сили и ОН. Дори да не дадат пълна независимост на областта, те можело да се застъпят за осигуряване на някаква форма на самоуправление или поне за създаването на сериозни гаранции за приложение договорите за малцинствата във Вардарска Македония.

---

[55] AFMZV, PZ Bělěhrad, 1920, č. 544, 12. XII. 1920.

[56] Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., с 11.

[57] AFMZV, PZ Bělěhrad, 1920, č. 544, 12. XII. 1920; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., 115—116.

[58] НБКМ БИА, ф. 189, а. е. 7, л. 14 и сл.

В съответствие с тези схващания подготовката за въоръжена борба се засилва. На 24 юни 1920 г. Т. Александров с малка чета преминава нелегално във Вардарска Македония. Първата му работа е да възстанови някои стари връзки и да пресече излагащите организацията действия на част от войводите (Иван Бърльо, Мите Соколарски, П. Джигански и др.), които, останали без всякакви средства и преследвани от сръбските власти, извършват обири предимно на власи и турци. Проведена е необходимата разяснителна работа сред населението, че обирите не са дело на организацията, а извършителите им са предупредени под страх от смъртно наказание да прекратят срамната си дейност[59].

Вербуването на четници не представлява никаква трудност, тъй като желаещите да се борят с оръжие в ръка превишават многократно необходимите в момента бойни кадри. В четите постъпват главно служилите по време на войната в българската армия младежи от Вардарска и Егейска Македония, които потърсват убежище в България, други бежанци, които не са успели да си намерят препитание, бивши четници и войводи, съкратени от армията кадрови офицери от довоенните предели на България, които не искат да се примирят с положението, създадено след националните катастрофи, и са готови да жертвуват живота си за облекчаване тежката участ на останалите под чуждо владичество българи.

Патриотичната ясно поставена цел привлича във ВМРО най-борческата, най-самоотвержената и вдъхновяваната от най-чисти идеали част на македонската младеж. Според големия английски историк Арнолд Тойнби автономистите били много опасни, защото били „фанатици със справедлива кауза“[60]. Дори противници на ВМРО признават, че за мнозина Т. Александров и Ал. Протогеров били „светлите звезди в македонските борби за свобода и равенство на народностите“. Около тях се обединява т. нар. група на поетите — Любомир Весов, Панчо Михайлов, Йордан Гюрков, Васил Ихчиев, Илия Кушев и др., които създават голям морален престиж на организацията[61]. Тя бързо се разраства и започва да се готви за по-мащабни действия. През пролетта и лятото на 1920 г.

---

[59] ЦПА, 301, л. 34; П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., 111—113.

[60] Цит. по: К р е м п т ъ н, Р. Отношението на Великобритания към Александър Стамболийски и неговия режим. — В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980, с. 532. В цитирания пасаж поради неточен превод вместо „справедлива“ е казано „правилна“.

[61] ЦПА, сп. 293; В и д о в, Бл. Убийството на Тодор Александров (кратък принос); Македонско съзнание, № 12 и 13, 30 авг. 1924. Известният български писател Стилиян Чилингиров пише в едни свои бележки, че Л. Весов е „млад обещаващ поет“ (ЦДИА, ф. 108 (Ст. Чилингиров), оп. 1, а.е.492, л. 7).

са създадени първите чети[62], които изпълняват главно агитационни и организационни задачи.

Материалните средства са достатъчни за началните стъпки на организационната и пропагандната дейност. Организацията разполага със значителни парични суми, основната част от които са получени през 1915 г. от германското правителство за диверсионни действия на сръбска територия, за заслугите й към немското командуване на Балканите, а също за вмъкването на България във войната на страната на Централните сили. С решение на ЦК на ВМРО в началото на февруари 1918 г. приведените от германската банка „Ханделс Гезелшафт" авоари на ВМОРО са прехвърлени с подписите на Т. Александров и Ал. Протогеров като нейни задгранични представители и членове на ЦК върху довереницитe Ив. Каранджулов, Никола Шафкулов и Климент Спространов. Общата сума се внася на имената на тримата в две реномирани банки — в Българската търговска банка 450 000 лв. с годишна лихва 5% и в Българска централна кооперативна банка 894 439 лв. с лихва 4,5%. Освен това в касите на ВМРО постъпват значителни суми от богати съмишленици, а успоредно с нейното укрепване — и от „патриотичен данък", събиран от македонските българи. Само няколко месеца след излизането на България от войната, през януари 1919 г., възстановяващата се Вътрешна македонска революционна организация е в състояние да изплаща редовно възнаграждение на пунктовите си началници в Кюстендил, Петрич, Горна Джумая (Благоевград), Неврокоп (Г. Делчев) и др. и да отпуска помощи на заслужили дейци, между които и на бащата на Г. Делчев[63].

Що се отнася до оръжието, то не е никакъв проблем за една територия, на която доскоро са се водили военни действия. Освен това предвид наложеното от победителите разоръжаване на българската армия военните масово укриват оръжие, до което нелегалната организация не е особено трудно да се добере. ВМРО не получава правителствена субсидия, но през декември 1918 и януари 1919 г. правителството на Т. Теодоров отпуска известни суми за ИК на братствата[64].

Съзнавайки, че борбата ще бъде изключително трудна, ръководството на ВМРО се стреми да си осигури надеждни съюзници в

[62] Иванов, Сл. Цит. съч., 18—20; Todorović, D. Цит. съч., с. 97. Авторката привежда данни за четите от войсковото разузнаване на Трета армия и Вардарската дивизионна област.

[63] НБКМ БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 7, л. 153—156. С протокол от 21 февруари 1915 г., т. е. още преди намесата на България в Първата световна война, „д-р Розелиус" привежда за ВМОРО 750 000 лв., 600 000 от които са платени на Министерството на войната в София за обмундироване на Македонското опълчение.

[64] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 3988, л. 1.

лицето на другите потиснати народности във Вардарска и Егейска Македония. На 31 април 1921 г. е подписан таен протокол между представители на Мустафа Кемал (Ататюрк) и ВМРО за съвместна борба с революционни и мирни средства за създаването на независима македонска държава, включваща и Българска Македония. Това се налагало от обстоятелството, че „мухамеданите и българите в Македония еднакво страдат от политическия гнет на Сърбия и Гърция и са застрашени с постепенно унищожение, ако останат дълго време под владичеството на поменатите две държави“[65].

Ръководството на ВМРО разчита и на една от Великите сили — Италия, която има свои планове на Балканите, противоречащи на интересите на КрСХС и Гърция. Както показват проучванията на Ст. Трьобст, който е работил продължително време в италианските архиви, засега липсват конкретни данни за финансова подкрепа на италианските правителства за ВМРО през разглеждания период. Италианският главен комисар в България Карло Алиоти и членът на Междусъюзническата военна контролна комисия в София Енрико Лоди поддържат „най-тесни връзки“ с членовете на ЦК на ВМРО Ал. Протогеров и П. Чаулев. В още по-голяма степен това се отнася за италианските националистически организации в Истрия и Далмация, които имали силно влияние върху италианската външна политика. Значението, което италианските управляващи кръгове придават на връзките с ВМРО, проличава от факта, че след като идва на власт през есента на 1922 г., Мусолини лично поема връзките с нея. До 9-юнския преврат в България през 1923 г. обаче и двете страни отбягват по-голяма взаимна обвързаност. От две писма на Ал. Протогеров, писани през януари 1923 г. и попаднали у британските тайни служби, става ясно, че той няма доверие на официалната италианска политика. Италианската дипломация също има сериозни резерви към ВМРО поради връзките на П. Чаулев със съветското посолство в Рим[66].

В Белград следят с голямо внимание първите стъпки на възраждащото се освободително движение на македонските българи и политиката на земеделското правителство по македонския въпрос. Още по време на Конференцията за мира в Париж през октомври 1919 г. СХС правителство натоварва своя представител в София ген. Туцакович да се свърже с видни ръководители на движението и на първо място с дейци на т. нар. Сярска група, за да разбере какво мислят за евентуална автономия на Македония в рамките на КрСХС. Генералът наистина се среща с противници на Т. Алек-

[65] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 4.
[66] T r o e b s t, St. Цит. съч., с. 55, 64—65.

сандров — Г. Петров, Павел Христов, Милан Гюрлуков, а така също и с члена на ЦК на ВМРО Петър Чаулев. Заключението му е, че тази идея е перспективна и трябва да се противопостави на българското разбиране за автономията[67].

Съобщенията от София за изострилите се противоречия сред македонските дейци и настойчивите усилия на българското правителство за помирение със западния си съсед подтикват белградските управляващи кръгове десетина месеца по-късно да предприемат нови сондажи в тази насока. Появява се и удобен повод. През юли 1920 г. Йован Киркович, бивш инспектор на сръбските училища в Македония, настоящ окръжен управител на Битоля и охридски зет, получава писмо от личния си приятел д-р А. Димитров (фамилното му име е Филоктечев, но той е известен като Димитров), заместник-председател на ИК на македонските братства в България[68]. Черновата на писмото, ако въобще е имало такава, не е запазена, но като се имат предвид възгледите на автора му и онова, което той сам пише в спомените си, може да се предположи какво е съдържало то.

Още след първата национална катастрофа през 1913 г. д-р А. Димитров е между най-изявените привърженици на идеята за автономия на Македония като трайно решение, тъй като заинтересованите съседи и Великите сили нямало да разрешат присъединяването на областта към България[69]. Втората национална катастрофа затвърждава убеждението му, че няма друг начин за запазване на македонските българи от национално потисничество и денационализация освен самоуправлението на областта, осъществено дори в рамките на КрСХС.В избраното на Първия велик събор на македонските благотворителни братства (28 септември—1 октомври 1919 г.) ръководство са включени не само привърженици на присъединяването към България в неопределеното бъдеще, но и такива на „истинските автономисти“ — А. Димитров, Никола Ризов, д-р Филип Атанасов и д-р Васил Деспотов. Недоволна от дейността на Изпълнителния комитет на братствата, който се придържа почти напълно към линията на възстановяващата се ВМРО, тази група решава през лятото на 1920 г. да изпрати във Виена Н. Ризов, за да събере сведения за положението във Вардарска Македония, да установи някои необходими контакти, включително и с югославски общественици, и изобщо да проучи възможностите за облекчаване тежката съдба на македонските българи[70]. Както

[67] Палешутски, К. Македонският въпрос в . . ., 92—93.

[68] НБКМ БИА, ф. 339 (д-р Антон Димитров Филоктечев), а. е. 1, л. 144—149; ф. 324, а. е. 1, л. 1586.

[69] Пак там, ф. 339, а. е. 1, л. 126—128.

[70] Пак там, л. 148.

се установява по-късно, Ризов разполагал с много пари, дадени му от италианците, които го приемат като официален представител на ИК на братствата, а не на малцинството в него[71].

Напълно възможно е писмото на А. Димитров до Киркович да е изпратено чрез Н. Ризов и пак чрез него да е получен утвърдителният му отговор за среща. Разбира се, отговорът е съгласуван с правителството в Белград, което не пропуска да се възползува от удобния повод, създаден от инициативата на А. Димитров. Както съобщава покойната югославска историчка Десанка Тодорович, решено е освен Киркович в София да бъде изпратен и Ранко Трифунович като „дългогодишни политически и полицейски функционери в Македония". Киркович получава задача да се свърже с дейци на освободителното движение на македонските българи, които лично познава, а Трифунович — с отговорни представители на управляващия БЗНС[72].

В началото на септември Киркович пристига в София и съобщава на Димитров, че преди да тръгне за България, се е срещнал в Белград с видни политици и със самия крал. Всички проявили интерес към писмото му и изразили убеждението си, че Бяло море трябвало да бъде „на двата братски народа — българи и сърби". Били готови, щом поотслабне озлоблението от войната, да разрешат завръщането на емигрантите в Македония, но засега не трябвало да се бърза. На въпроса на Димитров, как смятат да постъпят с интелигенцията, която е възпитавала „българчетата в национален дух", Киркович отговорил, че белградското правителство било готово да приложи чл. 8 от Сенжерменския договор за правото на националните малцинства да поддържат със свои средства училища, църкви и различни културни учреждения. То обаче било убедено, че едва ли населението в Македония щяло да жертвува пари за подобни работи. Що се отнасяло до бившите войводи и четници, властта щяла да им осигури препитание, като ги прати под командата на сръбски офицери да упражняват стария си занаят сред славянското население в Гърция[73], т. е. да обслужват не българската, а сръбската кауза в Гръцка Македония и Тракия.

Освен с А. Димитров Киркович се среща и с други македонски дейци, главно негови познати от Охридско, включително и с члена на ЦК на ВМРО Петър Чаулев, т. е. и неговите контакти са главно със средите, към които се бе насочил ген. Туцакович. В тези си срещи той се стреми да разбере как се отнася населението в България към бежанците и емигрантите, какво е влиянието на ВМРО сред

[71] Пак там, ф. 324, а. е. 1, л. 2070.
[72] Todorović, D. Цит. съч., с. 97.
[73] НБКМ БИА, ф. 339, а. е. 1, л. 150—152.

тях и какво е отношението на земеделското правителство към освободителното движение на македонските българи. Събеседниците му пазят престижа на България и изявяват недвусмислено българското си национално съзнание. А. Димитров например отговорил, че обществеността се отнася към бежанците като към „свои братя, които са се прибрали при майка България“[74].

От своя страна Р. Трифунович успява да се свърже с министъра на земеделието Александър Оббов, който го уверил, че земеделското правителство искрено се стремяло към споразумение с КрСХС, но враговете му и най-вече Демократическата партия правели всичко възможно да го компрометират пред Белград, включително чрез подстрекаване на македонските революционери[75].

Очевидно събеседниците на двамата югославски емисари повдигат редица въпроси, на които те не са в състояние да отговорят, защото след неколкодневен престой Киркович се връща в Белград за допълнителни инструкции. Към края на септември той отново е в София, като в допълнителните си разговори заявява, че управляващата в КрСХС Радикална партия на Н. Пашич била привърженик на децентрализираното устройство на югославската държава с областна автономия за Македония. Този въпрос щял да се уреди с подготвяната нова конституция на кралството. Тогава щяла да се даде обща амнистия и емигрантите щели да получат възможност спокойно да се завърнат в родните си огнища[76].

Както показват последвалите събития, тези уверения нямат нищо общо с истинските намерения на Пашич. Явно те са направени с цел Радикалната партия да спечели повече гласове във Вардарска Македония при насрочените за ноември с. г. избори за Учредителна скупщина и най-вече да засилят разногласията сред емиграцията и да подронят влиянието на ВМРО, която призовава към решителна, включително и въоръжена, борба за запазването на македонските българи от насилствена денационализация и асимилация. Пуснатите от Киркович и Трифунович вдици не са изолиран факт, а проява на добре обмислена акция за разбиване единството на освободителното движение на македонските българи. По достоверни сведения на ВМРО живеещият временно в София бивш сръбски пълномощен министър Димитриевич също водел усилена пропаганда за автономна Македония в рамките на КрСХС, като за целта от Белград му били отпуснати 300 000 лв. — твърде голяма за онова време сума. Намират се и хора сред емиграцията, които не остават равнодушни към „звъна на златото“. По сведе-

[74] Пак там, л. 52—53.
[75] Todorović, D. Цит. съч., с. 97.
[76] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1601.

ния на секретаря на унгарската легация в София Георг Райхман към лятото на 1921 г. югославската легация разполагала с около 40 шпиони — емигранти от Македония[77]. Югославските власти правят всевъзможни улеснения за завръщане по родните им места на онези от емигрантите, които се съгласяват да променят окончанията на фамилните си имена на „-ич“ и да станат лоялни граждани на СХС кралство. Специално внимание се отделя на младежта, на която се обещават работа, стипендии за следване във висши учебни заведения и пр.[78]

Югославската пропаганда няма особени успехи, но чуващите се и преди това плахи гласове за автономия в рамките на Югославия[79] зазвучават отново най-вече сред по-младите и неопитни дейци на движението. Привържениците на тази идея в Македонската студентска група получават, макар и за кратко време, незначително мнозинство[80]. Колебания и надежди възникват и сред някои по-опитни дейци на движението. Така например евангелисткият пастор Евтим Спространов, виден деец на освободителното движение на македонските българи, български патриот и служител в Министерството на външните работи, който е убеден, че лозунгът автономна Македония в рамките на КрСХС е „сръбска хитрост“, все пак решава и той да напише писмо до Киркович, тъй като са добри познати от Охрид, родното място на Спространов. Писмото е горещ апел за зачитане националните чувства на македонските българи и удовлетворяване на жадуваното от тях самоуправление, което най-после щяло да донесе мир на Балканите. На свое заседание Охридското братство одобрява съдържанието на писмото и по битолчанина Георги Генчев го изпраща до сръбския масон (Спространов е също масон) Пера Лешнарович с молба да го предаде на адресата. Въпреки спазването на всички правила на конспирацията, за да не бъде компрометиран Киркович пред сръб-

[77] Пак там, л. 2102.

[78] Пак там, л. 1606; ф. 189 (Ал. Протогеров), а. е. 7, л. 227—228; Г о ц е в, Д. Цит. съч., 202—203.

[79] В последните две седмици от съществуването си т. нар. Генерален съвет на македонските дружества в Швейцария, който дотогава твърдо се придържа към линията на ИК на македонските благотворителни братства в България, изправен пред неумолимата действителност, фиксирана в договорите за мир, предлага като последно средство за спасяване на македонските българи от национално потисничество и денационализация автономия на Македония в рамките на Югославия. — вж.:PRO, FO 371/3588, p. 367; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 43, л. 38; С п е к т а т о р. Цит. съч.; П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., 94—104; Х р и с т о в, Хр. Цит. съч., 210—211, 241—243; Л а п е, Љ. Активноста на Главниот отбор на македонските дружества во Швајцарија 1918—1919 и документацијата за тоа. — ГИНИ, 1965, № 1, 131—191.

[80] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1606, 1613, 1614, 1627, 1629.

ските власти, отговор не се получава[81]. Десетина месеца по-късно, след като прочита няколко статии на Киркович в белградския вестник „Политика“, Спространов записва в дневника си: „Този мерзавец. . ., комуто писах за автономията, излезе безподобен шовинист.“[82]

Мисията на Киркович привлича вниманието и на създадената в края на февруари 1920 г. по инициатива на д-р Владимир Руменов тайна организация Македонска дружба[83]. Тя включва само представители на интелектуалния и заможен елит (в основната си част масони) на българската емиграция от Македония. Неин „учител“ (ръководител) е д-р Вл. Руменов, а негови заместници — Ев. Спространов и Христо Манолов. Схващанията и задачите на дружбата са отразени в т. нар. „Първи македонски катехизис“, чийто автор е д-р Вл. Руменов[84]. Главната цел, която си поставя новата организация, е „запазване на българския дух в Македония“ изключително чрез мирни методи и средства, съобразени с възникналата след Първата световна война вътрешна и международна обстановка.

Почти веднага след учредяването на Македонската дружба Руменов и Спространов споделят своите идеи с ген. Ал. Протогеров, доскорошен (до 13 декември 1918 г.) „велик майстор“ на Великата масонска ложа в България[85], а той ги свързва с Тодор Александров. Двамата водачи на възстановяващата се ВМРО одобряват плановете на дружбата и предлагат материалната и организационната си подкрепа. Тъй като д-р Руменов не успява да убеди Т. Александров в необходимостта от пълното изоставяне на четническата тактика, ръководството на дружбата решава да не се обвързва напълно с ВМРО и да не използува нейните конспиративни канали[86].

Ръководството на Македонската дружба посреща с голям интерес пристигането на Киркович в София. Вечерта преди свикания на 26 септември 1920 г. Велик събор на масонските ложи у д-р Руменов се събира масонското ядро на дружбата: Е. Спространов, д-р Александър Станишев, Георги Баждаров, Никола Габровски, Димитър Михайлов и Христо Михайлов. Главният въпрос, който се обсъжда, е каква позиция да се заеме към идеята за автономия

[81] Пак там, л. 1595, 1601, 1603, 1615, 1618.

[82] Пак там, л. 2080.

[83] Пръв за тази организация писа колегата Александър Гребенаров в кандидатската си дисертация „Македонските бежански организации в България (1918—1928 г.)“, защитена на 24 март 1989 г.

[84] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1204, 1223—1225, 1299—1302. До дисертацията на Ал. Гребенаров се смяташе, че „Катехизисът“ е дело на ВМРО.

[85] Георгиев, В. Масонството в България . . ., с. 42, 51.

[86] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1398, 1399, 1404, 1417—1421.

в рамките на КрСХС. Очертават се две становища — за отхвърляне на тази идея и за привидното ѝ възприемане, което би позволило голяма част от емигрираната интелигенция да се завърне по родните си места и да заработи за запазване националното съзнание на македонските българи. Изказват се обаче сериозни съмнения, че белградското правителство ще се остави да бъде заблудено и че ще позволи масовото завръщане на българската интелигенция във Вардарска Македония. Възниква и въпросът, дали ще се намерят достатъчно желаещи да се откажат от осигурения си живот в България и дали всички възприели тази идея ще я осъществяват, без да се отказват „от нашите национални стремежи", т. е. дали ще работят за българска Македония, или ще тръгнат по пътя на Временното представителство и на онези, които не отричат българската национална принадлежност на македонските славяни, но смятат, че след втората национална катастрофа пътищата на Македония и България в държавно-политически смисъл окончателно са се разделили. Този въпрос се подлага на обсъждане както на конгреса на масонските ложи, така и в заседание на избраното от събора общо ръководство. Решено е лозунгът за автономия в рамките на КрСХС решително да се отхвърли като опасен и обслужващ политиката на Белград за денационализация и асимилация на македонските българи[87].

Решението на Македонската дружба и на масонските ложи съвпада, по-точно отразява оформилото се към края на лятото на 1920 г. становище на ръководството на ВМРО за автономия на Македония в рамките на КрСХС. Т. Александров и Ал. Протогеров са подробно информирани от А. Димитров за разговорите му с Кирковић[88], а, както видяхме, третият член на ЦК на ВМРО П. Чаулев лично се среща с пратеника на Белград. Тази информация, съчетана със сведенията от Македония за предприетите репресивни мерки срещу инициативата за създаването на легалния Македонски федеративен съюз, засилва подозренията на ръководителите на ВМРО към ходовете на Белград, свързани с идеята за автономия в рамките на съседното кралство, и мотивира рязко отрицателното им отношение към тази идея. Освободителното движение на македонските българи обаче далеч не е единно и в него се очертава сериозна опозиция срещу Т. Александров и Ал. Протогеров.

Още при първите стъпки на ВМРО в нея се появяват разногласия. Някои, като Ефрем Чучков, председател на Комитета за подпомагане на бежанците в Кюстендил и близък сътрудник на Гьорче Петров,

[87] Пак там, л. 1599—1601.
[88] Пак там, ф. 339, а. е. 1, л. 154.

изключително популярния и уважаван кратовски войвода Дончо Ангелов и др., смятат, че към есента на 1920 г. вече са създадени условия за свикването на общ конгрес на организацията, който да избере редовни ръководни органи и начертае нейните бъдещи задачи и тактика. Т. Александров вижда в тези настоявания прикрито несъгласие с неговото водачество и всячески се стреми да отклонява поставянето на този въпрос, като се аргументира с това, че първо организацията трябва да стъпи здраво на краката си, а после да се прави конгрес[89].

Ясно е, че привържениците на Д. Ангелов са убедени, че преди да се създава широка нелегална организация, трябва да се изяснят целите и методите на предстоящата борба. Очевидно това трябва да бъде направено от оцелелите след войната стари кадри на организацията, без да се изчаква изграждането на цялата организационна мрежа. Т. Александров пък смята, че на този етап е излишно да се умува по целите и методите, защото те са ясни — предстои борба за запазването на македонските българи от денационализация и асимилация чрез оформянето на Македония в самостоятелна политическа единица като програма максимум или чрез приложение договорите за защита на малцинствата като програма минимум. Според Т. Александров тази борба трябвало да се води както с легални, така и с нелегални средства, поради което изграждането на нелегалната организация не трябвало да се забавя нито за момент. Веднъж изградена организацията, много лесно можело да се свика конгрес, който да уточни нейните цели и задачи. Такъв начин на процедиране щял да има и това предимство, че конгресът ще бъде по-представителен и ще изразява вижданията не само на една малка група ръководители, а на широк кръг стари и новопосветени дейци, стоящи близо до масата на потиснатото население и изразяващи по-добре неговите нужди и настроения.

И двете становища не са лишени от здрав смисъл, макар внимателната им преценка да дава определено предимство на схващането, защитавано от Т. Александров. Както ще видим обаче, и в този спор се проявява характерната за тогавашните български политически нрави непримиримост и бруталност, която има печални последици.

Освен разногласията в самата ВМРО продължават опитите за създаването на неин антипод. Значителна част от дейците на освободителното движение на македонските българи — привърженици на саморазпусналото се в края на 1919 г. Временно представителство на обединената бивша ВМРО и главно от средите на споме-

[89] Иванов, Сл. Цит. съч., 20—22.

натата вече Неутралнообединителна комисия[90], смятат, че новата фаза в развитието на македонския въпрос след голямата война налага начело на движението да застанат нови хора. Те са убедени, че автономистката идея във всичките ѝ варианти не може да се защитава ефикасно пред меродавните международни фактори и пред другите потиснати народностни малцинства във Вардарска и Егейска Македония от водачи като Т. Александров и Ал. Протогеров. Освен че са широко известни като непримирими борци за българска Македония, те, както видяхме, са включени в съставения от съглашенците списък на военните престъпници заради тяхното тясно сътрудничество с двореца, кайзерова Германия и българските управляващи кръгове, чиято политика довежда до втората национална катастрофа.

Същото недоверие се изразява и към председателя на ИК на македонските благотворителни братства Ив. Каранджулов както заради тясната му обвързаност с нелегалната ВМРО, така и заради положението му на висш правителствен служител. Пътуването му до Франция, Швейцария и Италия през май 1920 г. става повод за избухването на остри разногласия в легалното движение. Поддръжниците на някогашната Неутрална помирителна комисия публично заявяват, че тази мисия е била напълно излишна, тъй като след завършването на Конференцията за мира европейската дипломация е предала на забвение македонския въпрос. Освен това поради изтъкнатите по-горе причини Каранджулов бил напълно неподходящ за подобна мисия и можел само да компрометира идеята за независима Македония пред меродавните европейски фактори. В пресата се появяват предложения всички свързани с ВМРО и заемащи държавни служби да бъдат извадени от ръководствата на братствата и ИК[91].

Борбата за контрол над легалното освободително движение и неговата тактика се изостря във връзка с насрочения за 18 октомври 1920 г. Втори велик събор на македонските благотворителни братства. Теоретикът на бившата Неутрална помирителна комисия Вл. Ковачев свиква на 11 октомври „частна" среща на софийските делегати за събора с цел изглаждане на противоречията и постигане на някакъв компромис. На обсъждане са поставени четири варианта за основен лозунг на движението: 1. Независима Македония в нейните естествени граници — лозунг, възприет от Първия велик събор. 2. Същото, но под протектората на ОН. 3. Автономия

[90] Гребенаров, Ал. Цит. съч., 176—183. Там са посочени съответните източници и литература.

[91] ЦДИА, ф. 847, оп. 5, а. е. 1, л. 24, 25, 30—31; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1638, 1639; Мир, № 6124, 16 окт. 1920.

в рамките на Югославия; същото, но в състава на една Балканска федерация. Слави Ковачев, Климент Размов и няколко техни съмишленици настояват за възприемане на третия вариант, но мнозинството държи на първия и не се постига желаният компромис[92].

Показателно е, че идеята за автономия в рамките на Югославия не е снета от дневен ред въпреки решителното ѝ отхвърляне от ВМРО, мнозинството в ИК на братствата и масонската Македонска дружба. Главни нейни поддръжници са една значителна група от македонската студентска организация начело с нейния председател Йордан Анастасов и македонското студентско дружество в Женева начело с Анастас Коцарев. Привържениците на Анастасов се възползуват от отсъствието на почти половината от членовете на студентската организация и избират за делегати свои съмишленици. Още преди откриването на събора те правят изявление в печата, че са за автономия на Македония в рамките на Югославия. Колегите им от Женева пък изпращат до събора писма в същия дух, като подлагат на остра критика председателя на ИК Ив. Каранджулов[93].

Заседанията на Втория велик събор на македонските братства протичат твърде бурно. Въпросът за оттеглянето от ръководни постове на всички дейци, които са свързани по някакъв начин с нелегалната ВМРО и са на държавна служба, се поставя с изключителна острота и предизвиква ожесточени спорове. Задълбочава се и полемиката около задачите и основния лозунг на движението. Привържениците на автономията в рамките на КрСХС или на Балканска федерация добавят и нов вариант — автономия в рамките на евентуална южнославянска федерация[94]. Тази добавка не е случайна. В нея прозират влиянието на земеделското правителство и стремежът на част от македонските дейци да си осигурят подкрепата на властта, тъй като, както видяхме, разрешаването на македонския въпрос чрез изграждането на южнославянска федерация, включваща и България, е програмна цел на управляващия БЗНС. Мнозинството делегати отхвърлят и трите варианта, като настояват на решението на Първия велик събор за независима Македония. Главният аргумент, който привържениците на това решение изтъкват, е, че то поставя македонския въпрос като общоевропейски, което създавало по-големи възможности за решаването му в полза на македонските българи чрез намесата на европейското обществено мнение и европейската дипломация. Те с основание смятат, че от останалите предложения не може да се очаква нищо добро, защото те свеждали македонския проблем до сръбски

[92] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1616—1617.
[93] Пак там, л. 1627, 1629, 1636.
[94] Пак там, л. 1639.

или балкански, а при изключително тежкото положение, в което изпадат българската нация и българската държава след голямата война, решението, което биха предложили заинтересуваните съседи, не можело да бъде друго освен антибългарско[95].

Всяка от спорещите страни остава на своето мнение и се стига до разцепление. Значителен брой делегати[96] начело с архитект Никола Юруков, д-р Христо Татарчев, Сл. Ковачев, д-р Филип Атанасов, д-р А. Димитров, д-р Христо Далкалъчев и Й. Анастасов напускат събора и наскоро след това се обособяват във Временна комисия с председател Хр. Далкалъчев и секретар Й. Анастасов[97]. Това е зачатието на т. нар. Федеративна организация, която в общи линии, без подчертаните елементи от комунистическата идеология, може да се приеме за идеен наследник на някогашното Временно представителство[98]. Отцепниците са предимно дейци, които дотогава са заемали неутрална позиция в споровете сред емиграцията, отстоявайки нейното единство, националреволюционери от по-умерените привърженици на представителството и отделни симпатизанти на комунистическите и земеделските идеи. Няколко дни след завършването на събора Временната комисия оповестява съществуването си с един Апел до емиграцията, последван от няколко изложения по целите и задачите на македонското освободително движение. На 1 декември 1920 г. се появява и нейният печатен орган в. „Автономна Македония“ с главен редактор Иван Снегаров[99] и редактори Сл. Ковачев и Й. Анастасов.

---

[95] Пак там, л. 1639—1640.

[96] Различните източници показват различен брой на отцепилите се делегати — от 32 до 63. По изчисленията на Ал. Гребенаров (пос. дисертация, с. 198, бел. 76) този брой е бил малко под 60.

[97] ЦПА, мф. 134, к. 6—7. За т. нар. федералисти № 666,30 дек. 1922 на ЦК на ВМРО; ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 1, л. 8; ф. 933 (Никола Киров Майски), оп. 1, а. е. 116, л. 113—119; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1665; Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение . . ., 11—13; Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация . . ., с. 81; Битоски, Кр. Македонските добротворни братства во Бугарија и нивната активност за создавање на обединета и независна Македонија 1918—1935. — ГИНИ, 1971, № 2, 106—108; Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1. Скопје, 1977, 152—153.

[98] Свидетелство за това са и названията „Временна комисия“, правещо алюзия за Временното представителство, а по-късно — „Федеративна организация“, напомнящо за Федеративната партия на Яне Сандански от 1908 г. Един от най-активните членове на Федеративната организация, Н. Майски, пише: „Понеже Временното представителство беше престанало да функционира, ние се организирахме във Временна комисия, на която се възложи задачата да се създаде нова, почиваща на честни идеологични начала организация.“ — ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 117, л. 98. Вж. и Катарциев, Ив. Цит. съч., с. 162.

[99] По-сетнешният академик историк Е. Спространов обяснява постъпката му с лична обида (понеже Охридското братство избрало за делегати на Великия

Основното в идейната платформа на отцепниците е окончателното изоставяне на идеята за национално обединение (присъединизма) и скъсване с държавната политика и общонационалните интереси на България. В изложение до емиграцията от декември 1920 г. Временната комисия прави категоричната декларация, „че и при изгледи на евентуална възможност за присъединението ние си оставаме решителни привърженици на автономната идея. Защото ние сме дълбоко убедени, че никога инородните елементи не могат да се примирят с факта на обединението на българското племе“ и областта отново ще бъде хвърлена „в обятията на кървавата борба между етническите елементи“[100].

Както някогашното Временно представителство, макар да изявяват българската си етническа принадлежност, отцепниците поставят на преден план регионалните интереси на цялото население на Македония независимо от националната и верската му неоднородност. „Издигането на Македония в нейните графически (печатна грешка, вместо географически — б. а.) и икономически граници в самостойна политическа единица, независима от балканските държави и служаща за съединително звено между тях“, се изтъква като стратегическа цел на движението. То трябвало да добие „чисто македонски колорит“, като старателно се избягва всичко онова, което можело да му придаде „теснонационален оттенък“. Ето защо стремежът на братствените ръководители „да се позовават при всеки удобен случай на наши и чужди авторитети за установяването на българския характер на Македония и на безспорните права на българите върху тая злочеста страна“ бил „крайно пакостен“. След световната война, когато македонските българи били „изоставени напълно на произвола на съдбата“, те трябвало да се разделят с илюзията, че е възможно да се освободят сами и да се проникнат от съзнанието, „че освобождението на Македония е преди всичко дело на всичките нейни синове, без разлика на вера и народност“. Инородното население на областта обаче страняло от съвместната борба „поради безспорния факт, че носители на автономната идея се явяват днес същите онези, които до скоро пледираха за „присъединението“. По същата причина меродавните международни фактори се отнасяли с недоверие към лозунга за самостоятелна Македония, преценявайки го само като „етап към обединението на българското племе“. Единственият начин

събор не него, а Георги Стрезов) и с доброто възнаграждение, което му предложила Временната комисия (НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1753—1754).

[100] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 202, л. 2. Обръщение на Временната комисия „До целокупната македонска емиграция“, № 9, декември 1920.

да се спечели доверието на другите народности в Македония и на международното обществено мнение бил ръководството на движението да се поеме от нови хора, които не са компрометирани като присъединисти, не са заемали и не заемат „видни държавни длъжности“ и изобщо не са „отстоявали каузата на България“. Веднъж спечелено доверието на организациите на турското, албанското и влашкото малцинство в Македония, трябвало да се пристъпи към създаването на „Общ съюз от всичките народности в Македония“, а след укрепването му — на „Централно Съюзно Управително тяло на македонската емиграция в целия свят, в което да бъдат пропорционално представени всичките националности“. Това тяло трябвало да се разположи в Женева — седалището на Обществото на народите, и да пропагандира „автономната идея“, докато македонското население „се почувствува достатъчно силно и мощно да подеме защитата на своите собствени интереси“. Характерен елемент от идейната платформа на Временната комисия, който подчертава сходството ѝ с тази на някогашното Временно представителство, е залагането не само на подкрепата на меродавните и свързани със съответните правителства обществени среди, но и на „левите течения“, тъй като зад тях „стоят широките народни маси, които са единствените искрени защитници за свободата на поробените народи“[101].

Изпълнителният комитет изпраща окръжно до председателите на братствата, в което изтъква, че по отношение на основните цели и лозунги на движението — за независима Македония, необвързаност с различни държавни и политически фактори, сътрудничество с другите потиснати национални малцинства в Македония, пропагандиране на идеята за независима Македония сред европейската общественост и др. — между него и отцепниците не съществували принципни различия. Ето защо тяхната постъпка не можела да се обясни другояче освен с лични амбиции за водачество[102].

Временната комисия отговаря с ново обширно изложение, в което обвинява ИК, че само на думи приема посочените принципи, а в практическата си дейност (посочват се 7 конкретни примера) замъглява автономната идея, стремял се, макар и прикрито, да покаже българската същност на македонския въпрос и не правел нищо за привличане в движението и на другите потиснати народности в Македония[103].

---

[101] Пак там, а. е. 201, л. 1—4; Б и т о с к и, Кр. Цит. съч., 107—108. Авторът цитира фонда на Националния комитет на братствата, съхраняван в Скопие.

[102] ЦДИА, ф. 847, оп. 11, а. е. 4, л. 54—55; НА БАН, ф. 36к, а. е. 1016, л. 78—79.

[103] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 202, л. 1—3.

Разцеплението бързо се разширява. На 26 ноември Костурското (с председател арх. Юруков), Воденското и Солунското братство заявяват, че се отцепват от ИК. След няколко дни примерът им е последван и от бежанското братство във Видин, Дебърското и Кумановското се обявяват за неутрални, а Кичевското заема изчаквателна позиция. Десет други братства въобще не отговарят на поканата да изпратят делегати на свикания на 13 декември месечен събор на братствата. След оживена дискусия, в която прозвучават и опозиционни към ИК гласове, съборът оторизира пет от делегатите — генералите Кюркчиев и Добревски, Е. Спространов, Крум Стоянов и Наум Гьондов — да разговарят не с Временната комисия, която ИК не признава, а с представители на отцепилите се и обявилите се за неутрални братства[104].

Дезавуирането на Временната комисия и заемането на позиция на силата обаче не дава очаквания резултат. Поканените за разговор дейци отговарят, че представителите на ИК трябва да се обърнат не към отделни личности, а към Временната комисия като ръководен орган на отцепниците. След лична среща на ген. Кюркчиев с д-р Далкалъчев ИК е принуден да отстъпи. На 14 януари 1921 г. в дома на Далкалъчев се осъществява първата среща на петимата избрани от декемврийския събор с Временната комисия, която обаче не се явява в пълния си състав. Присъствуват само Далкалъчев, А. Димитров и привлечените към комисията Айетулах бей и Сюлейман Каркини, представители съответно на турското македонско-дружество в Цариград и на албанското дружество в София. На обсъждане са поставени два въпроса — съществуват ли принципни различия между спорещите страни и ако съществуват, могат ли да се намерят допирни точки за евентуално обединение. Заключението, до което се достига, е, че по основния въпрос — независима Македония, „няма никакви различия". Временната комисия поддържа обвинението си, че ИК не желаел да се свърже с инородното потиснато население в Македония за обща борба. Понеже представителите на комитета декларират, че те нямат нищо против единните действия на национално потиснатите, се решава да се изчака, докато ИК даде реални доказателства в това отношение. По въпроса за ръководството обаче Временната комисия е непримирима и това обрича преговорите на неуспех. Едно от нейните условия например е през следващите две години единствено тя да определя състава на централното ръководство на братствата. Не помага и изразената от Ив. Каранджулов позиция да подаде оставката си като председател на ИК[105].

[104] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1731—1733, 1745—1746, 2061.

[105] Пак там, л. 1752—1753, 1759—1760, 1783, 1790—1793; ЦДИА, ф. 847, оп. 3, а. е. 19, л. 30.

Подобно на ИК и Временното представителство по време на Конференцията за мира двете враждуващи страни си оспорват правото да представляват македонската емиграция пред меродавните международни фактори. Два месеца след Втория велик събор, на 22 декември 1920 г., ИК изпраща нов мемоар до председателя на Съвета на ОН. В него се подчертава, че сръбското и гръцкото правителство показвали пълно нежелание да изпълнят договорните си задължения относно правата на българските национални малцинства на своя територия. Нещо повече — те провеждали спрямо тях целенасочена политика на насилствена денационализация и асимилация, което налагало да се потърси по-ефикасно и по-хуманно решение на македонския въпрос. Това решение не можело да бъде друго освен посоченото още по време на Конференцията за мира, но неоснователно пренебрегнато от нея „оформяне на Македония в една независима от другите балкански държави държава", ползуваща се от международна защита. Освен всичко останало независима Македония би могла да изиграе „ролята на съединително звено между България, Сърбия и Гърция"[106].

В началото на 1921 г. Временната комисия също изпраща мемоар до представителите на Великите сили в ОН. За разлика от нейните изказвания, предназначени за вътрешна употреба, мемоарът е лишен от каквито и да било нападки към българската държавна политика в близкото минало, което го прави почти идентичен с този на ИК. Нещо повече, в критиката си към Великите сили победителки и правителствата на Гърция и Сърбия Временната комисия е по-определена и по-остра от ИК. В мемоара се подчертава, че победителите не са се съобразили с горещото желание „да види свободна и независима Автономна Македония". Те вмъкнали в договорите за мир специални клаузи за правата на националните малцинства, но предоставили приложението им на заинтересованите правителства. Тези правителства не само че не изпълнявали задълженията си, но създали „една гръцка и сръбска управителна и денационализаторска система и политика, която има за цел да преобрази националния облик на Македония и по този начин да ликвидира в едно недалечно бъдеще с Македонския въпрос". От името на „Сдружените Македонски народности, емигранти в България, от името на заробеното македонско население от всички народности" авторите на мемоара молят представителите на Великите сили в ОН да предприемат „ефикасни мерки чрез една анкета в двете държави Гърция и Югославия, за да спрат кървавия терор над невинното македонско население. . ., като му се гарантират правата

[106] Македония, № 111, 20 ян. 1921.

национални, религиозни и езикови ... и да бъдат допуснати в най-близко време всички бежанци да се завърнат по родните си места“[107].

Подобен мемоар е изпратен и до Международната социалдемократическа конференция, заседаваща по това време във Виена[108]. И двата документа са подписани от Управителния съвет на Временната комисия, включващ д-р Далкалъчев, Айетулах бей и С. Скендер като представители съответно на българската, турската и албанската секция на комисията.

На 21 февруари 1921 г. се провежда редовен месечен събор на братствата, пред който ген. Кюркчиев докладва за неуспеха на помирителната мисия. С мнозинство се решава преговорите с Временната комисия да бъдат преустановени и да се положат необходимите усилия да се принуди д-р Ф. Атанасов, „един много буен човек“, както го характеризира Е. Спространов[109], да върне братствената каса, която като бивш касиер на ИК задържал и предоставил на Временната комисия[110]. От своя страна отцепниците засилват своята дейност както сред емиграцията, така и в чужбина. Опитите на ИК чрез посредничеството на неутралните Кичевско, Тиквешко и Струмишко братство да се постигне помирение са отхвърлени. Напразни остават и усилията на изтъкнатия български дипломат и познавач на македонския въпрос Димитър Мишев, на международноизвестния юрист проф. Стефан Киров, на пълномощния министър в САЩ Стефан Панаретов и на други видни интелектуалци и общественици. Стига се до среща между Ив. Каранджулов и арх. Н. Юруков в Женева, подготвен е и съответен протокол, но той остава неподписан поради внезапното отпътуване на Юруков[111]. Вместо смекчаване през лятото и есента на 1921 г. разцеплението сред емиграцията се задълбочава.

В началото на 1921 г. се появява още една Временна комисия — за създаване на нова организация, обединяваща активни участници в националноосвободителното движение в Македония и Одринско. Комисията е избрана на общо събрание на 26 януари 1921 г.

---

[107] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 851—853; Международните конгреси и Македония ..., 8—11.

[108] Международните конгреси и Македония ..., с. 112.

[109] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 1752.

[110] Пак там, л. 1879; ЦДИА, ф. 847, оп. 11, а. е. 2, л. 9 и 28; Македония, № 123, 3 март 1921; Отчет за дейността на Изпълнителния комитет на Съюза на македонските братства в България от Втория велик събор до Третия такъв (1920—1921). С., 1921, 17—18.

[111] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2061—2062; Македония, № 140 и 169, 5 май и 12 окт. 1921; По възстановяване единството сред емиграцията (Извлечение от протоколите на Третия велик събор). С., 1921, 3—6, 11—12.

и е в състав: Стоян Мишев — председател, Александър Панов — секретар, Славчо Пирчев — касиер-деловодител, Крум Зографов, Милан Гюрлуков и Григор Костов — съветници[112]. Комисията развива енергична организаторска дейност и на 3 април с. г. в София е учредено дружество „Илинден" с председател Кр. Зографов, секретар Георги Попхристов, касиер Сл. Пирчев и съветник Г. Занков. По устав то е взаимоспомагателно и културно дружество от поборнически тип, но всъщност си поставя много по-широки задачи и преди всичко да възстанови единството на движението, заемайки независима позиция спрямо оформилите се след Втория велик събор два враждуващи центъра. На 1 юли 1921 г. излиза и първият брой на в. „Илинден" с редактор Ал. Панов. В него се пропагандира идеята за независима Македония, като се подчертава, че както ИК, така и Временната комисия се поддавали на странични политически влияния и се ръководели от лични амбиции. За доброто на движението те трябвало да се оттеглят и отстъпят място на некомпрометирани и уважавани от цялата емиграция дейци[113].

Разцеплението обхваща и създаденото в края на лятото на 1919 г. дружество на студентите от Македония, носещо названието „Македонска студентска корпорация „Гоце Делчев". През март 1920 г. група от 30-тина студенти начело с Любомир Весов, Илия Кушев, Илия Бугарчев, Зора Здравева, Йордан Чкатров, Кръстю Велянов, Петър Колищърков, Стоян Керемидчиев и Иван Михайлов напускат корпорацията и полагат основите на студентското дружество „Вардар". Дружеството развива много енергична дейност и скоро спечелва на своя страна мнозинството на македонските студенти. Неговото ръководство застава на страната на ИК и е в тясно сътрудничество с нелегалната ВМРО[114].

Освободителното движение на македонските българи е предмет на специално внимание от страна на различните буржоазни партии,

---

[112] ЦДИА, ф. 1075, оп. 1, а. е. 2, л. 2, 8, 16; Илинден, № 1, 30 юли 1921; Галчин, П. Поглед върху дейността на българските бежанци от Македония и техните организации в България. Благоевград, 1972, с. 46; Гребенаров, Ал. Цит. съч., 115—117; Палешутски, К. Илинденската организация (1921—1924). — ИИИ БКП, 61, 1988, 84—85. По-късно Г. Попхристов заявява, че била създадена главно за да се принудят Т. Александров и Ал. Протогеров „да се отрекат от принципа за присъединение на Македония към България, с което докарват само злини и нещастия както на Македония, така и на България; и честно, искрено и безрезервно да възприемат принципа за автономията" (ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 197).

[113] ЦДИА, ф. 1075, оп. 1, а. е. 2, л. 2; Илинден, № 32, 16 авг. 1922.

[114] Гоцев, Д. Младежките националноосвободителни организации . . ., 159—161.

които се стремят да наложат влиянието си над него. Същото прави и Българската комунистическа партия, която през май 1920 г. поставя началото на Емигрантския комунистически съюз (ЕКС) с ръководител Димо Хаджидимов и печатен орган в. „Освобождение". Мизерията, несигурността и разочарованието на бежанските маси ги прави податливи на революционните идеи и само за една година към април 1921 г. членовете на ЕКС достигат 1757. От тях най-голям е броят на македонските българи — 1093. По своя състав, идеология и цели съюзът е типична комунистическа организация. В идеологическата си работа сред бежанските маси неговите дейци непрекъснато подчертават, че единствено пролетарската революция ще премахне националното потисничество и ще разреши заплетения национален въпрос на Балканите. Ето защо търсенето на начини за решаването му в рамките на капиталистическия строй било напълно безполезно. Подобна постановка не съдействува за масовизирането на ЕКС, тъй като мнозинството от бежанците все още не са готови да възприемат социалистическата революция като единственото средство за облекчаване на техните страдания[115].

Така към есента на 1920 г. в страната се завързва един сложен възел от различни виждания по бъдещото развитие на македонския въпрос, развързването на който се оказва невъзможно, а опитите на спорещите страни за разсичането му повличат след себе си изключително взаимно озлобление, кървави ексцеси и съдбоносни събития във вътрешнополитическия живот на България. Това се дължи не толкова на тогавашните политически нрави в страната, колкото на величината на залога. Наистина той е огромен, защото става въпрос не само за съдбата на близо една пета от българската нация, изправена пред реалната опасност от денационализация и асимилация, а изобщо за жизнените интереси и бъдещето на цялата нация и на българската държава.

Правителството на БЗНС и освободителното движение на македонските българи са единни по необходимостта да се направи всичко възможно за облекчаване тежкото положение на останалите под чуждо владичество българи и за спасяването им от насилствена денационализация и асимилация. Както видяхме обаче, еднаквата цел съвсем не означава единомислие и по средствата, чрез които може да бъде постигната. Политиката на правителството за сближение с КрСХС логично води до сериозни отстъпки по македонския въпрос и грижливо избягване на всичко, което би могло

[115] По-подробно вж. Василев, В. Ат. Българската комунистическа партия и македонският въпрос (1919—1934). — Изследвания по българска история. Т. 8, 1986, 187—188. Там са посочени съответните източници и литература.

да засили подозрителността на Белград и да влоши още повече отношенията между двете страни. Линията на ВМРО за разобличаване на установения във Вардарска Македония насилнически асимилаторски режим и решителна, включително въоръжена, борба за налагането на македонския въпрос на вниманието на Великите сили и ОН неизбежно води до влошаването на българо-югославските междудържавни отношения, а оттам и до остър сблъсък със земеделското правителство.

Към всичко това се прибавят наследените от близкото минало взаимно недоверие и враждебност. Поради връзките на ръководителите на ВМРО с кайзерова Германия и неблаговидната им роля за тласкането на България във войната на страната на Централните сили земеделците ги смятат за авантюристи, склонни да служат на чужди интереси. Ръководството на ВМРО пък обвинява Ал. Стамболийски и неговите съратници в национален нихилизъм и дори в предателство поради решителната им антивоенна позиция по време на Балканските и Първата световна война и поради призивите им за побратимяване на южните славяни. Изострилата се поради политиката на БЗНС за ограничаване на едрия капитал класова борба в страната засилва още повече взаимната враждебност. По редица причини, включително и обвързаността на водачите на ВМРО с двореца и с буржоазната опозиция, ВМРО обективно се оказва на страната на реакционните сили. Липсата на единство в самото освободително движение, а, както ще видим, и в правителството на БЗНС допълнително усложнява нещата, защото и едната, и другата страна се стреми да използува противоречията в противниковия лагер за своите цели.

В международен аспект проблемите са не по-малко сложни. Противоречивите интереси на Великите сили в едни случаи помагат, а в други пречат на правителствената политика. Същото се отнася и за дейността на ВМРО. От една страна, нейното ръководство е потиснато от бездействието на Великите сили и ОН пред лицето на флагрантното незачитане на договорите за малцинствата от страна на СХС правителство, а, от друга, то е окуражавано от благоприятните възможности, които се разкриват от итало-югославските противоречия, изострилата се източна криза след отхвърлянето на Севърския договор от кемалистка Турция, проявяващите се от време на време различия между Франция и Великобритания по балканските проблеми, провала на чуждестранната интервенция срещу Съветска Русия, която не признава империалистическите договори за мир и подкрепя освободителната борба на потиснатите народи и др. Особено големи надежди сред участниците в движението предизвиква пристигналата в началото на ноември

1920 г. от Британския остров новина, че в резултат на дългогодишната си непреклонна борба ирландците са извоювали автономията си. „Ирландците постигнаха свободата си — пише в. „Македония“ — не толкова с кървави усилия отвътре, колкото с патриотична агитация отвън. Това положение е валидно и за Македония.“[116]

3. *Засиленият външен натиск и опитите на правителството да задуши организираното от ВМРО четническо движение*

Възобновената през лятото на 1920 г. четническа дейност на ВМРО предизвиква бурна реакция и необуздани заплахи от страна на Белград. Във връзка с това Министерството на външните работи обсъжда въпроса за предприемането на съвместни мерки с югославските гранични власти за предотвратяване преминаването на български чети в Македония. В отговор на неговото запитване Министерството на вътрешните работи изразява пълна готовност „българските и сръбски погранични власти да действуват съвместно за преследване на четите край границата“[1]. Министерството на войната обаче подчертава, че може да става дума само „за преследване на контрабандата и разбойниците“[2]. Директивата, която външното министерство изпраща до легацията в Белград, е съобразена с мнението на военните. В нея се говори „за съвместни действия със сръбските власти за преследване на контрабанди и четниците-разбойници“[3]. Определението „разбойници“ дава възможност за тълкувания, които изключват борците за национални права и свободно съществуване на македонските българи.

Успоредно с тези дипломатически постъпки правителството възлага на министъра на вътрешните работи Александър Димитров, който проявил изключителна твърдост при потушаването на голямата транспортна стачка, да не допусне създаването или разрастването на каквито и да било националноосвободителни организации, използуващи революционни методи на действие. Властта заявява, че можела да подкрепи само такива организации, „които ще имат за цел с мирни и законни средства да поддържат някак духът на българщината в Македония, било гръцка, било сръбска“. Според сведения на югославското военно разузнаване,

---

[116] Вж. напр. Македония, № 95, 17 ноем. 1920.
[1] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1271, л. 29.
[2] Пак там, л. 31.
[3] Пак там, л. 32.

които се потвърждават и от други източници[4], в изпълнение на поставената му задача Ал. Димитров проявил инициатива, като започнал изграждането на специална формация от македонски революционери — противници на Т. Александров, които били против разгръщането на въоръжена борба във Вардарска и Егейска Македония. За целта той назначил Гьорче Петров за ръководител на службата по настаняване на бежанците, а за негов помощник — Павел Христов, също бивш член на Временното представителство. В изпълнение на служебните си задължения те са в непрекъснат контакт с бежанци от Македония и имат широки възможности да агитират сред тях срещу възстановяващата се ВМРО и в подкрепа на правителствената политика за легална дейност и сближение с КрСХС. Освен това, за да се парира дейността на ВМРО в Пиринска Македония и се затрудни нелегалното преминаване на българо-югославската граница, на командните полицейско-административни постове са назначени съидейници на Ал. Димитров — санданисти, начело с окръжния управител Александър Буйнов[5].

Ал. Димитров не се ограничава само с тези мерки, а предприема някои драстични действия в духа на своя отговор на запитването на външното министерство[6]. През юли 1920 г. той повиква в кабинета си отличилия се при арестите в началото на ноември 1919 г. и временно управляващ Централния затвор полицейски офицер Милев и му нарежда в присъствието на Г. Петров в десетдневен срок да организира контрачета за задушаване на четническата дейност на ВМРО. Хората са посочени от Петров и те са назначени на щат към съществуващото Бюро за преследване на разбойниците. В уречения срок четата е сформирана, въоръжена и разположена в три пункта на българо-югославската граница (Гюешево, височината Църварица и с. Сажданик), през които по някои сведения преминават чети на ВМРО. Не след дълго Милев е повикан в министерството, където му е съобщено, че в Кюстендил се намира войводата Иван Бърльо. Той е арестуван и заставен да влезе в контрачетата[7].

---

[4] Преглед на македонското революционно движение, изготвен от разузнавателния отдел на Генералния щаб на югославската армия и флота — цит. по: Катарциев, Ив. Време на зреене. Т. 1, с. 159; Правителството на Стамболийски и ..., с. 10; Радулов, Ст. Цит. съч., 381—382.

[5] Радулов, Ст. Цит. съч., с. 384; Попов, С. Страници от историята на националноосвободителното движение в Благоевградски окръг (1918—1923 г.). —ВИС, 1986, № 2, с. 79.

[6] В своите спомени Христо Стоянов (ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 142) твърди, че Ал. Димитров избягвал да се „вмесва в споровете между македонските фракции". Това твърдение не се потвърждава от фактите.

[7] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2105; Иванов, Сл. Цит. съч., с. 27.

Т. Александров научава за тези приготовления и взема необходимите мерки. Той дори знае имената на някои от контрачетниците и по своите канали предава на един от тях (Трайко Попов) писмо, в което го приканва да си спомни за клетвата, която е положил пред революционната организация, и да се покае. Милев докладва на Ал. Димитров, че замисълът им е разкрит, и получава нареждане контрачетата да се изтегли във вътрешността на страната за борба срещу разбойничеството в Старозагорско. Наскоро след това Бюрото за преследване на разбойниците е закрито и след като предават оръжието си, контрачетниците отсядат на местожителство в Кюстендил, т. е. да бъдат подръка за евентуален удобен случай[8].

Едновременно с тази чета е подготвена и друга, на войводата Коце Иванов, която е прехвърлена за действия срещу ВМРО във Вардарска Македония със задача евентуалното ликвидиране на Т. Александров. Скоро обаче войводата е заловен от сръбските власти, без да може да изпълни поставените му задачи. Говори се, че контрачетата била издадена на сърбите от хора на Т. Александров[9].

По повод на контрачетите през септември 1920 г. Т. Александров изпраща първото си предупреждение до Ал. Димитров с копие до останалите министри, главните редактори на столични вестници и обществени[10]. Пред свой близък, който играе ролята на връзка между него и ген. Протогеров, министър-председателят Стамболийски категорично отрича да знае нещо за тези чети[11]. Бившият министър М. Турлаков твърди, че Ал. Димитров допуснал „своеволно вмешателство в македонските борби", като действувал „мимо волята и становището на организацията". Веднага след това обаче той добавя, че имало „мълчаливо одобрение" на това вмешателство „въпреки усвоения официален курс на неутралитет от страна на правителството и Съюза"[12]. Становището на Турлаков

[8] НА БАН, сб. IV, а. е. 156, т. IV, Спомени на Ст. Мошанов. Приложение № 2. Доклад на Даръдеренския околийски началник Милев до министъра на ВРНЗ, 3 ноем. 1921. Очевидно докладът е поискан във връзка с убийството на бившия министър на вътрешните работи, а след това и на войната Ал. Димитров на 22 октомври 1921 г.

[9] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 22, ч. I, Писмо на Ал. Протогеров до цар Борис, 6 септ. 1920.

[10] ЦПА, ф. 11 (Никола Сакаров), оп. 1, а. е. 96, л. 1. До неотдавна този фонд под същия номер се съхраняваше в ЦДИА. Правителството на Стамболийски и . . ., 109—111. Приложение № 13.

[11] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 22, ч. I, Писмо на Христо Стаматов до Ал. Протогеров, 18 септ. 1920.

[12] Т у р л а к о в, М. Кой и защо ме изключи от Българския земеделски народ. Съюз. С прил. С., 1923, с. 29; Т у р л а к о в, Ив. Цит. съч., с. 61.

се подкрепя и от друг виден деец на БЗНС Ал. Радолов, който пише, че правителството се стремяло да не се намесва в македонското движение, „но въпреки всичко работите се развиваха така, че биде посегнато на живота на военния министър Александър Димитров“[13]. Съвсем определен е Стоил Стефанов, който тогава принадлежи към най-радикалните кръгове в БЗНС, а по-късно заявява: „Той (Ал. Димитров — б. а.) беше във връзка с прогресивните среди на македонската емиграция в България и *вземаше решителни мерки да обезвреди* македонската патриотарска върхушка.“[14]

Тези и някои други сведения дават основание за извода, че формално правителството не е било ангажирано с конкретните действия на Ал. Димитров срещу ВМРО, но безспорно то му е дало „карт бланш“ да обезвреди ВМРО. Трябва да се отбележи, че правителството разчита не само на откритите противници на Т. Александров, но и на възможността за разбирателство с него. По тази причина то се стреми да не скъсва напълно с организацията. Министър-председателят Ал. Стамболийски поддържа лична кореспонденция с Т. Александров, като за куриер им служи Софийският митрополит Стефан, избран на този пост с подкрепата на Стамболийски. От своя страна Александров определя за връзка с правителството бившия кочански войвода Симеон Георгиев, който живее в Кюстендил[15].

В усилията си да спечели ВМРО за своята политика или поне да я омаломощи Ал. Стамболийски възлага известни надежди и на най-близкия съратник на Т. Александров, ген. Протогеров. Чрез кореспондента на в. „Таймс“ в България Христо Стаматов той съобщил на Протогеров, че го смята за свой спасител по време на Войнишкото въстание и че имал намерение, като се поуталожат страстите, да използува способностите му в някоя област на управлението. Веднага трябва да кажем, че водачът на Земеделския съюз горчиво се е заблуждавал. В едно писмо до А. Ляпчев от 4 март 1923 г. ген. Протогеров го обвинява, че по време на Войнишкото въстание попречил на неговите и на Михаил Такев намерения за 24 часа да избият „всички предатели“, вместо да ги амнистират и пуснат от затвора[16]. Нещо повече, още от есента на 1920 г. Протогеров в тайната си кореспонденция с цар Борис настоява опози-

[13] Радолов, Ал. Превратът на 9-й юний и . . ., с. 81.

[14] ЦДИА, ф. 1445 (Стоил Стефанов), оп. 1, а. е. 3, л. 9.

[15] Михайлов, Ив. Цит. съч., с. 210. Известна роля в случая играе и недоверието на правителството към някои от привържениците на Г. Петров заради техните леви убеждения — вж. загатването за това в Правителството на Стамболийски и . . ., с. 10.

[16] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 22, ч. II, Писма на Христаки (Хр. Стаматов) до Ал. Протогеров, 25 май и 16 авг. 1920.

ционните буржоазни партии да се коалират за сваляне на земеделското правителство. Той му обръща внимание, че конгресът на Военната лига е решил да се солидаризира с опозицията само с един глас, което било израз на недоволство на офицерството от монарха, защото не се противопоставил на масовите уволнения на офицери, предприети от земеделското правителство. Царят трябвало да направи всичко възможно, за да преодолее колебанията на офицерската организация и да я спечели твърдо на своя страна за решителни действия срещу правителството. По-нататък Протогеров съветва царя да направи много внимателна преценка на международната обстановка и да изчака изборите за Учредителна скупщина в КрСХС. Ако привържениците на федеративното устройство на Югославия вземели връх, това щяло да е благоприятно за превратa, но ако се наложели сръбските хегемонисти, той трябвало „да се поотложи". Протогеров изразява съжалението си, че офицерската организация гледала леко на превратa. Първоначално тя се готвела за действия на 1 декември, а после се разколебала[17].

Протогеров поддържа редовна връзка не само с царя, но и с Военния съюз (Военната лига), който е инициатор на опита за преврат от есента на 1920 г. Той изпраща писмо с подобно съдържание и до неговия конгрес[18]. Реакционните сили и дворецът обаче преценяват, че все още е твърде рано за решителни действия, поради което заговорът остава неосъществен. Опитът за организиране на преврат срещу земеделското правителство през есента на 1920 г. е отбелязан в научната литература като дело на Военния съюз, но съответните автори не са разполагали с цитираните тук документи от архива на Ал. Протогеров, поради което неговото участие е останало скрито[19]. Естествено възниква въпросът, това участие означава ли и участие на ВМРО като организация. Ако приемем за доказано твърдението на д. и. н. Д. Петрова, че „през лятото на 1920 г. ВМРО се свързва с демократите и цялата буржоазна опозиция за обща борба срещу правителството"[20], отговорът на този въпрос не може да бъде друг освен положителен. Посочените от авторката източници обаче не дават основание за подобно заключение. Цитираното изложение на Т. Александров, запазено в архивния фонд на Михаил Маджаров, което е възпроизведено и в другите два посочени от нея източника, не само че е от доста покъсна дата (1 юни 1922 г.), но и не съдържа никакви сведения за

[17] Пак там, Писмо на Ал. Протогеров до цар Борис от 28 ноем. 1920.

[18] Пак там, Писмо на ген. Кутинчев до Ал. Протогеров, 1 окт. 1920.

[19] Вж. напр.: Митев, Й. Цит. съч., 99—100, 116—118; Петрова, Д. Цит. съч., с. 181.

[20] Петрова, Д. Цит. съч., с. 181.

споразумение с буржоазната опозиция. По-съществено в случая е цитираното от Д. Петрова на друго място заплашително писмо на Т. Александров до Ал. Димитров от септември 1920 г., в което ясно проличава озлоблението на водача на ВМРО срещу земеделското правителство. И то обаче не съдържа дори намек за споразумение с реакционните сили[21].

Внимателният анализ на състоянието и разположението на политическите сили в страната също не дава основание да се приеме, че такова споразумение е било възможно. Всички автори, които са работили по тази проблематика, са единодушни, че през втората половина на 1920 г. се правят само първите плахи стъпки към изграждането на буржоазен политически фронт, способен да се противопостави на земеделското правителство и на достигналото значителна мощ комунистическо движение в страната. Самата Д. Петрова подчертава, че „рекапитулацията от преговорите, предложенията и обсъждането на въпроса за сливане на буржоазните партии през есента на 1920 г. беше скромна“[22]. Именно разпокъсаността и слабостта на буржоазните партии е причината начинанието на Военния съюз за сваляне на земеделското правителство през 1920 г. да не получи одобрението на монарха и реакционните сили.

Всичко това показва, че участието на Ал. Протогеров в заговора срещу земеделското правителство от есента на 1920 г. не ангажира ВМРО като организация. По това време Т. Александров е във Вардарска Македония, където цялото му внимание е съсредоточено към изграждането на основите на нелегалната организация, а връзките между тримата членове на ЦК на ВМРО (останалите са Ал. Протогеров и П. Чаулев) са твърде затруднени, за да могат съвместно да обсъдят и решат такъв изключително сериозен въпрос. Очевидно ген. Протогеров действува по своя инициатива и не толкова чрез кадри на организацията, колкото чрез свои привърженици от враждебни на правителството, главно военни, среди. Не бива да се забравя, че ген. Протогеров не е само член на ЦК на ВМРО, но и активен участник в обществено-политическия живот на България. Известно е, че като ръководител на създадената през април 1917 г. Дирекция за социални грижи и социална предвидливост (СГОП), велик майстор на основаната в края на същата година масонска ложа в България и председател на учредения през февруари 1918 г. Институт за защита на българските интереси ген. Протогеров установява тесни връзки с най-крупни представители на едрия капитал начело с народняка Петър Г. Петрович, видни интелектуалци и общественици, като

[21] ЦПА, ф. 11, оп. 1, а. е. 96, л. 1.

[22] П е т р о в а, Д. Цит. съч., с. 174. Вж. също: Г е о р г и е в, В. Народният сговор . . ., 202—204; М и т е в, Й. Цит. съч., 91—103.

проф. Александър Цанков, проф. Янаки Моллов, адвоката от Демократическата партия Янко Д. Стоенчев и др., които изиграват важна роля при подготовката на 9-юнския преврат от 1923 г. и получават министерски постове при управлението на Демократическия сговор[23].

Югославското и гръцкото правителство очакват засилване на четническата дейност през пролетта на 1921 г. и вземат необходимите мерки за своевременното ѝ париране. На 28 януари министърът на вътрешните работи на КрСХС Драшкович прави изявления пред представители на пресата, че съществуващото в Южна Сърбия, т. е. Македония, положение на несигурност и размирици не може да бъде търпяно повече. Той приканва всички нелегални да се предадат на властите, които ще проявят снизходителност към тях. В случай, че този апел не бъдел чут, правителството щяло да изпрати в областта допълнителни войски, жандармерия и „летящи отряди", които ще действуват като в окупирана територия — бунтовниците ще бъдат избивани, близките им интернирани и цели села опустошавани[24].

През март с. г. югославският, гръцкият и румънският печат разгръщат интензивна кампания срещу България, обвинявайки я, че подкрепя четите. През втората половина на месеца гръцкото правителство предлага на югославското съвместни постъпки в София за задушаване на четничеството. Земеделското правителство реагира незабавно срещу тази кампания, като инструктира дипломатическите си представители в столиците на Великите сили да опровергаят обвиненията срещу България, които целят да дискредитират нейната миролюбива политика и да оправдаят „малтретирането на българското население, живеещо в Тракия и Македония". Същевременно се съобщават и няколко гранични инцидента, провокирани от гръцка страна[25].

Атина отговаря със свои писмени обяснения, обвиняващи българското правителство, че изопачава фактите, и засилва настойчивостта си пред Белград и Букурещ за общи постъпки в София. На 11 април правителствата на Гърция, КрСХС и Румъния подават колективна нота до българското правителство срещу търпенето на българска територия на организации, които „подготвят и изпращат чети в територията на трите страни, за да предизвикват там безредици". В югославския печат се появяват заплашителни статии и се разпространяват слухове, че ако българското прави-

[23] Георгиев, В. Народният сговор . . ., 191—194.

[24] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la Société. . ., с. 212.

[25] PRO, FO 371/5810, p. 2, № 150, 22. III. 1921, p. 109, Станчов до Кързън, 1 апр. 1921; p. 124—125, Нота на М. Савов, Париж, 2 апр. 1921.

телство не вземе мерки срещу комитите и не изпълнява задълженията си по мирния договор, ще се наложи окупиране на някои гранични български територии[26]. Тази заплаха съвсем не е безобидна предвид пресния спомен от албано-югославския конфликт през есента на 1920 г., когато, преследвайки албански чети, югославски войски преминават на албанска територия и унищожават три села.

Сериозно разтревожено, земеделското правителство още в деня на получаването на колективната нота телеграфически инструктира легациите в Белград, Атина, Букурещ, Прага и в столиците на европейските велики държави да декларират пред съответните правителства, че „в България нито са се формирали, нито ще се формират някакви чети, защото са взети най-строги мерки към всички съмнителни лица". Дори по сръбски сведения избягалите от затвора бивши македонски революционери, като Т. Александров, се намирали на сръбска територия. При това положение евентуални санкции на съседите щели да бъдат „чисто и просто един акт на насилие и предизвикателство, последиците на които мъчно могат да се предвидят, особено при днешното комплицирано положение на близкия изток". В отговора си на нотата на съседите, връчен само след два дни, българското правителство заявява, че „то нито е търпяло, нито може да търпи или ще допусне в бъдеще формирането на подобни чети". Преминавания на границите не били изключени, но нарушителите били обикновени контрабандисти и разбойници. Най-съществено в отговора е предложението за „една по-обширна международна анкета", която на място да установи дали на българска територия съществуват толерирани от властите комитети и чети[27].

Конфликтът се пренася и пред ареопага на Великите сили победителки. На 14 април гръцкото правителство изпраща нота до конференцията на посланиците на тези сили в Париж. В нея то повтаря обвинението си срещу България, че не изпълнява военните клаузи на Ньойския договор и инспирира четническата дейност на гръцка територия съгласувано с кемалистите. Същевременно се изразява готовност за формиране на смесена българо-гръцка анкетна комисия, но при условие, че в нея участвуват френският и британският военен аташе в София. Четири дни по-късно българското правителство също се обръща към конференцията на посланиците в Париж, излагайки своята позиция по въпроса. В заключение то дава уверение в добрата си воля да живее в мир със съседите си и изразява готовност както за сътрудничество с тях срещу четниче-

[26] Ibid., p. 120, 126—127; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 6, 7, 10; AFMZV, PZ Bělehrad, 1921, č. 230, 26. V. 1921.

[27] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 10, 16—17, 20.

ското движение, така и за международна анкета. Въпреки силните нападки, на които е подложено, за подкрепа на четите правителството на БЗНС не се огъва, а без колебание поставя под своя закрила легалните бежански организации на македонските, тракийските и добруджанските българи, като подчертава техния културно-благотворителен характер[28].

Съображенията на българското правителство и особено изразената от него тревога за възможна окупация на част от българската територия са подложени на внимателен анализ от дипломатическите служби на трите Велики сили победителки. Във Форин офис преценяват, че особено след смяната на известния със своята умереност началник на генералния щаб ген. Пекич не е изключено югославското правителство да предприеме ограничена въоръжена акция срещу България, за да отклони вниманието на общественото мнение от неуспехите си в споровете с Италия и Албания. Това заключение се подсилва от донесението на британския дипломатически представител в София А. Пийл, че сведенията на някои сръбски вестници за „промакедонското движение в България са заблуждаващи и неверни". Те целели да оправдаят агресивните намерения на Белград към България. Пийл е разтревожен от телеграмата на своя колега в Белград, че ако България продължи да отлага изпълнението на финансовите клаузи на Ньойския договор, сръбското правителство щяло да прибегне до санкции. Подобна стъпка щяла да постави в много неудобно положение Междусъюзническата военна комисия в София, да възбуди до крайност общественото мнение в България и да доведе до масовото формиране на чети за съпротива и действия на югославска територия. Ето защо той предлага силите да предупредят Белград, че няма да търпят подобна стъпка, „а българското правителство да бъде успокоено, че в случай на агресия ще задължат сърбите да изтеглят войските"[29].

По нареждане на държавния секретар по външните работи лорд Кързън телеграфически е наредено на пълномощния министър в Белград Албан Йънг да предупреди югославското правителство, че британският представител на конференцията на посланиците на Великите сили победителки в Париж лорд Хардинг е инструктиран да настои за колективно предупреждение до СХС кралство, че „окупирането на допълнителни български територии няма да бъде търпяно"[30]. Подобна решителна позиция заема и италианското правителство, което също се изказва за колективно предупреждение до Белград[31].

[28] PRO, FO 371/5810, p. 175—179; ЦДИА, ф. 176, оп.4, а. е. 1618, л. 77, 78, 57.
[29] PRO, FO 371/5810, p. 191, № 146, 24 апр. 1921, p. 156, № 56, 25 апр. 1921.
[30] Пак там, 154—155, 159.
[31] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 54, 57.

В момента западните Велики сили не са заинтересовани от допълнителни усложнения на Балканите, които още повече биха изострили източната криза, предизвикана от гръцко-турската война в Мала Азия и отказа на кемалистка Турция да се подчини на диктата на съглашенските сили победителки. В Централна Европа положението е напрегнато поради отказа на Германия да изплаща репарационните си задължения и предприетите от Франция и Полша санкции срещу нея. Лондон реагира остро срещу тези действия, което създава опасни пукнатини в отношенията между главните автори и крепители на Версайската система — Франция и Великобритания. От своя страна Италия засилва натиска си срещу КрСХС по спорните въпроси помежду им и заставя Белград да отстъпи по въпроса за владението на Фиуме. Подкрепяно от Рим и възползувано от трудностите на Белград и Атина, албанското правителство възприема твърд курс към своите съседи и изпраща до ОН официално оплакване срещу агресивните замисли на КрСХС и Гърция по отношение на Албания[32].

Всичко това способствува конференцията на посланиците да се занимае със спора между България и нейните съседи. На 27 април са разгледани гръцката и българската нота и понеже нито френското, нито британското правителство изявяват готовност да изпратят свои представители в предлаганата анкетна комисия[33], на двете правителства е препоръчано да се разберат помежду си[34].

Тъй като българо-югославският конфликт се смята за по-опасен, тук решенията на конференцията са по-определени. На 30 април е приет текстът на нота до СХС правителство, в която му се обръща внимание, че българският случай е съвсем различен от германския. България е приета в ОН именно защото, за разлика от Германия, полага усилия за изпълнението на задълженията си по договора. Ограничените мерки по повод неконструктивната позиция на германското правителство по въпроса за репарациите били резултат на съгласувани решения, а Белград възнамерявал да действува на своя глава. Ето защо посланическата конференция обръща внимание на югославското правителство „върху опасните последици от една подобна акция“[35]. Заедно с това обаче е отхвърлено и българското предложение за международна анкета, която най-много тревожи съседите, тъй като би изкарала наяве политиката на насилствена денационализация и асимилация, водена по отношение на внушителните български национални малцинства

[32] Пак там, л. 76, 82, 115—116.
[33] PRO, FO 371/5810, p. 137, 139.
[34] Пак там, с. 161.
[35] Пак там, 202—204.

на своя територия. Очевидно и Великите сили не желаят да навлизат в същината на този въпрос, тъй като много добре знаят как е решен на Конференцията за мира и колко бурна ще бъде реакцията на балканските им съюзници от Първата световна война.

Първо румънското, а след него и югославското правителство са принудени да направят официални изявления, че нямат намерение да окупират нови български територии по повод засилената дейност на комитските чети. Заедно с това обаче Белград не крие раздразнението си, че не са го оставили да урежда отношенията си със своя беззащитен съсед така, както той смята за най-добре. На 11 май заместник-министърът на външните работи Тиша Попович приема скороназначения български управляващ легацията Коста Тодоров и с най-груби изрази обвинява българското правителство, че не желае да изпълнява задълженията си по Ньойския договор и си служи с най-различни „шикании", за да се отклони от тези си задължения[36]. Няколко дни по-късно Попович ехидно подхвърля на британския пълномощен министър, че след решенията на посланическата конференция „всички разбойници в Македония са под закрилата на Великите сили". Когато Йънг напомнил на събеседника си, че опасността наистина е била реална, защото от самия него е чувал, че ако българското правителство не измени поведението си, сърбите щели да предприемат въоръжена интервенция, Попович отговорил, че не си спомня да е казвал подобно нещо. Мнението на Попович се споделя напълно и от министър-председателя Н. Пашич, който според британския пълномощен министър „не е омекнал ни най-малко към българите" и бил убеден, че формирането и действията на четите били невъзможни без подкрепата на правителството в София[37].

Особено загрижени са в Белград от поведението на Франция, която не без основание смятат за своя главна международна опора. Френските управляващи кръгове все по-трудно сдържат недоволството си от прекалено твърдата и максималистична политика на своя балкански съюзник, която нерядко създава търкания в отношенията им с Англия и Италия и ограничава маневрените им възможности на Балканите. В края на май в София пристига известният френски публицист и познавач на балканските проблеми Жорж Буске, който държи няколко публични сказки, пълни със симпатия към българите и укори към сърбите. На сказката в Търговската камара, на която присъствувал и председателят на Междусъюзническата контролна комисия в София граф Шеризе, се стига до остри пререкания между френския и югославския дипломатически

[36] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 77—78, 110, 112; а. е. 1812, л. 22.
[37] PRO, FO 371/5811, p. 33, n. 249, 18. V. 1921; p. 49—50, n. 255, 25. V. 1921.

представител Жорж Пико и Милан Ракич, които едва не стигат до сбиване[38].

Трудностите и резервираното в отделни случаи отношение на Великите сили озлобяват още повече крайните шовинистични среди в Белград. Заканите и слуховете, че югославското военно командуване подготвя окупирането на Югозападна България до р. Струма, не престават. Това и чувството, че е намерило слабото място на онези, които се оплакват от България, подтикват земеделското правителство да се обърне на 13 май отново към Великите сили победителки. В изпратената за целта нота се обръща внимание на непреставащите заплахи от страна на съседните държави и върху факта, че те още не са удостоили с внимание българската нота-отговор от 13 април. Предвид на това българското правителство моли отново за съдействието на Великобритания, Франция, Италия и САЩ за организиране на международна анкета и гарантиране териториалната цялост и държавния суверенитет на България[39].

Успоредно с подаването на втората нота Ал. Стамболийски прави изявления, в които категорично отхвърля обвиненията, че „българското правителство и България имат пръст в някакво четничество". Той упреква съседите, че не спазват задълженията си по договорите за правата на националните малцинства[40]. Акцията на правителството и особено предложението му за международна анкета получава одобрението на широката общественост и на легалните македонски организации в България. Органът на Федеративната организация „Автономна Македония" публикува няколко статии срещу насилствената денационализаторска политика на сръбските и гръцките управляващи кръгове и в подкрепа на правителствената политика[41]. В една от статиите се разглежда подробно въпросът за причините и проявите на четническото движение, като се подчертава, че „четничеството се култивира само в робска Македония ... В българска Македония, дето всички граждани се ползуват с еднакви политически и граждански права... и дума не може да става за каквото и да е четничество."[42]

Предложението за анкета отново е отклонено, като англичаните отговарят, че биха участвували в подобна комисия, ако е осигурено участието на френски представители, а французите поставят като

[38] AFMZV, PZ Sofia, 1921, č. 87, 14. VI. 1921.
[39] ЦДИА, р. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 26, 93.
[40] Земледелско знаме, № 33, 21 май 1921; Петров, М., Ст. Стефанова. Цит. съч., 12—13.
[41] Автономна Македония, № 22, 10 май 1921.
[42] Пак там, № 27, 13 юни 1921.

условие английското участие. Независимо от това пред Белград са направени нови внушения за умереност[43].

Отстраняването на непосредствената опасност от чуждестранна въоръжена интервенция не е получено даром. Едновременно с постъпките си пред Белград Франция и Великобритания непрекъснато и с голяма настойчивост изтъкват пред българското правителство, че то е длъжно да изпълнява стриктно задълженията си по Ньойския договор и да вземе на своя територия ефикасни мерки за задушаване на четническото движение, насочено срещу съседните държави[44]. За да покажат добра воля, Ал. Стамболийски и Р. Даскалов правят публични изявления, че българското правителство няма нищо общо с четите и ще направи всичко в своите възможности за предотвратяване на четническите нападения срещу съседните държави от българска територия[45].

Няколко дни след получаването на колективната нота Ал. Стамболийски съобщава на британския пълномощен министър в София, че е наредил на министъра на вътрешните работи Ал. Димитров, който предприема посещение на някои европейски държави, непременно да поиска да го приемат и в Белград. Задачата му там щяла да бъде да подготви лична среща между двамата министър-председатели[46]. На управляващия легацията в Белград К. Тодоров е възложено да уреди приемането на Ал. Димитров там. На 16 май Тодоров донася, че е успял да издейства съгласието на Н. Пашич да приеме Димитров. Заедно с това обаче той напомня, че за да се постигне някакъв напредък, трябвало на всяка цена да се направи нещо за задоволяване на „кардиналните“ искания на СХС правителство, а именно: „по-скорошна ликвидация на въпроса за виновниците в Моравско; събирането на едрия добитък и един закон, насочен против разбойничеството край границата, с най-строги санкции.“ Тодоров препоръчва чрез френския дипломатически представител в София Ж. Пико да се поиска съдействието на Ке д'Орсе[47]. Подготовката на срещата Димитров—Пашич се държи в строга тайна, но тя става известна на политическите среди. Органът на най-силната буржоазна опозиционна партия в България, Демократическата, публикува статия, която предизвиква „негодуване“ в Белград и била „от естество да компрометира“ готвената среща. Затова К. Тодоров настоява официозите „Земледелско знаме“

[43] PRO, FO 371/5811, p. 5, 8—10, 27—30, 46.

[44] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 7, 62, 66—67, 77—78, 82.

[45] Дн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 648, 880, 1013, 1039, 1043; Извори за българската история. Т. 23. Чехословашки извори за българската история. Т. 1. С., 1985, с. 121; Земледелско знаме, № 32 и 33, 19 и 21 май 1921.

[46] PRO, FO 371/5810, p. 146, № 133, 11. IV. 1921.

[47] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1112, л. 20.

и „Еко дьо Бюлгари“ да излязат с остри критики срещу нея[48]. Не остават по-назад и противниците на българо-югославското разбирателство в КрСХС, сред които особена активност проявява зам.-министърът на външните работи Т. Попович. Някои сръбски вестници пишат, че край границата били съсредоточени повече от 1000 български четници, че министър Ал. Димитров се срещнал с ген. Протогеров и пр.[49]

Антибългарската кампания на белградския печат, подкрепяна от този в Букурещ и Атина, придобива такава интензивност, че сред дипломатическите кръгове се създава впечатлението за готвена от съседите въоръжена интервенция в България. Пълномощният министър в Париж М. Савов, очевидно под влияние на внушенията, които му се правят там, с тревога съветва правителството да активизира политиката си на сближение с Белград, тъй като можело да се стигне до „непоправими тежки последствия за отечеството“ и да се осъмне някоя сутрин със „сръбски войски на Люлин“. При съществуващото „крайно разбъркано положение в Европа никой не ще бъде в положение да ни спаси“ — заключава Савов[50].

Правителството се вслушва в съветите на К. Тодоров и М. Савов и се заема по спешност с изпълнение на исканията, които му се диктуват от Белград. В органа на Министерството на външните работи „Еко дьо Бюлгари“ се появява съобщение, че българският министър на правосъдието щял да се срещне в Белград със сръбския си колега за разговори по въпроса за наказанието на лица, които са извършили престъпления по време на българската окупация на части от Сърбия през Първата световна война. На 25 май е обявено за арестуването на едрия капиталист Стефан Чапрашиков, който финансира ВМРО, а по време на войната е бил правителствен комисар за окупираните сръбски територии. Същевременно Ал. Стамболийски съобщава на представителите на Великите сили победителки, че се подготвя много строг закон срещу участниците в четническото движение и техните помагачи[51]. С други думи, приети са и трите „кардинални“ искания на СХС правителство.

Тези далеко отиващи прояви на добра воля от българска страна не премахват подозрителността на Белград, но правят добро впечатление в Лондон и Париж, които настояват за провеждане на срещата. На 30 май на връщане от Прага, където води делегацията на БЗНС за конгреса на Чехословашката аграрна партия и организираната там селскостопанска изложба, Ал. Димитров се отбива

[48] Пак там, л. 24.
[49] Пак там, л. 27.
[50] Пак там, а. е. 1112, л. 25.
[51] PRO, FO 371/5811, p. 3—4, 50; 371/5800, p. 7, № 246, 6. VII. 1921.

в Белград. Същия следобед той е приет от министър-председателя Пашич. На разговора, който продължава около час, присъствуват пълномощният министър в Белград К. Тодоров, депутатът Спас Дупаринов и секретарят на Ал. Димитров.

Според информацията на Пашич пред чехословашкия пълномощен министър в Белград за срещата Ал. Димитров дал уверения, че „българското правителство и българският народ искрено желаят разбирателство със Сърбия". За целта правителството било „твърдо решено да забрани македонското движение в България" и да изпълнява стриктно задълженията си по Ньойския договор. Пашич отговорил, че Белград също желае подобряването на отношенията между двете съседни държави, но не пропуснал да обвини българската политика за създадените в миналото лоши отношения[52].

Ал. Димитров е доста по-обстоятелствен в разговора си с чехословашкия пълномощен министър в София[53]. Той му съобщил, че в първите минути на срещата в Белград атмосферата била хладно-официална, но при раздялата Пашич раздрусал топло десницата му с две ръце, наричайки го „драги министре". Димитров с голяма убедителност изложил мисията си „да завърже скъсаната нишка" на добрите българо-югославски отношения, като при това подчертал, че „българските земеделци имат в програмата си дружбата със сърбите още от основаването на партията и никога не са се отклонявали нито педя от тази линия". Пашич се съгласил, че това е така и че българското правителство полагало честни усилия за изпълнение договора за мир, но го упрекнал за действията на комитите. На тази тема говорили дълго. Димитров уверил Пашич, че нито правителството, нито българската общественост имат нещо общо с четническото движение, „че то изобщо не е никакво движение, а това са чисто и просто обикновени разбойници". На забележката на Пашич, че „българските граничари би трябвало да пазят по-добре границата", Димитров отговорил, че били дадени най-строги нареждания в това отношение. Сам министърът на правосъдието Ал. Радолов ходил на инспекция по границата, за да провери как се изпълняват тези нареждания, но при малобройната българска гранична стража и планинско-гористия терен нейното охраняване било почти невъзможно. Димитров припомнил, че още преди няколко месеца българското правителство предложило на тогавашния югославски дипломатически представител в София Тадич да се уреди сътрудничеството между областните управители на Щип и Кюстендил в борбата срещу нелегалните преминавания

[52] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 119.
[53] Пак там, 121—122.

на границата. Той подновил пред Пашич предложението „за сътрудничество в граничната ивица, като изразил готовност да приеме и сръбски официални органи в Кюстендил или където и да пожелае югославското правителство, за да помагат на българска територия въз основа на сведения на югославските органи от Македония в издирването и залавянето на тези вредни злосторници. . . Пашич бил поласкан от убедителния тон на Димитров и от неговата склонност да си затвори очите дори пред обстоятелството, че изпращането на сръбски органи в българските гранични райони не е много в унисон със суверенитета на българската държава.“ Според К. Тодоров, който присъствувал на срещата, Ал. Димитров заявил: „Утре се връщам в София, за да поема функциите на министър на войната. Давам Ви думата си, че ще спра македонския терор. Да разбирам ли, че ако направя това, няма да има повече препятствия между нас?“[54]

Казаното от Димитров е свидетелство, че правейки подобни предложения, българското правителство е имало пълното съзнание, колко далеч отива в стремежа си да улесни подобряването на българо-югославските отношения. Димитров дори добавил, че е готов да осигури свободен достъп на югославски журналисти в граничните райони, за да се убедят сами, че България не само не изпраща четите, но прави всичко по нейните сили, за да задуши четническото движение. Изглежда, Пашич е бил озадачен от толкова невероятните компромиси от българска страна, защото се въздържал от конкретен отговор, а само казал, че ще помисли по най-целесъобразните мерки, които биха могли да се вземат за надеждната охрана на границата срещу „опасни елементи“. По данни на разузнаването на ВМРО при срещата Димитров—Пашич били договорени три неща — българското правителство да приеме специален закон за преследване на четите, да допусне югославски наблюдател в Кюстендил и да забрани заселването или пребиваването на бежанци от Македония в близост до границата[55].

В издаденото от югославска страна официално комюнике се посочва, че „м-р Димитров изрази искреното желание и решимост на българското правителство да замени традиционно погрешната политика на България към нас с друга, която ще създаде условия за разбирателство и приятелски отношения между двете страни, и заяви, че македонските авантюри в България са изоставени“. Пашич припомнил на своя събеседник усилията за сближение между двете държави при кабинетите на К. Стоилов, Р. Димитриев и

[54] Todorov, K. Balkan Firebrand. . ., c. 152.
[55] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2106.

Ив. Гешев, които били проваляни все от българска страна. Той направил всичко възможно, за да се избегне войната през 1913 г., но и тогава, и през 1915 г. българите, непредизвикани, нападнали Сърбия. Българският народ трябвало да даде доказателства за искрено разкаяние и че е оттеглил завинаги доверието си към ония, които са го водили по този гибелен път. Ако положел искрени усилия в тази насока, с течение на времето той можел да получи „прошка за поведението си към Сърбия и Русия". В заключение Пашич успокоил Димитров, че КрСХС нямало да предприеме „нищо срещу България в очакване, че тя ще сложи край на интригите и комитаджийската дейност"[56].

В интервюто, което дава пред представител на белградския в. „Правда", българският министър заявява, че е „дошъл като представител на българското правителство да изрази добрата му воля за най-искрено приятелство между нашите две страни". Сегашното правителство в България изразявало интересите на народа, а не на отделни личности и партии, както в миналото. Ал. Димитров не премълчал и най-деликатните моменти от разговора си с югославския министър-председател. Той съобщил за направеното от българска страна преди известно време и подновено сега предложение за съгласувани действия на българските и югославските погранични органи срещу четите, включително и за готовността на българското правителство да приеме агент на югославските секретни служби, който да се установи за три месеца в Кюстендил. На място той щял да се убеди, „че българското правителство е също враг на комитаджиите". В заключение Димитров припомнил за арестуването на Чапрашиков и съобщил, че ген. Протогеров, за когото се получили сведения, че временно е в България, също е бил потърсен, но успял да се укрие[57].

Съобщението за разговорите в Белград, публикувано на 8 юни в „Еко дьо Бюлгари", съществено се различава от това на югославската страна. Докато от белградското комюнике лъха хладна сдържаност и омаловажаване на събитието, българското се стреми да създаде впечатление, че разговорите са били сърдечни и ще имат значителни последици за подобряване на отношенията между двете съседни държави. Още в самото начало на съобщението се изтъква, че тема на разговорите са били добросъседските отношения и „установяването на нерушими връзки между двата братски народа". Министър-председателят Пашич изразил мисли, които били преобладаващи и за българските правителствени среди. Той се съгла-

[56] PRO, FO 371/5811, p. 54—55, № 275, 2. VI. 1921.
[57] Пак там, 55—56; Земледелско знаме, № 38, 6 юни 1921.

сил, че наистина българското правителство излиза от народа и води нова политика. Двамата министри се разделили „твърде сърдечно“ и изразили надежда за по-широко сътрудничество между двата народа. Ал. Димитров декларирал, че правителството е напълно чуждо на четническото движение в Македония. Н. Пашич отбелязал, че щом София изясни напълно и задоволително отношението си по този въпрос, можело да се пристъпи към разговори и по по-широк кръг проблеми[58].

Знаменателно е, че Париж отдава предпочитание на българската версия за разговорите. На 9 юни влиятелният френски вестник „Тан“ публикува интервюто на софийския си кореспондент с министър Димитров, в което се подчертава стремежът на българското правителство за разбирателство и се повтаря пасажът от съобщението в „Еко дьо Бюлгари“, че двамата министри се разделили сърдечно. Изявления, подчертаващи необходимостта от разбирателство между двете съседни славянски държави, прави и френският пълномощен министър в София Жорж Пико[59].

В Белград са твърде разгневени от тази френска позиция, защото виждат в нея косвено неодобрение на следваната от него политика към България. На 18 юни 1921 г. в. „Трибуна“, известен като говорител на югославското външно министерство, открито обвинява българската страна, че изопачава съдържанието на разговорите и разпространява неверни тълкувания за тях. СХС правителство не било по принцип против сближението с източния си съсед, но най-лошият път за постигането му бил този, избран от българите — дезинформация и насилване на събитията и фактите. Известният сред дипломатическите кръгове в Белград със своята бруталност и безцеремонност заместник-министър на външните работи Тихомир Попович заявил на британския пълномощен министър, а положително и на други дипломати, че щом българите смятат, че е в тяхна полза да разпространяват неверни съобщения, това си е за тяхна сметка и с нищо не променя същността на нещата. Шефът на политическата секция на същото министерство потвърдил казаното от Попович и добавил, че сръбският народ още не е готов за сближение с българите. Трябвало да минат поне 50 години, за да станело това възможно. Българското правителство не било искрено в изявленията си, че не подкрепя четническото движение. Напоследък активността на четите по българо-югославската граница рязко намаляла, но се засилила на гръцко-българската и откъм Албания, което показвало, че те били под контрола на пра-

[58] PRO, FO 371/5811, p. 77.
[59] Пак там, с. 89, № 325, 23. VI. 1921; с. 99, № 228, 21. VI. 1921.

вителството. В момента то насочило атаките си срещу Гърция и нямало никаква гаранция, че веднага щом намери изгодно за себе си, отново ще насочи четите срещу Югославия[60].

Тези твърдения правят впечатление на Форин офис, защото наистина правителството на БЗНС не крие, че то смята въпроса за български излаз на Егея за открит. Дори в една своя статия във в. „Земледелско знаме" от 2 юли Ал. Стамболийски нарекъл Тракия „контестирана област". В началото на юли става известно пребиваването в България на двама кемалистки емисари за преговори с организациите на тракийските и македонските българи и заминаването за Цариград на пратеници на правителството и ВМРО начело с влиятелния земеделски депутат Ангел Грозков. Пускат се слухове за тайни връзки на правителството със Съветска Русия и Мустафа Кемал за съгласувани действия срещу Румъния и Гърция[61]. Английският дипломатически представител в София Пийл предлага на френския и американския си колега общи постъпки пред българското правителство за обяснения, но Пико отказва под предлог, че липсват сериозни улики за такива връзки. Белград и Букурещ настояват пред Великите сили победителки да отправят общо предупреждение в София срещу евентуални четнически авантюри със съветска или турска помощ, но получават категоричен отказ от Париж и Рим[62]. Югославският дипломатически представител предлага на Пийл да го снабдява със сведения от своето разузнаване по политиката на България, което е прието със задоволство от Форин офис. Съображенията са, че сърбите наистина разполагат с много по-богата информация за България, отколкото англичаните и че сътрудничеството с тях е добре дошло предвид подозрителното поведение на френската дипломация по балканските въпроси[63].

По своя линия британската легация в София се добира до сведения, че публикуваните комюникета за разговорите Пашич — Димитров не отразяват всички засегнати въпроси и по-специално за евентуални съгласувани действия срещу Гърция в случай, че войната ѝ с кемалистка Турция завърши с поражение[64]. Пийл използува изразената от югославската легация готовност да го снабдява с информацията, която представлява интерес за него. На запитването му Ракич отговорил, че наистина в разговорите са

[60] Пак там, с.89, № 325, 25. VI. 1921.

[61] Дн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, 1035—1037. Реч на Ал. Стамболийски; Великов, Ст. Кемалистката революция и българската общественост 1918—1922. С., 1966, с. 71.

[62] PRO, FO 371/5811, p. 99, 180, № 614, 12. VII. 1921; p. 185, p. 199, № 94, 13. VII. 1921.

[63] Пак там, 102 и 105.

[64] Пак там, с. 99.

засегнати и други въпроси, за които не е съобщено в комюникетата. Българският министър в доста определена форма загатнал, че враждебността между двете страни ще изчезне само тогава, когато се създаде южнославянска федерация, включваща България и Македония като автономна единица. Освен това било постигнато споразумение по принцип при благоприятни условия двете страни да си сътрудничат за получаване на Солун от КрСХС и на Дедеагач от България. Тази тема била продължена от самия Стамболийски, който посетил Ракич в легацията и му заявил, че ако Белград помогне за разрешаването на тракийския въпрос в съответствие с българските национални интереси, той като министър-председател щял да направи всичко възможно за влизането на България в южнославянската федерация. На въпроса на Ракич, а какво ще стане в такъв случай с цар Борис, Стамболийски махнал с ръка и заявил, че това е дребен въпрос, който щял да бъде решен, след като се постигнело споразумение по принцип[65].

Посещението на министър-председателя в югославската легация не остава скрито за обществеността. На 8 юли А. Ляпчев отправя в Народното събрание питане от името на парламентарната група на Демократическата партия, вярно ли е, че Ал. Стамболийски е водил разговори с Ракич за влизането на България в Югославия. Министър Райко Даскалов отговаря, че такава среща не е имало, но неприятностите за министър-председателя не свършват дотук. Царят го повикал в двореца и му поискал обяснение, как е възможно да разисква с чужди представители такива кардинални въпроси, без да се допита до държавния глава. Стамболийски рязко отговорил, че не е работа на царя да се бърка в политиката, тя е грижа на отговорното правителство. Веднага след връщането си от двореца той свиква Министерския съвет и се оплаква, че Борис е тръгнал по пътя на своя баща, като иска да диктува волята си на правителството[66].

Трябва да се отбележи, че макар да разбира неосъществимостта на предложението си в момента[67], Ал. Стамболийски не блъфира, когато го прави. Тази цел е залегнала във външнополитическата програма на БЗНС и той иска да покаже колко искрен и далеко отиващ е стремежът на неговото правителство за пълно разбирателство със западния си съсед. В Белград обаче преценяват постъп-

[65] PRO, FO 371/5800, p. 8, № 246, 6. VII. 1921; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2104—2105.

[66] PRO, FO 371/5800, p. 418.

[67] Само два месеца след посещението си при Ракич Ал. Стамболийски заявява в Народното събрание, че сърбите се боят, „ако влезем в Югославия, да не ги претопим“ (Дн. на XIX ОНС, изв. с., кн. 2, с. 1041).

ката на българския министър-председател като лишена от каквато и да било практическа стойност и дори като ексцентрична[68].

Британският пълномощен министър преценява тази акция като още едно доказателство за това, „колко малко може да се вярва на декларациите на Стамболийски“[69] и по другите въпроси, които тревожат британската дипломация — връзките със Съветска Русия и кемалистка Турция, четническата дейност и пр. Той се среща лично с цар Борис и с Александър Стамболийски, за да им обърне внимание, че Великобритания е загрижена от тревожните сведения за някои ходове на българската политика, които, ако се потвърдели, можело да доведат до сериозни международни усложнения и тежки последици за самата България. Какво е отговорил царят, не е известно, но министър-председателят категорично отхвърля съмненията в миролюбивата политика на своето правителство и заявява, че ще вземе най-строги мерки срещу формирането на чети на българска територия, дори това да му струва и живота[70]. Колко искрен е в тези си изявления Стамболийски, проличава и от факта, че след като получава от Ал. Димитров отрицателния отговор на Пашич за официално посещение в Белград, той заминава през лятото на почивка в Блед с надеждата, че ще може да разговаря поне неофициално с отговорни югославски политици. Ако не станело това, щял да отиде в чехословашкия курорт Марианске Лазни, където се очаквало да пристигне и Пашич, за да го заговори поне на улицата[71].

След завръщането си в София Ал. Димитров предприема енергични действия срещу ВМРО. Както пише един от неговите най-изявени поддръжници и следовници, „Димитров обеща от името на правителството лично на *Пашича*, че ще *въдвори ред*, и действително той изпълни думата си, като започна безогледна борба против четите“, която не прекратил дори и след като през август получава смъртна присъда от ВМРО[72]. На 5 август той е поканен на вечеря от чехословашкия пълномощен министър в София и в хода на четиричасовия откровен разговор с него му съобщава, че наскоро правителството отпуснало нови 30 милиона за смазване на комитите, и отново предложил на КрСХС и на Гърция да се изпратят контролни комисии на българска територия[73].

През юли е организирана нова контрачета под командата на кумановския войвода Стойчо Добрев. Предвиждало се тя да брои

---

[68] PRO, FO 371/5800, p. 22.
[69] Пак там, с. 23.
[70] Пак там, 371/5811, p. 99 и 201, № 95/15. VII. 1921.
[71] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 125.
[72] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 11—12. Курсивът е в документа.
[73] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 125.

25 души, Добрев успява да събере само 9 доброволци. До края на август контрачетата остава на българска територия, след което се прехвърля във Вардарска Македония. Задачата й е премахването на Тодор Александров и разстройването дейността на неговия щаб. Тази задача се оказва непосилна за контрачетниците и след редица премеждия те едва успяват да спасят кожите си, като през октомври се прехвърлят обратно през границата[74].

Едновременно с организирането на контрачетата върви изпълнението на поетите от Ал. Димитров ангажименти. В Кюстендил пристига сръбски офицер с няколко войници за съгласуване мерките срещу четите. На Г. Петров е възложено да приготви обещания законопроект за борба срещу четническото движение. След съгласуването му с Белград[75] на 10 юли законопроектът е внесен в Народното събрание под наименованието „За престъпните деяния против вътрешния ред, личната и имотна безопасност в чужди държави". Министърът на правосъдието Ал. Радолов мотивира тази законодателна инициатива с необходимостта „да разсеем всяко подозрение против нас, че бихме търпели на наша територия извършването на престъпни деяния, противни на добросъседството, а особено съставянето на чети с цел да преминават в съседна държава". За организаторите и предводителите на чети се предвижда строг тъмничен затвор от 7 до 15 години, за четниците — от 5 до 10 години, и за укривателите и помагачите, включително и административни органи, които знаят за четите, но не предприемат мерки за залавянето на четниците — от 3 до 7 години[76].

Първото четене на законопроекта на 10 юли минава при пълното мълчание на всички парламентарни групи с изключение на комунистическата[77]. Противно на очакванията законопроектът не среща никаква съпротива от буржоазните партии, които иначе не пропускат случай да атакуват „пораженството" на земеделското правителство и да изтъкват своя патриотизъм и съпричастност към борбата на македонските българи. Очевидно, готвейки се да си възвърнат властта, те не искат да дразнят чувствителността на съседите и да се компрометират като реваншисти пред Великите сили победителки, но не само това определя мълчанието им.

---

[74] НА БАН, сб. IV, а. е. 156, приложение I. Доброволците са: Тодор Маринов от с. Батенберг, Димитър Тодоров от Пловдив, Цвятко Йонков от с. Горски Сеновец, Методи Арнаудов от с. Горна Врабча, Никола Лалов от с. Короново, Димитър Разсуканов от Елена, Стоян Алексиев от с. Лобуше, Таки Спасов от с. Дивотино и Илия Велинов от Перник.

[75] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2079, 2097—2099.

[76] Дн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 814 и 1013.

[77] Пак там, 814—816.

В реплика при второто четене, което става на 5 септември 1921 г., А. Ляпчев, един от най-изявените водачи на Демократическата партия, не възразява по принцип срещу преследването на четническата дейност на българска територия, но подкрепя предложението на П. Джидров от социалдемократическата парламентарна група и на някои други депутати в закона да се предвиди текст, който да предотврати евентуални злоупотреби с него срещу политически противници на режима[78].

Единствени парламентарните групи на БКП и БРСДП (о) открито изразяват отрицателното си отношение към законопроекта. Докато П. Джидров не мотивира отрицателната позиция на Социалдемократическата партия, говорителят на комунистическата парламентарна група заявява, че този законопроект е израз на сервилната политика на земеделското правителство пред съглашенските Велики сили. То се надявало да получи от тях някои външнополитически придобивки, които да използува за закрепването си на власт. Този закон щял да бъде използуван главно срещу работниците и селяните, тъй като четите не били революционни, а съставени от „кокошкари" за грабеж в съседните държави[79].

Законът е приет на трето четене на 6 септември и утвърден с царски указ на 14 с. м.[80] Той засяга болезнено националното достойнство на страната и е открито предизвикателство срещу ВМРО. Това подтиква ръководството на организацията да се ориентира към по-мащабни действия срещу земеделското правителство и да засили контактите си с реакционните сили, подготвящи свалянето му. През пролетта на 1921 г. ген. Протогеров подхваща с нова енергия разговорите си с представители на Демократическата партия, Военната лига и двореца. Ръководството на Демократическата партия обаче се колебае и това изчерпва търпението на генерала. През един летен ден, след като научава, че във вилата на Н. Мушанов в Чамкория (Боровец) ще заседава Висшият съвет на партията, той изпраща там Лука Малеев, бивш адютант на главнокомандуващия през войната генерал Жеков и член на Военната лига, с ултимативното искане съветът да реши ще участвуват ли демократите в подготвяния преврат или не. Малинов отговаря: „Ние като партия не можем да дадеме някакво активно участие в замислената акция. Но пожелаваме на генерала успех." След това, ако монархът ги поканел, нямало да откажат да съставят новото правителство. Протогеров се обръща към адютанта на царя Христо Калфов, но и оттам му отговарят, че моментът още не е назрял. Ядосан,

[78] Пак там, с. 997.
[79] Пак там, с. 815 и 996.
[80] Пак там, с. 1013; Държавен вестник, № 141, 22 септ. 1921.

той заявява, че престава да се занимава с този въпрос и разпуска съсредоточените си около София 800 бойци[81]. Като се имат предвид тогавашните бойни сили на ВМРО, тази цифра изглежда твърде преувеличена. Възможно е генералът да не е преувеличавал, но в такъв случай цифрата 800 е включвала не толкова четници на ВМРО, колкото съкратени офицери и лични привърженици на Протогеров, които са служили при него било като военни, било в Дирекция СГОП.

Или, с други думи, отново, както при заговора от есента на 1920 г., не може да се твърди с положителност, че ВМРО участвува като организация. Най-правдоподобно е предположението, че плановете за сваляне на земеделското правителство през лятото на 1921 г. са продължение на тези от есента на предидущата година. Разликата обаче е тази, че докато през 1920 г. най-вероятно Протогеров е действувал еднолично, сега той положително се е консултирал с Т. Александров, който по това време е отново в България. При крайно изостреното след посещението на Ал. Димитров в Белград отношения между ВМРО и земеделското правителство, изглежда, Александров е одобрил действията на своя съратник, но отново при условие, че няма открито да се ангажира организацията, а само личността на Протогеров като български генерал и общественик.

Земеделското правителство не е единно в отношението си към освободителното движение на македонските българи. Мнозина членове на кабинета не одобряват драстичните действия на Ал. Димитров срещу ВМРО. При станалите разгорещени обсъждания надделява становището за пълен неутралитет към съперничещите си течения в движението. При извършената на 24 юни 1921 г. реконструкция на правителството Ал. Димитров е назначен за министър на войната, а вътрешното министерство е поето от Коста Томов, зет на заможен бежанец от Македония, свързан с автономистите. Освен вътрешнопартийните и външнополитическите съображения тази кабинетна промяна преследва две главни цели. От една страна, тя трябва да покаже, че правителството се дистан-

[81] ЦДИА, ф. 282. Малеев, Л. Замисъл за насилствено сваляне земеделското правителство на Стамболийски две години преди преврата на 9 юни, л. 3—13; НА БАН, сб. IV, а. е. 155, ч. III, с. 299; Митев, Й. Фашисткият преврат на 9 юни . . ., с. 117; Георгиев, В. Народният сговор . . ., 240—241; Петрова, Д. Цит. съч., 235—236. Докато Й. Митев и В. Георгиев са по-неопределени и пишат, че ген. Протогеров, „един от водачите на ВМРО, . . . замисля да свали правителството на БЗНС", Д. Петрова е категорична, като нарича хората на Протогеров „македонски отряд". Трябва да отбележим също, че В. Георгиев допуска грешка, като във връзка с опита за преврат през 1921 г. цитира писмото на Т. Александров до Ал. Димитров, което се отнася до първия такъв опит през есента на 1920 г.

цира от конкретните действия на Ал. Димитров срещу ВМРО, довели до нажежаване на обстановката, т. е. не затваря вратата за споразумение, а от друга — да потвърди решимостта си да се справи с организацията, ако тя продължи да създава затруднения на политиката за сближение с КрСХС. Назначаването на Димитров за министър на войната означава, че занапред срещу четите ще бъдат хвърлени не само полицията и жандармерията, но и войската.

В съответствие с решението за ненамеса в споровете между македонските революционери, което трябва да подготви почвата за изглаждането на конфликта с ВМРО, новият министър на вътрешните работи уволнява всички санданисти от полицейско-административните им постове в Петрички окръг и ги заменя с членове на БЗНС, предимно от вътрешността на страната[82]. Не всеки обаче е готов да служи в този неспокоен край, поради което възможностите на Министерството на вътрешните работи да намери способни и почтени администратори са твърде ограничени. В един свой доклад чехословашкият дипломатически представител Б. Павлу съобщава в Прага, че административните органи в Петричко и в Неврокопско (Гоцеделчевско) са съставени „в мнозинството си от неспособни и подкупни хора, което предизвиква недоволството на тамошното население“[83]. Особено големи злоупотреби се извършват от комисиите по оземляване на бежанците. В много случаи те облагодетелствуват хора, които по користни съображения са станали членове на БЗНС, или съдействуващи на правителството федератисти. Властите задушават брутално всеки опит за протест и съпротива, като не се спират и пред отделни убийства[84].

Според петричкия окръжен управител през 1922 г. Христо Димитров вместо „здраво и разумно честно управление“, от каквото се нуждае окръгът, той бил „направен чистилище за България. . ., България е дошла тук със своята слабост, със своето безогледно партизанство“[85]. Констатациите на Димитров се потвърждават и допълнят от неговия наследник Сребрен Поппетров, активен участник в освободителното движение на македонските българи. В подробен доклад до правителството той подчертава, че корумпираната администрация е болест на окръга още от присъединяването му към България през 1913 г. Според него нито един от законите, които са създадени за подкрепа на бежанците, „не е изпълнен и приложен, както се следва“. Заедно с националното освобождение

[82] Архив на ПП на БЗНС. Спомени на Недялко Атанасов, л. 69.

[83] AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 76.

[84] Правителството на Стамболийски и. . ., с. 104, приложение № 12; П о п о в, С. Страници от историята на националноосвободителното движение в Благоевградски окръг (1918—1923 г.). — ВИС, 1986, № 2, 76—77.

[85] Пак там, 26—27.

от царството дошло и безпринципното „диво, бесно и рушително партизанство“. При земеделското управление нещата продължили да се развиват по старому и така злото „прехвърлило всяка граница на закон, ред, право, справедливост, морал и човещина и препълнило чашата на всякакво търпение, причинило неодържим смут и безгранична анархия“, превърнали учрежденията във „вертепи за лъжа, изнудване, грабежи, унижения и страдания“. Разни престъпни елементи, които не успели да се вредят на държавната трапеза, станали разбойници, като някои от тях влезли в съдружие с представители на местните административно-полицейски органи. При това положение бивши участници в националноосвободителното движение, като Александър Василев (Алеко паша), грабват оръжието и започват да наказват най-корумпираните представители на местната власт. Успоредно с това, подпомогнати от населението, те обявяват изтребителна война на престъпниците и разбойниците и за кратко време очистват окръга от тях. Тъй като хората на Алеко се присъединяват към изграждащата се ВМРО, те започват да действуват от нейно име и фактически се превръщат в успоредна и често пъти по-уважавана от правителствената администрация местна власт[86].

Разтревожен от вестите за действията на правителството и на федератистите срещу ВМРО, след 6-месечен престой във Вардарска Македония в началото на 1921 г. Т. Александров се връща нелегално в България. Очевидно той преценява, че тилът на организацията е сериозно застрашен и нейните главни сили временно трябва да се хвърлят за укрепването на този тил. Александров незабавно влиза във връзка със своите привърженици в Пиринска Македония и взема решителни мерки за засилване боеспособността на организацията. Той прави последен опит да неутрализира Гьорче Петров, като му предлага да стане ръководител на Задграничното представителство на ВМРО. Петров обаче отговаря, че той е „единственият законен представител на ВМРО и стои на нейните позиции за автономна Македония в рамките на Балканската федерация. Всеки, който възприема нашата позиция, ще дойде при нас.“[87] Това окончателно решава съдбата му. Независимо от неговите изключителни заслуги към движението в миналото Петров е осъден на смърт като главен помощник на правителството в борбата му срещу организацията, а, трябва да се добави, и като най-опасния съперник на Александров във водачеството на движението.

[86] НБКМ БИА, ф. 808 (Сребрен Поппетров), а. е. 440, л. 12—13, 140—149.
[87] ЦПА, сп. 293 (Благой Видов), с. 51.

На 28 юни 1921 г. присъдата е приведена в изпълнение от терориста Реджеб, по прякор Турчето. Както посочва един от ръководителите на движението по онова време, Г. Петров бил убит, „понеже като авторитет идеолог раздвояваше организацията“[88]. Самият Александров споделил със свои близки, че смята Г. Петров за „стожера“ на противостоящата му групировка в освободителното движение на македонските българи, която след неговото премахване неминуемо щяла да се разпадне[89].

Вестта за убийството на Г. Петров се разпространява със светкавична бързина и преди да е изтекъл един час, на лобното място се събира голямо множество. Най-близките сподвижници на загиналия държат остри речи, в които директно обвиняват Т. Александров като подбудител на убийството. Група най-стари и авторитетни дейци на движението, като Туше Делииванов, Анастас Лозанчев, Христо Янков, Мишо Шкартов и др., се явяват пред задграничните представители на ВМРО Г. Баждаров, Наум Томалевски и Кирил Пърличев и искат обяснение за убийството. И тримата твърдят, че не знаят кои са подбудителите на убийството, но изказват дълбокото си съжаление за станалото. Някои дейци от онова време в спомените си неоснователно изразяват съмнение в искреността на тези изявления[90]. Особено разстроен е Г. Баждаров, който още преди убийството пише на Т. Александров: „Що се отнася до идеологическите въпроси, Гьорче ще го оставиш на нас. Ние ще се разправяме с перо, не с револвери.“ Баждаров демонстративно участвува в погребението на Петров и дори е между тези, които изнасят ковчега от катедралата. Той е авторът на траурното съобщение в органа на ИК на македонските благотворителни братства, който е под контрола на Т. Александров. В съобщението се изказва съжаление за убийството на „един от създателите на революционната организация, който безспорно ще заеме голямо място“ в нейната история[91].

Разярен, Александров с лично писмо упреква Баждаров, че му е нанесъл голяма обида, на което той отговаря, че само е изпълнил дълга си[92]. По сведения на Сл. Иванов Ал. Протогеров

[88] АМВР, II съд. 1564, т. 4, л. 151.

[89] ЦПА, сп. 301, с. 35; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2078—2079; Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация . . ., с. 82; Иванов, Сл. Цит. съч., 23—27. Според Н. Атанасов убийството на Г. Петров било решено във Виена на среща между Т. Александров и проф. Н. Милев (Архив на ПП на БЗНС. Спомени на Н. Атанасов, л. 71), но липсват други данни, потвърждаващи тази версия.

[90] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 36.

[91] АМВР, II съд. 1564, т. 4, л. 152.

[92] Македония, № 155, 13 юли 1921.

написал лично писмо до министър Ал. Димитров, в което заявил, че няма нищо общо с убийството и ако се окажело, че е дело на Т. Александров, щял да скъса с него. Това генералът потвърдил и в личен разговор с него, като заявил, че не желае „да носи отговорност за работите на Александрова“[93].

Всеобщото осъждане на убийството на стария заслужил деец на освободителното движение на македонските българи намира израз и в импозантното погребално шествие от катедралната църква „Св. Крал“ до Централните софийски гробища, в която участвуват делегации от всички македонски братства в страната и хиляди софийски граждани[94]. В погребението участвуват и членовете на Емигрантския комунистически съюз. Органът на съюза в. „Освобождение“ помества специална статия от своя редактор Димо Хаджидимов, в която покойният е наречен „задграничният дипломат на македонската кауза“. Интересът на делото изисквал той да пребивава почти непрекъснато в България и да се съобразява с нейната официална политика. Това обаче не означавало, че той пренебрегвал специфичните интереси на освободителното движение. Ръководен от тези интереси, Г. Петров не се определил рязко нито на страната на централистите (вътрешната революционна организация), нито на върховистите, а заел позицията на „ляв център“, с което запазил влиянието си и върху двете крила. С приближаването на войните ВМРО била завладяна напълно от идеята за осъществяване на освобождението чрез военната мощ на българската държава, а не чрез общонародно въстание за автономна Македония. Заедно с организацията умрял идейно и Г. Петров, но все пак той се стремял да не скъсва напълно „с някои от революционните традиции на някогашната вътрешна организация“. Това намерило израз в участието му в дейността на Временното представителство на обединената бивша ВМРО, насочена против официалната българска политика. Скоро обаче Петров постъпил на държавна служба по настаняване на бежанците. Макар да се запазил чист от прояви на корупция на тази длъжност, „той биде използуван съвсем не за настаняване на бежанците...“ Хаджидимов опровергава слуховете, че Гьорче е убит от чужди агенти или от тракийци и добруджанци заради пристрастието му към българските бежанци от Македония, като заявява открито, че той е станал жертва на александровци, защото служел на политика, която им пречела[95].

---

[93] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 26.
[94] ЦПА, сп. 301, с. 36—39.
[95] Освобождение, № 9, 9 юли 1921, „Около един пресен гроб“.

Тези обяснения за причините, довели до смъртта на стария ратник за народна свобода, както и забележката, че той бил използуван за осъществяването на котерийни цели, косвено потвърждават обвиненията на ВМРО срещу Г. Петров, че е станал оръдие на политиката на земеделското правителство за смазване въоръжената съпротива на македонските българи срещу насилническия денационализаторски режим във Вардарска Македония. Преценките на Д. Хаджидимов заслужават доверие както поради изключителната му информираност за работите на освободителното движение на македонските българи, така и поради критичното му отношение и към двете спорещи страни.

Убийството на Г. Петров е тежък удар върху политиката на земеделското правителство спрямо освободителното движение на македонските българи и по-специално върху планомерните му усилия да тласне това движение в посока, съответствуваща на неговата външна политика. Реакцията е незабавна и енергична. На следващия ден след убийството на Петров началникът на Обществената безопасност Йордан Вишовградски, който е убеден привърженик на дотогавашния министър на вътрешните работи, заповядва арестуването на връзката между ВМРО и правителството Симеон Георгиев Клинчаров. Ал. Димитров, вече като министър на войната, нарежда да предадат на Т. Александров, че правителството приема кървавото предизвикателство и ще се разправи решително с ВМРО, ако тя продължи да нарушава държавния суверенитет и да създава вътрешни и външнополитически затруднения на властта. Предупреждението на Ал. Димитров е разгледано на заседание на изтъкнати дейци на ВМРО, което се свиква на 2 август в Кюстендил. Решението е да се действува твърдо, като на Ал. Димитров и Ал. Стамболийски са издадени смъртни присъди[96]. На 5 август Министерството на вътрешните работи издава заповед до полицейските органи в Петрич и Кюстендил да предприемат енергични действия срещу комитите. Единствен петричкият окръжен управител Борис Козлев полага старание да изпълни заповедта, но на 15 август е застрелян заедно с местния околийски началник насред града от четници на Ал. Василев, който и без това има стари сметки за уреждане с Козлев и неколкократно го е предупреждавал да не създава пречки за дейността на организацията[97].

В отговор детективите Стойчо Добрев и Христо Даскалов, емигранти от Вардарска Македония, които са назначени по препоръка на Г. Петров и са убедени противници на Т. Александров,

[96] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2275; Извори за българската история. Т. 23. Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., 138—139.

[97] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 142.

грабват на 16 юли през нощта С. Георгиев от ареста в София, откарват го в Кюстендил и след като го умъртвяват, захвърлят трупа му до близкото село Жилинци[98]. На заседанието на земеделската парламентарна група К. Томов обвинява за убийството Й. Вишовградски и успява да наложи преместването му. За началник на Обществената безопасност е назначен Георги Тенев, симпатизант на ВМРО, комуто е възложено следствието по убийството на Георгиев, а Вишовградски получава дори по-голям пост — главен секретар на МВР. Противниците на Ал. Димитров не само от буржоазния лагер и ВМРО, но и в земеделските среди се стремят на всяка цена да „докажат" участието на Ал. Димитров в убийството, макар че той вече не е министър на вътрешните работи. Между другото се подхвърля, че като бивш санданист той имал лични мотиви — желанието да отмъсти на С. Георгиев, който е един от убийците на Яне. В спомените си Н. Атанасов твърди, че Тенев успял да изтръгне от началника на полицейския участък, от който е изведен, а впоследствие и убит бившият кочански войвода, писмени показания, че убийството било извършено по нареждане на Ал. Димитров. Наскоро след това обаче авторът на показанията успял да ги унищожи и по този начин да лиши преднамереното следствие от доказателства срещу Димитров[99]. Друг съвременник на събитията и член на земеделското правителство, Ал. Оббов, също отхвърля версията за замесеността на министъра на войната в убийството на С. Георгиев. „Тъй както аз познавам Ал. Димитров — заявява Оббов, — не мога да допусна, че той е заповядал убийството на Симеон Кочански. Това бе убеждението и на всички, които познаваха отблизо тоя другар."[100]

Случаят остава неизяснен докрай, но по всичко изглежда, че Добрев и Даскалов са действували по заповед на Вишовградски, като не е изключено да са проявили и лична инициатива. Наскоро след като разбират, че са разкрити от разузнаването на ВМРО, те избягват в КрСХС, където ренегират и постъпват на сръбска служба — първият като войвода на контрачета, а вторият като

[98] Извори за българската история. Т. 23. Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., 138—139; Македония, № 158, 159 и 161 от 24, 31 юли и 14 авг. 1921; Правителството на Стамболийски и. . ., 10—11. В спомените си Иван Михайлов (т. II, с. 284) пише, че С. Георгиев е убит през 1920 г. Същото повтаря в спомените си и Методи Янчулев (НА БАН, сб. IV, а. е. 194). Целта на тази „грешка" е да „докаже", че правителството първо е започнало с убийствата.

[99] Архив на ПП на БЗНС. Спомени на Н. Атанасов, с. 70; К р а п и в и н, А. В. Александр Стамболийский. М., 1988, 106—107.

[100] НА ИИ. О б б о в, Ал. Из моите спомени. С., 1961, с. 72.

полицейски чиновник в Битоля[101]. С това те правят много лоша реклама на политиката на земеделското правителство по македонския въпрос и засилват позициите на Т. Александров в борбата му срещу неговите идейни противници.

Убийството на Г. Петров и свързаното с него убийство на С. Георгиев са втората след арестуването на Т. Александров и Ал. Протогеров през есента на 1919 г. сериозна крачка към пълния разрив между правителството на БЗНС и ВМРО. В своите изявления и пропагандни издания ръководството на ВМРО твърди, че с убийството на С. Георгиев правителството първо е провокирало организацията и я е принудило в самозащита да му открие фронт. Това твърдение обаче може да се приеме само условно — ако убийството на Г.Петров, което предхожда това на С. Георгиев, се сметне за разчистване на сметки между двете враждуващи течения в освободителното движение на македонските българи. В такъв случай би могло да се каже, че правителството на БЗНС е взело страна във вътрешните борби на движението. Не трябва обаче да се забравя, че Г. Петров бил не само македонски деец, но и отговорен държавен служител и неговото убийство е предизвикателство и към самата държавна власт. Точно така го тълкува и Ал. Димитров, който се залавя с удвоена енергия за изолирането на Т. Александров и за спечелването на освободителното движение на македонските българи за политиката на сближение с Югославия[102].

Ал. Димитров с основание подозира контролирания от ВМРО ИК на братствата, че едва ли се е отказал от намеренията си да наложи своята власт на цялото легално македонско движение. Ето защо още на другия ден след конгреса той вика при себе си най-видните ръководители на братствените организации и настоява досегашното ръководство да бъде изцяло подменено. Разбира се, това предложение е решително отхвърлено и конфликтът пламва с нова сила.

Буржоазната опозиция и преди всичко демократите отправят остри нападки срещу правителството, което чрез постъпката на своя министър още веднъж доказало, че се стреми да обсеби македонския въпрос, да го превърне от национален в теснопартиен и в последна сметка да предаде македонските българи. Представяйки се за истински патриоти, чужди на партизанството, водачите на Демократическата партия ловко използуват конфликта между зе-

[101] НА БАН, сб. IV, а. е.155. Спомени на Ст. Мошанов. Ч. III, с. 284; Правителството на Стамболийски и . . ., 10—11, 36; Турлаков, М. Кой и защо ме изключи . . ., с. 29.

[102] Чехословашки извори за българската история. Т. 1, с. 173, 11 февр. 1923; Македония, № 169, 12 окт. 1921; Правителството на Стамболийски и . . ., 10—11.

меделското правителство и мнозинството на братствените организации. Чрез своите хора в ръководствата на братствата и на ВМРО те организират тайни съвместни заседания, на които след разгорещени обсъждания се стига до заключението, че за да се пресекат посегателствата на правителството към освободителното движение на македонските българи, ще трябва да бъдат премахнати някои от най-изявените водачи на Земеделския съюз. Първоначално за обект на удара е предложен самият министър-председател, но А. Ляпчев изтъква, че най-вероятният заместник на Ал. Стамболийски ще бъде Ал. Димитров, който бил най-опасният от всички земеделски водачи. Той нямало да се поколебае да обяви земеделска диктатура, която щяла да бъде пагубна както за движението, така и за буржоазната опозиция. Тогава се решава жертвата да бъде Ал. Димитров, като се разчита, че неговата смърт ще стресне Стамболийски и другарите му и те ще изоставят плановете си да подчинят освободителното движение на македонските българи на своята политика за сближение с Югославия[103]. Определен бил дори изпълнителят на решението — прочутият със суровостта и решителността си войвода Ив. Бърльо, който след разформироването на контрачетата от 1920 г. отива при Т. Александров и му разказва всичко за нея[104].

За да докаже предаността си към организацията, Бърльо влага особено старание и ожесточение в изпълнение на възложената му задача. На 22 октомври 1921 г. водената от него група четници устройва засада в Конявската планина — близо до с. Червеняно, на пътуващия с автомобил за родния си край Ал. Димитров, който е от с. Слокощица. Освен министъра загиват пътуващите в колата негов племенник и частен секретар Методи Георгиев, чешкият инженер Марек и шофьорът. Спасява се само управителят на земеделския Народен магазин Ото Нехилес. Ал. Димитров е умъртвен по изключително жесток начин. Той е намерен не само с няколко смъртоносни огнестрелни рани, но и с прерязано гърло[105]. Ликви-

[103] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 12; Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., 139—141, 12. I. 1922. Авторът на доклада е бивш служител на австро-унгарската легация през време на войната и има солидни връзки с най-меродавни буржоазни среди, офицерството и освободителното движение на македонските българи. Това му позволява да получава най-пълна и достоверна информация за движението и за конфликта му с правителството на БЗНС.

[104] НА БАН, сб. IV, а. е. 156, приложение III, Бюлетин № 37 на Информационното бюро при МВРЗНЗ, 2 ноем. 1921; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2075 и 2080; Илинден, № 48, 9 дек. 1922; Правителството на Стамболийски и . . ., с. 36.

[105] Помен за Александър Димитров, учител на сдружените земледелци в България. Убит на 22 октомври 1921 г. Наредили Ж. Т. и Н. З. С., 1922, с. 8; ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 142; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2271—2274; Селски глас, № 4, 13 дек. 1921.

дирани са също така и няколко особено изявени с действията си срещу организацията и уличени в корупция представители на администрацията в Пиринския край[106].

Убийството на Ал. Димитров е осъдено от преобладаващата част на българската общественост. „Престанете да убивате — пише органът на Либералната партия. — Пощадете престижа на тая страна... и подирете други законни средства в саморазправата със своите врагове.“[107] Дори в. „Македония“ заявява: „Ако убийците са македонци, нека бъдат заловени и наказани.“[108]

Земеделска България посреща с дълбока скръб вестта за убийството на един от своите най-безкористни, самоотвержени, талантливи и волеви водачи. Стотици земеделски дружби от цялата страна изпращат свои делегации за опелото, което се извършва на 26 октомври в църквата „Св. София“. Правителството определя награда от 100 000 лева за залавянето или посочването на убийците — вероятно „македонствуващи“. По повод убийството на Ал. Димитров за пръв път публично се проявяват сериозните различия в ръководството на БЗНС и в земеделското правителство по отношение на освободителното движение на македонските българи и по македонския въпрос изобщо. В траурната си реч в „Св. София“ Ал. Стамболийски нарича покойника „моята десна и вечно творческа ръка“. Той заявява, че Ал. Димитров „съзнателно умре...“, за да тури начало на една нова политика...“, която от две години земледелското правителство води с такива усилия“, но не назовава убийците. По подобен начин постъпват и други оратори министри, а в некролозите на ПП на БЗНС, Министерския съвет, Министерството на войната, Министерството на външните работи и др. се отбелязва само, че е „убит от злодейска ръка“.

В биографичния очерк, поместен в специална възпоменателна брошура, се изтъкват заслугите на загиналия към политиката на сближение с Югославия, но тежестта се поставя върху неговия патриотизъм, а не върху верността му към идеята за южнославянско единство. Покойникът споделял възгледите на Я. Сандански и се борел за осъществяването на лозунга „Македония на македонците“ не защото бил „по-малко патриот“ и „по-малко българин от другите такива, не че не желаеше... да види той една велика и силна България, но защото виждаше, че Македония не можеше да бъде никога дадена на България... С него България изгуби един верен син, държавата — един велик управник.“[109]

---

[106] PRO, FO 371/5800, p. 130, № 423, 10. 26.
[107] Независимост, № 227, 24 окт. 1921.
[108] Македония, № 172, 3 ноем. 1921.
[109] Помен за Ал. Димитров ..., с. 6, 15—18, 33.

Тази официална линия предизвиква недоволството на някои по-млади и по-радикално настроени дейци на БЗНС. Недялко Атанасов с укор отбелязва в траурното си слово, че министрите — колеги на убития, „боязливо вдигнаха завесата. .. Мил им е живота като че ли.“ Според него ясно трябвало да се каже, че Ал. Димитров загива заради „политиката на помирение и сближение на балканските славянски народи, на която най-яркият и типичен вдъхновител, носител и изразител от Земледелския съюз“ бил покойникът. Той казал на Пашич, „че ще премахне всички онези причини, произтичащи от България, които внисат или биха внесли раздразнения в отношенията на двете славянски държави, че работи и ще работи искрено за разбирателство и сближение на двата братски народа“. Убеден противник на четничеството още от времето, когато работел в движението под ръководството на Яне Сандански, Ал. Димитров не се побоял да нарече новите комити „кокошкари“, които разбойничествуват от двете страни на българо-югославската граница. Той дал „дума на Пашич“ и го помолил „за съдействие, за да се унищожат тези пакостници и на двете държави. И със завръщането си започна борбата си против тях.“[110]

Още по-определен и краен в своята надгробна реч е Крум Попов. „След тежките войни, що води нашият народ за свободата на Македония — заявява той, — тя влезна в пределите на една велика славянска държава — Югославия. Покойният само за едно работеше — да отиде майката при детето, да се обедини с Югославия и прегърнат с неговата любима Македония. Ето това бе идеята му. Заради нея той ходи в Сърбия и преговаря с тамошните държавници.“ Веднага след завръщането си Ал. Димитров се заловил „трескаво да чисти плевелите по пътя, който щеше да ни заведе на това място под едно славянско слънце на Балканите, което еднакво да грее и топли хървати, сърби, българи и македонци“. Едно от главните препятствия по този път били „ония македонствующи, които сметаха Македония да се присъедини всецело към България, нещо, което и за сетния слепец у нас след безумните войни, що водихме, е очевидна невъзможност. . . Насърдчавани от известни у нас политически среди и партии, тези кокошкари бяха почти неуловими. И ето срещу тях главно насочи Алекс. Димитров усилията си: да ги отклони от този път, фатален за нас и Македония, да ги вразуми или премахне, защото спъваха щастливото бъдеще на балканските славянски народи.“ Попов завършва речта си с декларацията, че „Съюзът и нова България“ ще намерят сили да се справят не само с платените „оръдия на сатаната и мрака“, но и с техните вдъхно-

[110] Пак там, 12—14.

вители. Той се заклева от името на своите съюзни другари, че те смело ще продължат делото на загиналия[111].

Убийството на Ал. Димитров изостря споровете в правителствените среди за отношението към ВМРО. Едни са за безкомпромисно налагане на авторитета на властта, но други, като военния министър Коста Томов, министъра на финансите М. Турлаков и др., смятат, че конфликтът с ВМРО няма да донесе нищо добро на правителството и страната както във вътрешно, така и в международно отношение[112]. Поради това те предлагат да се прекрати конфронтацията и да се потърсят пътища за помирение. През следващите няколко месеца действията на правителството се колебаят ту към едната, ту към другата линия, но превес има стремежът към миролюбиво разбирателство[113].

Недоволни от това поведение на правителството, група по-млади и по-ляво настроени дейци, като главния секретар на Министерството на вътрешните работи и по-сетнешен кмет на София Крум Попов, Спас Дупаринов, директора на отдела за печата при Министерството на външните работи и по-сетнешен началник на Държавна сигурност Стоил Стефанов и др., създават таен комитет, наречен малко по-късно Комитет за селска диктатура, който възобновява издавания през 1919 г. от Ал. Димитров в. „Селски глас". В програмната статия, отпечатана в първия брой на вестника от 21 ноември 1921 г., се подчертава, че редакцията му си поставя за цел да го превърне в „истински боен съюзен орган". Той ще продължи с нова енергия линията на Ал. Димитров за „*прочистването* на съюза както от гнилото и остарялото в движението, така и на неканени нови гости", т. е. ще воюва срещу десните и корумпираните елементи в БЗНС, за съхраняване на неговите идейни и морални устои. Същевременно „Селски глас" щял да бъде „орган на всеки, който служи на великата и спасителна идея — сближение с братските славянски народи и мирно разбирателство с всички съседи на злочеста България". Вестникът излиза кратко време, тъй като хората на комитета заемат командни позиции във втория официоз в. „Победа", чието начало е поставено през февруари 1922 г.

Скоро към комитета се присъединяват Недялко Атанасов, редакторът на съюзния орган „Земеделско знаме" Стоян Калъчев, Димитър Кемалов, най-решителен противник на ВМРО и по-

[111] Пак там, с. 47.

[112] В цитираната вече брошура „Правителството на Стамболийски и . . ." (с. 31) се казва, че в това правителство „имаше несъмнено единици с по-силно съзнание за отговорност пред историята", т. е. с по-благосклонно отношение към ВМРО. Вж. и Турлаков, Ив. Цит. съч., 61—62.

[113] Турлаков, Ив. Цит. съч., с. 62.

сетнешен член на ПП на БЗНС, Цветко Аврамов и др. След т. нар. Врангелистки заговор от пролетта на 1922 г. комитетът получава благословията на Ал. Стамболийски и започва да изгражда свои поделения в провинцията — ядра, секции, отряди[114]. Те имали право да съдят и наказват дори със смърт врагове и изменници. По време на известните събития във връзка с насрочения от Конституционния блок събор в Търново на 17 септември 1922 г. комитетът издава окръжно за ликвидирането на блоковите водачи, но то не било приведено в изпълнение поради намесата на Р. Даскалов. Между противниците на БЗНС комитетът поставя и ВМРО, поради което приканва за решителни действия срещу нея[115].

Така гибелта на Ал. Димитров изиграва ролята на ускорител за кристализирането на левицата и десницата в Земеделския съюз. Десницата, изразяваща интересите на селската буржоазия и позаможните средни селяни, е за управление, основано на принципите на парламентаризма и буржоазната демокрация, а левицата е за стриктно придържане към съсловния принцип и действително народовластие. Тъй като селяните са огромното мнозинство от населението на страната, те си представят народовластието като селска диктатура над малцинството, т. е. над останалите класи и съсловия, прилагаща революционни методи на управление. Що се отнася до външната политика и специално до македонския въпрос, привържениците на селската диктатура виждат бъдещето на България преди всичко, ако не и единствено, в побратимяването на южните славяни и обединяването им в една държава. Благородните им подбуди заслужават висока оценка, но те имат един основен дефект — неприложимост при тогавашните конкретни условия. Привържениците на южнославянското братство очевидно надценяват възможностите на демократичните сили в КрСХС да дойдат на власт и подценяват факта, че управляващите кръгове в кралството си представят бъдещата обща южнославянска държава не като тържество на южнославянското братство, а като налагане хегемонията на сръбската шовинистична буржоазия и династия над всички южнославянски народи, включително и над българите.

Три дни след убийството на Ал. Димитров е обявено военно положение в Софийски, Петрички и Кюстендилски окръг[116]. Лично министър-председателят съобщава под секрет на югославския

[114] Пак там, 76—77; Пръв за Комитета за селска диктатура пише проф. Й. Митев (Цит. съч., 142—143), а най-голямо внимание му е отделил проф. М. Геновски в труда си „Александър Стамболийски отблизо и отдалеко". (С., 1982, 136—165).

[115] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, Стоил Ангелов Стефанов. Спомени за управлението на правителството на БЗНС, 1923 след преврата; М и т е в, Й. Цит. съч., 142—148.

[116] Дн. на XIX ОНС, II р. с., с. 136.

пълномощен министър в София Ракич, че в Тирана са изпратени двама специални агенти на правителството, за да следят замислите на ВМРО от албанска територия[117]. Заедно с това обаче ръководството на БЗНС прави и някои критични изводи от действията на органите на властта спрямо ВМРО в Петрички окръг. Върховният съюзен съвет, свикан на 18 ноември 1921 г., задължава правителството да уволни провинените, като „всички административни органи в София и вътрешното министерство от най-висшия до последния да се сменят с изпитани и честни хора". За министър на вътрешните работи е назначен Александър Радолов, а К. Томов поема Министерството на войната. Новосъздаденият таен комитет предупреждава Радолов, че ако не изпълни стриктно решенията на съвета за радикални кадрови промени в органите на Министерството на вътрешните работи, трябва да напусне поста си. И наистина само след месец, на 5 януари 1922 г., министър на вътрешните работи става известният с радикализма, решителността и интелекта си Р. Даскалов, а Радолов поема Министерството на търговията, промишлеността и труда[118].

Новият министър на вътрешните работи, а така също министър-председателят Ал. Стамболийски и председателят на Народното събрание Н. Атанасов провеждат няколко срещи с представители на ВМРО. Разговорите се водят в помирителен тон, като министрите се стремят да убедят своите събеседници в погрешността на следваната от ВМРО тактика, която не отговаряла на условията, компрометирала усилията на правителството да спечели благоволението на Великите сили победителки, от чиято помощ се очаквало приложението на договорите за малцинствата спрямо останалите под чуждо владичество българи. ВМРО трябвало да се откаже от нелегалната въоръжена борба и да се ориентира само към легална дейност за извоюване малцинствени права на македонските българи[119].

Какво точно са отговорили представителите на ВМРО, не е известно, но може да се предполага с голяма сигурност, след като от една брошура, издадена година по-късно, са известни възгледите на организацията. Тя поддържа, че революционната борба във Вардарска и Егейска Македония е неизбежна, тъй като там за разлика от Хърватско, Словенско и Босна „сами сърбите и гърците пресекоха пътя на легалната борба: те не признават българската народност и прогониха местната българска интелигенция". Идеята

[117] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1812, л. 92.

[118] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 27—28; ДВ, № 226, 5 ян. 1922; П е т р о в а, Д. Цит. съч., 237—238.

[119] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 54, л. 40; Р а д у л о в, Ст. Цит. съч., с. 385.

за създаването на обща южнославянска държава, включваща България, била неосъществима, „докато ръководството на южнославянските съдбини е в ръцете на шумадийските славяни, които в своята грандомания отъждествяват понятието Велика Югославия с понятието Велика Сърбия". Припомняйки думите на Хр. Ботев, че „свободата и съюзът между южните славяни са осъществими само тогава, когато всеки един народ от тях запази своите етнографически граници, когато всеки един остане свободен в своята къща", ВМРО настоява, че „едничкият и най-кратък път за постигане на единна и силна Югославия минава не през Белград, а през. . . Загреб, Любляна, Цетина и Скопие". Движението, ръководено от ВМРО, не трябвало да среща съпротивата на българското правителство, защото то било „движение за граждански свободи, за българщина". Тя се борела, щото „многобройната македонска емиграция. . . да се завърне под родна стряха и да заживее там със своя роден български език, със своя родна българска култура, със своето национално чувство". Българското правителство нямало защо да се плаши от югославско въоръжено нахлуване по повод дейността на ВМРО на югославска територия, защото, „разяждана от вътрешни национални борби", югославската държава била безсилна, а освен това имало „силни международни фактори, които поради свои интереси не допускат ново разширение на Сърбия"[120].

При такива основни различия очевидно всяка от преговарящите страни е останала на своето становище, но както личи от известното смекчаване на взаимните отношения и последвалото развитие, по всяка вероятност ръководството на ВМРО е обещало да не се вмесва във вътрешнополитическия живот на България и да не създава остри външнополитически усложнения на земеделското правителство. Срещу това правителството се е задължило да не взема страна във все по-изостряващата се борба между автономистите и федератистите и да отстоява по-твърдо правата на намиращите се под чуждо владичество българи.

[120] Правителството на Стамболийски и . . ., 24—25, 42—43.

ВТОРА ГЛАВА

ИЗОСТРЯНЕ НА БОРБАТА ЗА КОНТРОЛ НАД ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

1. *Задълбочаване на междуособицата в освободителното движение*

През лятото и есента на 1921 г. разцеплението в освободителното движение на македонските българи се задълбочава. Временната комисия успява да се свърже с Албанския комитет начело с проф. Бедри Пеяни и с македоно-румънското дружество „Меглена" (Мъглен) с председател Панделе Менеа за изпращането на обща делегация на свикания през септември 1921 г. в Женева Международен конгрес за правата на народите. Освен двамата посочени като представители на комисията в делегацията са включени арх. Н. Юруков и Айетулах бей. Четиримата подписват общ мемоар до конгреса, в който се описва историята на македонския въпрос и се настоява за създаването на „независима Македония с едно демократично управление по примера на Швейцария под защитата на Обществото на народите". Устройството на Македония по примера на Швейцария е нов, макар и неразвит в подробности, неподчертаван дотогава елемент в идеологията на Временната комисия. Същото се отнася и за употребата на понятието „македонски народ" в смисъл на цялото, нееднородно в национално отношение население на областта[1]. По този начин Временната комисия още повече се афишира като идеен наследник на Временното представителство, което още в края на 1918 г. издига и защищава такива възгледи[2].

Освен активизиране на международната си дейност противниците на Т. Александров правят сериозен опит да създадат своя база в Албания за действия главно в Западна Македония. Това

[1] НА ИИ, кол. VIII (Румънски документи), оп. 36, л. 1034—1042. Mémoire présenté par les Délégués des Nationalités Macédoniennes au Congrès International du Droit des Peuples. Génève, 1921.

[2] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 336. Оригинал на Декларацията на Серчани; Retour vers l'Autonomie . . ., p. 73.

не е случайно. От една страна, е взето предвид обстоятелството, че ВМРО на Т. Александров няма да може да окаже сериозно противодействие, тъй като нейната организационна мрежа обхваща изключително района между реката Вардар и българо-югославската граница, а от друга — разчита се на стари връзки и влияние, понеже мнозинството от членовете на групата са от Западна Македония или са действували някога там.

През ноември 1921 г. в Тирана на две групи, едната по море, а другата през Виена, се събират д-р Филип Атанасов, Павел Христов, Кръстю Льондев, Христо Цветков, Ангел Попвасилев, председателят на наскоро основаната Илинденска организация Кр. Зографов и др. По една случайност групата, водена от П. Христов, пътува в един и същи параход с ген. Протогеров, който е от Охрид. Естествено Христов не може да каже на генерала, че той и хората с него отиват в Албания, за да конкурират, а при необходимост и да работят против Т. Александров. Разговорите са дружески като между стари познати и съратници. Още по пътя се стига до заключението, че силите на освободителното движение трябва да се обединят за обща борба с потисниците на Вардарска и Егейска Македония. На 1 декември 1921 г. след разговори и с представители на Косовския албански комитет Ал. Протогеров, Ф. Атанасов и четирима албански дейци начело с Хасан бей Прищина подписват т. нар. Тирански протокол за съвместна революционна дейност в Западна Македония от албанска територия[3].

Задълбочаването на разцеплението в движението предизвиква тревогата и неодобрението на емиграцията и активизиране на усилията за възстановяване на единството. За целта в началото на октомври (2—5) 1921 г. се свиква Трети велик събор на братствата. В самото навечерие на събора ръководствата на Крушовското, Кумановското, Кичевското, Тиквешкото и Струмишкото братство, които поддържат неутрална позиция, в писмена форма предлагат на двете спорещи страни да излъчат 5-членни комисии, които да се срещнат и изработят обединителна платформа. По време на самия събор група упълномощени делегати от неутралните братства се среща с ръководните дейци на Временната комисия Владислав Ковачев и Йордан Анастасов, които излагат условията, при които би могло да се постигне обединението. Най-важните от тях са да се обединят усилията на всички потиснати народности във Вардарска и Егейска Македония и да не се издигат на ръководни

[3] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, № 22, ч. I; ЦДИА, ф. 1073, оп. 1, а. е. 90, Изложение от д-р Ф. Атанасов, л. 12—13, 15—16; И в а н о в, Сл. Цит. съч., 40—41; П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в . . ., 119—120; М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., 159—160.

постове в движението лица, заемащи високи административни длъжности в България. Условията са разгледани от събора, който натоварва председателствуващия д-р Владимир Руменов и новоизбрания ИК начело отново с Ив. Каранджулов да продължат преговорите за обединение[4].

Временната комисия протака преговорите и за да засили тежестта си, свиква на 4 декември 1921 г. в София Учредителен конгрес, който провъзгласява създаването на Македонска емигрантска федеративна организация. На конгреса, председателствуван от Павел Шатев (един от солунските атентатори), присъствуват 104 делегати, както и представители на турската македонска организация в Цариград (Галиб бей) и на македонските албанци и власи в София (Сюлейман Паркини и Перикли Фоти). „Нито една, абсолютно нито една политическа, патриотична и професионална организация в София не се яви да поздрави нашия конгрес" — пише с горест един от неговите организатори. Единственото изключение са поздравленията от делегация на Сярската група — Ташката Серски, Стою Хаджиев и Александър Буйнов, което подчертава още веднъж приемствеността между федератистите и някогашното Временно представителство. Приети са Устав, осем резолюции и един Апел към балканските държави[5]. Уставът определя новата организация като строго легална. Низовото нейно звено е братството за македонските българи и дружеството за другите емигранти от Македония. Братствата или дружествата в дадена страна образуват съответна национална организация, ръководена от 12-членен Национален комитет. При наличността на повече от една национална организация се изгражда общ ръководен орган — Федеративен комитет, включващ равен брой представители на всяка национална организация. За координиране на дейността на федеративните комитети по страни се създава Върховен федеративен комитет в чужбина, като се изключват балканските страни. Комитетът се избира на Учредителен конгрес при наличието поне на два федеративни комитета по страни и включва „по равно число представители на всека народност". След Учредителния всяка го-

[4] ЦДИА, ф. 1075, оп. 1, а. е. 2, л. 2; Отчет за дейността на Изпълнителния комитет на Съюза на македонските братства в България от Втория велик събор до Третия такъв (1920—1921). С., 1921, 17—18; По възстановяване единството сред емиграцията (Извлечение от протоколите на Третия велик събор). С., 1921, 3—6; Македония, № 169, 12 окт. 1921.

[5] ЦДИА, ф. 847, оп. 11, а. е. 2, л. 9, 28; ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 137—143; Автономна Македония, № 53, 15 дек. 1921; По възстановяване на единството . . ., 11—12.

дина се провеждат редовни общи конгреси, делегати на които са „всички членове на Федеративните комитети“[6].

Федеративната организация в България се ръководи от Управителен комитет в състав: Христо Далкалъчев — председател, Кузман Чупаров — заместник-председател, Никола Киров-Майски — касиер, и няколко членове. Федератистите (федералистите) претендират, че за разлика от „лъжеавтономистите“ (ВМРО — б. а.) те са за истинска автономия на Македония чрез издигането ѝ в „независима федеративна държава“, равноправен член на Балканската федерация. Определяйки своята цел и средствата за постигането ѝ, Федеративната организация излиза от предпоставката, че поради етническата пъстрота на Македония и съперничеството на балканските държави за нейното владеене македонският въпрос не може да бъде решен като чисто български, а само като общобалкански въпрос. В Устава се подчертава, че при устройството на бъдещата македонска държава трябвало да се приложи федеративният принцип, осигуряващ, подобно на Швейцария, пълно равноправие и еднакви възможности за развитието на населяващите я народности независимо от техния относителен дял във федерацията[7].

Приетите документи обаче не обясняват как точно ще се приложи федеративният принцип. Това създава възможност за различни тълкувания. Някои смятат, че бъдеща федеративна Македония ще бъде точно копие на Швейцария с нейното кантонално устройство, но мнозинството по-издигнати дейци съзнават, че поради голямата териториална размесеност на различните народностни групи в много райони на областта оформянето на кантони е невъзможно. Ето защо те говорят за „федерация на народностите“, а не за федерация на териториални единици, без да уточняват как конкретно би могла да се осъществи подобна федерация[8]. Тази идейна неизясненост продължава и през следващите години, като федератистите непрекъснато внасят корекции и добавки в своята програма[9]. Това придава на идеологията на Федеративната орга-

---

[6] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 155 и сл. Устав на МФЕО; Битоски, Кр. Цит съч., с. 109.

[7] ЦПА, мф. 134, к. 6. За тъй наречените „федералисти“, № 666, 30 дек. 1922 на ЦК на ВМРО; ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 155 и сл. Международните конгреси и македонският въпрос. С., 1922, с. 2; Автономна Македония, № 53, 15 дек. 1921.

[8] ЦПА, мф. 134, к. 7; Автономна Македония, № 53, дек. 1921.

[9] Федератистите внасят по-голяма яснота по въпроса за федеративното устройство на Македония едва през пролетта на 1924 г. във връзка с преговорите около подписването на известния Майски манифест, в който са страна. В една публикация на ръководния деец на федератистите Кочо Хаджириндов се очертава

низация твърде мъгляв, отвлечен и до голяма степен изкуствен характер, който е пречка за нейното масовизиране.

Ръководството на организацията съзнава слабостта на своята позиция, произтичаща от липсата на съществени различия с Изпълнителния комитет на братствата по целите на освободителното движение и бъдещето на Македония. Самият федеративен принцип не е нещо ново и оригинално в идеологията на движението. Необходимостта от обща борба на потиснатите народности в Македония се подчертава още от първите стъпки на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация и се възприема напълно от възстановената след Първата световна война ВМРО. Както видяхме, през 1920 г. Т. Александров предприема практически действия за създаването на легален Македонски федеративен съюз. За да позагладят впечатлението, че те са отцепници, ръководещи се от чисто лични съображения и амбиции за водачество, организаторите на конгреса излъчват 10-членна делегация начело с П. Шатев, която представя на Изпълнителния комитет на братствата платформа за възстановяване единството на движението. Тя е от три точки:

1. Обособяването на Македония в самостоятелна федеративна политическа единица под закрилата на Великите сили.

административната уредба на бъдеща федеративна Македония. Най-малката административна единица е Общинският съвет. При етническа еднородност на населеното място в съвета влизат само представители на съответната народност, а при смесен етнически състав — по равен брой представители на всяка народност независимо от числеността ѝ. Следващият административен орган е Окръжният съвет. В него еднородните общински съвети изпращат по един свой представител, а разнородните — по равен брой представители от всяка народностна група. Представителството в Парламента (Народен съвет) и Сената (Държавен съвет) ще се определя съответно чрез преки и двустепенни избори, при които „цяла Македония ще представлява една избирателна колегия със съразмерна система". Той щял да бъде „огледалото на политическите съотношения на народа". Тук принципът не е много ясен, но, както изглежда, той вече не е етнически, а партийно-политически. Според същия принцип се формира и правителството (Управителен съвет). Върховният орган на властта ще бъде Федеративният съвет, който изпълнява функциите на държавен глава. При неговото съставяне се изоставя политическият и отново се прилага етническият принцип. Предвижда се в съвета да влизат по равен брой представители „от всички признати македонски народности... Председателското място ще се заема в строго ограничени срокове по ред от всеки представител, определен от щастието на жребието." Оказва се обаче, че и това не е последната дума на федератистката държавноправна теория. Авторът сам подчертава, че това били само „набегло хвърлени главните устои" на федеративна Македония. Изказаните мисли имали за цел „да дадат повод, за да се разучи, обоснове и оформи теорията на бъдещото устройство на Македония". Накрая се отправя призив до „македонските народности да се занимаят по тоя въпрос и да си кажат думата овреме, за да се улесни с това задачата и на бъдещия федеративен конгрес" (Македонско съзнание, № 9, 1 май 1924).

2. Освободителната борба се води при пълно единодушие и единодействие на различните народности, населяващи областта.

3. Да не се поверяват ръководни постове на лица, ангажирани с „анексионистичната политика“ на съседните балкански държави, извършили насилия над някои от националните малцинства в Македония и играли видна роля в обществено-политическия живот на България[10].

Изпълнителният комитет приема платформата само с две забележки — в точка първа към определението „федеративна“ да се добави обяснението „между народностите в Македония“ и в точка трета да не се визира само участието в обществено-политическия живот на България, но и на другите балкански държави. Тези забележки са напълно уместни и в съответствие с програмата на федератистите, но въпреки това не се стига до споразумение. Федеративният комитет поставя нови условия, които се концентрират главно около въпроса, кои лица да влязат в евентуалното ново ръководство[11], т. е. кой да има надмощие в евентуалната обединена емигрантска организация.

Интересна е характеристиката, която Емигрантският комунистически съюз дава на „новата“ организация. Печатният орган на съюза посвещава специална редакционна статия на федератисткия конгрес[12], в която се заявява, че повечето от „делегатите“ не представляват никого освен себе си“. Подчертавайки очевидната връзка между новоучредената организация и някогашното Временно представителство, авторите на статията дори не наричат членовете й федератисти, а „чисти автономисти“ за разлика от привържениците на ВМРО, които представителството наричало „лъжеавтономисти“. Липсата на ясна собствена платформа се обяснява от авторите на статията изключително със социалния състав на организацията. Към нея се насочвали „дребната буржоазия и пропадащата и пролетаризираща се еснафска маса от македонската емиграция, която като обществено неустойчива класа носи една колеблива, винаги променлива обществена психика и идеология“. Част от интелигенцията на тази „класа“, отчаяна от катастрофалните последици на войните „за македонското българско население и въобще на цялото българско племе,. . . дири изход от нерадостната за ней действителност в мъгляви и неосъществими илюзии“.

Последното изречение за илюзиите е съвсем уместно, но обясняването на неопределения и до голяма степен изкуствен характер на „новата“ организация само с нейния социален състав е неубеди-

[10] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 150; Битоски, Кр. Цит. съч., 110—111.
[11] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 151; Битоски, Кр. Цит. съч., 111—112.
[12] Освобождение, № 30, 10 дек. 1921.

телно. Доколкото тя успява да привлече известен брой членове, по своето социално положение те не се отличават от членската маса на автономистката организация.

Месец по-късно редакцията на вестника още повече задълбочава отрицателната оценка за федератистите. Без каквито и да било уговорки тя заявява, че „ако не бе милионерът Юруков, нямаше да има сегашното крило на „чистите автономисти“ или „федератисти“, а чисто и просто — юруковско крило на македонското патриотарство в братска България. Но близо двегодишното лукавство и хитруване на това крило не даде никакви резултати, защото емиграцията си остана напълно чужда и не се поддаде на тая примка.“[13]

Вероятно липсата на ясна идейна платформа, отграничаваща рязко федератистите от автономистите, дава основание и на някои съвременни автори да твърдят, че „един от архитектите за създаването на Македонската емигрантска федеративна организация, и то главен, било земеделското правителство“[14]. Това твърдение, както и цитираната преценка на в. „Освобождение“, е пресилено. Положително сред инициаторите за създаването на организацията е имало привърженици и дори подставени лица на земеделското правителство, като например арх. Никола Юруков, Александър Панов и др.[15], но като цяло оформянето на Временната комисия и организирането на Учредителния конгрес на легалната Федеративна организация е дело на опозицията срещу Т. Александров в самото освободително движение на македонските българи. В нея членуват и немалко честни и заслужили дейци на движението, които действително търсят някакви нови пътища за краен успех, продиктувани от изменилите се след двете национални катастрофи условия.

Основен въпрос, който разединява движението, е за или против въоръжената борба. Според зам.-председателя на Изпълнителния комитет на братствата, считан за легално прикритие на ВМРО, комитетът като цяло „не одобрява революционната дейност в Македония“, а само отделни негови членове подкрепяли тактиката на Т. Александров[16]. Тайната Македонска дружба, която фактически прекратява дейността си, след като ВМРО и ИК на братствата стъпват на краката си, отново проявява признаци на живот и стремеж към самостоятелност. През пролетта на 1921 г. нейният ръководител (учител) д-р Вл. Руменов провежда предвари-

[13] Пак там, № 35, 13 ян. 1922.
[14] Вж. напр. К а т а р д и е в, Ив. Време на зреене. Т. 1 . . . С., 162.
[15] Б и т о с к и, Кр. Цит. съч. С., 115.
[16] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2100.

телни разговори с група „по-богати македонци“ за основаването на специална банка за финансиране пропагандната и организационната дейност на дружбата във Вардарска и Егейска Македония. Тази негова дейност обаче не остава скрита за ВМРО и той е обвинен, че понеже не бил избран в ИК на братствата, се заел да създава новата легална организация[17].

На 7 юли 1921 г. Руменов свиква ръководството на дружбата и съобщавайки за тези обвинения срещу него, си дава оставката като нейн „учител“. Другарите му, включително и свързания с ВМРО Г. Баждаров, го разубеждават, като изтъкват, че задачата им не се е променила, а именно: „организацията да се насади и заживее в Македония.“ Като доказателство, че населението щяло да й даде пълната си подкрепа, Спространов прочита държано в строга тайна писмо на председателя на братството в Кюстендил Хр. Шалдев от 17 юни 1921 г. до Изпълнителния комитет. В него се информира за съобщена по специален пратеник инициатива на група студенти и депутати българи от Вардарска Македония да започнат издаването в Белград на вестник на македонски диалект. Вестникът щял да ратува за „културните нужди и бита на македонците, а също за местно самоуправление“ и по този начин да се превърне в „ядрото на една бъдеща легална културно-политическа македонска партия“. Инициаторите били във връзка с водачите „на почти всички недоволни народи в Югославия и главно с хърватина Радич, който ги насърчил в това им дело“, което щяло да подпомогне борбата с „общия враг — сръбското консервативно-шовинистическо правителство“. Те обаче не разполагали с необходимите средства (около 100 000 динара) и апелират за финансовата подкрепа на емиграцията в България[18].

След размяна на мнения надделява становището, че за момента не трябва да се предприема нищо конкретно по писмото на Шалдев, а да се вземат мерки за съживяване на поделенията на Македонската дружба, като в нея се привличат главно хора, които се връщат във Вардарска и Егейска Македония и ще работят там, сред масата на национално потиснатите българи. Предприети са и конкретни мерки за осъществяване идеята на д-р Руменов за създаване на банка за прикрито финансиране дейността на дружбата. Е. Спространов, Кирил Пърличев и Живко Коцарев (брат на Анастас Коцарев) замислят основаването на Командитно дружество, което да поеме на търговски начала издаването на в. „Македония“, като предоставят реализираната печалба на ръководството на дружбата[19]. Този

[17] Пак там, л. 2088—2089.
[18] Пак там, л. 2071—2072.
[19] Пак там, л. 2118.

замисъл остава неосъществен вероятно поради разкриването му от ВМРО и страха от репресии от нейна страна. За това говори и саморазпускането на Македонската дружба през 1922 г.

Засилващите се разногласия в освободителното движение на македонските българи довеждат до ново активизиране на разложителната дейност на белградските секретни служби сред емиграцията в България. В края на април 1921 г. Ташко Наумов от Битоля, бивш четник, а по-сетнешен аферист, ренегат и личен агент на Н. Пашич, пише на приятеля си Лука Джедов, активен участник в освободителното движение, да проучи настроенията сред емиграцията и след това да се срещнат във Виена, за да обсъдят положението. Джедов се обърнал за средства към Временната комисия, но получил отказ, а през юни Наумов му писал за отлагане на срещата. Очевидно това отлагане е продиктувано от желанието на Белград да изчака резултатите от усилията за помирение и от акцията на Н. Юруков и Ф. Атанасов в чужбина. В средата на септември при Л. Джедов се явява сръбският адвокат, журналист, а, по всичко изглежда, и агент на югославските органи на сигурността Сима Адания, който му съобщава, че те двамата искали да използуват връзките си с високопоставени личности в Белград за подобряване на положението във Вардарска Македония. За целта обаче било необходимо да се знае какво мислят самите македонци. Джедов отговорил, че преобладавало мнението за автономия в рамките на действително федеративна Югославия, към която впоследствие ще се присъедини и България[20].

Този път Джедов се обърнал към Изпълнителния комитет, като представил писмата на Наумов и предал съдържанието на разговора си с Адания. На 21 септември 1921 г. ИК се събира в пълен състав без намиращия се в чужбина Ив. Каранджулов и въпреки изказаното от почти всички мнение, че ако Н. Пашич има сериозни намерения, няма защо да си служи с подобни „шпиони и фаворити", се решава да се приеме предложението за среща във Виена. За представители на комитета са определени Л. Джедов и Н. Томалевски, а срещата е планирана за края на октомври, след завършването на насрочения Трети велик събор на братствата[21]. Липсват сведения за по-нататъшното развитие на въпроса, но като се имат предвид последвалите събития в освободителното движение на македонските българи, по всичко изглежда, че срещата не се е състояла.

В стремежа си да поставят под свой контрол движението федератистите изневеряват на призивите си за борба само с мирни сред-

[20] Пак там, л. 2224—2225, 2228.
[21] Пак там, л. 2229—2230.

ства и пристъпват към създаване на свое нелегално поделение, което да се противопостави на въоръжените формирования на ВМРО. За успеха на начинанието си те разчитат особено много на обтегнатите отношения между ВМРО и земеделското правителство и на появилите се разногласия в самата организация.

На практика към лятото на 1921 г. ВМРО е изградена преди всичко в Щипско и Кратовско, родните места на Т. Александров и Д. Ангелов, между които, както видяхме, възниква сериозен спор по предстоящите задачи на движението. И двамата са упорити и неотстъпчиви при защитата на своите възгледи. В края на август 1921 г. след известен престой в България и Италия Т. Александров се връща във Вардарска Македония. Оттам той кани Д. Ангелов да дойде с четата си, за да се предприемат по-широки действия. Д. Ангелов приема предложението, но преди да замине, свиква в Кюстендил съвещание, на което присъствуват Стоян Мишев, Лазар Тодоров, Славе Иванов и още трима-четирима четници. На него той отново развива възгледите си за необходимостта час по-скоро да се свика конгрес, който да изработи плана за бъдещата работа на организацията и избере нов ЦК. Като подчертава изрично, че това предложение не е насочено срещу личността на Т. Александров, той приканва участниците в съвещанието да излязат с общо решение по въпроса. Предложението на Д. Ангелов е прието и той, снабден с решението на съвещанието в писмена форма, заминава само с четирима четници за среща с Т. Александров. Преди това Ангелов изпраща съобщение на съмишленика си Гр. Циклев с 12 свои четници да се присъедини към него[22].

Срещата между Ангелов и Александров става в с. Саса, Кочанско, на 13 километра от българо-югославската граница. След като разговаряли известно време, по даден от Александров знак четирипет негови четници, предвождани от Бърльо, се нахвърлят върху Ангелов и другарите му, обезоръжават ги, двама освобождават, а Дончо и другите двама убиват извън селото[23].

Като се възползува от обстоятелството, че някои от привържениците на Д. Ангелов са извършили различни обири и насилия, уронващи престижа на организацията, Т. Александров обявява всичките си противници, включително и Д. Ангелов, за криминални престъпници[24]. Особено след съвещанието в Кюстендил Т. Александров преценява, че нещата вземат неблагоприятен за него обрат

[22] Иванов, Сл. Цит. съч., 33—34.

[23] Пак там, 35—36.

[24] ЦПА, мф. 134, к. 8; НА БАН, ф. 44к (Михаил Маджаров), оп. 1, а. е. 83, л. 2—4. Изложение за по-крупните грабежи и разбойничества, извършени в Македония (1918—1922 г.). ЦК ВМРО, Т. Александров, 1 юни 1922 г.

и лидерската му позиция в движението е застрашена. В лицето на кратовския войвода той съзира един подценяван дотогава съперник, който се оказва не само упорит, но и радващ се на подкрепата на влиятелна група дейци, които дотогава той е смятал за свои доверени хора — Ст. Мишев и Сл. Иванов са организаторите на бягството му от затвора. Съображенията не са само лични, но и принципни. Т. Александров се опасява, че липсата на единодушие в организацията, преди още тя да е окончателно изградена и укрепнала, би била пагубна за делото. След като се убеждава, че Д. Ангелов упорито настоява на своето и печели все нови привърженици, което заплашва ВМРО с разкол, той решава да го премахне.

Т. Александров с основание се страхува от отмъщението на другарите на Д. Ангелов и взема необходимите мерки, за да се избави от най-опасните си противници. След двумесечен престой във Вардарска Македония Тиквешката чета на войводата Антов трябва да се върне в България на почивка. Т. Александров повиква войводата и му възлага, като се върне в Кюстендил, да ликвидира най-близкия другар на Ангелов — войводата Гр. Циклев. Четник при Антов е братът на Циклев — Митруш, който под претекст, че има в България присъда за убийство, моли да не се връща. Това събужда у Александров подозрението, че Митруш готви убийството му, и заповядва да го застрелят[25].

Антов благополучно пристига в Кюстендил, но някои от четниците му съобщават на Циклев за нареждането на Александров. Възбуден до краен предел, Циклев взема седем-осем свои четници и обгражда дома, в който е отседнал Антов. В завързалата се престрелка, която разтревожва целия град, загиват Антов и един от хората на Гр. Циклев (Миле Мечкуевски). От този момент Циклев става смъртен враг на Т. Александров. След като пристига вестта за убийството на Ангелов и Митруш, той организира всички четници от Кратовско, които в момента се намират в България (около 40 души), и вкупом отиват в София при близкия сътрудник на Т. Александров Сл. Иванов, за да му искат обяснения за станалите убийства. Иванов отговаря, че не знае нищо за смъртта на Ангелов, и обещава незабавно да пише на Т. Александров, за да му поиска обяснение по станалото. Писмото е подписано от Ст. Мишев и заедно с личното писмо на друг кратовец — Славчо Абазов, е изпратено по куриер на Т. Александров[26].

Няколко дни по-късно става убийството на министър Ал. Димитров и отговорът на Александров се забавя. В него той съобщава,

[25] Иванов, Сл. Цит. съч., 36—39.
[26] Пак там.

че поради нарушените куриерски връзки не е получил двете писма, но са му съобщили, че има такива. Предполагал, че се отнасят до мотивите за премахването на Д. Ангелов. По този въпрос щял да даде обяснение в личен разговор, но още отсега го уверява, че „това трябваше така да стане". Иванов отговаря, че не може да се намерят никакви оправдания за убийството на такъв „честен и безукоризнен войвода", и скъсва окончателно с Т. Александров[27].

Мнозинството кратовци начело с Гр. Циклев и Ст. Мишев решават да влязат в Македония и се разправят с Т. Александров[28]. Преценява се обаче, че това е една трудна задача, за която са необходими сериозна подготовка и съюзници. Тъй като при разговорите в Тирана генерал Протогеров проявил известни колебания по отношение на Т. Александров, противниците на Александров решават да направят опит за привличането му на своя страна. След като групата на Гр. Циклев в Кюстендил и групата на Крум Зографов, пребиваваща в София, се споразумяват за общи действия, се решава Сл. Иванов да замине за Виена и да разговаря с Протогеров по създаденото положение в движението.

Срещата става в края на февруари 1922 г. Протогеров също се възмущава от убийството на войводата Д. Ангелов и едноличните действия на Т. Александров, без да се допитва до другите двама члена на ЦК. Ако Александров не одобрял подписания в Тирана протокол, който му изпратил, щели да започнат революционна дейност в Западна Македония и без него[29]. По същото време във Виена са и д-р Ф. Атанасов и арх. Н. Юруков, които са в непрекъснат контакт с Протогеров. Пристигат също подписалите Тиранския протокол П. Христов и Кр. Зографов. Всичко това говори за организирано широко съвещание на противниците на Т. Александров с твърде разнороден състав[30].

През април в лично писмо до Ф. Атанасов Т. Александров отхвърля Тиранския протокол като противоуставен: „Само ние, и никой други, имаме право да свикваме конференции, да водим преговори с чужди фактори и пр. и да изпращаме отделни хора или групи в Македония. Знайте, че за извършената Ваша постъпка в Албания ще отговаряте с главата си." Като гръм от ясно небе идва съобщението на Александров, че той нарочно изпратил „своя другар Ал. Протогеров" да влезе в преговори, за да разкрие техните „пъклени планове и намерения"[31]. По всичко

[27] Пак там, 38—39.
[28] Пак там.
[29] Пак там, 39—41; Палешутски, К. Македонският въпрос в ..., 119—120.
[30] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 42.
[31] Пак там.

изглежда обаче, че постъпката на Ал. Протогеров не е толкова „невинна“ и „съгласувана“ с Т. Александров.

Още по време на Първата световна война между двамата започва да се проявява все по-трудно прикривано съперничество за лидерство в движението. Протогеров не одобрява някои действия на своя амбициозен и енергичен съратник непосредствено преди и след влизането на България във войната. Той смята, че приемането от Т. Александров на връчения му лично от цар Фердинанд орден злепоставя организацията като „най-голяма подбудителка Ц(аря) да върши противозакония“, т. е. да решава еднолично такива съдбоносни за страната въпроси като участието ѝ в световната война. Наистина Протогеров сам го посъветвал да не връща ордена, но се разбрали това да остане в строга тайна, която Александров нарушил. По този повод Протогеров пише в края на 1915 г.: „Вече няколко души ми казаха, че ще ми се качи на главата Т. А(лександров), и вече има голямо самозабравяние. . . С тоя кръст е опасно да не се турне кръст и на България.“[32] Въпреки че след войната двамата работят рамо до рамо за възстановяването на нелегалната организация, недоверието помежду им и особено от страна на ген. Протогеров остава, а то подсилва и съперничеството за водачество. В тази светлина трябва да се разглежда и участието на генерала в събитията, свързани с Тиранския протокол. Вероятно притиснат от Т. Александров, той се отказва от подписа си и съчинява версията, че искал да разбере какво замислят противниците им.

Отказът на Протогеров от постигнатото споразумение в Тирана не отчайва противниците на Т. Александров. Изгражда се единен фронт между привържениците на Тиранския протокол, смъртните врагове на Т. Александров, концентрирани в Кюстендил, към които се присъединяват Ст. Мишев и Сл. Иванов, и федеративните начело с арх. Н. Юруков и д-р Ф. Атанасов. Водеща роля в този единен фронт играе Федеративната организация[33].

Противниците на Т. Александров формално са приети във Федеративната организация, като съставят ядрото на нейните боеви сили. В сформирания Централен революционен федеративен комитет влизат Крум Зографов, Александър Панов, Григор Циклев, Велко Мандарчев, Заре Секулички и Лазар Тодоров Фертика. Формирано е и Задгранично представителство на комитета в състав: д-р Ф. Атанасов, арх. Юруков, Славе Иванов и Стоян Мишев[34].

[32] НБКМ БИА, ф. 189, а. е. 6, л. 82—83.

[33] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., с. 120.

[34] ЦПА, мф. 134, к. 8.

Намеренията на комитета са да изпрати във Вардарска Македония въоръжен отряд от 150—200 бойци със задача да ликвидира Т. Александров и да постави под контрола на федератистите изградената от него организационна мрежа. Тези намерения се оказват нереални, но все пак през април 1922 г. е организирана сборна чета от 43-ма души[35] начело с целия Революционен федеративен комитет. Тридесет и шест от тях минават границата, а другите остават на българска територия[36].

Сл. Иванов отрича, че четата е имала за задача убийството на Т. Александров, но твърдението му не е убедително, като се има предвид нейният състав — в мнозинството си отявлени противници на Александров, включително такъв негов смъртен враг като Гр. Циклев със своите кратовци. В едно изложение Т. Александров съобщава дори имената на група селяни, които срещу богато възнаграждение чрез измама трябвало да го убият[37]. Иванов отхвърля и обвинението на ВМРО, че четата била въоръжена и изпратена от земеделското правителство[38], но това опровержение може да се приеме само условно. Още с поемането на поста министър на вътрешните работи през януари 1922 г. Райко Даскалов получава нареждане от министър-председателя Стамболийски да направи всичко възможно за обезвреждането на ВМРО, включително и чрез използуването на вътрешната опозиция срещу Т. Александров[39]. Подобна инструкция логично налага установяването на някаква форма на сътрудничество и взаимно подпомагане между органите на министерството и доверени лица от федератистите. След горчивия опит с Ал. Димитров обаче това се прави извънредно дискретно без пряко ангажиране на самия министър или висши правителствени служители. В конкретния случай с четата на Зографов се знае, че нейното стъкмяване и прехвърляне е улеснено от някои държавни служители и от околийския началник в Кюстендил[40]. Или, с други думи, решението за формирането на четата и определянето на нейната задача е самостоятелно дело на

[35] В брошурата „Правителството на Стамболийски и . . . "(с. 14) се твърди, че четата брояла 50—60 души. Ние приемаме за по-достоверна цифрата, дадена от Сл. Иванов, който е между главните организатори на четата и има най-точна информация за нейния състав.

[36] НА БАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 83, л. 4; Правителството на Стамболийски и . . ., с. 14.

[37] НА БАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 83, л. 4; Иванов, Сл. Цит. съч., 43—45.

[38] Пак там, с. 44; ЦПА, мф. 134, к. 8; Правителството на Стамболийски и . . ., 14—15. Същото прави и Гр. Циклев пред представителите на югославското военно разузнаване, след като ренегира и постъпва на сръбска служба (Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1 . . ., с. 167).

[39] Вж. Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1 . . ., 160—161.

[40] Вж. и Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 174.

федератистите, а не е инициатива на правителствени органи. Тези органи просто ѝ оказват съдействие, след като тя започва да се формира. Дори Ив. Михайлов в своите спомени не обвинява земеделското правителство като цяло, а споменава само, че четата е „пратена със знанието и пълното съдействие на полицията и околийския началник в Кюстендил“[41].

Още на 8 март един от посветените в подготовката на експедицията (В. Марчев) предупреждава Т. Александров за заплашващата го опасност и той взема необходимите мерки. От преминаването си на югославска територия на 23 април четата е под непрекъснатото наблюдение на съгледвачите на ВМРО. Сред местното население е проведена широка разяснителна работа, че федератистите са оръдия на земеделското правителство в България, което в стремежа си да спечели приятелството на Белград пренебрегвало интересите на поробените българи[42].

Четата се установява в с. Саса и след неколкодневно изчакване и разузнаване на 28 април Зографов изпраща писмо до намиращия се съвсем наблизо Т. Александров, в което го уверява, че няма враждебни намерения, и го кани да се разберат. Т. Александров изпраща като парламентьор войводата Панчо Михайлов с 6 четници. Парламентьорът хвърлил пушката си, разцелувал се със Зографов и му съобщил, че Т. Александров се радва, „че толкова много юнаци са дошли, за да се борят за свободата на Македония“, и ще пристигне още преди вечерта, за да установи с другарите на Зографов плана и районите на действие. Тъй като Александров се бавел, Михайлов и другарите му тръгнали да го търсят. Час след това обаче при Зографов се явил местен селянин, който му връчил писмо от водача на ВМРО със следното съдържание: „Вие всички сте разбойници; пътят напред към Македония за Вас е затворен; вие имате само един изход — да оставите пушките и се завърнете обратно в България при вашите изпращачи.“[43]

Обяснението на тази рязка промяна трябва да се търси в обстоятелството, че Т. Александров не знаел подробности за четата. Тя е обявена за сборна от три чети — Щипска с войвода Тодор Лазаров, Велешка начело с Кр. Зографов и Скопска начело с Велко Мандарчев, като кратовци изобщо не са споменати[44]. Очевидно П. Михайлов отива при Зографов, за да получи точни сведения както за състава, така и за намеренията на неговата чета. След като

[41] Михайлов, Ив. Цит. съч., 207—208.
[42] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 45.
[43] Пак там, с. 47. Версията на Т. Александров е, че писмото е било с обидно съдържание (НА БАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 83, л. 4).
[44] Пак там, 43—44.

Александров научава, че четата е съставена предимно от негови заклети врагове, той изпраща писмото, което цитирахме.

Зографов не се подчинява на ултиматума и продължава пътя си за Щипско — родния край и крепостта на Т. Александров. Разярен, Александров разпраща с куриери писма до всички организации и ятаци, в които им съобщава, че не трябва да се подвеждат от това, че четата е съставена от известни войводи и борци. Те сега били станали изменници, поради което при първа възможност трябвало да бъдат унищожени. Когато Зографов пристига на 3 май с четата си в с. Кошово, Щипско, там ги посреща старият организационен работник и личен приятел на Т. Александров Огнян, който вече е получил посочените инструкции. След като настанява и нагостява четниците, през нощта Огнян и трима негови другари отиват в Щип и съобщават на околийския началник местоположението на четата. Към 10 ч на следващия ден четниците са обградени от жандармерия и потераджии. Изненадани, те не успели да дадат организиран отпор. Войводата Зографов още в самото начало бил тежко ранен и за да не попадне в ръцете на врага, се самоубил. Преследвани по петите и принудени няколко пъти да се сражават с преследвачите, мнозинството от четниците успяват да се прехвърлят обратно през границата. Само войводата Циклев с 13 свои другари остава да действува за известно време в Кратовско, търсейки удобен случай да разчисти сметките си с убиеца на своя брат[45].

Първото съобщение за смъртта на Зографов се появява във в. „Независимост“ на 26 май с многозначителната забележка, че при прехвърлянето си на югославска територия четниците били „улеснени, види се, от сърбите и българските противници на Тодор

[45] Пак там, 47—50. В цитираното вече изложение на Т. Александров се твърди, че четата била издадена от един турчин и кмета на селото, а в брошурата „Правителството на Стамболийски и . . .“ (с. 15) въобще се премълчава фактът, че четата била издадена и разбита от сръбските власти. Там обаче се споменава, че „единствените документи, които са заловени от сръбските власти, бяха тези у Крум Зографов“. Очевидно, ако четата на Зографов е била разбита от хората на Т. Александров, тези документи нямаше как да попаднат у сръбските власти. На това обстоятелство не са обърнали необходимото внимание проф. Палешутски (Македонският въпрос в . . ., с. 121) и Ив. Катържиев (Време на зреене, Т. 1 . . ., с. 167). Те са възприели безкритично версията, изказана в посочената брошура на ВМРО и в една по-късна книга на С. Евтимов (Македонците и политическите борби в България. С., 1926, с. 15). Важно доказателство в случая е и сведението, което дава началникът на югославската Държавна сигурност Ж. Лазич. По време на Нишката конференция от март 1923 г. той заявява на българските делегати, че „населението е помогнало в борбата с четата на Крум Зографов“ (ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 20).

Александров"[46]. Целта на тази версия е ясна — да злепостави земеделското правителство, като го обвини в сътрудничество с Белград за изтребването на революционните чети. Печатните органи на Изпълнителния и Федеративния комитет дълго време запазват мълчание за разиграната се в Щипско кървава драма. Единствено в. „Освобождение" решително осъжда братоубийството. „За нас — пише органът на ЕКС — съвсем не е безразлично къде, как и за какво се лее братска кръв, кой подготвя почвата за повторното самоизтребление на част от хората на нашето революционно минало и за какви и чии цели несъзналите се още бивши дейци отиват да търкалят главите си било тук, било там." Редакцията на вестника отправя остър упрек срещу ръководството на Федеративния комитет, че не е посмял да почете поне с една панихида паметта на своя изтъкнат съидейник, „за да не се мисли, че той им е бил потребен само докато носи главата на врата си". Упрекът е адресиран и към ръководството на Илинденската организация, което дори не е оповестило гибелта на един от учредителите и пръв председател на организацията[47].

Ръководството на ЕКС обяснява междуособицата в освободителното движение на македонските българи единствено с все поизостряща се борба между земеделското правителство и буржоазната опозиция. „Със силата и чрез облагите на властта" правителството успяло „да вмъкне в своята кошара и под своето влияние известна част от бившите македонски и други дейци и в името на някаква „нова" политика да ги направи съзнателни и несъзнателни оръдия за борба против своите вътрешни котерийни врагове". Противниците им пък привличали „друга част от същите дейци, с които ги свързва едно цяло минало", в името на запазването „честта" на България и на „поробените български земи", които дружбашкото правителство искало да „продаде" на враговете. Така земеделците и буржоазната реакция създали „една епоха на вътрешни борби, които нямат абсолютно нищо общо нито с интересите на България, нито с бъдещето на отнетите от нея и поробени земи и народи. И за голямо удоволствие на балканските грабители и особено на белградските шовинисти борещите се за власт котерии в страната в своето заслепление отиват дотам, щото да поднасят като курбан и да насочват към кървави братски самоизтребления тъкмо синовете на една поробена земя, която пъшка в робство и разорение главно поради престъпленията на българските буржоазни политически котерии. В Белград, в Атина и в Букурещ потриват

[46] Независимост, № 334, 26 май 1922.
[47] Освобождение, № 6, 4 юни 1922.

сатанински ръце, защото по този начин се заздравявала властта им „над завоюваните населения“[48].

Около месец след гибелта на Зографов от Виена в София се връщат Сл. Иванов и Ф. Атанасов. Проведено е съвещание на противниците на Т. Александров, което възлага на Иванов да проведе анкета за разгрома на четата на Зографов. Иванов формира чета от 12 души, която отива в с. Кошово. Огнян и тримата му другари признават, че са издали четата на сърбите, като се оправдават с нареждането на Т. Александров, което ги накарало да мислят, че помагат за унищожаването на врагове на революционното дело. За назидание и четиримата са публично екзекутирани, а къщите на 12 селяни, взели участие в потерята срещу четата, са изгорени[49].

Тази акция е само акт на възмездие, който не променя по същество нещата. Разгромът на сборната чета означава крах на амбициозните планове на федератистите да изградят своя нелегална организация във Вардарска Македония, която било с един замах чрез унищожаване щаба на Т. Александров, било постепенно да вземе връх в нелегалното освободително движение. Александров остава господар на положението въпреки организираните от сръбските власти масови арести и шумни съдебни процеси в Скопие, Куманово и Щип срещу привърженици на ВМРО. Под негово ръководство във Вардарска Македония се разгръща значителна четническа дейност. Четите на Ив. Бърльо, Ефрем Чучков, П. Михайлов, П. Мечкуевски, Кръстю Конюшки, Мите Опилски, Георги Вындев, Стоян Леков и др. не дават мира на сръбската администрация[50].

Задачите, които Т. Александров поставя на четите, са:

1. „Да се организират постепенно всички села. . ., като в началото се подведе под клетва само по-здравата част от населението, а сетне и цялото население.“ Клетвата има следния текст: „Заклеваме се в Бога, съвестта и честта си, че ще се бориме до смърт за свободата на нашата поробена родина Македония. . . Ако изменим на клетвата или издадем тайни на Организацията, нека бъдем убити с пушката и ножа, които целуваме тука.“

2. Във всяко село да се създаде чета и селска милиция от посмелите селяни, за предпочитане служили във войската, „както и атентаторски групи, особено в селата край жп линии и около големите градове“.

3. Да се съставят списъци за наличното оръжие, известни само на съответния войвода.

---

[48] Пак там, № 5, 28 май 1922.

[49] И в а н о в, Сл. Цит. съч., 50—51.

[50] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2489, л. 16; П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., 121—123.

4. Да се стегнат съществуващите и да се уредят нови канали между околиите и революционните окръзи за прехвърляне на поща, оръжие, нелегални, бежанци и пр.

5. Революционните дейци от Битолски революционен окръг да се свържат с „албанските освободителни чети за задружна дейност и за ограничаване кражбите и разбойничеството". Да се направи необходимото за привеждане в действие на споразумението между ВМРО и Албанския (Косовския) комитет, подписано от ген. Протогеров и проф. Ведри Пеяни.

6. Да се изпращат редовни сведения от военностратегически характер за насилия и произволи над потиснатото население и др.

7. До края на лятото да се приготвят точни списъци за имотното състояние на населението и размера на облагането с революционен данък. През есента да започне събирането на данъка, като се издават съответни разписки от кочан.

8. Битолският революционен окръг да изпрати необходимите чети и агитатори, които да организират населението в Гръцка Македония[51].

Самоотвержените усилия на организационните дейци изпълват с плът и кръв тази инструкция и към есента на 1922 г. ВМРО вече разполага с широка, добре законспирирана мрежа от ядра, организации, канали, куриерска и разузнавателна служба и пр. Всяка околия и всяко отделно селище били обложени с данък за организацията. Струмишка околия например плащала 3000 турски лири годишно, което за тогавашните условия било твърде голяма сума. Облагането било прогресивно подоходно, като бедните не плащали нищо. Възприета е структурата на старата ВМОРО. Възстановени са петте революционни окръга — Битолски, Скопски, Солунски, Серски и Струмишки[52].

По данни на югославското войсково разузнаване организацията на ВМРО във Вардарска Македония се деляла на две зони — Централна и Южна. Към Централната спадали районите на Скопие, Кратово, Радовиш и Тетово с тилова база Кюстендил, а към Южната — Струмишко, Дойранско, Пехчевско, Валандовско и Битолско с тилова база Г. Джумая (Благоевград), Мелник и Петрич. Щабът на Т. Александров обикновено пребивавал в т. нар. Главна база, намираща се северно от Щип и включваща селата Долно Трогирци, Стануловци, Мечкуевци, Ранчица, Манастир, Кашлак, Патетино, Долно и Горно Гугунци, Орла, Неманци, Бориловци, Судан и

[51] ЦДИА, ф. 1803, оп. 1, а. е. 24, л. 1.

[52] Михайлов, Ив. Цит. съч., 112—113; Спомени на Арсо Куюнджиев за организацията на ВМРО в Струмишко — цит. по: Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1 . . ., с. 202.

Врсково. Освен Главната база били оформени и няколко „организационни центрове“, в които се намирали щабовете на отделните райони. Към началото на 1923 г. организацията разполага с 1675 активни четници за операции във Вардарска Македония — 956 за територията източно от Вардар, а останалите — западно от реката. В Щипска околия имало 250 четници, командувани от Ив. Бърльо, в Кочанска — 180 начело с Панчо Михайлов, в Струмишка — 160 с войвода Георги Вындев, в Тиквешка — 80, в Малешевска — 60, в Царевоселска, Радовишка и Гевгелийска — по 50, в Дойранска — 45 и др. Въоръжените милиции на ВМРО броели 9100 бойци: 3000 в Горноджумайско, 2100 в Петричко, 1800 в Неврокопско, 1200 в Разложко, 100 в Мелнишко и др.[53]

ВМРО отбелязва значителни успехи и в организирането на повсеместните прояви на спонтанна съпротива на учащата се младеж във Вардарска Македония срещу системно провежданата в училищата насилствена сърбизация. През март 1922 г. Иван Бояджиев от Велес и четирима негови състуденти от Загребския университет основават Македонска младежка тайна революционна организация (ММТРО), а през май и юни организацията създава и първите си групи в Скопие, Велес, Битоля и Щип. Ръководителите на ММТРО се свързват с Т. Александров, който лично участвува в окончателното редактиране на нейния устав. Независимо че по тактически съображения в устава се подчертава независимият характер на организацията, в действителност тя е младежко поделение на ВМРО. Подобно на нея и младежката нелегална организация се дели на четири революционни окръга — Скопски, Битолски, Охридски и Щипски. Ръководствата им се наричат петорки начело с „петари“. Основни фигури са Коста Георгиев, Хараламби Фукаров и Димитър Чкартов от Прилеп, Кирил Татарчев от Ресен, Тодор Гичев от Щип, Димитър Гюзелев от Дойран , Борис Светиев от Битоля, Борис Чорбев от Охрид и др. През 1922 и 1923 г. са направени сериозни опити за създаване на легални организации на студенти от Македония в почти всички университетски градове на КрСХС, но тези опити са задушени с грубо насилие[54].

По силата на максимата „враговете на моите врагове са мои приятели“ единодействието между федератистите и правителството на БЗНС се задълбочава. С мълчаливото съгласие на правителството и пълното съдействие на местната администрация в Неврокоп (Г. Делчев) и Кюстендил са създадени сериозни въоръжени ядра на федератистите, командувани съответно от Тодор Паница и

[53] Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1 ..., 176—177, 202.
[54] Гоцев, Д. Цит. съч., 15—19.

Гр. Циклев. Тяхната задача е да предотвратяват минаването на автономистки чети във Вардарска и Егейска Македония, да разстройват връзките и каналите на ВМРО и в последна сметка да я лишат от базите ѝ на българска територия[55]. Автономистите поемат хвърлената им ръкавица и пожарът на кървавата междуособна борба пламва с пълна сила.

След наказателната акция в Кошово Т. Александров кани Сл. Иванов на среща за помирение, но поканата е отклонена, тъй като Иванов с основание се опасява, че това е само клопка. На 8 септември по заповед на Александров терористът Ангел Здравков стреля срещу Сл. Иванов в центъра на София, но успява само да го нарани.

В отговор са убити завеждащите пунктовете на ВМРО в София (Михаил Странджата) и Кюстендил (Ал. Гюргинчев). Възмездието на автономистите следва незабавно. Убит е Иван Арсов в София. Нападнат е и Стоян Мишев, но нападателят му е застрелян от охраната, а Мишев се спасява с леко нараняване[56].

В започналата кървава междуособица федератистите твърде скоро се оказват по-слабата страна. Освен неясната програма и подозренията, че са оръдие на земеделското правителство в усилията му да подчини освободителното движение на македонските българи на своята политика за сближение с Югославия, те имат и един друг твърде уязвим пункт — състава на бойните им формирования. Подгонени от четите на ВМРО, мнозина криминални типове, подвизаващи се от двете страни на българо-югославската граница, потърсват и намират убежище при федератистите[57]. В стремежа си да създаде собствена въоръжена сила ръководството на федератистката организация не обръща голямо внимание на миналото и моралните качества на онези, които изразяват готовност да му служат. ВМРО също има в своите редове доста хора с подобно минало, но под заплахата на смъртно наказание и под зоркото око на организацията те са принудени да забравят стария си занаят. При федератистите контролът не е толкова строг, а и недостигът на средства кара ръководството на Федеративната организация да не проявява особен интерес към източниците за препитание на неговите четници. Твърде често под предлог на експроприации за организационни цели бивши разбойници и новопокръстени федератисти просто продължават старата си „професия", което

[55] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 56 и 59; Земледелско знаме, № 153, 7 авг. 1922.

[56] И в а н о в, Сл. Цит. съч., 52—54; Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 151.

[57] Пак там, с. 174. Чехословашкият пълномощен министър в София ги нарича „убийци и страшни крадци".

дава възможност на автономистите да представят пред обществеността цялата организация за разбойническа.

Показателен в това отношение е фактът, че дори и средите, симпатизиращи на легалните федератисти, не крият неприязънта си към нелегалната федератистка организация. Ръководството на илинденци, което от пролетта на 1922 г. все по-определено започва да клони към федератистите[58], се изказва напълно отрицателно за Революционния федеративен комитет. То признава само ВМРО, която съществува „на местна почва" и „прилага на дело в Македония федеративната идея, като организира еднакво всички народности и като се бори против правителствени домогвания отвън". Вестник „Илинден" с пренебрежение и неодобрение пише за „нов някакъв революционен комитет, наречен Македонски Революционен Федеративен комитет", който „вирее под сянката на меродавни кръгове и с мълчаливото одобрение на неговите дела в България" Този комитет нямал право да се нарича „македонски", тъй като не представлявал „нито едно село в Македония". Той прибирал в редовете си всички елементи, „изгонени от Вътрешната организация за грабежи и кървави престъпления", служел „чрез своите кадри за партизански изстъпления, както това стана през търновските дни", извършил „убийства срещу мирни емигранти в София и Кюстендил", правел опити „за смазване истинското революционно дело в Македония".

Илинденци заявяват, че били привърженици на федеративните идеи, но трябвало да се разграничи ясно „чистият федератизъм от разбойничеството на няколко хора, уличени в тежки престъпления в Македония"[59].

Редакцията не се задоволява само с тази статия, а предоставя страниците на вестника и на представители на самата ВМРО. В два последователни броя на в. „Илинден" е публикувана статията „Защо се бори и ще се бори Македония", написана от Иван Михайлов — един от най-близките млади сътрудници на Т. Александров. Основната мисъл в нея е, че всички сили на движението трябва да се съсредоточат за извоюването на „свободна и самоуправляваща се Македония", а не да се умува Македония „федерирана с Югославия" ли ще бъде, „конфедерирана с балк. държави", „звено" ли ще е и пр. Всяко обвързване с някакъв лозунг за бъдещата политическа система на свободна и независима Македония било не само преждевременно, но и вредно, тъй като ограничавало маневреността на движението с оглед най-пълното използуване на всяка

[58] Илинден, № 47, 25 ноем. 1922; Палешутски, К. Илинденската организация . . ., с. 87.

[59] Илинден, № 52, 31 дек. 1922.

възможност, която биха му предоставили непрекъснато изменящите се международни и вътрешни условия. Същото се отнасяло и за привържениците на социалната революция, които смятали, че националните борби вече отживели времето си и все повече отстъпвали място на социално-икономическите и класовите борби. Наистина робството в Македония било „и социално, и икономическо, и класово, но преди всичко то е политическо и национално". При това „постигането автономията на Македония" не било „по-далечна работа, отколкото революционизирането на земното кълбо" и затова трябвало да му се даде предимство в практическата дейност на освободителното движение[60].

Ив. Михайлов отхвърля обвиненията на федератистите, че ВМРО била против сътрудничеството с другите националности в Македония. Той отговаря косвено и на твърденията, че автономистите не били искрени привърженици на независимостта на Македония. Стремейки се да покаже искрения автономизъм на ВМРО, той нито веднъж не употребява понятието „македонски българи". Вместо за „българщина" авторът говори за „раздвижване на македонщината", за високите качества на „македонското племе", за „македонската самобитност" и др. под. Всичко това обаче се противопоставя не на България, а на „пришелците сърби и гърци", на „Сърбия и Гърция, които като хищници са грабнали части от страната". Единственият антибългарски упрек е отправен не изобщо към България, а се отнася „за фокусите, с които, за голям позор на България, известни правителствени кръгове днес, служейки си с паднали македонци, вредят на македонската кауза"[61].

Своето отношение към федератистите и споровете им с автономистите изразява и Емигрантският комунистически съюз. В уводна редакционна статия на в. „Освобождение", озаглавена „Патриотарско лицемерие"[62], се подчертава, че кадрите и на Изпълнителния, и на Федеративния комитет били в миналото „върли обединисти" и с каквито и названия да се кичели, същността им си оставала една — оръдия на буржоазията. Обособяването на Македония в самостоятелна политическа единица, за което настоявали тези организации, било неосъществима задача. Съзнавайки това, те заблуждавали масите, че „в делото за освобождението на Македония участвуват и други националности, живущи в Македония, и че пред това *всемакедонско* желание за самоуправление може да се стигне до независима и целокупна Македония почти незабелязано. . ., без да се пролива капка кръв". С пълно основание редакцията пита: „За

[60] Пак там, № 40 и 41, 7 и 14 окт. 1922.
[61] Пак там.
[62] Освобождение, № 29, 11 ноем. 1922.

какви власи, евреи, турци и арменци става дума? Кой примири интересите им и кога стана това? Нима и сърбите, и гърците, които днес владеят Македония, също участвуват в „общото дело"? Или „автономията" ще стане без тяхното съгласие? Но тогава за какво „общо дело" може да става дума и за каква „федерация" на балканските народи може да се говори?"

Критиката на ЕКС се основава не само на дотогавашния опит на освободителното движение в Македония, но и на поведението на небългарските малцинства в областта. Изпратеният през юли 1921 г. в Букурещ специален емисар на Изпълнителния комитет докладва, че ръководството на македонските власи се придържало тясно към политиката на румънското правителство и препоръчвало да се работи за българо-румънско сътрудничество в Македония по държавна линия[63].

Очертаващата се почти пълна изолация на Федеративния революционен комитет и нарастващата сила на нанасяните от ВМРО удари внасят смут и предизвикват остри разногласия в редовете на федератистите. Мнозинството членове на Федеративния комитет — Хр. Далкалъчев, К. Хаджириндов, Н. Киров-Майски, Кл. Размов, Й. Анастасов — се дистанцират от мисиите на Н. Ризов и Ф. Атанасов в чужбина. Ризов е обвинен, че се е подвизавал в Италия и Франция с препоръките на брат си Димитър, изтъкнат български дипломат, което хвърляло сянка върху независимостта на организацията. Комитетът изобщо отказва да изслуша доклада на Ризов, а докладът на Ф. Атанасов предизвиква изключително остри спорове. Според Н. Майски мнозинството членове на ръководството били „възмутени отдън душа от своеволията на тоя млад и кипящ от амбиция за големство човек и от злоупотребите му с името на Федеративния комитет". Особено негодувание предизвикват териториалните клаузи на подписаното от Атанасов споразумение, признаващи на Албания „чисто македонски, от никого не оспорвани досега, краища". След това бурно заседание Ф. Атанасов напуска Федеративната организация[64].

Сравнително по-дълго запазва влиянието си арх. Н. Юруков, ценен като голям идеалист, поради щедрите субсидии, които предоставя на организацията. Според другарите му обаче се оказало, че „у него била силно развита амбицията да стане голям македонски фактор и като такъв да поеме в свои ръце ръководството на организираната македонска емиграция в България и вън от нея". Воден от чувство за реализъм, Юруков заявява, че не е задължи-

[63] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2117.
[64] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 165—172.

телно да се спази изискването на Устава представителите на македонските власи, албанци и турци в проектираното общо ръководство в Женева да бъдат избрани на конгреси на съществуващите само на книга „национални секции". Той се заема сам да намери подходящи хора за „Висшия федеративен комитет" в Швейцария, които да издържа със свои средства поне до завършването на лятната сесия на ОН в Женева. Пак със свои средства и със сътрудничеството на д-р Ан. Коцарев и д-р Греков той успява да издаде на френски език няколко броя на списание „La Macédoine" като задграничен орган на Федеративната организация. Понеже парите му се оказали недостатъчни, Юруков „се продал" на БЗНС и чрез Ал. Панов участвувал в организирането на четата на Кр. Зографов[65].

Всички тези „прегрешения" на Н. Юруков му се приписват от мнозинството във Федеративния комитет с късна дата — след като ВМРО предоставя неопровержими данни за връзките на Юруков със земеделското правителство и активното му участие в организирането на чети срещу Т. Александров. Изплашени не на шега за живота си, доскорошните му съратници и другари потърсват посредничеството на авторитетни дейци, главно илинденци, и предлагат на ВМРО споразумение. Т. Александров обаче е непреклонен, като заявява, че неговата организация е единственият ръководител на борбата на македонското население и тези, които не се съобразяват с това, имат само една възможност да оцелеят — пълна капитулация. На 18 октомври той изпраща писмо от името на ЦК, но не до федералистите, към които проявява пълно пренебрежение, а до „посредниците за помилване на оцелелите разбойници и техни вдъхновители", в което поставя шест условия за помилването:

1. Всеки да изпрати до ЦК на ВМРО писмена молба, преподписана от двама надеждни гаранти.

2. Заедно със заявленията да предадат печатите „Македонски революционен федеративен съюз" и „Македонски федеративен комитет" плюс по един екземпляр „от всички позиви, съобщения, устави, правилници и др. под.".

3. Ст. Мишев и Сл. Иванов да предадат подправените печати на ЦК на ВМРО, на Струмишкия, Скопския и други революционни райони, които са използували за събиране на пари за федеративната организация.

4. Да не влизат самостоятелно в Македония, да не вършат агитация там и да прекратят всяка враждебна дейност срещу ВМРО.

5. „Да престанат да са в услуга на враговете на македонската свобода против В. М. Р. Организация: а) на българското правител-

[65] Пак там, л. 175—178, 189.

ство, по чиято заповед се убиха много заслужили на Организацията дейци и което в сътрудничество със сърбите иска да унищожи В. М. Р. Организация; б) на отцепнишката „федеративна емигрант. организация“ там, която даде на разбойниците името си, съдействие и план за унищожението на В. М. Р. Организация.“

6. Да се отдалечат от пограничните райони и от София, „докато дадат доказателства, че са се поправили, и докато се позабравят престъпленията им“[66].

Този ултиматум дава резултат. На 25 октомври 1922 г. печатният орган на ИК на македонските благотворителни братства публикува съобщение, че преговорите с Федеративния комитет за обединение са завършили успешно [67]. Минава обаче доста време, докато обединението стане факт. Макар и притиснати до стената от суровите действия на ВМРО, федератистите продължават усилията си да предотвратят поставянето на обединената легална организация под контрола на ВМРО. Те настояват за пълен неутралитет спрямо автономистката и федералистката революционна организация и за строго легална борба във Вардарска и Егейска Македония. Изпълнителният комитет обаче държи твърдо, че емигрантската организация не трябва да налага своето мнение за формите на борба, които потиснатите македонски българи ще изберат сами. „Съгласни сме само в едно — пише органът на ИК, — че сме строго легални и с революционната организация (т. е. с ВМРО, тъй като ИК не признава Федеративния революционен комитет — б. а.) трябва да съществува само една чиста морална връзка, и то дотолкова, доколкото политическият момент и обстоятелствата повеляват това.“[68]

В средата на октомври двама представители на Илинденската организация — Арсени Йовков и Климент Кръстев — заминават за Г. Джумая с цел да се срещнат с Т. Александров и се опитат да го омилостивят по отношение на федератистите. Казали им обаче, че водачът на ВМРО се намирал на пет дни път от града, поради което те предали молбата си в писмена форма на неговите приближени Михаил Монев (зет) и Иван Караджов[69]. Тези и други подобни постъпки обаче не дават резултат и федератистите са принудени да отстъпят.

На 18 декември 1922 г. Федеративният комитет публикува декларация, с която се оправдава, че не е оръдие на правителството и

[66] Илинден, № 48, 9 дек. 1922; Правителството на Стамболийски и . . ., 65—66. Приложение № 13.

[67] Македония, № 257, 23 окт. 1922.

[68] Автономна Македония, № 93, 18 дек. 1922.

[69] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2593.

няма нищо общо с организирането на убийства и чети срещу ВМРО. За доказателство на тези си декларации то обявява, че изключва от редовете на организацията един от най-изявените си водачи, арх. Н. Юруков, поради връзките му с правителствени органи и замесеността му в действия срещу ВМРО. На произвола на съдбата са оставени и други дейци на легалната Федеративна организация, обвинени в подобни прегрешения, като Сл. Ковачев, Кл. Размов и др.[70]

Интересни са обясненията, които членът на Федеративния комитет Н. Майски дава за случилото се. Той правилно подчертава, че комитетът постъпил така, за да спаси живота на неуличените от ВМРО негови дейци и за да запази легалността на организацията. Защитата на арх. Юруков била невъзможна, „защото противниците му от лагера на Протогеров—Александров го бяха напълно изобличили". Майски признава „загнездилото се у някои македонски среди черно съмнение, че федератистите са се отцепили само за да задоволят лични амбиции и интереси", а не за да изградят „единна и мощна организация, поставена на здрави основи, освободена от странични влияния и очистена от домогванията на нечисти ръце и съвести"[71].

Преговорите са активизирани и в края на декември завършват със споразумение по принцип за обединение. Уточняването на подробностите обаче се забавя твърде много поради неотстъпчивостта на федератистите и стремежа им да наложат изцяло програмата и устава си на обединената организация. Това забавяне предизвиква тревогата и недоволството на членската маса на братствата, която оказва силен натиск върху двете централи за обединение. Изпълнителният комитет се ориентира по-правилно при този натиск отдолу и проявява максимална гъвкавост. Той дори приема изработения преди обединителния конгрес проектоустав да носи названието „Устав на Федеративната организация и на македонските емигранти". Това е обаче само тактическа уловка, за да се стигне до конгрес. Т. Александров не разрешава дори споменаването на думата „федеративен". На предварителното съвещание на най-доверените дейци на ИК от 25 януари 1923 г., на което присъствуват 11 души, се начертава конкретен план, как „тактично и умело" това понятие да се изхвърли от названието на обединената организация[72].

[70] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 189; Автономна Македония, № 93, 18 дек. 1922.

[71] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 165, 189.

[72] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2609—2614, 2629, 2676; Битоски, Кр. Цит. съч., с. 113.

На 28 януари 1923 г. е свикан обединителен конгрес, на който присъствуват 270 делегати, представляващи близо 15 000 организирани емигранти както от братствата, принадлежащи към Изпълнителния и Федеративния комитет, така и от неутралните братства. Конгресът е открит от Ив. Каранджулов с пожелания за възстановяване единството на емиграцията при мълчанието на стоящия до него в президиума председател на Федеративния комитет Хр. Далкалъчев. Привържениците на ИК атакуват названието „федеративен", което предизвиква разгорещени спорове. Освен делегатите в залата се намират хора на правителството, а от време на време се мяркат известни терористи на Гр. Циклев и Т. Александров. Целта и на едните, и на другите е да повлияят на решенията на конгреса в своя полза. Зад кулисите се намесват стари войводи от Илинденската организация, които със заплахи за физическа разправа принуждават федератистите да бъдат по-отстъпчиви. В ход влизат и подкупите, и обещанията. К. Пърличев остро напада федератистите, че тяхното знаме е окървавено в братоубийствена борба срещу Вътрешната революционна организация, поради което названието „федеративна" е компрометирано и не може в никакъв случай да фигурира в названието на обединената организация. Всички знаят, че „чрез устата на Кирила говори Тодор Александров", и това също произвежда търсения ефект върху делегатите. Действува се и по масонска линия. П. Шатев, който е масон, действува сред своите другари федератисти в примирителен дух и заедно с Далкалъчев допринася много за постигането на споразумение[73].

След четиридневни дебати на 31 януари в 22 ч конгресът завършва с успех. Приети са „Възвание към българската македонска емиграция", Устав и някои други документи. Създадената единна организация получава наименованието Съюз на македонските емигрантски организации със секции по националности. Всяка секция се ръководи от Национален комитет. Между конгресите дейността на съюза се контролира и насочва от Национален съвет, съставен от по един представител на всички братства и дружества в страната и свикван веднъж на три месеца. В онези държави, в които съществува повече от една национална организация (секция), се формира общ Съюзен комитет, съставен от по двама представители на всеки Национален комитет. Общото ръководство на всички съюзни комитети се осъществява от Висш съюзен съвет, който пребивава в някоя европейска, но не балканска държава. Съюзът на македонските емигрантски организации е строго легална организация, на чието знаме е написано „Македония на ма-

[73] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2681—2696.

кедонците". Тя си поставя за цел „въздигането на Македония в нейните географски и икономически граници в независима държава с пълно и равно участие в управлението на всички населяващи я народности". Тази държава се поставя под покровителството на ОН. Едновременно с борбата за независима Македония организацията „култивира идеята за образуването на Балканската федерация, за да се премахнат по тоя начин съперничествата между балканските народи и примирят техните културни, стопански и политически интереси"[74].

Внимателният анализ на приетите от обединителния конгрес документи показва, че в тях са включени няколко основни елемента от идейната платформа на федератистите, чрез които те се отграничават от автономистите. Това се свежда главно до организационната структура, в която федеративното начало е напълно прокарано, а така също до подчертаването повече, отколкото при автономистите на необходимостта от общи действия и равноправие на потиснатите народности в Македония и пропагандиране на идеята за Балканска федерация. Всичко това обаче няма почти никаква реална стойност, защото се движи в кръга на добрите пожелания и отвлечените лозунги. По същество обединението е победа на Т. Александров и ВМРО. Въпреки упоритите настоявания на федератистите не е допуснато нито в названието на обединената организация, нито в приетите документи да се употреби определението „федеративен". Неслучайно един от водачите на федератистите се оплаква, че след конгреса „каранджуловщината" възтържествувала и обърнала „всичко с главата надолу"[75].

В ръководството на българската секция, която на практика остава единствената, влизат 7 привърженици на бившия Изпълнителен комитет и 5 на разформирования Федеративен комитет. Никой от тях не е бил член на предишните две ръководства. За председател е избран Владимир Кусев, за подпредседатели — П. Деливанов и М. Дамянов, а за касиер — Иван Хаджиниколов. Останалите членове на ръководството се наричат съветници. Печатните органи на двете дотогавашни организации преустановяват излизането си и започва издаването на общ орган — в. „Независима Македония"[76]. Въпреки декларациите за самостоятелност и независимост на Съюза на македонските емигрантски организации влиянието на ВМРО върху него е решаващо.

[74] Независима Македония, № 1, 21 февр. 1923. Устав и Възвание на организацията; Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация . . ., 92—93; Битоски, Кр. Цит. съч., с. 113.

[75] ЦДИА, ф. 933, оп. 1, а. е. 116, л. 164—165.

[76] Независима Македония, № 1, 21 февр. 1923.

Положението в нелегалното освободително движение не се променя. Там враждата и противопоставянето са достигнали такава острота, че помирението е невъзможно и въпросът стои „кой кого". Всъщност след обединението на двете легални организации нещата са сведени до състоянието отпреди оформянето на нелегалната организация на федератистите — кървава борба между привържениците и противниците на Т. Александров. Названието Федеративна революционна организация се запазва, но е изпразнено от каквото и да било реално съдържание. Става съвършено ясен изкуственият, продиктуван само от нуждите на общата борба срещу ВМРО на Т. Александров, а не от някакво идейно родство, характер на обединението между хората на Ст. Мишев, Сл. Иванов и Гр. Циклев с федератистите. Изоставени до голяма степен от довчерашните си съюзници и покровители, дните на тези „федератисти" са преброени. Още след разгрома на четата на Кр. Зографов се очертава безспорното надмощие на Т. Александров в нелегалното, а след капитулацията на Федеративния комитет и в легалното движение. Както ще видим, не след дълго това надмощие става пълно.

Естествено възниква въпросът, кои са причините, които довеждат до налагането на ВМРО начело с Т. Александров като безспорен ръководител на освободителното движение на македонските българи. В зависимост от своите идейни и национални позиции различните автори, които са изследвали историята на ВМРО, дават различни отговори на този въпрос. Историографията на СР Македония разглежда Т. Александров като „верен слуга на българската експанзионистка реакция", а ръководената от него нелегална организация — като „върховистка". Независимо от това обаче и тя се отнася с известен респект към ВМРО и отбелязвайки нейните големи успехи, подчертава, че наистина Т. Александров се наложил като „единствен авторитет" и в организацията, и сред национално потиснатите в Македония[77].

Един от най-изявените автори от скопския Институт за национална история, Ив. Катържиев, с основание отхвърля едностранчивото и примитивно обяснение на сръбската буржоазна историография и на някои негови колеги, че успехите на ВМРО били постигнати „с помощта на българската реакция и средствата на терора". „Онова, което прави възможно да се обясни успехът на Т. Александров — подчертава Катържиев, — това е неговото приемане от широките селски маси на терена на Македония — Пиринска, източната част на Вардарска и частично в Егейска Македония... В борбата за освобождение, за това да станат господари на своята

[77] Катарциев, Ив. Време на зреење, Т. 1 ..., 172—173, 179.

земя, те бяха готови да го следват и да се жертвуват. Само така може да се обясни тяхната готовност, особено извън границите на България, въпреки бедността си да приемат и да плащат данъците, които върховистите налагаха на селяните за въоръжение и издръжка."[78]

Факторите, които карали селяните да постъпват така, били насилственото изселване от Егейска Македония, терорът във Вардарска Македония, целящ „македонците час по-скоро да се превърнат в сърби", липсата на средства у земеделското правителство да облекчи тежкото положение на населението в Пиринска Македония и обстоятелството, че „често неговите представители в желанието си за бързо и лесно забогатяване злоупотребяваха с положението си"[79].

За съжаление тези правилни констатации са съчетани с ненаучни и неубедителни обяснения. Според Катържиев мизерията и политическият гнет при липсата на добре организирана „прогресивна политическа сила" създавали условия „за налагането на разни демагози и узурпатори, които знаеха ловко да експлоатират народните стремежи". Точно такъв бил „случаят с Тодор Александров и неговата върховистка организация". Приспособявайки се към „стремежите на масите", Александров се отказал от присъединяването към България и се върнал към лозунгите на Гоцевата ВМОРО, които били дълбоко проникнали в съзнанието на масите. Докато левицата в движението се суетяла и се чудела какви названия да си сложи, той веднага се ориентирал към старото и станало вече „митично" ВМРО, като възприел и нейните форми на организация и методи на действие.

Цитираният автор твърди, че ориентирането на потиснатите маси в Македония към ВМРО било израз на тяхното все по-укрепващо македонско „национално" съзнание, но това влиза в противоречие с определението му за Т. Александров като „верен слуга на българската експанзионистка реакция". Катържиев чувствува противоречието и за да излезе по някакъв начин от него, обявява водача на ВМРО за узурпатор, който успял да заблуди македонските селяни в своята преданост към заветите на Гоцевата ВМОРО. Постъпвайки по този начин обаче, той влиза в друго противоречие, защото както за съвременниците на Г. Делчев, така и за всички обективни изследователи българският характер на Македоно-Одринската революционна организация и българското национално съзнание на нейния всепризнат водач са вън от всяко съмнение.

[78] Пак там, 177—178.
[79] Пак там, 172—174, 200—201.

При такава постановка веднага възниква въпросът, защо тези маси не отидоха с Временното представителство и с Федеративната организация, а предпочетоха Тодор-Александровата ВМРО, след като и двете защитаваха „локалните интереси" на Македония, проповядваха отчуждаване от България и се кълняха в най-искрен автономизъм. Обяснението, което Катържиев дава на този извънредно показателен факт, е повече от неубедително. Основната причина за поражението и отхвърлянето им от македонските маси не се крие в мудността на водачите им и несполучливия избор на название на тези организации, както твърди този автор, а именно в сепаратистичните нюанси, объркаността и нереалистичността на тяхната идеология и програма. Между впрочем казаното от Катържиев относно названията не е съвсем точно. Временното представителство се смятало за такова на Обединената бивша вътрешна революционна организация.

Ако излезем малко от разглеждания период от историята на освободителното движение на македонските българи, ще се сблъскаме с още едно неопровержимо доказателство, че работата съвсем не е във фирмите. Както е известно, през есента на 1925 г. Балканският революционен център, ръководен от Коминтерна, създава ВМРО (обединена). Главното съображение при избора на това название е именно да се използува престижът не само на довоенната ВМОРО, но и на следвоенната ВМРО. Въпреки сполучливо подбраното име обаче тази организация не постига особени успехи именно поради липсата на ясна и реалистична национална програма и поради прекаленото подчертаване приоритета на социалната пред националната революция[80].

Абсолютизирането на социално-класовия принцип е характерно за възгледите на БКП по националния въпрос и през разглеждания в този труд период. Ръководството на Емигрантския комунистически съюз твърди в началото на 1922 г., че контролираната от ВМРО легална организация на македонските благотворителни братства била „в пълна услуга и разбирателство с целокупната буржоазия, от която е плът и кръв"[81]. Това твърдение има известно основание само дотолкова, доколкото като цяло освободителното движение на македонските българи, ръководено от ВМРО, върви в руслото на буржоазната идеология по националния въпрос и буржоазните методи за решаването му. Пресилено е обаче хилядите

[80] По подробно вж.: В а с и л е в, В. Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. — обстановка, преговори и последици. — ИПр, 1980, № 5, с. 60, 62; Българската комунистическа партия и македонският въпрос (1919—1934).— Изследвания по българска история. Т. 8, 1986, с. 195, 220—227. Там е посочена и съответната литература.

[81] Освобождение, № 35, 13 ян. 1922.

участници в движението, които в огромното си мнозинство принадлежат към трудовите социални слоеве, да се причисляват изцяло към българската буржоазия. Включвайки се в движението, те съвсем не се ръководят от класово-партийни съображения, а се вдъхновяват от благородния идеал за национално съхраняване и освобождение, за връщане по родните места.

В много голяма степен същото може да се каже и за мнозинството от дейците на ВМРО, в чиято идеология и дейност общонационалното определено преобладава над социално-класовото. По тази причина ръководството на ВМРО още в първите години след войната търси сътрудничеството не само на буржоазни партии и организации, но и на комунистическото движение[82].

Като изтъкваме тази слабост в оценката на БКП за освободителното движение на македонските българи, трябва да отбележим, че партията правилно вижда в какво се състои решаващото предимство на автономистите пред техните противници. „Изпълнителният комитет на братствата — четем в органа на ЕКС — е организация националистическа. . ., с ясни и последователни обществени стремежи.“[83] Именно ясните „националистически“, т. е. български, позиции на ВМРО и ръководените от нея легални организации са главното, което привлича македонските българи и създава масовата база на тези организации. Особено показателен е фактът, че ВМРО постига успехите си, въпреки че е в опозиция на българското правителство и е жестоко преследвана във Вардарска Македония. Докато в Пиринска Македония все пак тя има негласната подкрепа на военните и на реакционните сили, което ѝ позволява да парира до голяма степен усилията на административните органи да я лишат от базите ѝ на българска територия, разширяването на организационната ѝ мрежа и влиянието ѝ сред населението във Вардарска Македония се дължи единствено на подкрепата, която тя получава от българите там.

Към всичко това трябва да се добавят организаторският талант, самоотвержеността и решителността на Т. Александров и неговите най-близки сътрудници. Лозунгите и действията на

---

[82] Благой Видов, противник на Т. Александров, съобщава в един свой обемист ръкопис за историята на освободителното движение на македонските българи (ЦПА, сп. 301, л. 91), че през ноември 1922 г., т. е. в разгара на борбата между ВМРО, федератистите и земеделското правителство, Т. Александров предложил на комунистите в Горноджумайско и Петричко да влязат в организациите на ВМРО. Известни са също опитите на ръководството на ВМРО да се свърже с представителите на СССР на Генуезката конференция от същата година.

[83] Освобождение, № 35, 13 ян. 1922.

организацията импонират на широките маси македонски българи[84], отговарят на желанието им за възмездие и съпротива срещу грабежите, насилията и жестокия денационализаторски режим, на които са подложени. Същото се отнася и за старите кадри на националноосвободителното движение, които не са успели да се приспособят към мирния начин на живот и да си осигурят сносно препитание. Във възстановяващата се конспиративна дейност те виждат широко поле за приложение на своите сили, знания и опит, за доказване на своя горещ патриотизъм и готовност за саможертва.

2. *Новата колективна нота на съседите. Влошаване на отношенията между правителството и ВМРО*

Първоначално правителството на БЗНС спазва стриктно постигнатото след убийството на Ал. Димитров устно споразумение с ВМРО да не взема страна в борбите сред освободителното движение на македонските българи и да отстоява по-енергично правата на големите български национални малцинства в съседните държави. Въпреки че основните усилия на Ал. Стамболийски са насочени към постигане на благоприятно за България пререшаване на тракийския въпрос и към помирение с КрСХС, той използува всеки благоприятен момент, за да настоява за приложение на договорите за малцинствата във Вардарска Македония.

По повод едно запитване на депутата юнионист полк. Гинес в британската Камара на общините по българския излаз на Егея на 9 март 1922 г. Стамболийски инструктира пълномощния министър в Лондон Димитър Станчов да информира полковника, че не само по този въпрос не се спазват задълженията, поети от съседите и Великите сили с мирните договори. „Кажете на Гинес — нарежда министър-председателят, — че днес няма нито едно българско училище или черква в Македония, останала под Сърбия и Гърция, също и в Тракия, макар по-рано такива да имаше с хиляди. Обърнете му също вниманието върху многобройната маса бежанци от същите тия краища, на които Сърбия и Гърция не позволяват да се върнат по домовете си, макар на конференцията за мира Великите сили тържествено обещаха да се занимаят с въпроса.“ Гърците поне признавали правото на бежанците върху собствеността им, а „Сърбия. . ., третирайки бежанците като български поданици

[84] По този въпрос вж. и Добринов, Д. Тодор Александров и македонското революционно движение. — Векове, 1970, № 1; Попов, С. Още за отношенията между БКП и ВМРО (1919—1923 г.). — ИО, 1984, № 4, с. 48.

иска да им задържи и ликвидира имотите по силата на чл. 177 от Мирния договор“[1].

Предизвикан от някои опозиционни депутати, на заседанието на Народното събрание от 21 март 1922 г. Ал. Стамболийски заявява: „Аз не знам какви лигльовци сте били като министри на външните работи, но аз защищавам българската кауза пред когото и да било така, както защищавам нашите идеи тук, пред вас“[2], т. е. убедително и с достойнство. Няколко седмици по-късно тези думи намират пълното си потвърждение. На свиканата от Великите сили Международна конференция по икономическите въпроси през април—май 1922 г. в Генуа Ал. Стамболийски внася от името на българската делегация изготвен лично от него меморандум[3]. В документа се изтъква, че „от седеммилионното българско племе днес два милиона са извън пределите на България“, като 500 хиляди от тях са потърсили убежище в нея, „очаквайки ежечасно да се завърнат в родните си огнища“. Освен че лягат като тежко бреме върху икономиката на страната, „големият брой от тези бежанци са прекарали значителна част от своя живот в революционните борби за своята и тая на племето си свобода. Надарени с най-будно национално съзнание, закърмени с идилично волния четнически живот по урви и балкани, въоръжени с непреривно бушуващия в тях бунтарски дух и обладани от любов към родното си и семейно огнище, тези нещастници са една вечна угроза за мира и реда в България и за добрите ни отношения с нашите съседи.“ Под натиска на съседите българското правителство предприело крути мерки срещу четите, което коствало живота на министър Ал. Димитров, но не успяло да постигне желания резултат. Това не било по силите и на съседните държави, макар да разполагали „с големи армии и гъсти гранични постове. . ., защото населението в тях им съдействува — укрива ги, брани ги и ги снабдява с парични средства и оръжия“. Голям фактор било „духовното възпитание и предимство на българския елемент извън пределите на България“ над техните противници поради по-високата степен на образованост, характерна за българите в сравнение с другите балкански народи.

За да се сложи край на това ненормално и опасно положение, българското правителство предлага: „1. Да се даде амнистия от всички Балкански държави, за да се завърнат бежанците по домовете си; 2. Да се повърнат имотите им; 3. Да се приложат час по-

[1] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2353, л. 44, 45, 48, 56.

[2] Дн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 2, с. 2181.

[3] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2191, л. 251—257; D i m i t r o v, Th. La Bulgarie et la . : ., 409—411. Общо за участието на българската делегация на конференцията вж. П е т р о в а, Д. Цит. съч., 264—271.

скоро предвидените клаузи в мирните договори за правата на малцинствата. Всички други мерки са палиативни и безрезултатни. Всеки опит за избиване, денационализиране или насилствено асимилиране ще докарат по-печални резултати." В заключение на меморандума българската делегация отправя молба до другите делегации на конференцията и до ОН да „наложат клаузите за протекцията на малцинствата във всички Балкански държави".

Макар да не е оторизирана да се занимава с малцинствени въпроси, конференцията проявява благосклонно отношение, като изпраща меморандума „без коментар до Обществото на народите"[4]. В заседанието си от 20 юни Съветът на ОН разглежда българския меморандум и независимо от трите конкретни предложения, които се съдържат в него, решава, че той не изисква конкретно решение, тъй като имал общ характер. На 27 юни българското правителство е информирано за това решение с любезната добавка, че Съветът е „винаги готов да разгледа петиции или информации относно защитата на малцинствата от български произход", стига те да отговаряли на изискванията на установената процедура[5].

Югославското правителство, което следи внимателно развитието на отношенията между ВМРО и земеделското правителство, е неприятно изненадано, че след убийството на Ал. Димитров, вместо да се изострят, тези отношения видимо се смекчават. То не крие раздразнението си и за да окаже натиск върху София, по всеки повод подчертава, че докато продължава нерешителността и дори благосклонността на земеделското правителство към ВМРО, не може да се очаква помирение и сближение между двете съседни държави.

В началото на октомври 1921 г. българският пълномощен министър в Белград Коста Тодоров, един от най-убедените привърженици на идеята за българо-югославско сближение, посещава Н. Пашич и с укор му казва, „че българите изпълняват мирния договор до последната буква и че се стремят във всяко отношение да удовлетворят Кралство СХС", но за съжаление не получават взаимност в усилията си да се достигне „поне частично сближаване на двете страни". Пашич обещал, че в предстоящото си изложение пред Скупщината ще похвали политиката на Ал. Стамболийски и ще изтъкне, „че при тези обстоятелства не е далеч времето на разбирателството между двете държави"[6].

---

[4] Дн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 336; D i m i t r o v, Th. La Bulgarie et la..., p. 413.

[5] D i m i t r o v, Th., La Bulgarie et la..., 415—416, 421.

[6] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 ..., 127—128.

По повод убийството на Ал. Димитров на 25 октомври 1921 г. българското правителство изпраща вербална нота до Белград, в която се изтъква, че министърът е станал жертва на политиката на искрено сближение с КрСХС и на готовността на българските власти да сътрудничат с югославските срещу нелегалните четнически преминавания през границата. Отговорът на Белград обаче е тъкмо обратният на очаквания. На 11 декември 1921 г. в реч пред Скупщината Н. Пашич заявява, че земеделското правителство само говорело, че е променило традиционната българска политика, а в действителност се изпращали чети в Македония и се убивали „министри, които искат коректно да се държат с нас". Сръбският народ изстрадал много от българите по време на войната, поради което било твърде рано да се говори за помирение. България все още се намирала сред противниците на КрСХС и югославското правителство щяло да изчака, докато „тя на дело покаже, че се кае". Пашич уточнява и какво трябва да бъде доказателството — в продължение на 15—20 години във всички случаи, когато КрСХС изпитва някакви затруднения, България да не взема страната на неговите неприятели. „Дотогава не можем да ѝ протегнем ръка", заключава старият и авторитетен сръбски държавник[7].

Изключителната студенина, надменност и неприкрита враждебност спрямо България, съдържащи се в речта на югославския пръв министър, предизвикват всеобщо осъждане и раздразнение сре българската общественост. Те са истински „студен душ" и груба обида за земеделското правителство, което искрено се стреми да спечели приятелството на западния си съсед. „Трябва с тъга да констатираме — пише „Земледелско знаме", — че ни се турят условия като че ли нарочно неизпълними, за да се компрометират всички наши усилия по пътя на сближението. Толкоз по-зле! Но България не може при сегашните условия да приеме неизпълнимия ангажимент да бъде винаги на сръбска страна. . . Има предел на всичко. Ние няма да пристъпим оная граница, която рязко отделя нашето искрено желание от унижението. Правителството и народът ни, без да изменят в нещо общите насоки на нашата здрава и честна външна политика, трябва да вземат акт от думите на г. Пашича."[8]

Вестникът на Емигрантския комунистически съюз изразява учудване по повод реакцията на земеделското правителство на изявленията на Н. Пашич: „Та нима Пашич не се явява пълен изразител на истинските отношения на целата югославянска буржоазия към България и нима могат да съществуват други отноше-

[7] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1808, л. 42; а. е. 2489, л. 4; а. е. 2490, л. 4—5; Освобождение, № 34, 6 ян. 1922.

[8] Земледелско знаме, № 17, 29 дек. 1921.

ния между двете страни след войните и мирните договори?“ — пита редакцията на вестника. Тя изразява убеждението си, че България щяла да бъде третирана „по рецептата на Пашича“ и повече от 20 години, „защото това време е абсолютно необходимо за възпроснатата буржоазия, за да довърши своето потиснически и денационализаторско дело по пътищата и долините към Солун“[9].

Земеделското правителство наистина си „взема акт“ от изявленията на югославския министър-председател. Съветите на управляващия легацията в Белград К. Тодоров да не се проявява прекалена настойчивост в политиката на сближение с КрСХС, защото тя се схваща като признак на слабост и отчаяние[10], са приети и в българо-югославските отношения настъпва видимо охлаждане. Дори наскоро основаният в. „Победа“, който е пламенен пропагандатор на идеята за южнославянското братство, помества редица критични отговори на антибългарски нападки на сръбски политици. Така например по повод изявленията на един от най-изявените ръководители на управляващата в КрСХС Радикална партия Ст. Протич, че българските държавници били брутални и с ограничен балкански манталитет, вестникът отговаря чрез талантливото перо на Тр. Кунев, че всъщност именно възгледите на Протич „са балкански... Те са шумадийски и миришат на сливовица и ужичка пастърма.“[11]

За твърдостта на българската позиция към Белград допринасят и някои ходове на британската дипломация. В рапорт на човек от българското разузнаване до пълномощния министър в Париж ген. М. Савов с дата 26 ноември 1921 г. се съобщава за разговор с някой си Давидов, „доверено лице на Лондон и цариградските турски управници“. Давидов бил оторизиран да препоръча на българското правителство да се ориентира към „тясно сближение“ с Великобритания... Англичаните били разположени да помогнат на България, ако българското правителство се откажело от понататъшни стремежи за сближение с Югославия.“ Белград работел за отслабването и изолирането на България с цел при благоприятен момент да я анексира. От ориентирането си към Великобритания българите можело да получат Западна Тракия, Македония без Солун и заем от 20 милиона английски лири за икономическото си стабилизиране. Възможно било да се постигне и някакво споразумение с Румъния за Южна Добруджа. Като гаранция Лондон щял да настои за правителствена промяна, като в земеделския кабинет бъдат привлечени изпитани англофили, преди всичко от средите на бившите стамболовисти. Като компенсация за евен-

[9] Освобождение, № 34, 6 ян. 1922.
[10] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, 1808, л. 24.
[11] Победа, № 36, 15 март 1922.

туалните териториални придобивки българското правителство трябвало да предостави пристанището на Кавала за британска военноморска база[12].

Разбира се, съществуват сериозни основания (особено щедрите обещания за териториални придобивки) за резервирано отношение към това съобщение, но независимо от резервите не е било възможно то да не направи някакво впечатление на земеделското правителство, още повече, че пълномощният министър в Париж му придава сериозно значение. Правдоподобно звучат и уверенията на Давидов, че Великобритания и Италия „фаворизирали във всяко отношение сепаратистичните движения на македонците, хърватите, словенците и черногорците". Няма данни за това, дали Давидов се е срещал с правителствени представители, но прави впечатление, че половин година по-късно финансистът и индустриалецът Еър предлага на България заем от 15—20 милиона лири стерлинги с 6% лихва за 21—30 години. Българският пълномощен министър в Лондон Д. Станчов приема напълно сериозно предложението и настоява правителството да изпрати свои делегати за конкретни преговори[13].

Отношенията с фашистка Италия са хладни[14], но земеделското правителство се надява, че при евентуално възникване на опасни усложнения с КрСХС ще получи подкрепата и на тази Велика сила поради нейните сериозни териториални спорове с Белград. Естествено всичко това укрепва самочувствието и възможностите му да държи спрямо КрСХС поведение, изпълнено с повече достойнство и твърдост.

Меморандумът на българското правителство до Генуезката конференция и рязко засилилата се през пролетта на 1922 г. четническа дейност на ВМРО допринасят за още по-голямото изостряне на българо-югославските отношения[15]. На 31 май 1922 г. Министерският съвет на КрСХС упълномощава министъра на външните работи Нинчич да информира Великите сили за опасното положение, създавано от четническите нападения, а до София да изпрати „енергична нота" с искане „дейността на комитите да бъде незабавно пресечена". В противен случай правителството на КрСХС щяло да бъде принудено да действува с въоръжена сила. Първата част от решението е изпълнена още на следващия ден, а втората — на 3 юни чрез българския пълномощен министър в Белград. И

[12] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1659, л. 76—77.
[13] Пак там, а. е. 2353, л. 123 и 126.
[14] Димитров, И. Цит. съч.
[15] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2489, л. 4 и 16; а. е. 2490, л. 4—5; AFMZV, PZ Bělehrad, 1922, č. 165, 22. III. 1922.

в двата документа главната отговорност за четническата дейност във Вардарска Македония се хвърля върху българското правителство и се настоява то да направи публична декларация, че ще вземе необходимите решителни мерки. В противен случай Белград снемал от себе си всяка отговорност за евентуалните опасни последици[16].

Към границата с България застрашително се придвижват значителни военни сили. Повтаря се кризисното положение от пролетта на 1921 г., и то отново със сериозни опасения за навлизането на югославски войски на българска територия. В същия ден, в който К. Тодоров е официално уведомен за предприетите от югославското правителство мерки, правителството на БЗНС телеграфически нарежда на легациите в чужбина да изложат пред правителствата, към които са акредитирани, възникналото тревожно положение и отново, както през 1921 г., да поискат международна анкета. Отделно от това на 9 юни директно в Белград е предложено „назначаване на сръбско-българска комисия за анкета и за изработване общ план на действие" за охрана на границата. Така пред югославската заплаха в земеделското правителство отново, както преди убийството на Ал. Димитров, надделяват привържениците на решителни мерки срещу ВМРО. Белград обаче отхвърля предложението за двустранна анкетна комисия като безсмислено и излишно[17].

Отново, както през предишната година, Румъния и Гърция изразяват солидарността си с КрСХС. На 14 юни румънският министър на външните работи приема българския пълномощен министър в Букурещ и му съобщава колективна нота от името на трите споменати държави. В нея се изтъква, че въпреки обещанията на българските правителства за ефикасни мерки нахлуванията на комитски чети в територията на съседните държави не само продължават, но през последно време са се засилили. По този повод: „Правителствата на Румъния, Югославия и Гърция привличат сериозно вниманието на българското правителство. . ., като напомнят на България за сериозните последствия, ако не се вземат радикални мерки и не се спрат тези заплашителни действия към съседните държави."[18]

Изправено пред враждебно настроените си съседи, правителството на БЗНС не изпада в малодушие, а се държи с достойнство. Правителствените вестници публикуват поредица от уводни статии и други материали, носещи характерните заглавия: „Кампанията

[16] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2101, л. 1. Докладна записка до Министъра на външните работи за развитието на конфликта между България и съседните й държави по четническия въпрос през 1921—1922 год.; Победа, № 138, 21 юли 1922.

[17] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2101, л. 2; НБКМ БИА, ф. 356, а. е. 12, л. 76, 77.

[18] Пак там.

срещу България", „Виновниците за положението в Македония", „Теророт в Македония", „Урокът от Скопския процес. Защо няма мир в Македония — едно сръбско признание", „Малцинствата и четничеството", „Изобличителни сръбски признания. Анархията и четничеството в Македония са резултат на днешното й управление" и пр. В тях аргументирано се отхвърлят обвиненията срещу България и се показва нетърпимото положение на българските малцинства в съседните държави. „Защо сърбите алармират света?" — пита редакцията на в. „Победа" и отговаря: „Защото, както показва Генуезката конференция, европейските велики сили искат да разрешат македонския и тракийския въпрос в границата на договорите и на справедливостта... Не е далеч денят, когато най-висшият ареопаг (Великите сили и Обществото на народите — б. а.) ще даде права на Македония и Тракия."[19] На 14 юни, деня, в който е връчена колективната нота на съседите, Ал. Стамболийски държи голяма реч пред Народното събрание, в която заявява: „Никой не трябва и не може да отрече, че в Македония има българи. Добре, там населението иска права. Нека се гарантират правата му, които са признати от договора."[20]

Както при аналогичната ситуация през предишната година, българското правителство отново търси защитата на ОН. На 17 юни то се обръща към главния секретар на световната организация с молба Съветът на ОН да се занимае с възникналото изключително опасно положение. Продължават и опитите за пряко споразумение с Белград, откъдето идва главната опасност. С две ноти от 19 юни земеделското правителство иска конкретни сведения, къде на българска територия се формират четите, кои български органи толерират и дори подпомагат четите, през кои пунктове са минали те на отиване и на връщане и какъв е бил съставът им. Пояснява се, че тези сведения са необходими на българските власти, за да вземат необходимите мерки срещу виновниците. Нещо повече, предлага се „сръбските и български пограничні военни и административни власти да се споразумеят направо върху един общ план на действие, да организират една мрежа за телефонни и телеграфни съобщения между постовете в казаната зона за размяна на сведения относно движението на четите"[21].

Въпреки че тези предложения отиват твърде далеч и на практика означават пълно сътрудничество на югославските и българските

[19] Победа, № 102, 8 юни 1922. Вж. също № 110, 118, 122, 126, 12, 17, 27 юни и 1 юли. 1922.

[20] Пак там, № 108, 15 юни 1922.

[21] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2101, л. 2; Dimitrov, Th. La Bulgarie et la ...., p. 574.

гранични военни и административни органи срещу четите на ВМРО, т. е. срещу българските чети, Белград е недоверчив и продължава да се мръщи. Вместо отговор на 2 юли министърът на външните работи на КрСХС Нинчич заявява в Скупщината, че само през май и началото на юни били извършени 11 четнически нападения. Българските власти твърдели, че ИК на македонските братства, Федеративният комитет и Илинденската организация са благотворителни дружества, но всъщност те били революционни центрове и организатори на четите. Всеизвестно било, че Кюстендил, Г. Джумая и Петрич са центровете, където се събират и се екипират четите, и не било възможно българската администрация да не знае за това. Предлаганата от българите анкетна комисия не била от полза, защото само щяла да регистрира престъпленията, без да ги предотвратява. Пълната отговорност носело българското правителство и Белград не можел и нямало да стои вече със „скръстени ръце". Нинчич съобщил, че при осъщественото наскоро посещение на гръцкия и румънския външен министър в югославската столица бил „обсъден въпросът за нашето съвместно поведение. Нашите действия ще зависят от мерките, които ще бъдат взети от България срещу действията на бандитите."[22]

В унисон с тези изявления по решение на правителството са изпратени значителни подкрепления на югославската Трета армия, дислоцирана във Вардарска Македония[23]. Ракич казал на новия пълномощен министър на Великобритания в София Уйлям Ърскин, че предназначението на тези подкрепления било да ликвидират или поне намалят активността на четническото движение в областта. На забележката на Ърскин, че предвидените репресивни действия ще потвърдят главния аргумент на българското правителство, че причина за четничеството е насилническият денационализаторски режим на сръбските власти, Ракич отговорил, че сломяването на съпротивата на размирните елементи щяло да бъде продължителен процес, а не единичен акт. При добро желание българското правителство можело да облекчи този процес, като отстрани от пограничните райони ония свои чиновници, които са от Македония или съдействуват на четническото движение. Тъй като бил от Македония, Ракич познавал много добре положението там. Според него, а всъщност според теорията на Й. Цвиич, македонците не били нито сърби, нито българи, но етнически еднакво близки и до едните, и до другите. В доста райони те се чувствували повече българи, отколкото сърби само благодарение на по-голямата

[22] AFMZV, PZ Bělehrad, 1922, č. 236, 2. VII. 1922.
[23] PRO, FO 371/7371, p. 31, n. 195, 8. VII. 1922.

активност на българската пропаганда в миналото. Независимо от това, с незначителни изключения за част от интелигенцията, македонците нямали добре утвърдено национално съзнание и рано или късно щели да бъдат погълнати от онази от двете съперничещи си страни, която се окажела по-силна. Само за 5—10 години македонците щели да станат сърби точно така, както биха станали българи в случай, че победяла България[24].

На 5 юли, т. е. няколко дни след споменатата реч на Нинчич, която показва все още високия градус на напрежението в българо-югославските отношения, Секретариатът на ОН поканва авторите на колективната нота и България да участвуват в откриващите се на 17 юли заседания на Съвета. Поканата е изненада за югославското правителство, което било почти сигурно, че Съветът няма да се занимае с българската нота от 17 юни, а ще се задоволи с препоръката да се постигне разбирателство чрез преки преговори[25].

Поставянето на въпроса пред ОН тревожи авторите на колективната нота, защото то би могло да ги постави в ролята на обвиняеми. И в трите страни не само че не се прилагат договорите за покровителство на малцинствата, но се води целенасочена политика на насилствена асимилация спрямо многочислените български населения. За да предотвратят подобно неблагоприятно развитие на нещата, на 16 юли (нотата е с дата 15 юли) чрез югославския пълномощен министър в София трите правителства съобщават на българското, че приемат неговите предложения от 19 юни, но при две предварителни условия: „1. Да се отстранят от пограничната зона всички функционери и държавни служители, както и всички видни комитаджии, дошли от територията на съседните страни, и 2. Да не толерира занапред така наречените благотворителни дружества, които под формата на хуманни цели организират чети и вършат терористични акции.“[26]

Същевременно Нинчич прави публични изявления, че в Южна Сърбия (Вардарска Македония) не съществува българско национално малцинство и югославското правителство щяло да се противопостави най-решително на повдигането на подобен въпрос в Съвета на ОН. По този повод във Форин офис отбелязват, че очевидно Белград се стреми всячески да избегне изпращането на международна анкетна комисия в Македония, „защото биха се разкрили методите на управление там“.

---

[24] Пак там, 32—33.

[25] AFMZV, PZ Bělehrad, 1922, č. 236, 238, 240, 2. VIII., 11. VII. 1922.

[26] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2101, л. 2; Dimitrov, Th. La Bulgarie et la ..., 574—575.

Българското правителство разбира маневрата на своите съседи и само след два дни отговаря, че то „не може да влезе в каквито и да било разисквания по въпроса, когато Съветът на Обществото на народите се занимава с него“[27].

За заседанието на Съвета се готвят не само пряко заинтересуваните, но и тези, които ще вземат решенията. Във Форин офис е подготвен специален меморандум по „българските, комитаджийски рейдове за информация на британските представители за предстоящото заседание на Съвета на Лигата на нациите“[28]. Негов автор е известният Харолд Никълсън, който взема дейно участие в изработването на неблагоприятната за България британска позиция по Ньойския договор. И в този документ той остава верен на своите предубеждения към българите и тяхната държавна политика. Коментирайки предложението на българското правителство за международна анкета, Никълсън подчертава, че то само привидно отговаря на целите и задачите на ОН, а всъщност апелът на България не бил „направен с добра воля“. На Стамболийски не трябвало да се вярва, българското обществено мнение като цяло си оставало „напълно шовинистично“. В момента този шовинизъм бил насочен главно към придобиването на Западна Тракия, но не трябвало да се забравя, че неговите „македонски амбиции са поскоро дремещи, отколкото забравени“. Скритата цел на предложението за анкета била, от една страна, да се обърне вниманието на Великите сили върху необходимостта от ревизиране на военните клаузи на Ньойския договор, които поставяли България в невъзможност да охранява ефикасно границите си, а, от друга, да се разкрият „уж скандалните методи на управление, прилагани от югославяните в Македония“. Освен това българите искали да натрият носа на съседите, като им покажат, че макар и обезоръжени, те не са беззащитни и могат да разчитат на подкрепата на ОН[29].

Българското правителство можело много лесно да се справи с четническото движение, но то не желаело да направи това. Една анкета положително щяла да покаже, че „положението на селяните по протежение на българо-сръбската граница е изключително окаяно“, но намесата на ОН не можела да промени нищо. Единствената разумна политика била „да се прави всичко възможно всички страни да приемат, че няма македонски въпрос, и да се втълпи в съзнанието на населението, че то сега е в Югославия и ще остане там. Дотогава, докато населението от двете страни на границата си въобразява, че чрез бунтове и кланета може да принуди великите сили или

[27] PRO, FO 371/7371, p. 49; АИИ на ИИ, кол. IV, оп. 277, а. е. 134, л. 988.
[28] PRO, FO 371/7371, 14—25.
[29] Пак там, с. 14, 16.

Обществото на народите да му дадат автономна Македония, ние трябва да бъдем сигурни, че вълненията и кланетата ще продължат. Една анкетна комисия от Обществото на народите не ще постигне друго, освен да съживи тези надежди." В етническо отношение македонците били нещо средно между сърбите и българите. Те били буйни по природа и „под което и управление да бъдат поставени, те искат да отидат под друго". Идеалното разрешение може би „било една автономна Македония", но тя се оказала невъзможна. Друга възможност за разрешаването на македонския въпрос била създаването на истинска, включваща и България, южнославянска федерация. В тази федерация автономна Македония щяла да служи като свързващо звено между сърби и българи. Макар това да не било осъществимо при тогавашното поколение, струвало си британската дипломация да работи за постигането на тази цел в бъдеще. По този начин щяло да се избегне възраждането на македонския въпрос в неговата традиционна форма: „България срещу Сърбия или Сърбия срещу България."[30]

В заключение Никълсън предлага българското предложение за международна анкета да бъде отхвърлено. Освен другите съображения той изтъква и това, че „ако България бъде поощрена да предположи, че тя може да се обръща към Лигата срещу своите съседи и може да прехвърля цялата отговорност за своето бездействие върху Ньойския договор, Лигата ще бъде отрупана с непоносима и нарастваща серия от български оплаквания" и би могла да бъде увлечена в усложнения, които да накърнят престижа на ОН. Ако „невежественото съзнание на българския селянин си въобрази, че неговите съседи могат да бъдат държани под юзда от Лигата на народите, отрезвяващото въздействие върху него на мисълта за румънската и югославската армия би било намалено и неговите разрушителни способности" отново щели да се развихрят[31].

Като предполага, че италианците могат да вземат страната на България, за да притиснат Белград, а французите да се изкажат в полза на анкетата, за да създават неприятности на гърците, Никълсън предлага британският представител в Съвета на ОН да внесе една компромисна резолюция. В съставения от него текст се препоръчва страните—авторки на колективната нота, „да не предприемат наказателни действия срещу България, без да предоставят на Съвета на Обществото на народите възможност да проучи въпроса

[30] Пак там, 21—22. Очевидно развитите от Никълсън мисли за разрешаването на македонския въпрос в рамките на федерация, включваща всички южни славяни, и препоръката му Великобритания да работи за подобно разрешение в бъдеще не се споделят от ръководството на Форин офис, защото при изпращане на меморандума по-нагоре този пасаж е зачеркнат.

[31] Пак там, с. 24.

и се произнесе дали не би могло да се постигне решение с други, ненасилствени средства". Тъй като никоя от спорещите страни не оспорвала съществуването и действията на комитските чети, изпращането на анкетна комисия на място било безпредметно. Същевременно българското правителство трябвало да бъде настойчиво посъветвано „да употреби по-големи усилия не само на своите граници, но и с оглед на известни комитети и организации, които е добре известно, че съществуват във вътрешността на страната, и от които са организирани и заповядани тези безредици и рейдове"[32].

Редактирана по този начин, резолюцията по същество хвърля отговорността за възникналото напрежение в отношенията между България и нейните съседи изключително върху българското правителство. Тя не отстранява възникналата опасност за чуждестранна военна интервенция, а само задължава евентуалните агресори предварително да поискат благословията на ОН.

Идеите, развити от Никълсън, обаче срещат неодобрението на британския представител в Секретариата на ОН полк. Е. Абрахъм. Веднага след получаването на българската нота до Съвета на ОН той пише до Лондон, че смята предложението за международна анкета добро, защото нямало друг район в Европа, където намесата на ОН може да бъде толкова полезна[33]. Полковникът не променя становището си и след като се запознава с меморандума на Никълсън. С пълно основание той изтъква, че предложената в меморандума резолюция само ще отложи проблемите, които трябва да се разгледат по същество незабавно. Освен това тя с нищо нямало да подобри положението и да попречи на съседите да предприемат насилствени действия срещу България[34].

Това мнение се споделя напълно от У. Лампсън, който заема важен пост в отдела на Форин офис за Югоизточна Европа. Той поддържа, че като се е обърнала към ОН за съдействие, България е постъпила в съответствие с Устава на организацията и със своите права като неин член. Нямало никаква полза британската дипломация и Съветът на ОН да си затварят очите пред реално съществуващите проблеми. Рано или късно събитията щели да наложат да се предприеме нещо в това отношение. Ето защо Лампсън предлага, дори и да не излезе с инициативи по въпроса, британският представител в Съвета да не се противопоставя на обсъждането му и на съставянето на исканата от българите комисия[35].

---

[32] Пак там, 25—26.
[33] НА ИИ, кол. IV, оп. 257, л. 913.
[34] PRO, FO 371/7371, p. 44.
[35] Пак там, с. 27.

Линията на поведение, която британската дипломация възприема по въпроса, включва елементи както от становището на Никълсън, така и от това на Лампсън, но се различава съществено и от двете. От мнението на Лампсън е взето предложението британският представител в Съвета да не се противопоставя на разглеждането на българската нота, ако останалите участници се съгласят на това, а от предложението на Никълсън — да се направи всичко възможно за избягване разглеждането на проблемите по същество. За целта са предприети съответни дипломатически постъпки в столиците на спорещите страни за взаимно споразумение, за да не се налага ангажирането на Съвета с някаква по-определена позиция. Почти същото правят французите и италианците и за докладчик е определен маркиз Ишии, представител на най-незаинтересованата в случая Велика сила — Япония.

Заседанията на Съвета на ОН са открити в Лондон на 17 юли и още на следващата сутрин са изслушани докладът на Ишии и изказванията на спорещите страни. България се представлява от пълномощния министър в Белград К. Тодоров. Той посочва, че усилията на българското правителство стриктно да спазва задълженията си по Ньойския договор и да води миролюбива политика неизменно се сблъскват с подозренията, антипатията и враждебните кампании на съседите. Кампанията за четническите нападения била нов израз на това отношение. Тодоров напомня, че през 1921 г. срещу българското правителство са били отправени същите обвинения — че подпомага формирането на чети на своя територия. Тогава България е предложила международна анкета, но това предложение не било прието от трите заинтересовани правителства. При сегашната криза предложението е било повторено отново с допълнението, че ако СХС правителство не желае международна, може да се създаде само двустранна анкетна комисия. И това допълнение обаче не е прието и последвала заплашителната колективна нота от 14 юни, която принудила българското правителство да се обърне към ОН с молба да организира безпристрастна международна анкета[36].

Очевидно за да не нажежава още повече обстановката, а положително и под натиска на Съвета на ОН, който избягва да се занимава с парливия проблем за закрилата на малцинствата, Тодоров не поставя въпроса за нетърпимото положение на българските малцинства в съседните държави. Това е посрещнато с облекчение от Титулеску, Бошкович и Рангабе, които представляват Румъния, КрСХС и Гърция. И тримата говорят в примирителен дух и твър-

[36] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la..., p. 566.

дят, че колективната нота не е имала заплашителен характер, а само е обръщала внимание на българското правителство за необходимостта да вземе по-ефикасни мерки срещу комитските чети, които и по признанието на Ал. Стамболийски в меморандума му пред Генуезката конференция се рекрутирали измежду бежанците в България. Освен това българското предложение за сътрудничество на пограничните органи в борбата срещу четите вече било прието по принцип и предстоели конкретни преговори. При това положение намесата на ОН става напълно излишна. Българският представител декларира, че съобщението за постигнатото съгласие да започнат преки преговори между спорещите страни внася нов момент в развитието на въпроса, поради което предлага отлагане на обсъждането до получаването на по-подробна информация[37].

Предложението е прието и на следващия ден член от българската делегация съобщава на докладчика Ишии, че наистина трите държави са отговорили на българските предложения от 19 юни, но са поставили условия, които както по форма, така и по съдържание имат изключително сериозен характер. По този повод българската делегация връчва писмена декларация, в която се заявява, че възраженията срещу предложенията на България от 9 юни още веднъж доказват целесъобразността от международна анкета под егидата на ОН[38].

Повторното обсъждане на въпроса става в следобедното заседание на 19 юли. Виконт Ишии предлага Съветът да вземе акт от декларацията на трите държави, че тяхната колективна нота не е имала неприятелски и заплашителен характер, което изключва една въоръжена агресия. Не било известно как протичат започналите преговори между спорещите страни, но съществувала надежда, че те можело да направят безпредметна българската молба за международна анкета. Ето защо докладчикът предлага резолюция, приканваща да се изчакат резултатите от преговорите, като преговарящите държат ОН в течение с хода им. Същевременно Съветът трябвало да декларира, че ще приложи „всички средства", с които разполага, за избягване на един конфликт и че в случай на необходимост е готов отново да се занимае с въпроса[39].

Пръв след докладчика взема думата българският представител. Той заявява, че България ще приеме всяко решение на Съвета и ще продължи да следва към съседите си политика на помирение и разведряване. Все пак то си запазвало правото отново да се обърне към ОН, ако препоръчаните от Съвета мерки се окажат недоста-

[37] Пак там, 567—569.
[38] Пак там, 570—571.
[39] Пак там, с. 572.

тъчни. Титулеску предлага към проекторезолюцията непременно да се добави, че спорът ще бъде внесен отново в ОН не само ако преговорите не дадат резултат, но и ако наистина възникне опасност за мира. Тази добавка и две други незначителни редакционни поправки са включени в проекта на Ишии и резолюцията е приета[40].

Независимо от своя компромисен и неангажиращ характер решението на Съвета на ОН отговаря на главната цел, преследвана от българското правителство в случая — да отстрани непосредствената опасност от евентуална въоръжена агресия. В изявления пред представители на печата в Париж К. Тодоров изразява задоволство от обсъжданията в Съвета. „Анкетата, която искахме — заявява той, — не беше една цел, а средство, за да осигури спокойствието и безопасността на България. Тази цел смятам за напълно постигната." В последна сметка съседите приели няколко от българските предложения, които дотогава „отхвърляха постоянно и категорически". От особена важност също така било обстоятелството, че Съветът на ОН щял да бъде държан непрекъснато в течение на преговорите и във всеки даден момент можел да каже суверенната си дума. „Това значи, че формалното покровителство, което О. на Н. се задължава да дава на заплашваните народи, става ефективно по отношение към нас, българите."[41]

Съседите също са доволни, защото е избягнато поставянето на неудобния за тях въпрос за положението на българските малцинства. Оказва се обаче, че задоволството им е прибързано и че българското правителство само по тактически съображения не е настояло за разглеждането и на този въпрос от Съвета на ОН. Само две седмици след решението на Съвета, на 2 август българският представител в ОН връчва на световната организация три ноти на своето правителство за насилията над българските малцинства в Гърция, КрСХС и Румъния. В първата от тях се посочва, че в Егейска Македония и Западна Тракия, окупирани от Гърция, всяка изява на българско национално чувство е преследвана: „ползването на български език е забранено. . . българите са лишени от правото да притежават в посочените територии училища или други просветни учреждения на своя език." Тези констатации се подкрепят с конкретни данни за затворени български училища и присвоени от гръцката патриаршия български църкви. Свещениците или са прогонени, или са заставени да се подчинят на гръцките църковни власти. Тези действия са несъвместими с поетото от Гърция при сключването на Севърския мирен договор от 10 август 1920 г.

[40] Пак там, с. 573.
[41] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1634, л. 137.

задължение да осигури на своите етнически малцинства същите права, както и държавите, подписали специални малцинствени договори. Ето защо българското правителство моли Секретариата на ОН да сезира предстоящото събрание на световната организация с този въпрос, „за да се вземат ефикасни мерки за защита правата на българските малцинства в териториите, анексирани от Гърция или окупирани от нея“ по мандат на силите победителки[42].

В нотата, засягаща положението на българското малцинство в КрСХС, се прави обобщен преглед на историята на македонските българи от ранното средновековие до момента. Изтъква се тяхното ярко изразявано българско национално съзнание и непримиримостта им към чуждото владичество. Посочват се конкретни данни за затворени български училища, прогонени български учители и свещеници. След 1918 г., когато сърбите се връщат в Македония, те заварват населението също толкова враждебно към тях, колкото и през 1913 г. Това население решително се произнесло за автономия на областта. Сръбските власти се надявали, че с течение на времето този стремеж ще отслабне, но днес, както показали масовите съдебни процеси в Скопие и Куманово, идеята за автономия била по-силна от всякога. Стремежът към самоуправление на македонското население съвпадало със силното автономистко движение и в други краища на Югославия, създавайки „постоянно напрежение в страната“, което можело да доведе до „сериозни вълнения“[43].

Запознаването със съдържанието на тези ноти показва, че между възгледите на земеделското правителство и на ВМРО няма различия по същество. И едните, и другите поддържат идеята за автономия на Македония, смятат македонските славяни за българи и се борят за правата им на национално малцинство. Нещата обаче не свършват дотук. Най-неочаквано на 18 август 1922 г. българският представител в ОН Д. Миков посещава завеждащия секцията за малцинствата към ОН Ерик Колбан и му съобщава, че България изтегля нотите си от 2 август срещу Югославия и Румъния. След две седмици, на 2 септември той прави същото и с нотата срещу Гърция[44]. Като се има предвид стремежът на Великобритания, Франция и контролираното от тях ОН всячески да се използват от задълженията си по защита правата на националните малцинства, не е трудно да си представим как се е стигнало до тази промяна. Българското правителство отново е било заставено да действува противно на волята си, за да доказва, че наистина води миролюбива

[42] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la ..., 445—446.
[43] Пак там, 461—464.
[44] Пак там, с. 453, 459.

политика и за да си спечели благоразположението на двете решаващи тогава Велики сили на континента.

На 17 август българското правителство отговаря на вербалната нота на трите съседни държави от 16 юли. В нея се изразява задоволство, че предложенията, които им е направило на 19 юни, се приемат по принцип, но същевременно се отхвърлят категорично поставените условия, които повдигат нови обвинения срещу България. Накрая се предлага започването на конкретни преговори по осъществяването на българските предложения[45].

На 22 август югославският министър на външните работи заявява пред представители на печата, че за съжаление българското правителство не желаело да се вслуша в югославските предложения за преследване и забраняване на комитските организации в България. Това не било в негов интерес, защото показвало, че то не желае добри отношения с Югославия. Неговото поведение допринесло гръцко-югославските отношения „да станат по-интимни"[46].

След консултации в Атина и Букурещ на 9 септември югославското правителство отговаря пак от името на трите държави на българската нота, като редуцира издигнатите по-рано две условия до едно — „да се отстранят от граничната зона и да се изпратят във вътрешността на страната поне тези от емигрантите, които са се компрометирали в дейността на комитаджиите"[47].

Проявената отстъпчивост на Белград се дължи не само и не толкова на натиска на Великите сили и твърдата позиция на българското правителство, колкото на неблагоприятната за КрСХС промяна на международната обстановка. През септември 1922 г. гръцката армия е разгромена от кемалистките войски в Мала Азия и турците отново слагат ръка на Източна Тракия. Възстановяването на общата граница между България и Турция, бивши съюзници в голямата война, разкъсва враждебното обкръжение на България на Балканите. Значението на този факт се засилва от обстоятелството, че кемалистка Турция дръзва, и то успешно, да се противопостави на Парижкия диктат, като при това се радва на подкрепата на Съветска Русия. В Белград се опасяват, че това може да окуражи България не само по-настойчиво да предяви своите права по договорите за мир, но и да намали усърдието си в изпълнението на Ньойския договор. През следващия месец в Италия на власт идват фашистите на Бенито Мусолини, които не крият войнствените си намерения и призовават към твърдост в споровете с КрСХС. Всичко това налага на белградското правителство да смекчи тона спрямо

[45] Пак там, с. 575;
[46] AFMZV, PZ Bělehrad, 1922, č. 319, 23. VIII. 1922; Победа, № 176, 5 септ. 1922.
[47] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la..., 576—579.

България и да поеме протегнатата от Ал. Стамболийски ръка за помирение[48].

Според управляващия българската легация в Белград К. Людцканов-Цанков възприетата от СХС правителство след Лондонската сесия на Съвета на ОН линия на поведение по споровете с България се изразявала в следното: „Официално се казва, че с нас ще се постигне съглашение, че „средна линия“ ще бъде намерена, че никакви компликации няма да има, само да не ни дават възможността да изнесем въпроса още един път пред Европа, а в самата Македония с терор ще се удуши всичко несръбско.“ Освен изпратените допълнителни войски във Вардарска Македония били формирани доброволчески „летящи отряди“ и специални чети от сръбски комити със задача по комитски да се борят с българските чети. На жестоко преследване била подложена и онази част от населението, която симпатизирала на четите и им помагала. „При тия условия произволът се проявява в най-широки размери и населението вече тежко го чувствува.“[49]

Българското правителство бърза да се възползува от притесненото положение на Белград, за да го подтикне към сближение с България. Затова констатациите и изводите на Людцканов не остават в папките на министерството, а получават широка гласност в правителствения печат. На 21 септември в. „Победа“ публикува уводна редакционна статия, озаглавена „Македонската политика на Белград“. В нея се подчертава, че СХС правителство е спряло обвиненията си към България от страх да не би тя „отново да изнесе въпроса пред Европа, гдето тоя път ще трябва вече Югославия да даде отговор, и европейците ще надникнат в Македония и ще видят какво става там“. А „сега там цари организиран терор и произвол, които имат за цел да унищожат всичко несръбско. Министерството на външните работи на С.Х.С. кралство отсега вече открито заявява пред нас и чужденците, че за тях в Македония български малцинства няма. Каква гавра с историята и фактите!“ Що се отнасяло до четите, те били форма на самозащита и се ползували „с пълното съдействие на широките маси“.

На 23 септември Ал. Стамболийски се среща в Женева с югославския министър на външните работи М. Нинчич, като на срещата присъствувал и племенникът на министър-председателя Н. Пашич. Този път Нинчич е твърде примирителен и конструктивен. Разговорът продължава повече от час, като са засегнати въпросите

[48] К у м а н о в, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения. . ., с. 193; М и ч е в а, Здр. Българо-югославските отношения. . ., с. 16.

[49] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2489, л. 63а и 64, Рапорт № 1591, 5. IX. 1922.

за четничеството, разменените ноти, бъдещето на Македония, Тракия, Солун и Дедеагач. „Говорих с жар и убедителност" — съобщава Стамболийски до Министерството на външните работи в София. Казал на своите събеседници, че българското правителство било принудено да се обърне към ОН, тъй като се опасявало, че колективната нота означава развързани ръце за Гърция „да прикрие безсилието си в Азия с хайдушко нападение над България". Ничич категорично отрекъл някакви войнствени намерения на Белград срещу България, но обърнал внимание върху четническите нахлувания на югославска територия. Стамболийски отговорил, че четата на Зографов била насочена не толкова срещу сръбските власти, колкото срещу Т. Александров. Българското правителство нямало нищо общо с четническото движение, а, напротив, „безпощадно преследва нелегалните македонци и чиновници, които от страх или симпатии биха ги улеснили". Българският министър-председател не пропуснал да отправи упрек към Белград заради прекалената му централизъм, който „убива хубавото дело на сближението", за което в България били всички, „включително и държавния глава". Когато развивал идеята си за автономията на Тракия, Стамболийски вместо Тракия казал Македония. Избухнал общ смях и събеседниците му подхвърлили: „Сърцето говори!" Стамболийски се извинил: „Езика греши!" Разделили се „най-приятелски" с взаимни уверения в добра воля[50].

Пет дни след този разговор българското правителство отговаря на югославската нота от 9 септември, че по своя инициатива то системно е отстранявало опасните елементи от граничната зона. В съответствие с настояванията на югославската страна то решило да „действува с крайна строгост" срещу тези от бежанците, които биха сътрудничили под някаква форма с четите. При това положение не останало нищо друго, освен да се пристъпи час по-скоро към уговаряне на мерките за взаимно сътрудничество „с оглед да се тури край на четническото движение около границата, доколкото то съществува"[51].

По този начин е отстранено и последното препятствие пред посещението на министър-председателя Ал. Стамболийски в Белград и преговорите за съвместни мерки срещу четническото движение, които, както ще видим, довеждат до известната Нишка спогодба от март 1923 г. Външният натиск и надеждата за благоприятно решаване на тракийския въпрос с помощта на Великите сили и КрСХС карат правителството на БЗНС да изостави следваната

[50] Пак там, а. е. 2490, л. 84.
[51] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la..., c. 592.

дотогава линия и да застане на позицията на открита конфронтация с ВМРО.

Назначеният в края на юни 1922 г. нов окръжен управител на Петрички окръг Христо Димитров получава нареждане от министъра на вътрешните работи Р. Даскалов на всяка цена и с всички средства да наложи авторитета на държавната власт, компрометиран от поведението ВМРО. За целта му е обещано и изпращането на допълнителни въоръжени сили, ако е необходимо[52].

Окръжният управител поддържа, че трябва да се започне с отстраняване на ония причини, които настройват населението срещу правителството и увеличават симпатиите му към ВМРО — корупцията, деребейщината, партизанщината, злоупотребите с властта за лично обогатяване, несправедливостите при оземляването на бежанците и пр. Подобен подход обаче изисква много време, а правителството бърза да докаже пред съседите и Великите сили, че наистина е решило да пресече от корен четническите нападения от българска територия. Затова министърът настоява за „брутално унищожение на създадената организация". Идейните земеделци в окръга са малко, а повечето са влезли в БЗНС от кариеристични подбуди, което бие по престижа на властта. Особено безогледни са действията на администрацията в Неврокопско. Предприето е масово обезоръжаване на населението и преследване на по-активните привърженици на ВМРО. Мнозина потърсени от властта дейци на организацията минават в нелегалност. Като наказателна мярка близките им са интернирани[53].

Сътрудничеството между местните органи на властта и федератистите в борбата срещу ВМРО се засилва. В отделни случаи, като предотвратяването на насрочения за 17 септември 1922 г. в Търново събор на опозиционния Конституционен блок, земеделското правителство използува въоръжени федератистки групи срещу своите политически противници[54].

Освен репресивните мерки в Пиринския край правителството прави опит да атакува директно влиянието на ВМРО сред емиграцията, като създаде своя бежанска организация[55]. В края на юли 1922 г. в софийската гимназия „Гладстон" се провежда учредително събрание на организацията с инициатори Александър Панов, Иван Палазов, Иван Демирев и др. На 16 август излиза първият брой на органа на Емигрантската организация при БЗНС в. „Прокуден

[52] Правителството на Стамболийски и. . ., с. 104. Приложение № 12.

[53] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 60, Известия № 2 на ЦК на ВМРО, 30. XII. 1922.

[54] Пак там и ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 5, 8, 10, 12; Правителството на Стамболийски и. . ., с. 28 и 106.

[55] Радулов, Ст. Цит. съч., с. 385.

земледелец". Редактор на вестника и председател на организацията е Ал. Панов от с. Чичево, Велешко, член на Илинденската организация, юрист, запасен поручик от българската армия, служил през време на Първата световна война в известната Македонска дивизия[56].

В издадения позив и в своя орган инициаторите обясняват появата на новата организация с необходимостта прокудените от родните си огнища българи, които имат специфични икономически и обществено-политически интереси, да се организират в една партия, а не „да стоим и занапред безучастно и безсъзнателно по отношение на политическия живот и политическите борби, като се люшкаме по водите на тая или оная партия". Полза от дотогавашното положение имали само старите буржоазни партии, довели с политиката си до националните катастрофи, и „отделни личности, кариеристи и користолюбци, които, приютени при щабовете на отделните партии и обществени групировки, ще търгуват с нас и нашето дело, ще злоупотребяват от наше име, ще се представляват пред този или онзи за наша сметка". Макар да не се споменават изрично, напълно ясно е и кои са тия „личности" — водачите на ВМРО и ИК на македонските благотворителни братства, които имат зад себе си мнозинството на емиграцията и които обвиняват учредителите на новата организация в „измяна на дълга към отечеството".

Организаторите чувствуват, че у всеки, към когото се обръщат, естествено ще възникне въпросът: „А защо именно към БЗНС?", и бързат да му отговорят по следния начин: „Защото не сме капиталисти, не сме банкери, не сме спекуланти кожодери." Защото старите буржоазни партии със своята политика „достатъчно злини и атентати донасяха на освободителния ни идеал", а социалистите и комунистите не направили нищо за предотвратяване на националните катастрофи. Селяните били „грамадното мнозинство в страната" и когато „през епохите на тъмното робство българското име жестоко се преследваше и наказваше, земледелецът и селянинът бяха единствени, които не се отрекоха от това име". От една страна, „принципите и идеалите на З. Н. Съюз" били „социално-политически и икономически идеал на правдата и истината, на реалността и творчеството", а, от друга, земеделците стоели на „гледището Македония за македонците" и ратували „за балканска федерация, именно това, за което са се борили и умирали безкористните македонски революционери". БЗНС желаел „македонският въпрос да си остане въпрос на самите македонци, без разлика на

[56] Прокуден земледелец, № 1, 8 и 9, 16 авг. и 26 окт. 1922. Броеве 8 и 9 са слети.

тяхната вяра и народност, нека македонският въпрос да не бъде български въпрос. И не това ли сме искали и искаме и ние?“[57]

Прави впечатление, че първоначално обявената програма на Емигрантската организация при БЗНС в бр. 1 на „Прокуден земеделец“ е доста непълна, а в някои пунктове неясна и противоречива. Едва в следващите няколко броя в хода на дискусията със своите противници тя придобива по-завършен характер. Това говори за една припряност при създаването на организацията и е свидетелство, че тя се е явила да отговори на спешно възникнали политически задачи. Тези задачи могат лесно да бъдат дешифрирани, като се има предвид създалата се към лятото на 1922 г. външно- и вътрешнополитическа обстановка: наложените след обсъждането в ОН на конфликта със съседите решителни репресивни мерки срещу четническата дейност и заплашителното надигане на буржоазната реакция, която по същото време укрепва организационно и предприема открити действия за компрометиране и сваляне на земеделското правителство[58]. Очевидно организацията е призвана, от една страна, да подравя влиянието на ВМРО сред бежанските маси, а, от друга, да попречи тези маси да се превърнат в резерв на реакционните сили, подготвящи свалянето на земеделското правителство.

Трябва да се отбележи, че на практика Емигрантската организация при БЗНС е създадена по образеца на Емигрантския комунистически съюз. Както при ЕКС целта е пропагандирането на комунистическите идеи сред бежанските маси и спечелването на тези маси за пролетарската революция, така и при Земеделската емигрантска организация целта е пропагандирането на съсловната теория и народовластието сред същите тия маси и превръщането им в опора на земеделската власт. И двете народни партии разглеждат бежанците като своя социална среда и база. Комунистите виждат в тях главно полупролетарии и пролетарии, а земеделците — сегашни или бъдещи (след оземляването им) селски стопани. И двете обаче подценяват самостоятелното и твърде голямо значение на националните чувства и стремежи на тези маси.

Подобно на Комунистическата партия, която твърди, че българският национален въпрос може да се реши радикално само след победата на пролетарската революция, БЗНС смята, че това ще стане след помиряването на балканските народи и изграждането на Балканска федерация. БЗНС обаче е управляваща партия, за която е невъзможно да се задоволи само с пропагандирането на крайните

[57] Пак там, № 1, 2, 3, 4, 16, 20, 28 авг., 3 септ. 1922.

[58] Митев, Й. Цит. съч., с. 122 и сл.; Косев, Д. Септемврийското въстание. . ., 75—79; Радулов, Ст. Цит. съч., 324—341 и др.

си цели, които и за най-големите оптимисти са нещо твърде далечно и проблематично. Затова той добавя към нея и борбата за приложение договорите за националните малцинства и създаването на условия за връщането на бежанците по родните им места. Емигрантският съюз при БЗНС пропагандира същите идеи и това му създава големи затруднения да обоснове съществуването си. С пълно основание неговите противници поставят въпроса, защо трябва да се създава нова организация, когато Земеделският съюз е най-масовата, и то управляваща партия, която разполага с всички възможности да популяризира и прилага своята програма по националния въпрос.

Ръководителите на новия съюз дават твърде неубедителен отговор на този въпрос. Съюзът бил създаден, за да могат бежанците да участвуват в обществено-политическия живот на страната организирано, а не разпокъсано като безпартийни или като членове на различни политически партии. Това щяло да им позволи по-ефикасно да защитават специфичните си икономически и обществени интереси на макар и временни граждани на страната. Що се отнася до освободителното движение и македонското дело, то нямало „нищо общо с новата организация като тукашна политическа групировка". Борбата за национално самосъхранение и освобождение щяла да се води „чрез нашите македонски и други емигрантски организации, каквито съществуват на легална и законна почва и които се занимават специално с болките на родните покрайнини"[59].

Подобна чисто партийна програма, и то с явно насочено острие срещу най-влиятелните организации на македонските българи, няма изгледи за успех. Тя е посрещната „на нож" от всички страни — и от ВМРО и ръководения от нея ИК на македонските благотворителни братства, и от буржоазните и Комунистическата партия. Всички бият по подценяването на националните чувства и стремежи на емиграцията, по строго политическия характер на съюза, по това, че той внася в движението бацила на партизанщината, която го разединява, обезсилва и отклонява от неговите благородни родолюбиви задачи. Органът на ЕКС нарича учредителите на съюза „продажни типове" и „кариеристи"[60].

Отрицателна е и реакцията на мнозинството от емигрантската маса. Ръководството на Емигрантския съюз при БЗНС с горчивина констатира, че емигрантите все още се намирали под влиянието на заблудите, пръскани от виновниците за националните катастрофи и трагедията на бежанците, „та продължават да се отнасят с недо-

[59] Прокуден земледелец, № 3, 28 авг. 1922.
[60] Освобождение, № 15, 3 авг. 1922.

верие спрямо смисъла и значението на организацията“[61]. Анализирайки причините за това, то стига до признанието, че всъщност нещата не вървят, както трябва, защото „емиграцията не се прощава със своята заветна мечта на деди и прадеди. Поставил си за крайна цел в живота нейното осъществяване, емигрантът в името на нея е готов да стане твой най-върл противник или най-верен приятел.“[62] За разочарование на създателите на новия съюз с тях се случва именно първото. Поделение на съюза е създадено само в Пловдив (28 август) с председател Иван Бацанов[63].

Ръководството на ВМРО реагира решително на опитите на правителството да го изтласка от базите му в Пиринска Македония и да подрони влиянието му сред емиграцията. На 23 август 1922 г. Т. Александров издава Окръжно № 303, с което обявява оформянето и преустройството на организацията на ВМРО в българската част на Македония „като спомагателна“ на бойните нелегални организации в другите две части на областта. Задачите на спомагателната организация са: „1. Да подпомага морално и материално ВМРО в поробените под Сърбия и Гърция части на Македония. 2. Да премахва всички препятствия по пътя на организацията чрез унищожаване разбойничеството, контрабандата и шпионажа, наказване крадците, изнудвачите, рушветчиите и золумджии чиновници и др.“ 3. Да подпомага бежанци и завърнали се за почивка четници. 4. „Да смекчи партийните борби там до степен да не бъдат вредни за каузата на роба. 5. Да подпомага законоустановените власти за закрепване реда и законността в тоя доскоро най-размирен край на Царство България.“ 6. Да уреди и там милиции „главно за усилване охраната на селата и границата срещу нападения от крадци, контрабандисти, разбойнишки наши и чужди банди и др. под. . . . Спомагателната Организация в тия земи, както и Македонската Р. Организация, е самостойна и безпартийна. Тя не се меси във вътрешните борби на Царство България, нито взема страна в партийните борби там. Ако обаче бъде засегната или предизвикана от личности и групи, безразлично какви убеждения имат те, организацията се разправя лично с тях съгласно правилника и традициите си.“[64]

Изграждането на организационна мрежа на ВМРО в Пиринска Македония, макар и наречена спомагателна, означава, че организацията третира властта там, ако не наравно с тази във Вардарска и Егейска Македония, то поне като такава, от която могат

[61] Прокуден земледелец, №3, 28 авг. 1922.
[62] Пак там, № 4, 3 септ. 1922.
[63] Пак там.
[64] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 33; АМВР, об. д. 138, т. I, л. 8.

да се очакват всякакви изненади. За да не бие това на очи, окръжното е редактирано твърде внимателно с подчертана загриженост на ВМРО за реда, законността и сигурността на населението в този район на страната. Изразява се и готовност на организацията да сътрудничи на държавната власт за постигането на тези цели. Последният пункт на окръжното обаче показва недвусмислено, че ВМРО няма доверие в тази власт, поради което създава своя въоръжена сила успоредно с официалната, т. е. на практика става държава в държавата.

На 5 септември Т. Александров изпраща до околийските и местните ръководни тела на организацията „временни наредби" за приложение на Окръжно № 303[65]. В тях се пояснява, че „в Македония под българска власт организацията се възсъздава и преустройва, като спомагат на революционната организация в поробените под Сърбия и Гърция части на Македония, с обща цел за единната Вътрешна Македон. Револ. организация: *Създаване една автономна или независима държава от цяла Македония в нейните етнограф. и* географически граници". Тази организация *„е тайна*, за да не се излага обезоръжена и беззащитна България; тя е *нелегална*, доколкото бъде принудена да отговаря на предизвикателства и гонения от българските правителства и власти. . . Тя бди зорко да не позволи никому да си служи с Македон. като с разменна монета и с македонското дело за лични и партийни цели." До провеждането на общ конгрес спомагателната организация се подчинява на съществуващия ЦК и действуващите правилник, инструкции и пр. Ако българските власти я преследват, тя се оглавява от нелегален окръжен войвода, а „ако е само тайна, но не преследвана" — от окръжен легален инструктор. Същото се отнася и за околийските ръководители — нелегален войвода или легален инструктор според условията. На общи събрания се избират околийски и местни ръководни тела от по 3—7 члена, които се утвърждават съответно от околийския или окръжния войвода или инструктор.

Във всяко населено място се организира „местна чета от 10—30 млади, смели, опитни и честни сили и милиция от сички, които имат оръжие. Милицията е подчинена на окол. войвода, а чрез окр. войвода — на Цен. к-т." Милицията осъществява охраната на селищата от крадци, разбойници и пр., а в пограничните околии „пазят и границата от контрабандисти и наши и чужди разбойнически банди и др. под.". За неподчинение наказанието е смърт. Ръководните тела изпълняват съдебни и екзекутивни функции за престъпления от организационен, криминален и морално-етичен характер,

[65] АМВР, об. д. 138, т. I, л. 9.

включително „пиянство и разврат“. Те не разглеждат частни спорове и дела, които се предоставят на помирителни комисии, съставяни от кмета, учителя, свещеника и представители на спорещите страни, „съгласно българските закони“. По-сложните частни дела „се предоставят на съдилищата след съгласието на окр. или окол. войвода“. Делата от „духовен характер, освен отвличане на моми“, се препращат на съответните духовни власти. „Доказани шпиони, разбойници, убийци се наказват със смърт.“ Онези разбойници и врагове на организацията, „които в десетдневен срок не се легализират“, се преследват най-безмилостно, „изгарят им се къщите — техни и на ятаците им. . ., изгонват се вън от границите на Македония, а непоправимите опасни ятаци и съучастници в престъплението се наказват със смърт“. Близките и помагачите на онези от разбойниците, които сами напуснат Македония и се отдадат на мирен труд, не се преследват. След задоволяване на местните организационни нужди (въоръжаване и обмундироване на местните чети) 3/4 от приходите на селските каси се внасят в касата на околийското ръководно тяло. Приходите от наем и организационни имоти, както и за тютюн, ориз и пр., както и глобите над 2000 лева се внасят в касите на окръжния и централния комитет.

Както се вижда от приведените обширни извадки, „Временните правила“ още повече подсилват превръщането на спомагателната организация в държава в държавата. Изгражда се успореден с официалната администрация апарат със свои защитни, репресивни, съдебни и финансови органи, които събират такси, глоби и пр. Единственото, в което организацията не се намесва пряко, е учебното и църковното дело. Тя избягва и частните имуществени дела поради техния щекотлив характер и опасността с някои несполучливи решения да се изложи нейният престиж.

Окръжно № 303 и разпоредбите за приложението му не са нито пропаганден блъф, нито празни заплахи. Те са приведени незабавно в изпълнение и твърде скоро са постигнати значителни резултати. Според доклада на правителствен емисар, изпратен да проучи на място положението в Пиринска Македония[66], обикновено организирането на населението ставало по следния начин. Въоръжена група на ВМРО пристигала в определеното селище, събирала цялото население и след пламенна реч за благородните цели и задачи на организацията присъствуващите минавали един по един и се заклевали във вярност към ВМРО пред кръстосани пушка, револвер и кама. За нарушение на клетвата се предвиждали най-тежки наказания и главно смърт. По този начин било заклето на-

[66] ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 6—8.

селението от почти всички селища на окръга с малки изключения за Неврокопско. След организирането всяко село било длъжно да събере средства за обличането и въоръжаването на местна чета от 15 до 30 души, което струвало от 20 до 60 хил. лв. Наред с местните във всяка от петте околии на окръга се организирали околийски чети начело с околийски войводи, подчинени на окръжния войвода Алеко Василев.

Войводите и четниците, разпределени на по-малки групи, квартирували и се издържали безплатно ту в едно, ту в друго селище. Освен това цялото мъжко население се числяло към местните милиции, които при необходимост били длъжни да се явяват въоръжени в подкрепа на постоянните чети. Оръжие се набавяло по най-различни начини, но главно чрез разграбването на военни складове. Така например от складовете в гара Пирин и Неврокоп автономистите се снабдили със стотици пушки, картечници и дори минохвъргачки. Те били „пълни господари в окръга. Пощата е тяхна. Говорят по телефона безплатно с предимство. Следят правителствената кореспонденция и телефонните разговори. . ." Всички власти — и съдебната, и горската, и административната, им били подчинени. „Щом минете Бельово и се опътите към Якоруда или на Кочериново към Горна Джумая, чувствате се в друга държава" — пише докладчикът. Ако някой оратор кажел нещо срещу автономистите, „има даже и куршум". Заедно с това обаче „от бандити и хайдути окръга е очистен. Едни са избити, а другите са в автономното движение."

Успоредно с изграждането и укрепването на спомагателната организация ръководството на ВМРО предприема безпощадни действия срещу Емигрантската организация към БЗНС. Веднага след излизането на в. „Прокуден земледелец" Ал. Панов е изключен от Илинденската организация, а на 4 октомври умира от четирите куршума, изстреляни в него два дни преди това от терориста на ВМРО Никола Гулев — син на легендарния герой от Илинденското въстание Питу Гули[67].

След убийството на Ал. Панов Земеделската емигрантска организация се разпада, като на 26 октомври излиза последният брой на „Прокуден земледелец". Така нейните прояви се изчерпват с няколко слабо посетени публични събрания, една благодарствена манифестация по повод раздадените от столичната община

[67] Прокуден земледелец, № 8 и 9, 26 окт. 1922. В студията си „Вътрешната македонска революционна организация. . ." (с. 88) К. Палешутски погрешно твърди, че Панов е убит на 5 октомври. Той се е подвел по едно съобщение на ВМРО, което обаче се оказва неточно (вж. ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 59).

дворни места на бежанци[68] и издаването на 9 броя (два от които са двойни) от в. „Прокуден земледелец". Най-запалените привърженици на идеята за бежанска организация към БЗНС, привърженици на Комитета за селска диктатура, правят отчаяни опити да възстановят под друга форма организацията, но усилията им завършват с издаването на 12 декември на един-единствен брой на в. „Емигрантска мисъл". Очевидно тази инициатива е парирана от правителството, за да не се изострят излишно отношенията с ВМРО.

3. *Неврокопските и Кюстендилските събития*

Действията на ВМРО силно тревожат правителството.

Фактически Т. Александров настоява неговата организация да командува положението в Петрички и Кюстендилски окръг, за да може безпрепятствено да ги използува като база за революционната си дейност във Вардарска и Егейска Македония. Правителството не може да допусне подобно нещо. То не без основание се опасява, че ВМРО може да го вмъкне в опасен конфликт с КрСХС и Гърция и да компрометира усилията му за спечелване доверието на Великите сили. Намесват се и съображения от конюнктурнополитически характер.

След поражението на гръцките войски в Мала Азия през първата половина на септември 1922 г. земеделското правителство активизира политиката си за териториален излаз на Егея. С нота от 18 септември то предлага превръщането на Източна Тракия в автономна област, а малко по-късно разширява предложението си и за Западна (Беломорска) Тракия. В съответствие с това то установява тесен контакт с учредената през ноември 1922 г. българо-турска Вътрешна тракийска революционна организация (ВТРО) и подпомага организирането и въоръжаването на нейните чети на българска територия. От своя страна организацията разгръща изключително интензивна и мащабна четническа дейност, която достига апогея си през ноември и декември с. г.[1]

Събитията в Тракия привличат вниманието и на ръководството на ВМРО. То търси единодействие с тракийските националреволюционери, като се опитва да постави под свой контрол тракийското освободително движение. Запасният полковник Петър Дървингов, един от организаторите и висшите командири на Македоно-Од-

[68] Прокуден земледелец, № 4 и 5, 3 и 10 септ. 1922.

[1] Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия 1919—1934. С., 1988, 102—103, 105—107, 109—112.

ринското опълчение и на XI македонска дивизия, който по това време е привърженик на Т. Александров и Ал. Протогеров, взема най-активно участие във формирането и бойната дейност на тракийските чети, домогвайки се да стане техен главнокомандуващ[2]. Същевременно организацията в Пиринска Македония разширява дейността си в Западните Родопи (главно в Доспатския район), водейки агитация за автономна Тракия и Македония. В средите на ВМРО преценяват, че турската победа неизбежно ще постави въпроса за ревизия на договорите за мир, че тя е предизвикала съществена промяна в европейското обществено мнение и е създала благоприятни условия за осъществяване на автономната идея. Говорй се дори, че автономистите замисляли обявяване автономията на Пиринска Македония като първа конкретна стъпка към осъществяването на лозунга за независима Македония[3].

Естествено всичко това тревожи правителството на БЗНС и то решава на всяка цена да възстанови държавния суверенитет над този невралгичен район на страната. На 13 септември началникът на VII пограничен участък полк. Гашаров е назначен за командуващ войските и жандармерията в Петричко и Неврокопско. Още в началото обаче той е принуден да иска подкрепления. С постановление на Министерския съвет от 4 октомври там са изпратени две пехотни роти, два ескадрона и две планински оръдия. Тези подкрепления не стряскат ръководителите на ВМРО и те дават да се разбере, че ако се наложи, ще се сражават срещу правителствените войски. На 6 октомври над 100 въоръжени автономисти влизат в с. Сатовча, събират селяните на площада и ги агитират да се борят срещу всяко правителство в България, което би дръзнало да се противопостави на ВМРО[4].

Полк. Гашаров се убеждава, че бруталните репресивни действия крият много рискове и влиза в преговори с местните ръководители на организацията. Той уведомява министъра на войната К. Томов, че търсенето на разбирателство с ВМРО „ще даде по-добри резултати". По негови сведения сърбите се готвели „при действие от наша страна срещу организацията да минат границата за действия против нея"[5].

Окръжният управител в Петрич Хр. Димитров споделя напълно възгледите на Гашаров и също влиза в преговори с водачите на автономистите за предотвратяване на назряващия въоръжен сблъсък. Непосредствено след общинските избори в Неврокоп от 1

[2] Пак там, с. 107 и НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2632.
[3] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2615—2617.
[4] ЦВА, ф. 23 (Разузнавателен отдел), оп. 2, а. е. 411, л. 6, 7, 27.
[5] Пак там, л. 25—26.

октомври 1922 г., при които околийският началник и контрачетниците федератисти, командувани от Т. Паница, извършват големи насилия над противниците на компрометираните правителствени кандидати, той изпраща рапорт до министъра на вътрешните работи Р. Даскалов, в който моли да се прояви умереност и да бъде преместен държащият се предизвикателно към ВМРО околийски началник[6].

Предупрежденията на ръководителите на гражданската и на военната власт в окръга обаче не са чути. Видните функционери на БЗНС Димитър Кемалов и Петър Ангелов, водачи на сдружените земеделци в Неврокоп и Св. Врач (Сандански), са за решителни мерки срещу ВМРО и за налагане престижа на властта със сила. Техните настоявания пред Управителния съвет (УС) на БЗНС, където те имат значително влияние, дават резултат[7]. На 13 октомври 1922 г. майор Никифоров, началник на VII пограничен участък с център Неврокоп, вдига целия гарнизон, състоящ се от две роти и картечен взвод, и тръгва към граничния район между Доспатската река и р. Места, където автономистите са прогонили органите на властта и са установили нещо като „свободна територия". В града остават само 4 граничари и десетина войници от обоза, командувани от един капитан (Печев) и един фелдфебел. На 15 октомври Никифоров телеграфира с гордост до Министерството на войната, че „порядъкът между Доспат и река Места бързо се възстановява"[8].

В ранни зори на следващия ден голям отряд на ВМРО, командуван от окръжния войвода Алеко Василев и неговия секретар и „специален пратеник на ЦК на ВМРО" зап. подполковник Георги Атанасов с конспиративното име Вангел Петров, навлиза в Неврокоп. Капитан Печев се опитва да се съпротивлява, но след няколко изстрела е принуден да капитулира и е малтретиран от четниците[9]. Хората на Паница, местната полиция и група сдружени земеделци оказват ожесточена съпротива. Битката продължава през целия ден. Клубът на БЗНС, където са се барикадирали хората на властта, е

[6] Правителството на Стамболийски и. . ., 106—108. Приложение № 12.

[7] Пак там, л. 108.

[8] ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 411, л. 39 и 58; НБКМ БИА, ф. 812 (Коста Томов Коцев), а. е. 85. Доклад на анкетната комисия за Неврокопските събития, л. 1—2.

[9] В студията си „Вътрешната македонска революционна организация 1918—1924" (ИИИ БКП, 49, с. 89) проф. К. Палешутски твърди, че Неврокопските събития разкрили „единодействието между ВМРО и офицерите от българската армия". За конкретния случай това твърдение е пресилено, още повече, че по време на нападението фактически в града не е имало гарнизон, а войсковият командир майор Никифоров е отявлен противник на ВМРО. Писмото, на което се опира проф. Палешутски, е просто стремеж на Ал. Василев да позагласи инцидента с капитана, да се декларира уважението на автономистите към българската армия и се предотвратят евентуални наказателни мерки.

подпален. Избухва голям пожар, който поглъща 25 дюкяна, 3 къщи и масивната постройка на прогимназията. При престрелката загиват един от нападателите и двама невинни граждани, в чийто дом се отбраняват няколко детектива. Паница, раненият околийски началник и повечето техни хора успяват да се измъкнат през нощта, но 12 души са заловени и на другия ден публично екзекутирани. На мястото на екзекуцията Ал. Василев и Г. Атанасов произнасят патетични речи, в които подчертават, че „те имали за задача да реагират против лошите власти в Неврокоп, но че нямат никаква по-далечна цел против правителството или партии“[10].

На 17 октомври отрядът на майор Никифоров достига града, но срещу него са не само четниците, а и вдигнатите на крак селски милиции на ВМРО с обща численост около 2000 души. Майорът изпада в тежко положение и приема писменото предложение на Ал. Василев за преговори. Импозантният със своите 120 кг и юнашки мустаци Алеко в пълна харамийска униформа пристига с автомобил на уреченото място (моста на р. Места), придружен от Г. Атанасов, двама местни общественици (Нури бей и водача на ВМРО в околията Стоян Филипов) и случайно намиращия се в града жандармерийски поручик Хадживелев. Той заявява, че доброволно ще се изтегли от Неврокоп, но няма да позволи връщането на старата корумпирана администрация и на федератистите. Съгласно постигнатото споразумение към 10 ч на 18 октомври Алеко предоставя охраната на по-важните обекти в града на конен взвод. Късно през нощта нападателите се изтеглят, известявайки с ракета, че отрядът на майор Никифоров може да влезе в града[11].

На 19 октомври преди обяд майорът поема управлението на Неврокоп, като въвежда военно положение, без да има право на това[12]. До 21 октомври обаче пътищата към града са блокирани от силни засади на ВМРО, а и след тази дата властта в селата на околията принадлежи на организацията[13]. Тя разпространява позив, в който заявява, че не цели откъсване на района от България, както я обвиняват нейните противници, нито пък да прави „някаква висша държавна политика“, а само „да си отдъхне завинаги тоя край“ и да не се преследват дейците ѝ[14]. Под натиска на ВМРО майор Никифоров е принуден да свика на 26 октомври

[10] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 59. Известия на ЦК на ВМРО, № 1, 20 ноем. 1922; ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 1. Доклад на народния представител Г. Йорданов; Зора, № 1019, 1020, 22 и 23 окт. 1922; Илинден, № 48, 28 окт. 1922.

[11] НБКМ БИА, ф. 812, а. е. 85, л. 1—2; Зора, № 1020, 23 окт. 1922; Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация..., с. 89.

[12] ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 411, л. 33.

[13] Пак там, л. 36, 46—49, 59.

[14] НБКМ БИА, ф. 812, а. е. 85, л. 2.

широко съвещание с по двама представители на общините от околията и шест делегати от Неврокоп. Всички изказали се съобщават конкретни данни за злоупотребите и своеволията на местната администрация, като настояват за строги мерки срещу провинилите се[15].

Събитията в Неврокоп сериозно накърняват престижа на правителството и то всячески се стреми да ограничи проникването сред обществеността и в чужбина на информация за станалото. Официалното комюнике се появява едва на 23 октомври, за да обяви, че редът в Неврокоп е възстановен и са възобновени всички съобщителни връзки с града. Независимо от това опозиционният печат дава място на най-различни, често пъти преувеличени, слухове и не пропуска случай да атакува правителството за неговата нетактичност и безпомощност[16].

Първите изявления на министър-председателя Ал. Стамболийски след Неврокопските събития са в примирителен тон. В изложението си по външната политика, направено пред Народното събрание на 26 октомври, той заявява, че между задълженията на България по договора за мир е и „възпиране нахлуване на чети в Тракия, Македония, Гърция и Добруджа“[17]. Правителството нямало нищо общо с четите. Тези „немирници“ трябвало да се върнат по домовете си и заживеят мирен живот. Докато не сторели това, „ще си имаме тия дрязги“. Стамболийски обаче не спира дотук, а добавя, че е дал нареждане да се установят фактите и ако се окажело, че за недоволството и конфликтите е виновна правителствената администрация, да се вземат най-строги мерки срещу провинилите си. Той подчертава, че неговото правителство няма различия с националноосвободителните организации на останалите под чуждо владичество българи по такъв основен принцип като този за автономията. „Проклятието на народа, на българското племе, на историята — заявява той — заслужават онези, които потъпкаха принципа на автономията! Ако не беше потъпкан този принцип, нямаше да има Междусъюзническата война, нямаше да имаме братоубийствената война, по-после, нямаше да пострада толкова много България, нямаше да пострада толкова много Гърция, нямаше да пострада толкова много и Сърбия.“ Алчността била лош съветник и водела само до злощастия. Явно биейки по съседите, Ал. Стамболийски продължава: „Не може да се търси чуждото, не може да се претопява един народ, не може да си играете с неговите съдбини. Не може една държава да се превърне във вечен страж да опази

[15] Пак там и Мир, № 6748, 2 дек. 1922.

[16] Вж. напр. обобщените преценки на чехословашкия пълномощен министър в София (AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 76, 24. 10. 1922).

[17] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1, 132—133.

това, което е заграбила. Ще трябва да пригърне автономния принцип. И нова Турция, ако е нова, ще трябва да пригърне този принцип... И Гърция ще трябва да го пригърне, и Сърбия, и всички други, ако искат да се заживее един нов живот... На братята сърби, които се обединиха, които станаха велик народ, на тях принадлежеше тази роля, да подадат ръка на своя онеправдан брат." Но понеже това не станало, „ние не чакахме, ние я протегнахме"[18].

Тези изявления на Ал. Стамболийски в защита на автономния принцип не са нито тактика, нито демагогия, нито нещо инцидентно, предизвикано от Неврокопските събития. Почти месец преди тях той изпраща писмени наставления до органите на Министерството на външните работи, в които развива още по-подробно същите мисли. „От тоя принцип — подчертава се в наставленията — ние, българите, никога и за нищо не бива да се отричаме, защото той не води към повторения на кървавото минало, защото той съвпада с Пакта и функциите на Обществото на народите, защото той е достъпен и смилаем за непокварения ум и будната съвест на всички близки и далечни народи, защото той е съвместим с идеята и тенденцията за новия ред на нещата в международните отношения, защото той може да спечели подкрепата и на най-крайните политически течения у нас и в чужбина, защото той подхожда за народовластието в България и защото той може и трябва да бъде спасителният лост, обединителният лозунг и освободителният меч на целата пръсната и разпокъсана българщина... Автономният принцип е желателно и трябва да бъде една неизчерпаема, безобидна и неатакуема теза във външната политика на обезоръжена, миролюбива и народовластна България, която трябва да се издигне като идеал на цялото прокудено българско племе, и за тоя принцип трябва да се съгласуват и напрегнат всичките ни сили, като проявим непоколебимо постоянство за него." Дори в близко бъдеще този принцип да не се възприемел от факторите на международната политика, той оставал „открит за нас, за народностните малцинства, за човешката съвест, за демокрациите, за международните сплетни, за бъдещето"[19].

Тези обширни извадки показват по недвусмислен начин горещия патриотизъм и дълбоката убеденост на водача на БЗНС и министър-председател на България, че при създадените след националните катастрофи неблагоприятни условия за страната (международна изолация, липса на армия, разстроени финанси и пр.) автономният принцип трябва да се издигне в основен принцип на

[18] Пак там, 136—138; Зора, № 1024, 28 окт. 1922.
[19] НБКМ БИА, ф. 356, а. е. 14, л. 18—19.

българската външна политика. От една страна, той ще съдействува за помирението на балканските народи и за осъществяване на миролюбивата политика на земеделското правителство, а, от друга — ще послужи като основно средство за предотвратяване на денационализацията и асимилацията на стотиците хиляди българи, останали под чужда власт — „обединителният лозунг и освободителният меч на целата пръсната и разпокъсана българщина".

Откритата защита на автономния принцип от Ал. Стамболийски в Народното събрание и умерените му изявления по адрес на „размирните елементи" показват неговия стремеж към миролюбиво уреждане на конфликта с ВМРО. Окръжният управител в Петрич Хр. Димитров също е убеден привърженик на тази политика. Веднага след изтеглянето на автономистите от Неврокоп той телеграфира в София за разрешение да уреди „всичко по мирен начин", но не получава отговор. Димитров има пълната подкрепа на полк. Гашаров, но командирът на специалния отряд майор Никифоров, който е за крути мерки срещу организацията, непрекъснато го дезавуира. В знак на протест на 26 октомври Гашаров подава оставка като главнокомандуващ въоръжените сили в окръга. Оставката е приета незабавно и още същия ден функциите му се поемат от Никифоров[20]. Това е победа на привържениците на идеята за решителна разправа с ВМРО, но по-умерените елементи в ПП на БЗНС и правителството са все още силни и налагат да не се скъсват мостовете за споразумение. За целта сам министърът на вътрешните работи Р. Даскалов посещава Неврокоп, Разлог и Г. Джумая, среща се с населението, изслушва оплакванията му и го успокоява, че ще бъдат взети мерки срещу провинилите се административни органи и лица[21]. За по-подробно запознаване с причините за напрежението той и министърът на войната К. Томов изпращат в окръга петричкия народен представител и виден деец на БЗНС Георги Йорданов. Той пристига там в началото на ноември и посещава десетки селища, като се среща с почти всички местни ръководители на ВМРО. На 12 ноември Йорданов представя своя доклад, който съдържа богата информация за положението в окръга, за самата организация и за различията сред ръководните среди на БЗНС по отношение на ВМРО.

По преценка на Г. Йорданов „автономното движение в Македония е резултат на лошия договор, който България подписа". Сръбските и гръцките власти „забраниха на българите в Македония да приказват български, затвориха им училищата, изгониха им

[20] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 112—114.
[21] Илинден, № 48, 9 дек. 1922.

свещениците, учителите и всички по-добри българи. . ., но не се гаси туй, що не гасне — то вечно гори!". Македонските българи помнели 30-годишната си борба срещу турското робство, помнели „войводите си храбреци, борели се и умрели за свободата на роба", които „са издигнати до култ, те са техните кумири, те са техната светиня". Затова те не се примирили, а отново подели борбата под знамето „свобода или смърт!". В Гръцка и Сръбска Македония „работят като апостоли на свободата Тодор Александров и Протогеров"[22].

За съществуването на автономисткото движение и в освободената, българската част от Македония били виновни както тежкото положение на многото бежанци и агитацията на буржоазната опозиция, така и „действията на нашата администрация". Така например главната причина А. Василев да стане нелегален било деребейството на петричкия окръжен управител Борис Козлев. Срещу неговата бруталност (той дори издигнал бесилки) и пристрастност се получавали много оплаквания не само от представители на опозицията и населението, но и от дейци на БЗНС. Една вечер през 1921 г. Алеко отишъл при Г. Йорданов и му казал: „Бай Георги, земледелец не съм, но и противник не съм. Управителят ви прави много лоши работи. Уволнете го, защото ще го ликвидираме." Йорданов съобщил за разговора си с Алеко на тогавашния министър на вътрешните работи и настоял за смяната на Козлев, но тъй като той бил покровителстван от члена на ПП на БЗНС Недялко Атанасов, министърът казал, че най-напред ще изпрати инспектор, който да го снабди с неопровержими данни за необходимостта от уволняването на окръжния управител. Понеже инспекторът се забавил, Алеко и няколко негови другари застреляли Козлев и хванали гората. Помощникът на Алеко и секретар на окръжната организация на ВМРО подполковник Георги Атанасов бил предизвикан от един наскоро излюпен земеделец, бивш радославовист, в софийското кафене „Панах" и при произлязлото спречкване застрелял както него, така и двамата му другари. След това минал в нелегалност и потърсил закрилата на ВМРО[23].

Водачите на ВМРО отричали, че поддържат връзки с опозиционните буржоазни партии, но на практика работите стоели съвсем другояче. Според Йорданов „в Неврокоп няма никакво автономистко движение. Там е чисто блокарско." Нелегалният войвода

[22] ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 2—3.

[23] Пак там, л. 8. Убитите са петричкият окръжен управител Васил Славов, наследил убития преди него Б. Козлев, началникът на VI столичен полицейски участък и един полицай. Убийството става на 6 януари вечерта (ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 41; НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2342).

Филипов бил народняк, а легалният околийски предводител Самуил Шейнин — демократ. Населението било заплашвано със смърт, ако в референдума от 19 ноември 1922 г. гласува против съденето на виновниците за националните катастрофи. В Якоруда блокари, представяйки се за автономисти, разтурили земеделско събрание. В Г. Джумая отричали да са блокари, но цялата им дейност била насочена срещу земеделците и комунистите. В едно петричко село 25% от селяните гласували против Черния блок и Алеко се заканил, че ще накаже виновните. В заключение Йорданов подчертава, че автономистите „повече са блокари, отколкото земледелци" с изключение на Алеко[24].

Последната констатация е твърде важна и дава възможност за уточняване на преценките на Г. Йорданов. Всъщност тези преценки се основават изключително на поведението на организацията по време на кампанията около референдума за съдене на виновниците за националните катастрофи. Известно е, че ВМРО се обявява категорично против съденето на виновниците за войните, защото оценява тези войни като борби за национално обединение, а онези, които отричали освободителния им характер — като пораженци. По тази причина нейното ръководство нарежда в окръга да се гласува с черни бюлетини, т. е. то е против съденето на виновниците за националните катастрофи. В случая се получава обективно съвпадение на възгледите на ВМРО и реакционния блок и единодействие „ad hoc" между тях, което все още не означава, че организацията се е отказала от всякакви опити за споразумение със земеделското правителство.

В два и половин часовия разговор между Г. Йорданов, Ал. Василев и Г. Атанасов те му заявили: „Нашата цел е да работим в Гърция и Сърбия. Ако властта не ни пречеше, ние тук организации немаше да имаме." Нападнали Неврокоп, защото той им бил „вратата за Драмско", а властта и федератистите им пречели. Преди това на няколко пъти се опитали да се споразумеят с администрацията, но напразно. Те щадели престижа на България и затова избягвали сражения с войската, въпреки че не било трудно да вдигнат на оръжие целия окръг и да се справят с нея. Следели всяка стъпка на Никифоров и можели да го принудят да капитулира, когато пожелаят.

Това не е празно самохвалство. Йорданов сам изтъква в доклада си, че Никифоров бил „полугосподар само на Неврокоп". Околията била „в ръцете на автономистите. Те си ходят по селата, организират се безпрепятствено." Дори в града често проникнали

[24] Пак там, л. 9.

четници, устройвали засади, заплашвали активисти на земеделската дружба. Част от офицерите разговаряли и се черпели с автономистите, ругаейки властта. Алеко искал да му покаже писма на войници, които изразявали готовност по знак на организацията да избият верните на правителството командири и да се присъединят към нейните чети. В заключение на разговора той отново подчертава, че ВМРО е готова да сътрудничи с правителството и да не пречи на организационната дейност на БЗНС в окръга, стига то да не преследва нейните членове и да не спъва дейността ѝ. В потвърждение на това той разрешил на Йорданов свободно да се движи в окръга и да провежда събрания с населението, за да го успокоява и агитира в примирителен дух[25].

В разговора Г. Йорданов не скрил, че автономистката пропаганда се схваща от мнозина като сепаратизъм. Алеко решително отхвърлил това схващане и заявил: „Ние работим за България." Виновно било правителството, че не искало да разбере това и вместо всестранно да сътрудничи с организацията, като ѝ предоставя безплатно и оръжие, то я преследвало. На въпроса, защо тогава заклеват населението във вярност към организацията, имат собствени въоръжени сили, поща, съдилища и пр., Алеко отговорил, че и БЗНС имал собствена оранжева гвардия, селски съдилища, организации по цялата страна и че членовете му също се заклеват във вярност към съюза. Що се отнася до издаването и изпълнението на смъртни присъди, то се налагало от бавното и нерешително съдопроизводство. Обстановката изисквала да се действува по късата процедура и резултатите доказали, че организацията е постъпвала правилно — окръгът е прочистен от разбойници, крадци, рушветчии и всякакви неморални типове[26].

Общият извод, който Г. Йорданов прави от обиколката си, е, че организацията на ВМРО в Петрички окръг представлява сериозна опасност за държавата. От една страна, пропагандирането на автономистката идея в съчетание с противопоставянето на българското правителство можело да създаде впечатление в чужбина, че населението не е доволно от българското си поданство, което щяло да компрометира сериозно усилията на България за териториален излаз на Егея. От друга страна, подготвяните от организацията активни четнически действия на сръбска и гръцка територия

[25] Пак там, л. 9, 11—13.

[26] Пак там, л. 12. Очевидно Ал. Василев е имал предвид Комитета за селска диктатура и неговите поделения, които изграждали собствени въоръжени ядра, чиито членове полагали специална клетва, действували независимо от административните органи, имали право да наказват със смърт врагове и предатели — вж. М и т е в, Й. Цит. съч., 142—144.

през идващата пролет можели „да доведат една окупация на Петричкия окръг“[27].

Ето защо съществуващото положение не трябвало повече да се търпи. То можело да се промени по два начина — или решителни въоръжени действия за смазване на организацията, или постигането на разумно споразумение с нея, което би възстановило престижа на властта в окръга и би предотвратило чуждестранна намеса в страната поради необмислени действия на организацията. Като преценява плюсовете и минусите на двете решения, Йорданов отдава предпочитанието си на второто[28].

Докладът на Г. Йорданов предизвиква дълги дебати в Министерския съвет, при които надделява мнението на очерталата се десница в съюзното ръководство и Министерския съвет (К. Томов, Ал. Радолов, М. Турлаков, Хр. Манолов) наред с мерките за запазване авторитета на правителството да се удовлетвори и искането на ВМРО за отстраняване на корумпирани представители на властта в Неврокопско. Не след дълго нещата обаче се обръщат и връх вземат привържениците на идеята за решителна разправа с ВМРО. Този обрат се дължи както на постигнатото споразумение по принцип между Ал. Стамболийски и М. Нинчич за започването на конкретни преговори за сближение, така и на развитието на вътрешнополитическите събития.

Бруталната намеса на Междусъюзническата комисия, която през втората половина на 1921 г. налага отменянето на важни закони на земеделското правителство и го принуждава да ограничи реформаторската си дейност, насочена срещу едрия капитал, а така също нейните ултиматуми по изплащането на репарациите през пролетта на 1922 г. окуражават буржоазната реакция и тя се опитва да мине в настъпление. На 15 март 1922 г. е обявено съществуването на създадения около половин година по-рано комитет Народен сговор, в който влизат най-изтъкнати представители на едрия капитал, буржоазни политици, интелектуалци, военни, известни дейци на легалното освободително движение на македонските българи и др. Между тях са идеологът на ВМРО проф. Никола Милев, тясно свързаният с Т. Александров член на централното ръководство на Демократическата партия Янко Стоенчев, „учителят“ на тайната Македонска дружба д-р Вл. Руменов и Георги Кулишев, който играе все по-засилваща се роля в легалното освободително движение. Освен Н. Милев и д-р Руменов в редакцията на органа на Народния сговор в. „Слово“, чийто първи брой се появява на 10 април

[27] ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 10, 13—14.
[28] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 175.

1922 г., влизат историкът на македонското освободително движение Христо Силянов, изтъкнатият изследовател на българския национален въпрос и международно признат учен проф. Любомир Милетич и др. На 6 юли 1922 г. двете най-силни буржоазни партии — Демократическата и Обединената народно-прогресивна партия, а така също Радикалната партия се обединяват в Конституционен блок, което е сериозен успех в усилията за изграждане на единен буржоазен фронт срещу земеделската власт. Успоредно с тези организационни успехи от началото на 1922 г. се наблюдава рязко засилване на активността на реакционните сили. На 21 март в софийския „Свободен театър" е свикано общогражданско събрание, а на 8 април — митинг на открито, на които се отправят остри критики и заплахи срещу земеделското правителство. На 22 април следва нов митинг на пл. „Св. Неделя" (дн. „Ленин"), завършил с манифестация пред двореца, но царят не се появява на балкона[29].

В антиправителствената си кампания през пролетта на 1922 г. реакционните сили отново заговорват за „предателите от Княжево и Владая", които сега управлявали и водели България към гибел. По този повод органът на тайния Комитет за селска диктатура публикува редакционна статия, която е пламенна защита на патриотизма на българския селянин и ярко обвинение срещу виновниците за националните катастрофи. Редакцията изказва възмущението си, че предатели се наричат „тридесет хиляди български войници, които държаха фронта три години подред гладни, окъсани, боси, под бури и виелици. . . И когато петорно по-силният неприятел проби фронта и ги смаза с артилерия, без некадърното висше командване да направи нещо — тръгнали към родните планини, те понесоха като знаме проклятието на българския народ към един кървав дворец и една кървава тайфа покорни нему и крадливи управници", те са обвинени за предатели и безмилостно разстрелвани. „Дали те изнасяха кръвта и хляба на народа си — продължава вестникът — и разбогатяха с негов пот? Дали крадяха вагони от болни и ранени, за да изнасят своите тютюни? Дали купуваха на швейцарска борса валута? Дали бяха куриери „губернатори", военни полицаи, детективи като тези, които днес ги обвиняват в предателство? Знайте,

[29] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 52, 58—60; Работнически вестник, № 26, 23 март 1922; Георгиев, В. Народният сговор . . ., 205—218; Гришина, Р. П. Цит. съч., 94—101; Народният сговор и Конституционният блок през 1922 г. — В: В чест на академик Христо Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976, 296—300; Радулов, Ст. Цит. съч., 276—287; Петрова, Д. Цит. съч., 199—207, 255—264; Тишев, Д. Усилията на Райко Даскалов за справедливо решение на репарационния въпрос (1921—1923). — В: Райко Даскалов — политическа и държавна дейност. С., 1988, 114—129.

граждани! Вас, героите от три войни, ви обвиняват в измена тези, които ви грабяха в тила и се глумеха над вас в кафенетата и шантаните. Знайте, че вашта мъка бе за тех елей, че вашта кръв бе храната им. Помнете, че разбогатели мошеници ви клеймят за това, че не сте умрели до един за техните награбени милиони."[30]

Естествено правителството на БЗНС взема мерки за самозащита, особено във връзка с разкритията на БКП за т. нар. Заговор на врангелистите от началото на май 1922 г. Състоялият се от 28 до 30 май 1922 г. XVII конгрес на Земеделския съюз протестира решително срещу грубото вмешателство на Междусъюзническата комисия във вътрешните работи на страната и настоява правителството да отхвърли нейните ултиматуми по въпроса за репарациите. Във връзка с ухажванията на монарха от буржоазната опозиция в една от резолюциите на конгреса се заявява, че той трябва да знае, че „само царува, но не управлява, а управлява отговорната земеделска власт". Буржоазните партии са заклеймени като предателски и антинародни, а правителството се приканва „немедлено да вземе бързи и ефикасни мерки за запазване реда и спокойствието в страната. . . министърът на вътрешните работи да реорганизира администрацията, жандармерията и особено института на обществената безопасност, като на всички отговорни постове бъдат поставени изпитани, честни и предани на служебния си дълг лица". Конгресът взема и едно изключително важно за развитието на земеделската власт и за политическите събития в страната решение: „Ако се опитат нашите противници да правят преврат или убият някой министър, веднага да се обяви селска диктатура и се избият всички инициатори за възмездие." Това решение съвсем не е просто повторение на един твърде абстрактен пасаж с подобно съдържание в резолюциите на XVI съюзен конгрес от февруари 1921 г., а нещо много по-сериозно. От една страна, то показва достигнатия висок градус на политически кипеж в страната, а, от друга — очерталото се надмощие на по-радикалните среди в съюза и по-специално на дейците около Комитета за селска диктатура. Доказателство за последното е, че от петчленното Постоянно присъствие, избрано от конгреса, трима са членове на комитета — Стоян Калъчев, Д. Кемалов и Мико Петков. Останалите двама са Ал. Стамболийски и Р. Даскалов, които знаят за съществуването на комитета и по принцип не са далеч от неговите идеи. Включването в ПП на посочените членове на Комитета за селска диктатура има изключи-

[30] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 69—70.

телно значение за отношенията на БЗНС с ВМРО, тъй като и тримата са непримирими нейни противници[31].

Решенията на XVII конгрес на Земеделския съюз предизвикват голяма тревога в буржоазния лагер и призивите за обща мобилизация на „силите на реда" за смъкване на земеделската власт избухват с нова сила. Едновременно с конгреса на БЗНС се провежда конгрес на запасните офицери, последван през следващите три месеца от конгреси на запасните подофицери, на адвокатите, на Българския учителски съюз, на класните учители, лекарите, свещениците, съдиите и пр. Всички те се обявяват срещу земеделската власт и апелират за нейното сваляне. За есента на 1922 г. Конституционният блок насрочва големи събори в Търново, Пловдив и София, замислени като демонстрация на силата на буржоазната опозиция и етап от политическата и психологическата подготовка за завземането на властта. Решителните мерки на БЗНС при особено активното участие на Комитета за селска диктатура провалят плановете на реакционните сили. На път за събора в Търново за защита на Конституцията, насрочен за 17 септември, водачите на блока са жестоко малтретирани и едва спасяват живота си. Някои от тях, като Ат. Буров, проф. Вл. Моллов, Петър Г. Петрович и др., емигрират, а повечето от останалите попадат в затвора. За да се справи окончателно с буржоазната опозиция, правителството на БЗНС гласува Закон за референдум за съдене на виновниците за националните катастрофи. Тъй като министрите от кабинета на В. Радославов вече са съдени за вмъкването на България в Първата световна война, под ударите на закона попадат 22 министри от правителствата, управлявали от 16 март 1911 до 4 юли 1913 г. и от 21 юни до 18 октомври 1918 г., т. е. най-изявените водачи на Конституционния блок. Референдумът се провежда на 19 ноември 1922 г. и завършва с тежко поражение за блокарите[32].

Тъй като по изтъкнатите вече съображения ВМРО се обявява против съдените на виновниците за националните катастрофи, правителството взема извънредни мерки за обезпечаване успеха на референдума в Петрички окръг. Майор Никифоров получава

---

[31] Пак там, л. 94—95; Победа, № 96, 31 май 1922; Земеделско знаме, № 5, 10 март 1921; Петрова, Д. Цит. съч., 271—275.

[32] ЦДИА, ф. 173 (*Народно събрание*), оп. 3, а. е. 2842, л. 1; *ф. 1445*, оп. 1, а. е. 2, л. 96, 99, 104; Арх. при ПП на БЗНС. Атанасов, Н. По трудния път . . ., 102—107; Победа, № 120, 29 юни; Блок на буржоазията, № 130, 170, 179, 183, 185, 186, 187, 11 юли, 29 авг., 8, 13, 15, 16, 18 септ. 1922; Утро, 3, 17, 21 и 29 юли и 7 авг. 1922; Митев, Й. Цит. съч., 104—115, 120—122; Георгиев, В. Народният сговор . . ., 216—249; Гришина, Р. П. Возникновение фашизма в Болгарии. . . 94—101, 113—115; Радулов, Ст. Цит. съч., 296—300; Петрова, Д. Цит. съч., 276—277, 284—315, 322—331.

големи пълномощия и значителни подкрепления — 13 роти с три ескадрона и два взвода планинска артилерия. Той въвежда военно положение с вечерен час, ограничаване движението на населението, свикване на запасни чинове, реквизиции и пр. Организацията отбягва въоръжени сблъсквания с войската, но силата и влиянието ѝ не намаляват. Майорът съобщава за формирането на нови нелегални чети и оправдава безсилието си с лошото стъкмяване на войските за действия в планински терен. Същевременно, за да сплаши населението и лиши четите от подкрепата му, командуващият предприема някои крайни действия. На 9 ноември по негова заповед като наказателна мярка за оказана подкрепа на четници артилерията обстрелва манастира „Св. Георги" до с. Горно Сингартия (Хаджидимово), при което са повредени две сгради и са ранени една жена и едно дете. За тероризиране на населението често се провеждат нощни стрелби. Майорът се движи винаги с два автомобила, като на единия е монтирана тежка картечница. При всеки по-остър завой, както и при влизане и излизане от населено място картечарите дават по един дълъг откос. По сведения на специалната анкетна комисия нанесените от действията на Никифоров щети на частни и обществени имоти възлизат на 612 995 лв.[33]

Продължителното преследване на неуловимия противник, който не влиза в сражение, а е навсякъде и се появява, когато и където пожелае, за някоя акция срещу провинили се пред организацията лица или административни органи, изнервя амбициозния „командуващ войските в Петричкия окръг". В съзнанието му се затвърдява натрапчивото чувство, че противникът му си играе с него като котка с мишка и когато пожелае, може да употреби смъртоносните си зъби и нокти. Това чувство е лош съветник и, както ще видим по-нататък, то става причина за поредица неуравновесени действия с крайно отрицателни последици.

Обстановката се нажежава още повече от изявленията, които министър-председателят Александър Стамболийски прави пред представителите на югославската преса при официалното си посещение в Белград на 8—9 ноември 1922 г., където е приет от Пашич, Нинчич и крал Александър[34]. В тях той определя като основна цел на посещението си „да се ликвидират по-скоро всички последствия от войната и да се създаде основа за сближение между двата братски народа". Стамболийски отхвърля обвиненията, че българското пра-

[33] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 94, 103, 142—148, 158, 160, 222; НА БАН, сб. IV, а. е. 156. Приложение № 4. Писмо на Ал. Василев № 72, 14 ноем. 1922; Илинден, № 48, 9 дек. 1922; НБКМ БИА, ф. 812, а. е. 85, л. 2—6.

[34] За тези изявления вж. и Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., 127—128; Петров, М. и Ст. Стефанова. Цит. съч., 15—16.

вителство поддържало четническото движение, и заявява, че „то се е борило и ще продължава да се бори с него". Работата обаче била там, че щабовете на това движение не били на българска, а на югославска територия и югославското правителство трябвало да потърси „причините за злините в собствената си страна, а не у другиго... Искайте вие не от нас, а от македонците да престанат да говорят и мислят за Македония — продължава Стамболийски. — Не забравяйте, че македонците са истински славянски ирландци, в които националното съзнание е силно развито и които се раждат борци. Направете, щото тези хора да бъдат легални граждани на вашата страна. Вие да бяхте ни поднесли на тепсия самата Македония, днес ние няма да приемем не само защото не желаеме да повтаряме миналото, като дохождаме във вечни конфликти с нашите съседи, но и защото дълбоко вярваме, че никой в това положение така лесно не може да владее македонците. Ние казваме нека ви са халал, вие обаче, които земахте цялата им земя, трябва да приберете и самите тях... Вие не искате да се казват те българи, а ги наричате славяни. Добре, третирайте ги каквито искате, но направете всичко възможно те да се завърнат по огнищата си и да заживеят легално... Вие винаги искате нещо от нас, без нищо да давате."[35]

По замисъл изявленията на Ал. Стамболийски целят да покажат, че основната причина за четническото движение е насилническата денационализаторска политика на Белград, че обвиненията срещу българското правителство за подкрепа на това движение са неоснователни и че то не желае повече македонският въпрос да противопоставя двете славянски държави. За да подчертае искрените си намерения в това отношение, Стамболийски повтаря предложението за създаване на двустранна комисия и предприемането на съвместни мерки срещу четническото движение. Десетина дни по-късно при един разговор с М. Нинчич в Лозана той отново настоява да разрежат „Гордиевия възел", т. е. македонския въпрос, но получава неизменния отговор — „не е време"[36].

Изявленията на Ал. Стамболийски в Белград предизвикват голямо възбуждение сред обществеността в България, тъй като от общия им дух на преден план излиза нещо, което никое българско правителство дотогава не си е позволявало да направи — отказване (поне на думи) от Македония. В стремежа си да подчертае своя искрен стремеж към помирение и сближаване с КрСХС той употребява някои недобре премерени изрази, подсилени още повече

[35] Земледелско знаме, №29, 18 ноем. 1922.

[36] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 56. Телеграма на Ал. Стамболийски от Лозана, 20 ноем. 1922.

от отделни сръбски вестници. Според белградските „Нови лист“ и „Политика“ от 11 ноември 1922 г. Стамболийски заявил, че македонците били в по-голяма тежест на България, отколкото на КрСХС, че били причина за националните катастрофи, че в тях се проявявали всички най-лоши качества на балканските народи, че били „разрушителен елемент“, автори на всички политически убийства и жестокости и пр. Ето защо македонците му дошли „до гуша“ и той бил готов да ги натовари на вагони и изпрати по родните им места[37].

В ръцете на буржоазната опозиция попада едно неочаквано оръжие, което тя бърза да използува за своите партийни цели. Органите на Националliбералната, Демократическата и Народнопрогресивната партия поместват остри критики и насъскват организациите на македонските българи срещу правителството[38]. Особено характерна със своята жлъч, изкуствен патос и необуздана партизанщина е статията на Т. Д. Писаревски, поместена във в. „Мир“ от 16 ноември 1922 г. „Историята на България не помни по-голямо предателство от това, което е извършил нейният син от с. Славовица — заявява авторът. — Идеалите на България, заветите на борците от Възраждането, безчетните жертви, дадени пред олтаря на отечеството, са сринати от един безумец... кой сте вие (като израз на презрение авторът изписва учтивото обръщение в множествено число с малка буква — б. а.), който се отричате от Македония, и кой ви даде право да говорите от името на 200 000 български синове, оставили костите си при Дойран, Люле Бургас и Одрин?... Първият човек на дружбашката организация е поднесъл на тепсия идеалите на българския народ, за да получи едно „аферим“ от белградските управници.“ Всичко честно и здравомислещо в България трябвало да се вдигне на мощен протест, „за да не остане светът с впечатлението, че българският народ се солидаризира с изявленията на един свой недостоен син... Македонио! Кълнем се пред твоя окървавен лик, че няма да оставим да се петни паметта на славно загиналите твои герои! Прости, ако можеш, на блудния си син!“

Вметнатите думи „ако можеш“ са твърде характерни и имат смисъла на призив за обратното. Публикуван е „Позив от група блокари до прокудените синове на Македония“. Като се позовава на изопачените от споменатите белградски вестници изявления на

[37] Македония, № 262, 15 ноем. 1922; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия..., 127—128.

[38] Земледелско знаме, № 29, 18 ноем. 1922; Пряпорец, № 254, 13 ноем. 1922; Мир, № 6730, 13 ноем. 1922; № 6733, 16 ноем. 1922; Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения..., 195—196.

българския министър-председател, в позива се казва: „Никой враг на македонската свобода не е изричал до днес по ваш адрес мръсните и светотатствени думи, които Ал. Стамболийски е изсипал върху вас.“ Затова „гласувайте с черната бюлетина“[39].

Националлибералната партия, която не влиза в Конституционния блок, също подлага на остра критика изявленията на Ал. Стамболийски в Белград. „Чудовищно е — пише нейният печатен орган, — че един български министър-председател е могъл да говори така.“ В стремежа си да се хареса на своите домакини той „даже не е мислил за отзвука, който ще имат думите му в България и вън от България“. Неговата политика била „изменническа на всичко най-свято у българина“[40]. Независимият ежедневник „Зора“, близък на реакционните кръгове, добавя: „И най-заклетият враг на България не би могъл да измисли нещо по-лошо за нейната чест и нейното бъдеще.“[41]

Особено се спекулира с неблагоприятния отзвук, който ще имат тези изявления сред поробеното българско население в Македония. По този повод управляващият българската легация в Белград К. Людцканов пита Глигор (Григор) Атанасов, избран от населението в Кавадарско за депутат в Скупщината, как българите от Вардарска Македония са посрещнали изявленията на Стамболийски. Отговорът гласял: „Всички твърде добре разбират от какво те са били предизвикани.“ Людцканов дал на своя събеседник няколко броя от „Земледелско знаме“ с неизопачените изявления на министър-председателя, за да знае населението истината[42].

Първото съобщение за белградската среща се появява в правителствения печат на 11 ноември. То е съвсем кратко и редактирано в твърде оптимистичен дух — че Стамболийски и Пашич се споразумели за съставянето на две комисии, „които да разрешат всички затруднения, спъващи добросъседските отношения“, и че югославските държавници взели „*акт от исканията на българския премиер относно югославянската подкрепа в Лозана*“. Два дни по-късно в. „Победа“ публикува уводна редакционна статия, озаглавена „Белградската среща“, в която се загатва и за трудностите, с които се е сблъскал българският премиер в столицата на западната ни съседка. Редакцията изразява надежда, че срещата е способствувала да се разпръснат подозренията на Белград към миролюбивата политика на „нова България“, и същевременно подчертава, че това би било възможно само при взаимни отстъпки, а на България,

[39] Мир, № 6733, 16 ноем. 1922.
[40] Независимост, № 474 и 475, 14 и 15 ноем. 1922.
[41] Зора, № 1038, 16 ноем. 1922.
[42] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2489, л. 99.

„след като загуби толкова много — едва ли е останало още нещо за отстъпване“[43].

Пълният текст на изявленията на Ал. Стамболийски е публикуван със значително закъснение — на 15 ноември във в. „Победа“ и едва на 18 ноември във в. „Земледелско знаме“. След завръщането си от Европа Ал. Стамболийски заявява на 26 януари 1923 г. в Народното събрание, че предварително е скицирал основните моменти на онова, което щял да говори пред белградските журналисти, а освен това задължил един от легационните чиновници да води подробни записки за интервюто, които били запазени[44]. Казаното от министър-председателя е вярно. То се потвърждава от съхраняваните в БИА към Народната библиотека в София „Дневник-записки“ на секретаря на белградската легация К. Людцканов-Цанков за периода 5 юли 1922—2 май 1924 г. В тях е записано, че Людцканов предложил на Стамболийски да приготвят експозе, което предварително да бъде раздадено на представителите на югославския печат. Той обаче категорично отказал, като заявил, че иска да води свободен разговор, „а не да прави експозета“. В замяна на това самата реч на Стамболийски е записана от Людцканов „почти дословно“, тъй като се превеждала и това улеснявало записването. Основното в нея било, че българите два пъти са воювали за Македония и не искали да потретват. Сърбите я завладели и нека им бъдела „халал“, но трябвало да направят жителите ѝ лоялни граждани, защото македонската емиграция в България се вълнувала и създавала големи затруднения за миролюбивата политика на земеделското правителство. „На другата заран — пише Людцканов — със Стамболийски коригирахме моите записки на неговата реч“ и „така поправени“, изявленията били изпратени на Дирекцията по печата в София, а също на редакциите на вестниците „Победа“, „Земледелско знаме“ и „Слово“[45].

Изразът „така поправени“ хвърля известни съмнения за автентичността на публикувания текст на изявлението, но дори и да приемем, че Людцканов е записвал точно, а направените корекции са били несъществени, посочените вече два неприятни за земеделското правителство момента (отказът от Македония и някои обидни изрази за македонските българи) се открояват твърде ясно в публикувания текст. Възниква въпросът, това ли са истинските схващания на водача на БЗНС. Няма съмнение, че казаното от него за отказа на България от териториални претенции към Македония

[43] Победа, № 231 и 232, 1 и 13 ноем. 1922.

[44] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 2, с. 855. Заседание на 26 ян. 1923.

[45] НБКМ БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 11, л. 4—5; Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения . . ., 194—196.

отразява точно схващанията му. Ал. Стамболийски е дълбоко убеден, че историческата перспектива за присъединяване на Македония към българската държава е изчезнала и че българската политика трябва да се ориентира към друго решение на македонския въпрос — чрез автономията на областта и федерирането на балканските славяни. Тази позиция той защитава не за пръв и не за последен път. В нея няма *нищо порочно* и тя съвпада напълно с позицията както на ВМРО, така и на федератистката организация. Искрени са също думите, че македонците са му дошли „до гуша". Наистина възприетата от ВМРО тактика е в дълбоко противоречие с неговите схващания по въпроса и не само е сериозна пречка за политиката му на помирение с Югославия, но възбужда подозрения у Великите сили в искреността на многократно повтаряните изявления за „нова България", която решително е скъсала с миналото. Що се отнася обаче до думите „третирайте ги каквито искате", те в никакъв случай не трябва да се тълкуват като пълно дезинтересиране от съдбата на македонските българи[46]. Възгледите на Ал. Стамболийски по въпроса са отразени много точно в цитираните вече наставления до българските дипломати от 27 септември 1922 г. и в многобройни други негови изказвания. Те показват по недвусмислен начин стремежа на българския министър-председател „да намери спасителния лост, обединителния лозунг и освободителния меч на целата пръсната и разпокъсана българщина"[47]. Едно от главните средства за запазване на българите в Македония правителството на БЗНС вижда във връщането на многобройната емиграция, най-будната част на македонските българи[48]. Затова неслучайно към въпросните думи Ал. Стамболийски веднага добавя: „Но направете всичко възможно те да се завърнат по огнищата си и да заживеят легално", т. е. да бъде смекчен насилническият и денационализаторският режим в Македония.

Много показателно е, че преобладаващата част от белградските управляващи кръгове не схваща изявленията на Ал. Стамболийски като отказ от Македония, или пък смята, че дори и да е искрен, той няма подкрепата на българската общественост[49]. Разбира се, това не пречи на членове на югославското правителство, като

[46] Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения . . ., 195—196.

[47] НБКМ БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 14, л. 19.

[48] Вж. напр. Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 133. Изказване на Ал. Стамболийски.

[49] AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 449, 7. XII. 1922, 9—10; PZ Athene, 1922, č. 81, 12. XI. 1922; č. 100, 15. XII. 1922; Чехословашки извори за българската история. Т. 1, с. 157; Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения . . ., с. 196.

например Нинчич, който на 2 декември в Лозана в личен разговор определя българския министър-председател „като един държавник за сближението на двете страни. Знаете ли — продължил Нинчич, — че г. Пашич днес изцяло е в плен на Вас и Вашите идеи?“ Съобщавайки за този си разговор в София, Ал. Стамболийски с пълно основание отбелязва: „Още отсега се съмнявам, че югославското поведение на конференцията в Лозана ще бъде благоприятно за нас.“[50] Така и става. Два дни преди посещението на Ал. Стамболийски в Белград там е гръцкият министър на външните работи Политис, който получил уверенията на своя югославски колега, че КрСХС „гарантира Западна Тракия на Гърция“[51].

Съюзниците на КрСХС също се отнасят резервирано към изявленията на Ал. Стамболийски при посещението му в Белград. На 5 декември чехословашкият президент Т. Масарик заявил на българския пълномощен министър в Прага Спас Дупаринов, че е разговарял с някои българи, които съвсем не споделяли възгледите на Стамболийски по македонския въпрос. Дупаринов, който принадлежи към привържениците на крайни действия срещу ВМРО, отбелязал, че президентът очевидно е разговарял или с „македонци, или хора от старата шовинистична школа. . .България доволно много си чупи главата в тая Македония, за да заяви веднъж завинаги — стига!“ Масарик казал, че му е приятно да чуе това, но тъй като македонският въпрос имал решаващо значение за българо-югославското сближение, за което и той работел, щял да бъде благодарен, ако Ал. Стамболийски „лично му изпрати промемория по въпроса“[52].

БЗНС не желае да задълбочава конфликта си с ВМРО и затова в редакционната статия на в. „Земледелско знаме“ от 19 ноември 1922 г. се изразява надеждата, „че македонците ще заплюят онния, които са причина да се скитат немили-недраги, а сега леят крокодилски сълзи за тях“. Ръководството на ВМРО и легалните организации на македонските българи обаче посрещат „на нож“ белградските изявления на Ал. Стамболийски.

Органът на Илинденската организация помества обширна уводна редакционна статия, в която се заявява, че тези изявления „направиха потресающе впечатление между емиграцията“. Тя посрещнала с болка декларацията на министър-председателя, че македонците са му дошли до гуша и че са причинили само нещастия на България. „Не Македония е причина за българските катастрофи,

[50] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 123—124; К у м а н о в, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения . . ., с. 124.
[51] AFMZV, PZ Athene, 1922, č. 81, 12. XI. 1922.
[52] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 130—131.

а българските правителства са причина за македонските катастрофи" — подчертава редакцията на вестника. Не организациите на македонските българи се вмесвали във вътрешнополитическия живот на България, а правителството се вмесвало в работите на тези организации, като толерирало едни за сметка на други и използувало отделни личности от емиграцията, като покойния Ал. Панов, за тероризиране на своите политически противници и разбиване нейното единство. „Иначе — четем по-нататък в статията — ний не се сърдим на българския министър-председател, че той се отказва от Македония и от нас, защото ние добре вече знаем, че Македония не ще се освободи чрез България, а чрез собствените си синове и чрез онова право, което събитията сами ще изнесат на сцената." Щом се отказвал от тях обаче, той трябвало да се откаже и от вмешателството в македонското движение. В заключение редакцията на вестника подлага на критика основните виждания на Ал. Стамболийски по нътищата за разрешаване на македонския въпрос, окачествявайки ги като нереални. Следвайки своята политика на „братство между народите", той не трябвало да забравя, че то не може да се осъществи от шовинистични правителства като белградското. Та не е ли забелязал „шовинистическия танец на „Велика Сърбия" над окървавените тела на потиснатите под нея народи, не звучат ли федеративните акорди на г. Стамболийски като фалшива нота, която предизвиква там или досада, или смях?... Желанието му да угодничи на Сърбия, а да се отказва от св. Петра бе, ни повече, ни по-малко, трагикомедия на неговото политическо верую."[53]

В следващия брой на вестника противопоставянето на правителствената политика се задълбочава още повече и се превръща в противопоставяне на България като държава, в подчертаване на необходимостта българите от Македония и тези от царството да тръгнат по свои пътища, както предлага през 1919 г. Временното представителство. По повод въведената на 7 ноември правописна реформа, премахваща някои букви, олицетворяващи единството на източните и западните български говори и отличаващи сръбския от българския, редакцията на вестника заявява, че правителството си правело политика с правопис, „политика може би безвредна за

[53] Илинден, № 46, 19 ноем. 1922. В същия брой на вестника е поместена и статия от войводата Милан Гюрлуков, който допуска, че изявленията на Ал. Стамболийски имат тактически характер — „политиката е лъжа: едно се говори, друго се разбира". Независимо от това обаче авторът подчертава, че има граници, които и в дипломатическата игра не могат да се прекрачват. „Историята не може да се фалшифицира по желанието на личности. Българското племе е свързано с Македония с неразривни връзки, които не могат се скъса, докато съществува българският род."

българите в България, но катастрофална за изложените на посърбяване македонски българи". Ето защо новият правопис можел да се счита задължителен само за българите от царството, „но не за българите в Македония" и македонската емиграция в Европа и Америка. Македонското население, което отблъсквало „налагания с огън и меч сръбски правопис", нямало да възприеме и променения български правопис. На емиграцията от Македония трябвало да бъде признато „правото на чуждо население, като емигрирало от чужда страна", като „едно малцинство, което трябва да има всичките културно-просветни права по задължителните клаузи за малцинствата". Промени в правописа можело да извърши само „бъдещото Македонско Учредително Народно Събрание, представляващо целокупната воля на Българите в Македония"[54].

Остри статии срещу изявленията на Ал. Стамболийски в Белград и срещу правописната реформа публикува и в. „Македония"[55], а агитацията на ВМРО срещу правителството в Пиринска Македония се засилва. Организацията възприема тактика на отбягване на въоръжени сблъсквания с войската, разглеждайки я като общонационална институция, отговорна за действията си не пред правителството, а пред държавния глава. Ал. Василев и Г. Атанасов пишат лично писмо до кап. Пейчев, в което му се извиняват за побоя, който му е бил нанесен от техни четници, и го уверяват, че ВМРО „храни най-топли чувства към братските български офицери и войници и се възмущава от дън душа от тия, които ги позорят и се опитват да ги употребят като маши и хвърлят в борбата срещу нас". Организацията сега единствена защитавала „идеалите на българското племе — същите на храбрата българска армия". Дори и след артилерийския обстрел на с. Горно Сингартия организацията не отправя нападки срещу войската. На 14 ноември 1922 г. Ал. Василев изпраща предупредително писмо „До Министерския съвет и българските общественици" с клеймото на Серския революционен окръг. В него се подчертава, че с подобни действия срещу мирното население то „се тласка умишлено към *въоръжена самоотбрана*, която по дълг ще бъде взета в ръцете на Организацията". Тя „предупреждава инспираторите-злосторници, че те ще бъдат държани лично отговорни за злините от тая братоубийствена война, а бездейните отговорни общественици ще са без друго техни съучастници"[56].

---

[54] Пак там, № 47, 25 ноем. 1922.

[55] Македония, № 263 и 264, 18 и 22 ноем. 1922.

[56] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 53; Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация. . ., с. 89.

Тактиката на непротивопоставяне на армията е съчетана с продължаване на организаторската и агитационната дейност на ВМРО. Продължават и планомерните действия за ликвидиране на опорните пунктове на федератистите в окръга. След прочистването на Неврокоп организацията насочва вниманието си върху Кюстендил, където се е установило едно значително федератистко бойно ядро от около 85 души — Мито Стоянов-Суджукаро, Сандо Пехливана, Ване Арсов, Гиго Соколарски, Стойчо Чочков и др., с ръководители Гр. Циклев и Яне Велинов. С подкрепата на местните административни власти това ядро тероризира привържениците на ВМРО и създава значителни пречки за нейната нелегална дейност във Вардарска Македония. През лятото на 1922 г. в града се създава изключително напрегната атмосфера. Федератистите изтръгват значителни суми от някои по-богати граждани. Често нощно време се чуват изстрели на разчистващите сметките си автономисти и федератисти, като се дават жертви и от двете страни. Гражданството е наплашено. Мнозина ходят въоръжени, магазините и занаятчийските работилници се затварят още в 17 ч, а преди да настъпи нощта, улиците опустяват[57].

Споменатият вече ултиматум на Т. Александров от 18 октомври, който принуждава легалните федератисти да капитулират, е посрещнат с пренебрежение от хората на Циклев и Велинов. Те се чувствуват господари на положението в града и се държат дръзко. На 17 ноември е застрелян пунктовият началник на ВМРО в града и председател на местното дружество на запасните подофицери Велин Алайков[58].

След това предизвикателство ВМРО започва да готви мащабна репресивна акция, подобна на Неврокопската. Войводата Панчо Михайлов, комуто е възложено организирането на акцията, се установява в с. Жилинци, недалеч от града. От двете страни на границата започва концентрирането на значителни бойни формирования на ВМРО. Началникът на гарнизона в Кюстендил научава за тези приготовления и на 23 ноември телеграфически моли щаба на армията да се върнат ротата и взводът, изпратени като подкрепление на майор Никифоров в Неврокоп и Петрич. Триста

---

[57] AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 86, 8. XII. 1922; Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., 174—175; Правителството на Стамболийски и . . ., с. 68. Приложение № 4, с. 16; Илинден, № 91, 23 дек. 1922; Работнически вестник, № 141, 6 дек. 1922; Препорец, № 276, 12 дек. 1922; И в а н о в, Сл. Цит. съч., 54—55.

[58] НА БАН, сб. IV, а. е. 156. Приложение № 5. Писмо изложение на Тончо Василев до министъра на войната, 12 дек. 1922; Правителството на Стамболийски и . . ., 16—17.

и четиридесетте войници, с които разполагал, били недостатъчни, за да отблъснат евентуална въоръжена акция на ВМРО[59].

Успоредно със съсредоточаването на необходимата въоръжена сила не се прекъсват и опитите за споразумение с местните административни власти. Апелиращо за ненамеса на правителството в работите на освободителното движение, ръководството на ВМРО съзнава, че не може да настоява пред властите да отстранят от града хората на Циклев просто защото са противници на организацията. Ето защо то се стреми да събере неопровержими данни, уличаващи кюстендилските федератисти в подсъдни криминални престъпления. Скоро усилията му се увенчават с успех.

Към края на ноември органите на ВМРО успяват да заловят един от участниците в обира на властите в землището на с. Ранинци, Кюстендилско. Той разкрива, че обирът е дело на федератистите, предвождани лично от Циклев, и дава пълни подробности както по нападението, така и по подялбата на заграбеното. На 29 ноември Т. Александров изпраща тези показания на съдебния следовател при Кюстендилския окръжен съд с пожелание да ги използува, както намери за добре[60]. По нареждане на прокурора четирима от уличените са арестувани, но Циклев и по-важните му помощници остават извън следствието. Причината за това не е известна, но най-вероятно Циклев и другарите му са представили някакво алиби и са успели да „убедят" и без това благосклонно настроените следствени органи, че обвиненията срещу тях са несъстоятелни и изтръгнати с насилие.

Няколко дни след убийството на Алайков П. Михайлов повиква в с. Жилинци окръжния управител Симеон Цонев и в ултимативна форма настоява за арестуването или отстраняването от града на групата на Циклев и Велинов. Педвидено е, ако не приеме, да бъде убит подобно на петричкия окръжен управител Козлев. Цонев обещава, че ще изпълни желанието на ВМРО, и щастливо се завръща в Кюстендил с придружител на войводата. На следващия ден окръжният управител изпраща земеделския народен представител и доскорошен околийски началник Тончо Велинов от с. Жилинци[61], където квартирува и П. Михайлов, за наставления от Министерството на вътрешните работи. Р. Даскалов обаче не го приел, защото вече бил уведомен за положението в града от бившия секретар на кюстендилския окръжен управител Кацаров и от делегация на мест-

[59] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 300.

[60] Правителството на Стамболийски и . . ., 67—69. Приложение № 4.

[61] НА БАН, сб. IV, а. е. 156. Приложение № 5. Писмо изложение на Т. Велинов, а. е. 155, с. 336.

ната земеделска дружба начело с уважавания от населението земеделски деец Дойчин Иванов[62].

Велинов обаче не се примирил, а отишъл да го чака в Народното събрание. Там се срещнал с Н. Атанасов и м-р Ал. Оббов, но те казали, че въпросът не е от тяхна компетенция. Тъй като Р. Даскалов не дошъл в Народното събрание, Н. Атанасов му дал за придружител кюстендилеца Радослав Нотев, член на Централното ръководство на Земеделския младежки съюз, чрез когото ВМРО наскоро отправила писмено искане до правителството да не пречи на нейната дейност[63], за да го заведе в дома на министъра. Заедно с него тръгнали и депутатите Никола Захариев и Васил Керемидаров.

Когато Велинов поискал да разговаря насаме, министърът отказал да го изслуша и му предложил да остави в писмена форма онова, което имал да съобщи. Обиден, Велинов подхвърлил, че той и другарите му няма да допуснат главите им да се търкалят, както на земеделските дейци в Неврокоп. Преди да излезе, той попитал Даскалов дали министерството има някакви ангажименти с „Яне Велинов, Григор Циклев и компания". След известно колебание Р. Даскалов отговорил, че няма такива ангажименти. Когато излезли навън, Нотев допълнил, че Гр. Циклев и другарите му били „изоставени матори", от което Велинов разбрал, че някога са били използувани от министерството, но вече са „изхвърлени на боклука"[64].

На следващия ден Т. Велинов се връща в Кюстендил, придружен от Нотев, което показва, че ръководството на БЗНС иска да получи сведения за положението в Кюстендил лично от свое доверено лице. Веднага Велинов се среща с окръжния управител, за да му докладва за неуспеха на мисията си. Цонев му се оплакал, че и при него работите не вървят. Обещавайки на Михайлов, че ще бъдат арестувани посочените от него федералисти, той разчитал на военните, но те също проявявали голяма предпазливост. Затова при повторна среща с Михайлов той му съобщил, че е необходимо да се постигне пряко споразумение с военните командири. Насрочена е среща, на която присъствуват окръжният управител, Михайлов, Велинов, командирите на пехотната и жандармерийската дружина

[62] Препорец, № 276 и 286, 12 и 23 дек. 1922. Седмица преди това Р. Даскалов отказал да приеме и депутата от Национално-либералната партия Ив. Ангелов, който, придружен от деец на тяхната партия от Кюстендил, искал да го предупреди за възникналото тревожно положение в града след убийството на Алайков (вж. Препорец, № 278, 14 дек. 1922). Р. Даскалов обяснява това си поведение с обстоятелството, че имал точна информация за положението в Кюстендил, но се надявал, че гарнизонът от 600 души ще се справи с положението.

[63] Г е н о в с к и, М. Цит. съч., 116—117.

[64] НА БАН, сб. IV, а. е. 156. Приложение № 5.

на гарнизон в града, а така също началникът на Трети пограничен участък. Военните заявяват, че нямат нищо против да извършат арестите, но само с писмена заповед на окръжния управител. Цонев обаче отказва да поеме такава отговорност. Насрочена е нова среща, а командирът на гарнизона заминава за указания в София.

По настояване на Михайлов срещата се осъществява на 2 декември. На нея обаче не се явява командирът на жандармерийската дружина, а вместо окръжния управител като негов представител идва околийският началник. Нервиран, П. Михайлов заявява: „Г-да 12 часът удари и тези игри аз не мога веч да ги търпя. Ще действувам, както намеря за добре, изглежда, че тук няма желание за разбиране." След това освобождава военните, а околийския началник задържа[65].

В отсъствието на Ал. Стамболийски, който е на международната конференция в Лозана, правителството проявява мудност и подценява сериозността на положението. Преценява се, че в разгара на усмирителната кампания на майор Никифоров ВМРО едва ли ще има дързостта да нападне такъв сравнително голям град със значителен гарнизон като Кюстендил. Искането на началника на гарнизона за връщане на изпратените на юг части не е удовлетворено, а вместо това е приведена в състояние на бойна готовност оранжевата гвардия в няколко близки села. Понеже се разпространяват слухове, че автономистите щели да направят опит да освободят арестуваните министри от кабинетите на Ив. Ев. Гешов, В. Радославов и Ал. Малинов, те са преместени на 1 и 3 декември от София в Шуменския и Сливенския затвор[66].

На 4 декември към 4 ч сутринта Кюстендил е разбуден от честа картечна стрелба и избухвания на ръчни гранати. Мракът е прорязан от светлинни ракети[67]. Всичко това създава впечатление, че градът е нападнат от голяма сила. В действителност добре въоръжените и обучени четници не надминават 300—400, обединени в сборен отряд от четите на П. Михайлов, Ив. Бърльо, Мите Опилски и някои по-малки групи, плюс няколко десетки албански качаци[68]. Незабелязаното придвижване и концентриране на отряда

---

[65] Пак там.

[66] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 127; Препорец, № 276, 12 дек. 1922.

[67] ЦДИА, ф. 950 (Спомени на Хр. Стоянов), оп. 1, а. е. 4, л. 191. Михайлов; Ив. Цит. съч., с. 203, 204. Авторът погрешно твърди, че окупирането на Кюстендил станало на 6 декември.

[68] ЦПА, оп. 301, л. 58 и 62. Подвеждайки се от някои преувеличени слухове, Бл. Видов погрешно твърди, че Кюстендил бил окупиран от 5000 четници. Преувеличените сведения от тогавашния печат, възприети в някои спомени, постепенно проникват и в научната литература. По аналогия с Неврокоп при Кюстендилските събития също се говори за 2000 автономисти. Това число е прието

е подпомогнато от местни ятаци и обслужващи нелегалните канали на организацията. В Кюстендил влиза най-боеспособното и дисциплинираното ядро на отряда, а останалите блокират подстъпите към града.

Операцията, ръководена от П. Михайлов-Чавдар, е осъществена по всички правила на военното изкуство. Последователно са завзети гарата, пощата, полицейските участъци, административните учреждения. Войсковите и жандармерийските казарми са блокирани и командирите предупредени да не оказват съпротива, „за да не се пролива излишно братска кръв". Намиращите се в околийското управление за подсилване на полицията тридесетина оранжевогвардейци побързват да напуснат града, а военните патрули се прибират в казармите. Постигнато е споразумение войската да остане неутрална[69], ако нападателите не правят опити да проникнат в казармите и да заграбят военно имущество[70]. Непосредствено преди акцията легациите на Великите сили са уведомени в писмена форма, като се подчертава, че щом се справят със своите противници в движението, нападателите веднага ще се изтеглят от града[71]. В тази постъпка отново виждаме опит да не се излага престижът на България и да се смекчи, доколкото е възможно, отрицателният международен ефект от Кюстендилската акция на ВМРО.

След като стават господари на града, нападателите се явяват при земеделеца кмет Васил Матухски и му съобщават, че се налага да претърсят квартирите, в които са намирали подслон техни про-

---

и в последния научен труд, засягащ тези събития (вж. П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920—1923. С., 1988, с. 328). Други изследователи явно не възприемат това число, а пишат само, че Кюстендил бил окупиран от „чети на ВМРО", без да уточняват числеността им (вж. напр. М и т е в, Й. Цит. съч., с. 122; М и ч е в, Д. Райко Даскалов — министър на вътрешните работи в самостоятелното управление на БЗНС. — В: Райко Даскалов — политическа и държавна дейност. С., 1988, с. 159). В книгата си „9 юни и престъпното нехайство" (С., 1931, с. 112) Ал. Радолов пише, че първоначално се е смятало, че нападателите са хиляди, но се оказало, че са „само няколко стотици", но отлично въоръжени и екипирани. За най-достоверно трябва да се приеме числото 500, съобщено в телеграмата на министър П. Янев до Ал. Стамболийски и в протестната нота до СХС правителство непосредствено след нападението над Кюстендил (ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 128 и а. е. 2042, л. 2). Близки до действителността са и данните, посочени в ръкописа „Офицерски конспирации в България" от Хр.Иванов и П. Хадживанов (ЦВА, ф. 42м, оп. 1, а. е. 258, л. 163) — 300 души.

[69] В спомените си Хр. Стоянов обвинява министъра на войната К. Томов, че той наредил на командира на гарнизона, когато отишъл в София на 23 ноември за инструкции, да не предприема нищо при евентуално нападение на четите на ВМРО над града (ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 191).

[70] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 5. Известие № 2 на ЦК на ВМРО. Неврокоп, 16—18 окт., Кюстендил, 4—5 дек. 1922; НА БАН, сб. IV, а. е. 155, л. 345—346;

[71] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2042, л. 17; Работнически вестник, № 141, 6 дек. 1922; Препорец, № 276, 12 дек. 1922.

тивници. Потърсени са в околийското управление и четиримата арестувани във връзка с ограбването на ранинските власи, но се оказва, че само преди няколко часа те са били освободени от другарите им. Арестувани са тридесетина души, но впоследствие повечето са освободени. Загива от хвърлена бомба една жена, в чийто дом се е барикадирал един от федератистите. Циклев, Велинов и почти всички от групата им научават за готвеното от ВМРО нападение и се измъкват от града буквално минути преди идването на автономистите. Тридесет и осем от тях се озовават в София, а останалите — главно в Пловдив. Не успяват да избягат само Тасе Темов, Мишо Зашев, Яким кмета, Миялко Жидиловски, Стаменко Илиев и Ангел циганина. Те са изведени извън града и екзекутирани[72].

Четниците се държат изключително дисциплинирано и внимателно към гражданите. Не е отбелязан нито един случай на грабеж или насилие спрямо невинни хора. Пред банките, по-големите магазини, пощата и държавните учреждения са поставени постове. Нищо от имуществото и архивите им не е пипнато[73]. Четниците правят силно впечатление на гражданството не само с дисциплинираността си, но и с отличната си екипировка и въоръжение. При нападението на Кюстендил за пръв път те се явяват в специална униформа от доставеното през октомври същата година италианско сукно и с характерните си кожени каски[74].

По искане на П. Михайлов кметът му устройва среща с ръководството на града и представители на местните организации на всички партии, включително и на БКП. Пред тях той обяснява, че ВМРО е била принудена да предприеме тази въоръжена акция поради бездействието на местните власти по отношение безчинствата и престъпленията на Гр. Циклев, Яне Велинов и другарите им. „Аз съм революционер, а не партизанин“ — заявил Михайлов. Организацията, която представлявал, нямала намерение да се намесва във вътрешнополитическите борби на страната, да сваля правителства, освобождава арестувани бивши министри и пр.[75] Неговите бойци щели да се изтеглят от града веднага след приемането на четири условия, които са формулирани в писмо до военния министър К. Томов, а именно:

„I. Да ни се предадат всички разбойници, взели участие в грабежите в Македония и похода срещу хората на организацията, убий-

---

[72] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 176; Независимост, № 491, 6 дек. 1922; Иванов, Сл. Цит. съч., 56—58.

[73] Пак там.

[74] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 177.

[75] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 128, телеграма на П. Янев до Ал. Стамболийски, 5 дек. 1922; НА БАН, сб. IV, а. е. 155, 345—346.

ците на Алайков Велин, Ал. Гергинчев, Ст. Иванов — кавадарски войвода, и др. в срок от 15 дни.

II. Да не се допускат никакви македонци и други в София и Кюстендил, които инспирират грабежи и убийства в Македония без разрешението на нашите пълномощници в споменатите градове.

III. Да корегира Министър Председателя г. Ал. Стамболийски чрез в. „Земл. Знаме" изявленията, направени пред Белградската преса по Македонския въпрос.

IV. Да престане всекаква провокация към нашите хора."[76]

Тези условия отиват твърде далеч и на практика означават правителството на БЗНС не само да изостави напълно довчерашните си съюзници, но и открито да вземе страната на ВМРО. Всички присъствуващи съветват командуващия отряда на ВМРО да прояви умереност и час по-скоро да напусне града, за да не се излага престижът на страната. Комунистът Тодор Цеков казал, че тъй като Комунистическият интернационал подкрепял всички революционни движения на Балканите, БКП не можела да бъде против ВМРО, но независимо от това и той посъветвал Михайлов да не допуска ексцесии и час по-скоро да опразни града. Решено е да бъде изпратена делегация, която да информира правителството за станалото в Кюстендил, да му връчи исканията на ВМРО и да моли за миролюбиво разрешаване на конфликта. В делегацията, която заминала веднага след срещата със специален влак, са включени един комунист (депутатът Т. Цеков), по двама земеделци (Смочевски и депутатът Дойчин Иванов) и националлиберали (Н. Шопов и Ю. Лазаров), прокурорът, председателят на Окръжния съд и окръжният инспектор[77]. Предвид подозренията на правителството, че ВМРО е свързана с Конституционния блок и действува под негова диктовка, в делегацията не е включен представител на партиите от блока, макар те да участвуват в срещата с П. Михайлов.

За да се избегне намесата на военните и жандармерийските части от гарнизона, която неминуемо би довела до улични боеве, жертви и разрушения, е избрана и втора комисия със задача да посредничи между военните и отряда на ВМРО. За да се покаже, че тя наистина представлява цялото гражданство, в нея са включени представители от всички партии: кметът В. Матухски от БЗНС, Йордан Левков от БКП, Владимир Димитров от Демократическата партия, Васил

[76] НБКМ БИА, ф. 812, а. е. 88, л. 3. Това е наскоро намереният ръкописен оригинал на писмото на П. Михайлов до К. Томов с дата 4 дек. 1922 г. Публикуваме го изцяло, тъй като в досегашната литература по въпроса условията са предадени с малки неточности.

[77] Работнически вестник, № 141, 6 дек. 1922; Мир, № 6749 и 6756, 6 и 14 дек. 1922.

Николов от Обединената народно-прогресивна партия и Харалампи Константинов от партията на широките социалисти[78].

С общинския барабан е оповестено, че гражданите се канят в 16 ч на митинг на градския площад. Пред събралото се множество войводата П. Михайлов държи реч, в която повтаря казаното по обед пред първенците на града и приканва гражданството към ред и спокойствие. Той признал, че тази акция ще напакости на България и е в противоречие с устава, който забранява вмешателството на ВМРО във вътрешните работи на страната, но организацията е нямала друг избор, след като всичките й устни и писмени предупреждения да се махнат от града хората на Циклев са останали без резултат[79].

Тъй като всички съобщителни връзки на града са прекъснати, известията за събитията в Кюстендил са получени в столицата със закъснение от няколко часа и са доста непълни и неточни. Първото от тях е от началника на гара Земен, който, позовавайки се на разкази на дошли от Кюстендил оранжевогвардейци, съобщава панически в София, че няколко хиляди бунтовници, след като окупирали Кюстендил и избили всички земеделци, тръгнали за София[80]. По-свързано е съобщението на избягалия околийски началник, но и то е твърде оскъдно, тъй като той е свидетел само на влизането на автономистите в града, без да има сведения, как са се развили събитията по-нататък[81].

Предвид тревожните слухове, че блокарите подготвят с помощта на ВМРО сериозни безредици и в столицата, Министерският съвет и земеделската парламентарна група незабавно са свикани на заседание. След станалите оживени разисквания при наличната оскъдна информация надделява схващането за решителни мерки срещу метежниците. Сформиран е набързо наказателен отряд от 700—800 войници начело с военния министър К. Томов, началник-щаба на армията полк. Топалджиков и началника на пограничната стража подполк. Манолов, който на следващата сутрин потегля с влак за Кюстендил. За там се отправя с 500 въоръжени земеделци от Пернишко и министър Ал. Радолов. От 20 ч на 4 декември в столицата е въведен полицейски час. Мобилизирана е Народната (оранжевата) гвардия от Кюстендилско, Радомирско и Дупнишко (Станкедимитровско) и телеграфически са повикани подкрепления от околийските дружби в Северозападна България[82].

---

[78] Мир, № 6758, 16 дек. 1922.

[79] НА БАН, сб. IV, а. е. 156, 345—346; Работнически вестник, № 141, 6 дек. 1922.

[80] AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 86, 8. XII. 1922.

[81] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4731, л. 2; Земледелско знаме, № 36, 9 дек. 1922.

[82] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 140; АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 22, т. VI, л. 45; Мир, 6748, 5 дек. 1922.

София гъмжи от най-противоречиви и тревожни слухове. Дипломатическите представители на редица чужди държави искат сведения за станалото в Кюстендил. Между тях е и чехословашкият пълномощен министър, който веднага след заседанието на Министерския съвет и земеделската парламентарна група посещава Р. Даскалов, заместващ отсъствуващия министър-председател, с молба за по-подробна информация. Даскалов обаче бил възбуден до такава степен, че изглеждал „не на себе си". Извинил се, че незабавно трябва да тръгне за Народното събрание, и го помолил да изслуша изложението му по събитията от дипломатическата ложа[83].

Вълнението на Р. Даскалов е напълно обяснимо. При липсата на подробна информация и предварителните сведения за готвеното насилствено освобождаване на арестуваните бивши буржоазни министри той се опасява, че окупацията на Кюстендил може да бъде сигнал или начало на по-широка акция на блокарите с цел, ако не свалянето, то поне компрометирането на земеделското управление като виновно за вътрешнополитическото напрежение и неспособно да поддържа реда и сигурността в държавата. От друга страна, той съзнава ясно огромната вреда, която тези събития нанасят на международния престиж и националните интереси на България. Точно в този момент Ал. Стамболийски води неравна борба на конференцията в Лозана за осигуряване действителен излаз на България на Егейско море и в защита на българските национални малцинства в съседните държави. Представя си гнева и упреците на министър-председателя, че като министър на вътрешните работи и негов заместник е допуснал такъв провал.

Преди още да се е овладял напълно, Р. Даскалов се явява пред свиканото по спешност за 17 ч заседание на Народното събрание и заявява, че след опита за заговор с помощта на врангелистите, Търновския събор и окупацията на Неврокоп Конституционният блок е предприел поредната си акция за дестабилизиране на политическото положение в страната. Движението на автономистите не е нищо повече от едно движение на Черния блок. В Кюстендил „е извършена Вартоломейска нощ... Тая сутрин градът е бил в ръцете на блокарите. Картите се откриха. Въпросът е ясен... На предизвикателствата в Кюстендил ние ще отговорим с мерките на закона... Ще дадем удовлетворение на войската, администрацията и на полицията, и на всички, които пострадаха... Народът не ще забрави предателското ви дело...", извършено „в момента, когато

[83] AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 86, 8. XII. 1922.

нашият министър-председател в Лозана се бори за потъпканите поради вашите безумия права на България“[84].

Някои опозиционни депутати искат думата, но тя не им е дадена. Изказва се само земеделският депутат Н. Георгиев, който предлага, ако правителството няма достатъчно сили да смаже надигналите се погромаджии, нека „да даде воля на народа да се справи с тех“[85].

Убедеността на правителството, подчертана в телеграмите до дружбите в провинцията, че окупацията на Кюстендил е дело на Черния блок, се предава и на земеделските маси. По нареждане на ПП със специални влакове към столицата потеглят хиляди сдружени земеделци от Ломско, Врачанско, Белослатинско, Луковитско, Плевенско и Кнежа. Първите ешалони с въоръжени селяни пристигат към 22 ч на 4 декември, готови да смажат всяко покушение срещу земеделската власт[86]. Повечето от групите оповестяват пристигането си с викове и пушечни гърмежи. Съсловният мироглед и накипялата омраза срещу градската буржоазия и нейните партии намират израз в нежелателни ексцесии през нощта. Подпалени са клубът на Демократическата партия и редакциите на в. „Препорец“ и „Зора“, разбити са фирмите на в. „Мир“ и на клуба на Народно-прогресивната партия, счупени са прозорците на печатницата на в. „Радикал“ и др. Разграбени са няколко магазина и будки не само в София, но и на гарите Мездра, Роман, Червен бряг и Своге. По резиденцията на чехословашкия и по колата на белгийския дипломатически представител са хвърлени камъни. Има няколко малтретирани чуждестранни поданици[87].

Най-сериозният инцидент спрямо чужда държава е демонстрацията пред легацията на КрСХС на улица „Патриарх Евтимий“. Очевидно повлияни от известията, че четниците, които завземат Кюстендил, са дошли от територията на съседното кралство, към полунощ стотици селяни демонстрират пред легацията с викове: „Долу Сърбия! Ура!“, и блъскат по вратата. По същото време пред Народното събрание група полицаи се държат грубо и заплашват секретаря на легацията Милош Кичевац. Още на следващата сутрин управляващият легацията връчва протестна нота в Министерст-

[84] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1, 408; Земледелско знаме, № 36, 9 дек. 1922.

[85] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 408; Мир, № 6748, 5 дек. 1922.

[86] Земледелско знаме, № 36, 9 дек. 1922. Д. Петрова (Цит. съч., с. 328—329) посочва, че нареждането е издадено от секретаря на Министерството на вътрешните работи Й. Вишовградски, но то е по решение на членовете на Комитета за селска диктатура в ПП. Вж. и Радолов, Ал. Цит. съч., с. 110.

[87] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 147, тел. № 7 на П. Янев до Ал. Стамболийски, 8 дек. 1922; НА БАН, сб. IV, а. е. 155, с. 348; Мир, № 6748, 6755, 5, 6 дек. 1922; Препорец, № 273, 6 дек. 1922; AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 86, 8. XII. 1922.

вото на вътрешните работи и веднага получава устно извинение за инцидента[88].

Делегацията от Кюстендил пристига в София чак в 5,30 ч сутринта на 5 декември, след като се срещнала с министър К. Томов в Радомир. Подробната информация, която тя донася, позволява на правителството да публикува в сутрешните вестници официално съобщение за Кюстендилските събития, в което вече не се говори за „Вартоломеева нощ", но отново те се определят като македоно-блокарска акция[89].

Междувременно сутринта на 5 декември отрядът на министър Томов слиза от вагоните на спирка Копиловци, на 4 км от Кюстендил, и се готви да атакува града. Разгневен, П. Михайлов вика отново градските първенци и ги обвинява, че не са удържали на думата си да предотвратят намесата на правителствени войски и оранжевогвардейци. Той щял да се изтегли, както е обещал, в 16 ч същия ден, но ако дотогава правителствените сили го нападнели, щял да окаже въоръжена съпротива без оглед на разрушенията, които би понесъл градът. Излъчена е незабавно тричленна делегация — земеделецът Матухски, комунистът Й. Левков и народнякът В. Попниколов, която се явява при министър Томов с молба да не атакува автономистите до посочения от тях час на изтеглянето им. Делегатите носят писмо от П. Михайлов с посочените вече искания до правителството и със заканата, че ако някой от привържениците на ВМРО от Кюстендил и околията пострада, ще бъдат избити всички местни водачи на БЗНС заедно с децата им[90].

В 14 ч в града пристига пратеник на министър Томов, който незабавно е приет от П. Михайлов. Войводата декларира, че е взел всички мерки да се избегнат каквито и да било инциденти с представители на властта и че ще изпълни обещанието си да се оттегли в 16 ч. Уговорена е среща с министъра, която се осъществява на кюстендилската гара в министерския вагон. К. Томов упреква Михайлов, че станалото не може да се оправдае по никакъв начин, защото трябва да се уважават българската държава и властта и да се спазват законите на страната. Държавата имала всички средства, „за да постави всекиго на мястото", и никой не трябвало да си прави илюзии, че може безнаказано да руши престижа на държавната власт. Михайлов отговорил, че организацията е действувала в самозащита. Преследвана от властите, тя не можела да допусне „частни съзаклятнически групи от територията на царството да затрудняват и без туй тежката й задача". Томов признал

[88] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2490, л. 92.
[89] Мир, № 6748, 5 дек. 1922.
[90] НБКМ БИА, ф. 812, а. е. 88, л. 2.

като смекчаващо вината обстоятелство коректното поведение на четниците, приел поставените от войводата условия и обещал да не препятствува изтеглянето на отряда му от града[91].

Тук трябва да открием една скоба, защото както по време на събитията, така и по-късно се води спор, дали К. Томов е приел условията, предявени му от командуващия отряда на ВМРО. Самият той, а и земеделското правителство отричали, че са се съгласили на подобна капитулация. Фактите обаче не оставят никакво съмнение, че условията са били приети. Освен изявленията на П. Михайлов при напускането на града, на които ще се спрем по-нататък, е запазено личното писмо на Т. Александров до К. Томов от 20 декември 1922 г. В него той го упреква, че приел исканията на ЦК на ВМРО, но не направил необходимото за изпълнението им. Друг е въпросът, дали е бил подписан специален протокол, за какъвто пише буржоазната преса. Протокол не е подписван. По-късно Ал. Стамболийски обвинява Томов, че е подписал протокол в Кюстендил, но след възраженията на критикувания той взема отново думата и заявява: „Аз прося извинение от Томов, дето казах, че е имало подписан протокол. Протокол няма, но има водени преговори, които са равносилно унизителни на един протокол.“[92] Ако наистина е съществувал подобен писмен документ, ВМРО непременно би го публикувала, а и Т. Александров не би пропуснал да го спомене във въпросното си писмо до К. Томов.

Веднага след срещата с министъра П. Михайлов държи патетична прощална реч пред кюстендилското гражданство, заявявайки: „Ние идем от страната на вечните сълзи, Балканската Голгота — от бреговете на синия Охрид, от кулите на легендарния Крали Марко, от сънливите води на река Черна, от мътния кървав Вардар, от височините, гдето духът на дивния Самуил витае, за да докажем, че не се гаси туй, що не гасне. . ., че няма власт, сила и закони над тия глави, които за свободата на своя роден край са готови да се откъснат от раменете. . . Следвайки пътя на историята, ние днес с оръжие в ръка бродим по колиби, селца, паланки и ридове на Македония, движейки се из пътища, осеяни със смъртна неизвестност, за да крепим духа на населението.“ Ораторът подчертава, че ВМРО не се намесва във вътрешнополитическия живот на България и изразява „отличните чувства на всички македонци към българското царство и частно към местното гражданство на по-

[91] АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 75; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 154; НА БАН, сб. IV, а. е. 146; Препорец, № 276, 12 дек. 1922; Независимост, № 493, 7 дек. 1922; Мир, № 6758, 16 дек. 1922.

[92] Таков, П. Съдбоносни дни (Из миналото на земледелския съюз). С., 1926, 14—15.

граничните градове и села, които по необходимост са изложени понякога на значителни тревоги и незгоди". Целта на акцията била само да се очисти градът „от оная утайка от престъпници, която под покровителството на по-висши фактори върши убийства и грабежи", спъва освободителната борба, подета от ВМРО. Накрая на речта си Михайлов съобщава, че министърът на войната е приел всичките му искания, поради което неговите четници ще се изтеглят от града. Ораторът разтърсва вдигнатата над главата си карабина и завършва с думите: „Правото е в силата."[93]

Точно в 16 ч четниците напускат града и се отправят в различни посоки, като през следващите дни повечето от тях се прехвърлят на югославска територия[94]. На 7 декември Т. Александров издава от името на ЦК на ВМРО специално окръжно, в което изказва благодарност на П. Михайлов, Ив. Бърльо и М. Опилски — главните организатори на акцията — за „отлично осъществената операция"[95]. Александров има защо да е доволен. Практически правителството приема най-главните му искания, а след Неврокопската е ликвидирана и Кюстендилската база на федератистите. По този начин те са изтласкани от граничните райони и прехвърлянето на техни хора в Македония през българо-югославската и българо-гръцката граница е направено невъзможно.

С това острата фаза на конфликта е приключена. Последиците му обаче се чувствуват дълго време. Те разтърсват вътрешнополитическия живот на страната, окуражават реакционните сили, изострят противоречията в земеделското правителство и довеждат до международни усложнения.

---

[93] ЦПА, сп. 301, 59—62. Запис на речта на П. Михайлов. Вж. също НА БАН, сб. IV, а. е. 155, с. 346; ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 17, л. 1.

[94] НА БАН, сб. IV, а. е. 156, с. 346; Зора, № 1065, 20 дек. 1922. По сведения на българските гранични власти към 10 декември само четата на М. Опилски минала на югославска територия, а към 14 декември П. Михайлов и Ив. Бърльо с 50 четници се намирали в с. Сажденик, Кюстендилско, откъдето в скоро време се готвели да минат границата (ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 257, 259).

[95] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 5. Известие № 2 на ЦК на ВМРО.

ТРЕТА ГЛАВА

ОТ КЮСТЕНДИЛ ПРЕЗ НИШ ДО 9 ЮНИ

1. *Първата реакция на правителството. Вътрешни и международни усложнения*

На 4 декември П. Янев, министър на правосъдието и управляващ Министерството на външните работи в отсъствие на министър-председателя, телеграфически уведомява Стамболийски в Лозана, че Кюстендил е зает „от злосторници блокари". Подозрително било, че френският пълномощен министър Ж. Пико преди десетина дни ругал пред него земеделското правителство и лично Ал. Стамболийски и пророкувал, че „скоро щяло да има революция". Тази телеграма много точно отразява първоначалните опасения на правителството, че става дума за широкомащабна акция на буржоазната реакция, без да се изключва дори чуждестранна намеса. Втората телеграма на Янев до Лозана е по-определена — градът е завзет от 500 четници, предвождани от П. Михайлов. Съобщават се и предявените от войводата искания. Характерно е, че в тази телеграма вече липсват твърдения за съучастие на Конституционния блок или други сили извън ВМРО[1].

На 6 декември вестниците публикуват изявления на подпредседателя на Народното събрание и член на ПП на БЗНС Георги Марков, че „движението в Кюстендил няма никакъв партиен характер и че то имало свои специфични задачи"[2]. Подобни изявления прави и министър Марко Турлаков[3]. Тричленната управа на Кюстендилската община подготвила телеграми до правителството, че „блока няма участие в окупирането на града", но в последния момент ръководството на дружбата преценява, че не е целесъобразно да се ангажира с подобно твърдение[4].

---

[1] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 126, 128.

[2] Препорец, № 273, 8 дек. 1922.

[3] Пак там, № 272, 6 дек. 1922; Слово, № 220, 5 ян. 1923; Земледелско знаме, № 37, 13 дек. 1922; Петрова, Д. Цит. съч., с. 332.

[4] Мир, 6758, 16 дек. 1922.

Тези изявления обаче не отразяват мнението на цялото ръководство на БЗНС. Както при предишните сблъсъци с ВМРО, и сега в него се проявяват колебания и различни мнения. На 6 декември К. Томов се връща и в доклада си пред Министерския съвет и земеделската парламентарна група представя постигнатото безкръвно уреждане на конфликта като голям успех. Аудиторията обаче е загрижена и съобщението на военния министър не предизвиква овации. Мнозинството от земеделските депутати, както и земеделските маси с основание преценяват, че „успехът" на Томов в действителност е пълна капитулация пред ВМРО. Затова думите на хасковския народен представител Ангел Грозков, че министърът на войната е „действувал като подлец, а не като земеделски министър", са посрещнати с ръкопляскания от мнозинството присъствуващи[5].

Подозренията срещу Томов се засилват от обстоятелството, че тъстът му е богат човек и бежанец от Македония, а така също от личното му приятелство с П. Михайлов[6]. Крайната левица в съюза, представлявана от Комитета за селска диктатура, предлага възбуждението и бойният дух на сдружените земеделци да се използуват за решителна разправа не само с ВМРО, но и с Военната лига и Конституционния блок, след което да се обяви република[7]. Това предложение е преценено като авантюристично и отхвърлено, но правителството решава да се дадат под съд отговорните военни и граждански лица в Кюстендил и което е особено важна стъпка — да се организират стражарски курсове за „около 2000 души" верни съюзни членове, с които да се подсилят правителствените въоръжени сили в Петрички и Кюстендилски окръг[8]. Командир на школата е подполковник Добруджански, а негов заместник — бившият главен инспектор на полицията Бакърджиев. Школата е настанена в казармите на Първа пехотна дружина[9]. Решено е също така земеделската парламентарна група да изпрати свои анкетьори в Кюстендил, което по същество е изказване на недоверие към доклада на военния министър[10].

От своя страна групата на Турлаков, известна като петорката, подлага на остра критика поведението на Р. Даскалов като министър на вътрешните работи и заместник на министър-председателя

---

[5] ЦДИА, ф. 150, оп. 1, а. е. 4, л. 194.
[6] А т а н а с о в, Н. По трудния път. . ., с. 115.
[7] Р а д у л о в, Ст. Цит. съч., с. 388.
[8] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 162, телеграма на П. Янев до Ал. Стамболийски, 13 дек. 1922.
[9] Правителството на Стамболийски . . ., с.84. Приложение № 8.
[10] Независимост, № 499, 14 дек. 1922.

Той е критикуван за несполучливите си първи изявления пред Народното събрание и особено за накърняващите престижа на властта инциденти при повикването на оранжевогвардейците в София[11]. В тази критика безспорно има личен елемент — стремеж да се компрометира най-опасният наред със Стамболийски техен противник в борбата за надмощие в правителството, — но по същество тя е основателна и това кара Р. Даскалов да се чувствува неудобно до такава степен, че да предложи оставката си. Преценява се обаче, че моментът е неподходящ и е решено въпросът за отговорностите по неблагоприятните за земеделското правителство събития да бъде разгледан цялостно след завръщането на министър-председателя[12].

Разколебан от по-подробните известия (включително и от доклада на Т. Томов) за характера на Кюстендилския инцидент, които не предоставят конкретни данни за съучастничество на Конституционния блок, и разтревожен от колективния протест на дипломатическото тяло по повод поведението на част от оранжевогвардейците[13], Р. Даскалов не се противопоставя на предложението на министрите от петорката за незабавното отстраняване от столицата на повиканите сдружени земеделци от провинцията. Със съдействието на полицията и армията те са прибрани в казармите на 6-и пехотен полк. На 6 декември пред тях се явява Р. Даскалов и след като им изказва благодарност за проявената готовност да изпълнят дълга си пред БЗНС и родината, ги приканва да се приберат по домовете си, тъй като опасността вече е преминала. Същата вечер след една демонстрация пред СХС легация и дефилиране в пълен ред по улиците, водещи за гарата, оранжевогвардейците потеглят за родните си места[14]. Непосредствено преди отпътуването им е организирана среща на техните ръководители с представители на печата. На тази среща Ив. Кожухаров от с. Типченица, Врачанско, остро напада буржоазната преса, че си служела с лъжи и клевети по отношение мерките на правителството. Грабежите били дело не на земеделци, а на престъпни типове, които за маскировка си сложили оранжеви ленти. Подобни изявления правят и отговорни представители на правителството[15].

Освен отстраняването на доброволците от столицата са предприети и практически стъпки в изпълнение на поетите от министър

[11] Турлаков, М. Съдбоносни дни . . ., с. 229, 230.

[12] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 186; Турлаков, М. Съдбоносни дни . . ., 58—59.

[13] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 148.

[14] АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 61; Победа, № 251 и 252, 6 и 7 дек. 1922; Петрова, Д. Цит. съч., с. 330.

[15] Работнически вестник, № 142, 7 дек. 1922.

Томов ангажименти пред ВМРО. На 9 декември е публикувано официално съобщение на ПП на БЗНС, че „то не признава никаква добруджанска, македонска или тракийска земледелски дружби. Съюзният устав изрично забранява учредяването на такива дружби. . . Това за знание до всички, които се представляват от някакви емигрантски земледелски дружби или издават такива вестници и позиви."[16]

По този начин е осъществено едно от главните искания на ВМРО. Преценено е, че е изпълнено и искането министър-председателят да оправдае антимакедонските си изявления в Белград, тъй като съюзният орган вече е публикувал действителния текст на изявленията му и е разобличил инсинуациите на някои шовинистични сръбски вестници. Пунктът на федератистите в Кюстендил фактически престава да съществува, но искането на ВМРО за арестуване на Гр. Циклев и главните му помощници е изпълнено само отчасти. На 14 и 15 декември в София са арестувани и интернирани в Русе и Шумен група федератисти (общо 13 души), които „достатъчно много и твърде словоохотливо ангажирваха имената на някои български властници". Всъщност това са част от избягалите от Кюстендил хора на Гр. Циклев, отседнали в софийския хотел „Ориент". Те са арестувани от полицейска група, командувана от Коце Михайлов — брат на войводата П. Михайлов. Останалите отседнали в София федератисти са предупредени от Д. Кемалов и министъра на правосъдието Ал. Радолов да изчезнат от столицата, преди да бъдат потърсени. Мнозинството от тях се установяват в Пловдив, където федератистите се опитват да създадат нова своя база[17].

За да се позакърпи силно пострадалият престиж на правителството, е арестуван командирът на дружината в Кюстендил подполковник Стоилков. Води се следствие и срещу други началствуващи лица от гарнизона, както и срещу погранични офицери, през чиито райони са преминали четниците. Наложените наказания обаче са твърде меки, за да не се дразни ВМРО. Кюстендилският окръжен управител не се връща повече в града, а околийският началник е назначен за учител в едно село[18].

Освен прибързаните изявления на Р. Даскалов в Народното събрание и инцидентите, предизвикани от оранжевогвардейците,

[16] Земледелско знаме, № 36, 9 дек. 1922.

[17] Илинден, № 51, 23 дек. 1922; Зора, № 1063, 17 дек. 1922; Турлаков, Ив. Зидари и гробари . . ., с. 98; Иванов, Сл. Цит. съч., с. 58; Михайлов, Ив. Цит съч., с. 209 и 221.

[18] НБКМ-БИА, ф. 812, а. е. 90, л. 1; а. е. 89, л. 1. Телеграма на Р. Даскалов до К. Томов от 5 дек. 1922 г. за строго наказване на неизпълнилите дълга си военни командири в Кюстендил; Препорец, № 276, 23 дек. 1922.

е предприета и една недостатъчно добре обмислена дипломатическа стъпка. По решение на Министерския съвет на 5 декември Министерството на външните работи подава нота до СХС легация, с която съобщава, че рано сутринта на 4 декември комитска чета от 500 души е преминала от югославска на българска територия и е окупирала град Кюстендил. Във връзка с това българското правителство моли СХС власти да вземат необходимите мерки за предотвратяване на подобни преминавания в бъдеще. „От своя страна българското правителство ще вземе най-строги и енергични мерки за окончателното омиротворяване на този край.“[19]

Очевидно намерението на Министерския съвет с предприемането на тази стъпка е да смекчи удара върху престижа на властта, като обясни безсилието си срещу четите, нападнали Кюстендил, с това, че те не са формирани на българска земя, а на чужда територия. Това твърдение не е лишено от основания, тъй като в случая четниците наистина идват от Вардарска Македония, но позицията на правителството е твърде слаба, като се има предвид, че в мнозинството си четите се формират и въоръжават на българска територия, където са постоянните им бази. Подценяването на този момент е незабавно наказано от Белград. Само след два дни пълномощният министър на СХС кралство връчва отговора на своето правителство, в който категорично се отхвърля твърдението в българската нота, че четите, окупирали Кюстендил, са били формирани на югославска територия. Българското правителство щяло да постъпи по-добре, ако потърсело злото на своя територия, „където тези банди намират съучастници, които им помагат“[20].

Намиращият се на конференцията в Лозана за мирния договор с Турция Ал. Стамболийски е държан непрекъснато в течение на събитията, което му дава възможност да се изказва и дава препоръки за действията на правителството. След първата телеграма на П. Янев на 5 декември той телеграфира в София, че окупирането на Кюстендил „трябва да отвори очите на всички и да ни накара със смелост да очистим Петричко, Софийско и Кюстендилско от всички безделници и конспиратори, като ги изловим и изпратим в Малкотърновско и Василиковско (Царевско). Освен цялата смяна на чиновниците, освен подбора на полицаи и офицери нека се прибегне и до организираната земеделска милиция, която да стане една скрита и постоянна стража. Средствата не бива да се жалят, огъването, бездействието и колебанията са престъпни в случая.“[21]

[19] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2042, л. 2.
[20] Пак там, л. 9.
[21] Пак там, а. е. 1396, л. 136.

Същия ден след получаването на телеграмата на Р. Даскалов за изтеглянетона Панчо-Михайловите четници от Кюстендил Стамболийски отговаря, че това съобщение му е донесло „не спокойствие, а тревога за опозорена и гнила власт. Това положение не бива да се търпи. То разруши хубавите ни позиции тук. България не може да иска нови земи, щом не е господарка на старите. Завчера Неврокоп, вчера — Кюстендил, утре може би София. Докога тия броеници на държавен скандал и това самооболщение (така е в оригинала — б. а.) за въдворен ред?“[22]

На следващия ден Стамболийски критикува решението за отстраняването на оранжевогвардейците от София: „не виждате ли, че трябва здрава идейна и въоръжена оранжева сила в София, която да стабилизира положението на държавата? Кюстендил, законът за разбойниците и камарата трябва да ви дадат мотива и средствата за тая мярка.“[23] Трябва да се отбележи, че Стамболийски развива тези мисли, преди още да е уведомен за инцидентите в столицата. След като на 8 декември П. Янев му телеграфира, че положително чуждестранните представители в България „са донесли най-лоши известия до страните си, особено за дошли въоръжени селяни, стрелбите им в София и страха, който преживяли всички“[24], той престава да повдига този въпрос.

Особено недоволен е Ал. Стамболийски от съдържанието на нотата до СХС легация. „Защо протестирате срещу Сърбия — телеграфира той, — нима сериозно вярвате, че тя праща тия банди и че те са на нейна територия? Или искате да рушите това, което градя, и да опровергаете декларацията ми, че ние никога не бихме се оплаквали в подобни случаи? Чувайте, ятаците на тия банди са в София и леговищата са в полубалканските кюстендилски села и Неврокопски, никъде другаде. И редът съвсем не е установен. . .“[25]

Изразите, употребени от водача на БЗНС по адрес на автономистките чети, показват недвусмислено колко далеч са отишли различията между него и ВМРО по пътищата и средствата за разрешаване на македонския въпрос. Във възмущението си, че организацията не може и не иска да разбере политиката му, която по негово дълбоко убеждение е единствено възможната и перспективната за българските национални интереси, той е склонен да не вижда нищо идейно в революционната организация на македонските българи и да квалифицира нейните кадри като обикновени бандити.

---

[22] Пак там, л. 136 и 138.
[23] Пак там, л. 139.
[24] Пак там, л. 148.
[25] Пак там, л. 142.

Р. Даскалов разбира възбуждението на Ал. Стамболийски, но смята за необходимо да му припомни, че вината не е само в България и че правителството трябва да се държи по-достойно пред непрекъснатия натиск на съседите и Великите сили победителки, чиято цел е да принуди българите от царството да се откажат от своите национални идеали и от защита правата на останалите под чужда власт сънародници. „Вярвам, телеграфира той на своя другар, че кюстендилските събития са ти попречили в Лозана, но светът трябва да разбере, че едно разпокъсано племе ще има често конвулсивни припадъци, особено ако държавата е принудена да изпълни договори, които я поставят в трагичен конфликт с племето. . . Светът трябва да разбере, че само един успех на България, като например териториален излаз на Егейско море, ще намали болезненото състояние на България, ще засили надеждите на народа и ще бъдем готови да направим това, с което ще съставляваме най-сигурен елемент на Балканите."[26] „Да, да — отговаря Стамболийски. — Добре е скандалът да се потрети и в София, за да разберат чужденците онова, което трябва да се разбере за една епилептична държава."[27]

Тези реплики ясно показват различия между двете главни фигури в Земеделския съюз и в земеделското правителство по отношение на българския национален въпрос след голямата война и по-специално по отношение освободителното движение на македонските българи. Докато Ал. Стамболийски е непреклонен в изискването си това движение да се съобразява безпрекословно с политиката на правителството по македонския въпрос и е готов със сила да го принуди към това, Р. Даскалов смята, че трябва да се прояви по-голямо разбиране към страданията и стремежите на македонските българи, да не се довеждат до пълен разрив и взаимно ожесточение отношенията между правителството и техните организации. В това отношение Р. Даскалов е по-близко до възгледите на петорката, отколкото до тези на привържениците на крайни мерки срещу ВМРО.

Трябва да се отбележи, че П. Янев спомага твърде много за засилване недоволството на Ал. Стамболийски срещу действията на заместващия го в Министерския съвет Р. Даскалов. Инцидентът в Кюстендил се приключва „при позорна капитулация за правителството — телеграфира той до министър-председателя на 8 декември, — Райко бе предизвестен от верни източници (за) нахлуването — мерките му съдете по резултата". К. Томов е бил натоварен от Ми-

[26] Пак там, л. 147.
[27] Пак там, л. 148.

нистерския съвет да прогони метежниците с оръжие, а „до тоя момент пушка не е гръмнала". Нещо повече, той се съгласил да преговаря с П. Михайлов и убиеца на Ал. Димитров — Ив. Бърльо, и оставил четниците необезпокоявано да се изтеглят в с. Жилинци, на няколко километра от Кюстендил. „Позор нечуван — заключава Янев. — Дошли хиляди другари на помощ не ги употребихме никъде." Възмущението сред дружбените маси от това поведение на отговорните министри било „неудържимо"[28].

Стамболийски реагира гневно. „Шлифованите речи на Даскалов — телеграфира той на 8 декември — могат да минават пред чужденци, а аз не съм такъв. Искам да знам изпратихте ли с нужните почести пратениците на блокарската и македонска банда и определихте ли комисия да преговаря за мир, защото сега, както се е свършила работата, това е само примирие."[29]

Във втора телеграма от същия ден Стамболийски съобщава на колегите си: „Атмосферата тук днес е ужасна за нас, виждам смачкано от вас *там* всичко, което с такива големи усилия бях успял да постигна. Венизелос разправя, че българската опозиция открила вече революционна борба срещу правителството; сърбите са крайно недоволни от нотата и от селската демонстрация до легацията им. Кой измисли тая протестна нота? Аз намирам, че тя трябва да се оттегли. Панчо Михайлов не е сърбин, а бивш български чиновник. Бандата живее в България и вилнее, защото няма смела и твърда власт. Защо се дават криви насоки на девствената селска душа да се търси злото в чужди легации, а не в своето правителство?"[30]

Янев успокоява министър-председателя, че не е имало истинска демонстрация пред СХС легация, а само неколцина провокатори викали „Долу Сърбия!". По този повод външното министерство поднесло извинения на управляващия легацията, които били приети. Що се отнася до нотата, тя била по общо решение на Министерския съвет и била написана „в най-приятелски дух, а устно началникът на политическото отделение обясни на сърбите, че ние държим на предложението за смесена комисия". Освен това в пресата било публикувано опровержение, че е подавана протестна нота до СХС легация[31].

Тези извинения и изявления са посрещнати добре от Белград. На 10 декември управляващият българската легация в КрСХС К. Людцканов-Цаньков има продължителен разговор с Люба Не-

[28] Пак там, л. 149.
[29] Пак там, л. 152.
[30] Пак там, л. 151.
[31] Пак там, л. 159.

шич, един от тримата заместници на министъра на външните работи. Той употребил цялото си красноречие да убеждава своя събеседник, че Кюстендилските събития са дело на онези елементи в България, „които искат да попречат на така добре започнатото сближение между двете страни". Нешич не възразил, но отбелязал, че българската нота направила много лошо впечатление в Белград. Тя била схваната като израз на зла воля, тъй като не можело да се допусне, че СХС правителство ще покровителствува Т. Александров. Нешич използувал случая, за да подчертае, че ако двете страни желаят добросъседски отношения, „трябва заедно да се борят с това зло" — четническото движение. Людцканов охотно се съгласил и добавил, че единствено земеделското правителство може да осъществи подобно сътрудничество, тъй като „само то искрено и лоялно е за сближение с Югославия". В заключение Нешич изразил убеждението си, че радикално решение на македонския въпрос можело да се получи само „когато станем една държава". Югославското правителство желаело добросъседски отношения с България и затова смятало „демонстрациите и комитите. . . за нестанали". От споровете между двете страни печелели само гърците[32].

И наистина гръцкото правителство побързало да се възползува от събитията в България, за да парира усилията на Ал. Стамболийски в Лозана за получаване на териториален излаз на Егея и за сближение с КрСХС. Гръцките вестници в един глас пишат за анархия в северната си съседка и оспорват твърдението в българската нота, че четите са дошли от Югославия. Българите, вместо да предявяват аспирации към Западна Тракия, по-добре било да оправят вътрешните си работи[33]. Подобна позиция държи и гръцката делегация на Лозанската конференция, като нейните твърдения се споделят и от представителите на повечето Велики сили.

Вътрешнополитическите затруднения за правителството от Кюстендилските събития не са по-малки. Буржоазната опозиция се възползува от прибързаните изявления на Р. Даскалов от 4 декември и особено от инцидентите в столицата при идването на оранжевогвардейците, за да предприеме широка антиправителствена кампания[34]. Централните ръководства на всички буржоазни партии посвещават специални заседания на събитията. На 6 декември парламентарните групи на Демократическата, Народно-прогресивната и Радикалната партия депозират в Народното събрание питане до председателя на Министерския съвет и министъра на вътрешните

[32] Пак там, оп. 4, а. е. 2042, л. 32

[33] Пак там, л. 20.

[34] Вж. напр. Препорец, № 273, 274 и 276, 8, 9 и 12 дек. 1922; Мир, № 6748, 6749, 6750, 6751, 5, 6, 7 и 8 дек. 1922.

работи, в което се изтъква, че Р. Даскалов е обвинил за окупацията на Кюстендил Конституционния блок и говорел за „Вартоломеева нощ", което било опровергано от фактите и от изявленията на зам.-председателя на Народното събрание. Освен това необмислената нота до СХС правителство предизвикала ненужни дипломатически усложнения[35].

Свои интерпелации подават също Социалдемократическата, Националлибералната и Комунистическата партия. Вестниците „Мир" и „Радикал" подчертават, че правителството само търсело поводи за неоправдани репресии срещу политическите си противници, че безчинствата на оранжевогвардейците били своего рода отмъщение за победата на Черния блок в София[36]. Към тази критика се присъединява без уговорки и Социалдемократическата партия. В. „Народ" от 5 декември характеризира речта на Р. Даскалов пред Народното събрание като „опит да изкористи за чисто партийни цели нещастните събития, развили се в Кюстендил", а в броя си от 8 декември — поведението на оранжевогвардейците в София като „позорно петно за целия народ".

Националлибералите, които не са в добри отношения с Конституционния блок, също не приемат тезата за съучастничество на блока в Кюстендилските събития. Р. Даскалов правел твърде голяма чест на блокарите, като им приписвал обща борба с организацията на Т. Александров. Водачите на блока просто инсинуирали, като в една „прикрита форма искаха да предскажат събитията в Кюстендил, без да имаха достатъчно основания за това", и да „идентифицират борбата на ВМРО с борбата на опозицията с правителството", което не отговаряло на истината[37].

Оценката на БКП за събитията не се отличава съществено от тази на останалите партии. Нещо повече, за разлика от становището, изразено по повод референдума от 19 ноември, автономистите вече не се наричат „агенти" на партии от блока. „Тревогата, която правителството даде по целата страна, за да дойдат въоръжени отряди от дружбите, се оказа неоснователна" — пише „Работнически вестник". Инцидентът показал, че „органите на властта в Кюстендил стоят по-долу от всяка критика и те със своето поведение са предизвикали автономистите на тая крайна мерка... Държането на четниците през време на окупацията е било образцово." Правителството „е длъжно да залови и накаже убийците на автономистките дейци, както и убийците на комунистическите жертви, паднали в читалището". Единственото, което смущава редакцията

[35] ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3363, л. 46; Препорец, № 273, 8 дек. 1922.
[36] Препорец, № 274, 9 дек. 1922.
[37] Независимост, № 492, 6 дек. 1922.

на партийния орган, е, че в редовете на четниците се намирал и изчезналият след стрелбата по работническата вечеринка в Кюстендил пор. Пеев[38].

Органът на партията посвещава и специална статия на „Изстъпленията в столицата". По повод изявленията на представители на правителството, че изстъпленията били дело на криминални типове, които се възползували от суматохата, вестникът подчертава: „Ограбването обаче на дребните продавачи посред бял ден беше дело не на апаши", а на „сдружени земеделци"[39]. Важно е да се отбележи, че тези оценки се правят въпреки ожесточената борба, която по това време партията води срещу буржоазната опозиция, заради която вестниците на демократите и народняците наричат комунистите „доносници пред правителството". Отговаряйки на тази критика, „Работнически вестник" подчертава, че Конституционният блок наистина се е възползувал от движението на автономистите в Неврокопско и е изразил радостта си по повод окупирането на Кюстендил. В отговора обаче няма и намек, че Кюстендилските събития са общо дело на автономистите и блока, или пък че ВМРО е съзнателно оръдие на реакцията[40].

Първото заседание на Народното събрание след приключването на Кюстендилския инцидент е на 8 декември. На него отделните парламентарни групи развиват питанията си по събитията, а Р. Даскалов им отговаря. Особено остър е социалдемократът Кр. Пастухов, който нарича докараните в София оранжевогвардейци „смет, която позори страната". В отговора си Р. Даскалов обвинява за събитията буржоазната опозиция, която изопачила думите на министър-председателя в Белград. „Кюстендил и Неврокоп са резултат на тия насъсквания." Въпреки това уточняване за „насъскване", а не пряко единодействие Даскалов продължава да твърди, че връзката между ВМРО и блока била „очебийна". Изводът, който си направило правителството от събитията, бил, че „без армия не може", а блокарите трябвало да разберат, че не трябва да конспирират и дразнят народа, защото той щял да ги помете от историческата сцена[41].

---

[38] Работнически вестник, № 141, 6 дек. 1922. През нощта на окупирането на Кюстендил някой стрелял срещу поручика и вместо него убил баща му (Мир, № 6758, 16 дек. 1922). Нападателят или нападателите останали неизвестни. Нападателят или е бил някой от близките на загиналите на 15 октомври, или пък имаме работа с провокация от страна на реакционните сили с цел да настроят ВМРО срещу комунистите.

[39] Работнически вестник, № 142, 7 дек. 1922.

[40] Пак там.

[41] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1, 414—420; Препорец, № 274, 9 дек. 1922.

Недоволен от отговора на Р. Даскалов, Централният блоков комитет публикува на 9 декември изявления, в които нарича обвиненията срещу блока по повод Кюстендилските събития „измислици и шантажи“ и изразява протест срещу „инсинуациите“ на правителството и действията на „организираните от властта въоръжени тълпи. . ., които опетниха името на България“[42]. Няколко дни по-късно парламентарните групи на партиите от блока излизат с Апел към българския народ, в който отхвърлят обвиненията за съучастие в събитията. Те не можели да одобрят подобни акции, тъй като увеличавали „мъчнотиите на една здрава вътрешна и външна политика“. Служейки си с необосновани обвинения и насилия, правителството действувало безотговорно и пречело на легалната борба за „едно достойно управление“[43].

Българската комунистическа партия също взема активно участие в острия диспут около Кюстендилските събития. При разискванията в Народното събрание на 8 декември нейната парламентарна група прочита специална „Декларация по събитията в Кюстендил и София“. В нея се заявява, че при условията на капитализма „автономията на Македония е немислима“. Поддържането на автономната идея от буржоазните партии и земеделското правителство било само прикритие на „завоевателна националистическа политика“. Буржоазният блок поддържал тази идея „и с други, чисто котерийни и контрареволюционни намерения“, включително и срещу комунистическото движение. Така например блокът използувал превземането на Неврокоп „като реванш за поражението си в Търново“. ВМРО заявила публично, че заема неутрална позиция по референдума от 19 ноември, но на практика „почти във всички градове и села на Петрички окръг днешните водачи на организацията, каквито в повечето места са верни хора на блока, са заставяли избирателите да гласуват с черната бюлетина“. Блокът се възползувал от окупацията на Кюстендил за „отвличане на народното внимание в негова, блокова полза“[44].

Партията предупреждава „сички организации и деятели“, които си поставят за цел разрешаването на македонския и тракийския въпрос, да не стават „съзнателно и несъзнателно. . . оръдия на котерийните и контрареволюционни цели било на блока, било на правителството, на офицерската лига или на други организации. . ., които, служейки на капиталистическата реакция, се стремят към

[42] Препорец, № 274, 9 дек. 1922.
[43] Пак там, № 277, 13 дек. 1922.
[44] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1, 413—414; Работнически вестник, № 144, 9 дек. 1922; Добринов, Д. За отношенията между БКП и ВМРО (1919—1923). — ВИС, 1983, № 4, с. 147.

превратаджийство". Ако македонските и тракийските организации започнели действия срещу комунистическото движение, те щели да срещнат неговата „най-мощна съпротива". БКП призовава „македонските пролетарии и малоимотни да дадат своята енергична и предана подкрепа на балканските комунистически партии в борбата им за тържеството на Балканската Социалистическа Федеративна съветска Република". Само по този начин Македония можела да получи свободата и независимостта си, а балканските народи да сринат границите помежду си и да заживеят в мир и благоденствие. Накрая в декларацията се протестира „най-енергично... против изстъпленията над магазините на дребните софийски търговци и над демократическия клуб и печатница"[45].

Както се вижда, декларацията на БКП осъжда както правителството на БЗНС, така и реакционните буржоазни партии. Натежава обаче критиката срещу правителството, като по отношение осъждането на инцидентите, предизвикани от оранжевата гвардия в столицата, партията изравнява позициите си с тези на буржоазната опозиция. В декларацията внимателно се избягва обвиняването на Конституционния блок в пряко участие в Неврокопските и Кюстендилските събития, както и в организирано единодействие с ВМРО. Подчертава се само, че Конституционният блок се е възползувал от тези събития за свои цели.

Като цяло насочването острието на критиката главно срещу БЗНС в един момент на активизиране на буржоазната реакция е погрешно и по-късно е разкритикувано от Втората партийна конференция[46], но конкретната преценка за взаимоотношенията между ВМРО и блока при Кюстендилските събития е правилна. Тя се потвърждава от внимателното проучване на цялата запазена документация и сведенията на очевидци и участници в събитията. Според Ст. Мошанов, който е съвременник и активен участник в политическите борби от онова време, когато стават Кюстендилските събития, все още не са съществували връзки между ВМРО и Конституционния блок като организации. Т. Александров питаел „лична ненавист" към някои от ръководителите на Народно-прогресивната партия и поддържал връзки само с А. Ляпчев от Демократическата партия[47]. Белградският в. „Време" преценява тези събития

[45] Пак там.

[46] БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. 3. С., 1954, с. 157; Димитрова, Ст. Отношението на БКП (т. с.) към БЗНС и Александър Стамболийски през самостоятелното управление на Земеделския съюз. — В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1979, с. 242; Петрова, Д. Цит. съч., с. 331.

[47] НА БАН, сб. IV, а. е. 155, с. 337. Същото поддържа и проф. Ст. Радулов (Цит. съч., 387—388).

като „дело на македонствующите министри от кабинета на г. Стамболийски“[48], а чехословашкият шарже д'афер в София пише до Прага: „Въпреки най-основното проучване не ми се отдаде да открия доказателства за участие на блока в Кюстендилските събития . . . Допускам обаче, че демократските бегълци зад граница, особено кредиторът на Тодор Александров, Крум Чапрашиков, могат да имат пръст в работата.“[49]

Всичко това показва, че лансираната на времето от някои автори и преповтаряна в следващите публикации теза, че Кюстендилската акция на ВМРО била едва ли не заповядана от Конституционния блок с цел разузнаване способността на правителството да реагира срещу евентуален преврат[50], противоречи на фактите и трябва да бъде изоставена. По-правилно е да се говори не за предварително планирани и съгласувани действия, а за системно окуражаване и подстрекателство от страна на реакционните сили изобщо, които оказват косвено влияние за провеждането на въоръжената акция в Кюстендил. Същевременно би било наивно да се приеме обяснението на ръководството на ВМРО, че Кюстендилската акция, която нанася тежък удар върху престижа на земеделското правителство в страната и вън от нея, била само проява на разногласията и борбите в освободителното движение и обикновена наказателна операция срещу федератисткото ядро в града. Този момент безспорно съществува, но не той е главният. Акцията има подчертан антиправителствен характер. Тя е предприета преди всичко в отговор на изявленията на Ал. Стамболийски в Белград и на експедицията на майор Никифоров. Нейните цели са да затрудни набелязалото се сближение между София и Белград, да демонстрира още веднъж силата на организацията, да принуди правителството да спре преследванията си срещу нея, да се откаже от намеренията си за създаване на своя бежанска организация, да прекрати толерирането на нейните противници—федератистите, и в последна сметка да се съгласи на едно споразумение, което да създаде спокоен тил и надеждна база на ВМРО в България за революционни действия в намиращите се под чуждо господство Вардарска и Егейска Македония.

Времето на акцията също не е избрано случайно. За да бъде уязвено правителството още по-силно, е избран момент на изострени вътрешни (засилените атаки на цялата опозиция по повод референдума и арестуването на политическите водачи на буржоаз-

[48] НБКМ БИА, ф. 356, а. е. 13, л. 233—234.
[49] AFMZV, PZ Sofia, 1922, č. 86.
[50] Митев, Й. Цит. съч., с. 122; История на БКП. С., 1981, с. 231; Косев, Д. Цит. съч., с. 82; Киршевская, А. Н. Цит. съч., 100—101.

ните партии) и външни (борбата за излаз на Егея на конференцията в Лозана) трудности за земеделската власт. Трябва да се каже, че ВМРО не одобрявала политиката на БЗНС за изоставяне на задния план на македонския въпрос и концентриране на всички усилия на правителството за придобиването на Западна Тракия. Тя възприема това като коренна ревизия на следваната дотогава от българската дипломация линия, даваща подчертан приоритет на Македония, придобиването на която би увеличило рязко етническия потенциал на българската държава и би решило основната част на историческата задача за национално обединение.

Тези опасения са израз на дълбоко недоверие към националната политика на БЗНС, поради което официозът „Победа" бърза да даде необходимите разяснения. В уводна статия, озаглавена „Четите"[51], редакцията на вестника пояснява, че оприличавайки македонците с ирландците, Ал. Стамболийски не е искал да ги обиди, а напротив — да подчертае, че „вековното робство не може да заличи националното съзнание у македонските българи и че колкото по-силно са били угнетявани, толкова по-буйно се е проявявала тяхната борба за националността им". Войните и четническото движение в миналото са целели националното обединение, но в момента България нито била в състояние, нито желаела да воюва. Затова и в методите на нейната политика четничеството е абсолютно изключено. Напоследък действията на четите на няколко пъти поставяли страната в критично положение (имат се предвид двете колективни ноти на съседите и заплахите за военно нахлуване в България — б. а.), а правителството било длъжно да се съобразява с волята на народа, който не желаел нови войни и кръвопролития. Тази реалистична и миролюбива политика не означавала, „че българският народ може да забрави сънародниците си, останали под чуждо управление, и че той се отказва да мисли понататък за тех", но обстоятелствата налагали други методи и преди всичко апелиране пред Обществото на народите за прилагане договорите за правата на националните малцинства. Заинтересуваните държави упорито отказвали да сторят това, но не бил далеч денят, когато упорството им щяло да бъде „окончателно сломено, за да възтържествува правото и справедливостта, която се пада на всеки народ". Действувайки по този начин, земеделското правителство било твърдо убедено, че „изпълнява дваж по-успешно своя дълг към българската нация". От една страна, то предотвратявало ново проливане на кръв, а, от друга, допринасяло за „подобрение съдбата на потиснатите си сънародници".

[51] Победа, № 256, 12 дек. 1922.

В статията правилно се изтъква, че в следвоенните условия никое българско правителство не би могло да си позволи връщане към „политиката на войни и четничество", защото тя би била равносилна на гибелта на България. Заедно с това обаче се препоръчва нещо, което още повече засилва подозренията за поетите от Ал. Стамболийски в Белград ангажименти и враждебността към политиката на БЗНС по македонския въпрос. „Единствената гаранция за мира, спокойствието и щастието на всички заинтересовани в Македония — заявява редакцията на вестника — е да се осигури на народа й сносен живот на обособена нация." Очевидно под „сносен живот на обособена нация" се разбира автономен статут на Македония в рамките на СХС държава, но така редактиран, този израз скандализира българското обществено мнение и прозвучава като истинско светотатство за многобройната македонска емиграция, напуснала родните си огнища именно поради ясното си българско национално съзнание.

Така статията, която има за цел да разсее подозренията към македонската политика на БЗНС и да облекчи помирението с ВМРО, постига обратния резултат. У тези, за които е предназначена, се създава убеждението, че към съдържащия се в белградската реч на Ал. Стамболийски отказ от Македония в териториален смисъл се прибавя и отказ в етнически смисъл — нещо, което никоя българска политическа партия дотогава не си е позволявала дори да помисли. Като реакция това предизвиква възраждане и засилване на идеите на някогашното Временно представителство за разделянето пътищата на България и Македония. Що се отнася обаче конкретно до оценката на Кюстендилската акция на ВМРО, дори онези, които злорадствуват по повод сериозно накърнения престиж на властта, не могат да премълчат и да не изтъкнат с упрек, че тази акция е дошла в неподходящ момент и е нанесла тежък удар върху националните и държавните интереси на страната.

Органът на Демократическата партия публикува уводна редакционна статия, озаглавена „Отговорностите по Кюстендилското безумие", а този на Националлибералната партия заявява, че Кюстендилският случай „бе едно голямо нещастие за отечествените ни интереси". Пред събрание на софийската организация на партията, посветено специално на Кюстендилските събития, докладчикът Н. Шопов заявява, че националлибералите винаги са подкрепяли борбата на ВМРО, „но това, което направиха в Кюстендил, е насочено срещу държавата". Не са малко и привържениците на ВМРО, които изразяват „искрено съжаление", че тия събития „отвлякоха македонското дело в обратна посока, а България от съдбоносните Лозански дни". „Преди няколко дена — пише в. „Илинден" в броя

си от 9 декември 1922 г. — върху авторитета на държавната власт в България се нанесе един удар. Никой по принцип не може да одобри такова едно дело, отдето и да изхожда то."[52]

На 12 декември управляващият българската легация в Белград К. Людцканов телеграфира до правителството за свой разговор с пехчевския войвода Евтим Цеков, бивш офицер от българската армия. Между другите ценни сведения войводата му казал и това, че „по-голямата част от македонците начело с Протогеров" осъждали предприетата по нареждане на Т. Александров акция и това можело „да предизвика разцепление в македонската организация"[53]. Наистина до разцепление не се стига, но възникналите търкания са показателни за липсата на единство сред организацията по целесъобразността на Кюстендилската акция и изобщо по отношението към земеделското правителство.

Подложени на критика от всички страни, ръководствата на ВМРО и федератистите напразно се опитват да позагладят неблагоприятното впечатление, което създават сред обществеността с разправата си в Кюстендил, и да намалят, доколкото е възможно, на конференцията в Лозана крайно отрицателните последици за България. Няколко дни след окупацията на Кюстендил ЦК на ВМРО изпраща специален Мемоар до министър-председателите на държавите — участнички в конференцията. В него се изтъква, че „Гърция и Сърбия не признават и до днес съществуването на българи, власи и албанци в Македония", което карало македонското население да губи надеждата, че предвидените в договорите клаузи за малцинствата ще бъдат приложени. Организацията за последен път апелира да се създаде „целокупна и автономна Македония под покровителството на Обществото на народите или на някоя велика сила". Ако силите се съмнявали, че това е действително желанието на македонското население, да организирали плебисцит със сигурни гаранции за свободна изява на волята му[54].

Подобен мемоар е изпратен и от „Федеративния македонски комитет на албанците, българите, куцовласите и турците". В него се упреква и българското правителство, че се е отказало от автономния принцип, което предизвикало вълненията на населението в Неврокопско[55].

Легалните организации на македонските българи също изразяват отношението си към Кюстендилските събития. На 9 декември

[52] Препорец, № 276, 12 дек. 1922; Независимост, № 498 и 504, 13 и 20 дек. 1922; Илинден, № 49 и 51, 9 и 23 дек. 1922.
[53] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2042, л. 39.
[54] Цитирано по: Зора, № 1058, 11 дек. 1922.
[55] НА ИИ, кол. VIII, оп. 36, л. 1045—1048.

в. „Илинден“, орган на Илинденската организация, публикува специална редакционна статия, озаглавена „Нека се чуе. . .“. В нея се декларира, че македонските водачи милеели за авторитета на държавната власт в България, но имало граница, отвъд която това тачене на държавния авторитет „се вече нарича предателство към собствените македонски интереси“. Вместо да запази неутралитет, правителството тръгва „в един гороломен път на намисане в македонските работи“. След убийството на Ал. Димитров македонските революционери повярвали, че „г. Стамболийски се отвратил от такова едно участие в парливото македонско дело“, но не след дълго била сформирана четата на Кр. Зографов, в която се числял и Ал. Панов, „довереното лице на кабинета“. Поради опасенията си , че зад ВМРО стои блокът, правителството отдало предпочитанията си на федератистите, които съществували „само в България и нито в едно поне село в Македония“, и създало базите им в Неврокоп и Кюстендил. След Неврокопските събития министърът на вътрешните работи посетил Неврокоп, Мехомия (Разлог) и Г. Джумая, дал обещание пред населението, „обаче всичко си остана думи“. Усилията на честни и добронамерени македонски дейци да се постигне помирение между враждуващите и да се откаже правителството от преследването на организацията не дали резултат. Тогава тя била принудена да предприеме акцията в Кюстендил. „Този акт . . . може би е нежелателен, но бе предизвикан“ и като така „е морален“. Той напакостил на престижа на България, „но по-голяма пакост е да се създава нов върховизъм, за да се прикачва македонското дело към счупената българска колесница“. Тези откровени мисли можели да послужат като „материал в ръцете на сърби и гърци, но едва ли и по-вредно нещо за нас македонците, ако премълчехме и оставехме да си мисли, както правителството заблуждава празните тълпи, че македонското дело се е впрегнало в колата на блока“. Обръщайки се към бежанците в Македония, редакцията на вестника ги приканва към „повече търпение, даже и когато ги окачествяват като оръдия“. Достойното поведение при завземането на Кюстендил на тия, заради които ги хулели, било най-доброто доказателство, че те не са ничии оръдия, включително и на правителството. За подсилване на доказателствата, че властта се намесва в междуособните борби на македонските българи, в същия брой на вестника е публикувано разгледаното вече Окръжно № 326 на Т. Александров от 18 октомври 1922 г.

Всъщност въпреки декларациите за неучастие в борбите между опозицията и правителството тази статия е насочена изключително срещу правителствената политика към освободителното движение на македонските българи. Този факт не убягва от вниманието както

на правителствената, така и на опозиционната преса и се коментира като потвърждение, че симпатиите на ВМРО и ръководените от нея легални организации са на страната на Конституционния блок. За да балансира позицията си, редакцията на „Илинден" публикува в следващия брой на вестника нова статия, озаглавена „Да се чуе и това . . .". Както сама изтъква, тя имала за задача да изясни отношенията с „ония партии и хора в България, които от шума на Кюстендилските недоразумения гонят не толкова отстраняването на тия недоразумения, колкото завземането на държавната власт". Към тях се отправя предупреждението да не уличават движението в сътрудничество със своите „политически стремежи". Те трябвало да разберат, че пътищата и целите им са различни. Пътят на революционерите изисквал „дух и идеализъм" и водел към Солун, а този на партиите — към властта. „При това делят ни лоши спомени от миналото, за да се мисли, че сега е било възможно побратимяване в Кюстендил: ний не забравяме нито дележите на Македония, нито декларациите на един бивш министър-председател (Т. Теодоров — б. а.), „че се гордеел, че нямал в партията си македонци", нито насилственото разгонване на бежанците през 1918 г., нито угрозите на един депутат от бившата камара, който викаше „всеки македонец, който помене само „автономия", ще бъде интерниран", нито спекулите с македонската свобода в името на властта. Този горчив опит принудил „македонския емигрант да бяга по-далече в своето усамотение от нервния политически живот в България. . . Ето защо ний бихме афоресали и ония наши другари и борци, които биха се подхлъзнали да послужат някому за тесно-партийни интереси."[56]

Вестник „Земледелско знаме" отговаря с голяма статия, в която се изразява желание за изглаждане на отношенията с ВМРО, но същевременно се настоява за реални доказателства, че наистина „македонското движение не ще се върне никога на колесницата на черноблоковите партии", както е декларирал П. Михайлов в Кюстендил. Земеделският съюз дал и щял да продължи да дава доказателства за нежеланието си да „се вмесва във вътрешните македонски борби". Онези, които злоупотребявали по този въпрос с имената „на някои водачи на Земеделския съюз, са самозванци, които нямат нищо общо с правителството, нито с организацията". Заедно с това обаче ръководството на БЗНС искало да знае на какво се дължи единодушието между вестниците на партиите от блока и изявленията на П. Михайлов, „убиеца на Ал. Димитров", в острите

[56] Илинден, № 50, 17 дек. 1922; Вж. и коментара на Препорец, № 281, 18 дек. 1922.

им атаки срещу едни и същи земеделски водачи — Ал. Стамболийски Р. Даскалов и Н. Атанасов. Защо населението в Пиринския край е било заставяно от организацията да гласува в референдума с черната бюлетина? Как да се обясни, че четири-пет дни преди Кюстендилските събития блоковите водачи са информирали привържениците си в чужбина и някои чуждестранни дипломатически представители, че те са предстоящи? Защо организацията е разрешила на народняка Стоян Власаков да разпространява в Петрички окръг тенденциозно преиначените изказвания на Ал. Стамболийски в Белград и „да си играе по такъв престъпен и партизански начин с националните чувства на едно поробено население"? Как да се обяснят хвалбите на блокарите, „че ще избият първите хора на Земеделския съюз, че с македонците ще извършат преврат и ще поставят началници и градоначалници главорези да избиват наляво и надясно? После, не се ли помисли, че с Кюстендилските събития се забива остър нож в сърцето на България тъкмо в момента, когато имаше всички изгледи за един успех в Лозана?. . . На тия въпроси ние желаем едни искрени отговори, за да може спокойно работният народ в цяла България да прецени не само думите, но и делата." Накрая в статията се декларира, че БЗНС „за нищо в света" нямало да се намесва „в домашните македонски работи", но същевременно той е твърдо решен да не позволи „българският народ да бъде изправен пред нови безредици или пред нова кървава война"[57].

Сякаш за да се демонстрират дълбоките различия сред ръководните кръгове на БЗНС по отношение на ВМРО, в същия брой на вестника е поместена и статия от неговия редактор Ст. Кальчев, който е една от водещите фигури в Комитета за селска диктатура и убеден привърженик на твърдата линия спрямо ВМРО. Във връзка със заканите на организацията срещу Ал. Стамболийски, Р. Даскалов и Н. Атанасов авторът предупреждава, че ако те се осъществят, сдружените земеделци „*ще се разправят всред кръв и пепелища с огън и меч с всички вдъхновители, крепители и инспиратори. . . никой, никога* и по никакъв начин не ще спре гражданската война. . ., която ще свърши или в поробването на България, или в нейното безвъзвратно болшевизиране". По този начин „*между работния български народ и всички македонци се изкопава навеки кървава и страшна бездна*".

Опозиционната преса реагира бурно срещу тази „безумна статия" и апелира към правителството за повече разум и отговорност[58]. Очевидно крайните изявления на Кальчев не се споделят

[57] Земледелско знаме, № 37, 13 дек. 1922. Курсивът е в статията.
[58] Препорец, № 282, 19 дек. 1922.

от мнозинството в ръководството на съюза, защото още в следващия брой той публикува нова статия в примирителен дух, отговарящ на линията на правителството да се търсят пътища за миролюбиво изглаждане на конфликта с ВМРО. Авторът декларира, че БЗНС е „далеч от домашните разпри в македонските борби... Ние искрено бихме желали Кюстендилският преврат да бъде краят на методи и действия, които в никой случай не ще донесат добро не само на ония, които ги предприемат, не само на тия, които ги вдъхновяват, но и на целия народ.“[59]

Като показва добра воля за изпълнение на поетите от министър Томов ангажименти и стремеж към разбирателство с ВМРО, земеделското правителство същевременно дава да се разбере, че това не трябва да се тълкува като признак на слабост и че то няма да позволи никому да накърнява държавния суверенитет и престижа на властта. На 13 декември то внася в Народното събрание Законопроект за обявяване в целия Кюстендилски окръг на военно положение, който да узакони фактическото положение, установено в окръга от 6 декември с. г.[60] Това става повод за нова ожесточена схватка с буржоазната опозиция и за доуточняване позициите на спорещите страни. Пръв се изказва говорителят на Радикалната партия П. Каратодоров, който отправя упрек срещу Р. Даскалов, че „издигнал необосновани обвинения срещу блока и говорил за Вартоломееви нощи, а събитията не излезли чак толкова страшни. В реплика Р. Даскалов отговаря: „Защото ги сразихме в самото начало.“[61]

Втори взема думата Стефан Димитров от комунистическата парламентарна група. Той подлага на критика както правителството, така и буржоазните партии, че вече две години, откак съществува автономистката организация, старателно избягвали да изразят становището си по нейните цели. Открито те не поддържали автономната идея, но „поддържат в нашата страна автономистическото движение и други организации на македонствуващи, които се борят за извоюване автономия на Македония“. Постъпвали така, защото днес тая идея означава „само старите, национални идеали, старата национална политика на българската буржоазия“... Понататък Димитров повтаря основните положения от декларацията на БКП от 8 декември. Новото в сравнение с декларацията е откритото обвинение за съучастничество на Военната лига, която

[59] Земледелско знаме, № 38, 15 дек. 1922.

[60] ЦДИА, ф. 284 (Министерски съвет), оп. 1, а. е. 1733, Протокол № 122 на Министерския съвет, 7 дек. 1922.

[61] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1 . . ., 500—501; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3094, л. 2, 12, 13.

пък е „оръдие на блока". Както в Неврокоп, така и в Кюстендил военните са знаели какво се готви, но по внушение на блока не предприели нищо, за да го предотвратят. Автономистите нямало да се решат да предприемат своите акции, „ако нямаха предварително уверението, че не щяха да срещнат съпротивата на властта". Военната лига крояла конспирации във всички гарнизони на страната, защото след 19 ноември блокарите разбрали, че по легален път не могат да се докопат до властта. „Това е съвършено вярно" — потвърждава Р. Даскалов. „Това се казва агент-провокатор" — със злоба възкликва Ал. Гиргинов, един от водачите на Демократическата партия. Обръщайки се към него, Р. Даскалов казва: „И аз твърдя туй, което каза г-н Димитров."[62]

Така само няколко дни след декларацията си по Кюстендилските събития, насочена изключително срещу земеделското правителство, БКП пренася огъня срещу реакционните сили и отново се очертава тенденция на обективно единодействие между комунисти и земеделци, така ярко демонстрирано при референдума от 19 ноември. Показателно е обаче, че преценката за липса на пряко участие на Конституционния блок в действията на ВМРО си остава непроменена.

Непосредствено след Димитров се изказва представителят на Демократическата партия Никола Пъдарев. Той обвинява правителството, че било предупредено за готвената окупация на Кюстендил, но не взело необходимите мерки. То трябвало да се изкаже определено какви отношения има с автономисткото движение, „по какъв начин се поставя държавната власт спрямо него и как то гледа на това движение". В. Мулетаров от комунистическата парламентарна група прекъсва оратора с репликата: „Вие нямате куража открито да защитавате организацията, а само искате да я използувате. ... Това върши само един подлец." В знак на съгласие Р. Даскалов добавя: „А зад кулисите казват: Дръжте се, ние ви поддържаме!"[63]

Предизвикан от тези реплики, Пъдарев излага разбиранията на своята партия за освободителното движение на македонските българи. „Нито вие като управляваща партия, нито ние като опозиция можем да вземем пряко или косвено участие в движенията, които се развиват в съседни нам страни. . . Движението в Македония е дело на самите македонци. . . България никога не трябва и не може да се меси във вътрешните работи на съседните страни. . . Ако македонци, живели като бежанци в тая страна, вземат участие

[62] Дн. XIX ОНС, 506—509.
[63] Пак там, 510—511.

в него, в какво е виновен българинът, българският управител или гражданин?“[64] Или, с други думи, говорителят на Демократическата партия предлага официално да се отрича каквото и да е участие на България в организираното движение на македонските, добруджанските и тракийските българи и да се прави всичко възможно да не се дават поводи на съседите да я обвиняват в подобно участие — линия, която, общо взето, съвпада и с политиката на земеделското правителство.

Националлиберальт Иван Ангелов съобщава, че по уверенията на негов познат, известен македонски деец, автономистите не желаели да се намесват в работите на българската държава и искали само да не им се създават пречки да си вършат работата в Македония и да не се изпращат контрачети, за да се самоизбиват. В действията си „вие неволно и фатално ги карате да вървят с блокарите“ — заключава ораторът, а „абсолютно никаква намеса блокът нема. И в туй отношение вие още един път ги провокирате, като казвате, че те са оръдие на блока.“ „Туй не е лъжа“ — подхвърля Р. Даскалов. Понеже Ангелов продължил да настоява, че автономистите трябва да се оставят да вършат работата си на българска територия, Р. Даскалов избухва и натъртено заявява: „Който живее в България, трябва да зачита българските закони и ако не ги зачита, той ще бъде преследван по тех.“[65]

Всички оратори от неправителствените партии, включително и от БКП, всеки по свои съображения, се изказват против въвеждането на военно положение. То се подкрепя само от оратора на земеделската парламентарна група Г. Минев, който предлага военното положение да се въведе не само в Кюстендилски, но и в съседните окръзи, включително и Софийски. „Ние не сме оная България, която за хатъра на няколко разпалени глави ще влезе в конфликт и във война с една съседна държава“ — заключава Минев[66].

След говорителя на земеделската парламентарна група взема думата втори представител на БКП — Никола Сакаров[67], който отбелязва, че въпреки настояванията на първия комунистически оратор блокарите не изразили ясно отношението си към автономисткото движение, което било подозрително. Те очевидно искали „да използуват... автономистите за своето дело в България, за борба в България против властта, за тяхна власт, против комунистите и пр.“ Правителството също водело двойствена поли-

[64] Пак там.
[65] Пак там, 513—515.
[66] Пак там, 515—516.
[67] Изключен през 1924 г. от парламентарната група и от партията за ликвидаторство.

тика. От една страна, министърът на вътрешните работи и заместник министър-председател говорел за строги мерки за прилагането на законите, а в същото време неговият колега, министърът на войната, преговарял с автономистите, които се хвалят, че са постигнали споразумение с правителството и очакват от негова страна реални дела. Явно намеквайки за подкрепата, която федератистите получават от отговорни представители на земеделската власт, Сакаров пита: „Не мисли ли правителството да намери други хора, които под булото на същите идеи при взаимно изтребление да станат господари на това движение?“[68]

В реплика Р. Даскалов отрича да е сключвано споразумение между правителството и автономистите, което звучи твърде неубедително след публикуваното само преди няколко дни съобщение на ПП на БЗНС за разтурването на емигрантската организация при съюза. В заключителното си слово Даскалов отново подчертава, че блокарите не само одобряват автономисткото движение, но „стоят на дъното на това движение. Каквото и да се говори, колкото и да се отрича то, един ден историята ще открие напълно връзката между блока и това движение.“ Последните събития изложили твърде много страната в момент, „решителен за българската политика, за българския народ и за българското племе“. Затова народните представители, независимо от коя партия са, трябвало да осъдят „активните и фактическите дейци на това дело, инспираторите и конспираторите му и всички ония, които имат пръст в него“. Те не го направили, но това нямало да намали решимостта на правителството да вземе необходимите мерки[69].

По повод обвинението на представителя на Комунистическата партия, че БЗНС не изразявал ясно отношението си към македонския въпрос, Р. Даскалов заявява: „Ние именно с всичкия жар в миналото, преди войните, поддържахме, че България трябва да пригърне принципа на автономията на поробените български покрайнини.“ БЗНС се борил против политиката на разпокъсване, „политиката на завладяване, политиката, която уби автономията на Македония“. Явно визирайки ръководството на ВМРО начело с Т. Александров и Ал. Протогеров и заеманите високи постове в движението от представители на реакционните буржоазни партии, министърът изказва удивлението си, че автономистите имат в своите редове „привърженици на ония, които убиха автономния принцип и неговата целост. Но и ония, които се явяват като автономисти — продължава Даскалов, — ние ги знаем кои са. Те в

[68] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 1 . . ., с. 516.
[69] Пак там, с. 519.

миналото бяха оръдие на старите партии и днес те са техни жалки оръдия." При тогавашните условия България не можела да не зачита мирните договори и да не се стреми към мир със съседите. Заедно с това обаче на всички международни форуми „ние не ще престанем да се борим за потъпканите права на малцинствата и да искаме да им се даде сносен живот, да им се даде свобода на верата, свобода на езика, свобода на просветата"[70].

Р. Даскалов не приема добавката за разпростирането на военното положение и върху съседните на Кюстендилския окръзи, но предлага да се вмъкне допълнителен текст, даващ право на Министерския съвет „в случай на нужда" да въведе военно положение и „в съседни окръзи или части от тях". Законопроектът с тази добавка е гласуван на 15 декември с упоменаването, че се счита в сила от 6 декември 1922 г.[71]

Трябва да се отбележи, че Законът за военното положение в Кюстендилски окръг има за цел не само да позакърпи силно накърнения престиж на властта и да покаже, че правителството е изпълнено с решимост да установи държавния суверенитет и в тази част на страната, където ВМРО се стреми да си извоюва правото на държава в държавата. Не по-маловажно съображение за приемането му е да се даде известно удовлетворение на левицата в съюза и на дружбените маси, които настояват за решителна разправа с автономистите и с реакционните сили.

Ръководството на ВМРО бърза да покаже, че то също няма намерение да отстъпва и че е готово да изпълни заканите си. Два дни след приемането на въпросния закон, на 15 декември, непосредствено до Народното събрание са хвърлени две бомби срещу автомобила на Р. Даскалов, които обаче не улучват целта. Този атентат, макар и несполучлив, нажежава атмосферата и засилва позициите на онези дейци на БЗНС, които са за решителна разправа с ВМРО. На 17 декември председателят на Народното събрание и един от ръководителите на Комитета за селска диктатура Н. Атанасов публикува статия с характерното заглавие „Ето ги; пак почнаха!". В нея той хвърля отговорността за атентата върху „убийците от Черния блок" и „развилнелите се македонствующи". Авторът недоумява защо още властта чака и завършва с призива: „На зла круша, зъл прът."[72]

Органът на БЗНС „Земледелско знаме" публикува специална уводна статия за атентата. В нея се припомня, че „още от преди една година македонците заплашиха министрите Даскалов, Алек-

[70] Пак там.
[71] Пак там, с. 520, 523, 524.
[72] Земледелско знаме, № 39, 17 дек. 1922.

сандър Стамболийски и Нед. Атанасов". Ръководството на БЗНС обаче не вярвало, че те ще стигнат „до лудостта да посегнат на живота на първите съюзни хора и да хвърлят ръкавица на целия земеделски народ". След поражението си в референдума блокарите и широките социалисти потърсили „едничкото спасение в насъскване на нелегалните македонствуюши". Нямало значение, дали атентаторите са македонци. Важното било, че те с положителност са „платени и наемни оръдия на черния блок". Повече не можело да се чака, поради което ръководството на съюза насрочило за 17 декември големи околийски земеделски събори, за да се реши какви мерки да се предприемат. Очевидно тези мерки били предварително решени, защото в статията се заявява: „Кървавата ръкавица е хвърлена. Връщане няма... Ние дълбоко съжаляваме, че България ще трябва да преживее още една огненокървава буря, но цел свет вижда, че не ние сме виновни." Понеже въоръжените сили на държавата били недостатъчни, „ние съзнателно ще се мобилизираме за един месец, всички ще застанем в участъци и казарми, ще претърсим градовете, ще обходим границите и ще накараме не само да почитат законите, но никой никога да не смее да смущава сигурността, мира и реда в страната"[73].

Последното изречение е твърде показателно за противника, срещу който ще се вдигне земеделският народ — ВМРО. И целта е ясна. Да се разгроми организацията и се лиши веднъж завинаги от възможността да действува от българската територия и да обслужва реакционните сили в борбата им за власт. През следващите дни „Земеделско знаме" е буквално задръстено от телеграми и резолюции на околийски дружбени събрания, издържани в духа на статията и в редица случаи препоръчващи още по-драстични действия[74].

Водачите на блоковите партии са разтревожени от този обрат и категорично отричат каквото и да било участие в атентата. Като визират преди всичко хората около Комитета за селска диктатура, техните вестници подхвърлят, че не е изключено атентатът да е мним — „провокация от заинтересовани хора с престъпни цели"[75].

Както се изяснява по-късно, атентаторът бил анархистът Асен Даскалов, свързан както с ВМРО, така и с определени среди от буржоазната опозиция[76]. Поради това не е изключена и възможността той да е бил подстрекаван от хора на Военния съюз и на Конституционния блок с цел да предизвикат окончателен разрив

[73] Пак там.
[74] Пак там, № 40, 20 дек. 1922 и сл. броеве.
[75] Препорец, № 281, 18 дек. 1922.
[76] Михайлов, Ив. Спомени. Т. 2..., 217—218.

между правителството и ВМРО и по този начин да спечелят организацията на своя страна в подготвяния преврат за завземането на властта. Онова, което е несъмнено обаче, е, че Ас. Николов изпълнява заповед на ръководството на ВМРО[77], което иска да сплаши земеделското правителство, за да го принуди на по-големи отстъпки. Не е ясно само дали неуспехът на атентата не е планиран предварително, за да не се скъсват всички мостове за разбирателство с властта. За подобна вероятност говорят и последвалите събития.

2. *Неуспешни опити за разбирателство на правителството с ВМРО*

На 16 декември, т. е. на следващия ден след бомбеното нападение над Р. Даскалов, министърът на войната К. Томов заминава за с. Богослов, Кюстендилско, за да се срещне с П. Михайлов, който все още се намира на българска територия[1]. Преди да премине границата, ръководителят на Кюстендилската акция иска да припомни на Томов поетите от него задължения както по отношение на федератистите, така и по непреследването на привържениците на ВМРО. Няколко дни по-късно, на 20 декември, Т. Александров изпраща до Томов сърдито лично писмо № 434, в което упреква министъра, че през миналото лято по пълномощие на Министерския съвет лично той предложил преговори на ЦК на ВМРО и след като получил условията на организацията, изобщо не си дал труд да им отговори. По същия начин постъпил и след Кюстендилската акция. В преговорите с „началника на македонския наказателен отряд П. Михайлов" той приел предложените му условия, но не направил нищо за изпълнението им. Нещо повече, допуснал негови колеги да обвиняват организацията, „че била нечие оръдие", след като знаел истината. Правителството обявило военно положение в Кюстендилски окръг, от което страдало невинното население, уволнени били и подведени под съдебна отговорност офицери от гарнизона и жандармерията в Кюстендил, „които само като добри българи са имали благоразумието да избегнат да се пролива напразно братска кръв". Ръководството на организацията искало да вярва, че всичко това „се върши от тактически съображения, за запазване престижа на българската държава пред външния свят, което не може да не одобрим като добри българи". Ако до един месец обаче правителството не дадяло доказателства за добрата

[77] Пак там.

[1] ЦДИА, ф. 1157, оп. 1, а. е. 83 (Дневник на Петър Иванов Пешев), л. 9; Зора, № 1063, 17 дек. 1922.

си воля, ВМРО щяла да държи отговорен лично него наравно с колегите му, „които са се противопоставили на изпълнението“ на новите условия на организацията, а именно:

1. Да бъдат изловени „всички разбойници, които са извършили убийства, грабежи и изнудвания“, т. е. федератистките бойни ядра, и да бъдат съдени от българските съдилища, „щом на българската държава е неудобно да ги предаде нам за съдене“.

2. Да се вдигне военното положение и се изтеглят от Петрички и Кюстендилски окръг допълнително изпратените войскови и жандармерийски части.

3. Да бъдат възстановени длъжностите на всички пострадали офицери, които могат да бъдат преместени в други гарнизони[2].

Неудовлетворението на ВМРО от мерките на правителството след Кюстендилските събития, демонстрирано в разговора П. Михайлов — К. Томов и в ултимативното писмо на Т. Александров, и особено неприкритата заплаха за физическа разправа с най-изявените водачи на БЗНС накланят везните към привържениците за разбирателство с организацията. Постигнато е споразумение организацията да не дава открити признаци на съществуване на българска територия, а правителството от своя страна да отмени извънредните мерки в Петрички окръг и да замени компрометирани пред ВМРО представители на местната власт с лица, ползуващи се с нейното доверие. На 20 декември Р. Даскалов назначава за окръжен управител в Петрич препоръчвания му от местните земеделски депутати Г. Йорданов, Н. Хайдуков, Д. Илиев и от А. Василев изтъкнат деец на освободителното движение на македонските българи Сребрен Поппетров въпреки отказа му да стане член на БЗНС[3]. Задачите, които му поставя, са:

„1. Да се омиротвори окръга чрез разбирателство и добро управление.

2. Да се възвърне авторитета на властта.

3. Да се ограничи дейността на организацията до неузнаваемост.“ В своята умиротворителна дейност той трябвало да разяснява, че „българският народ и българското правителство не са и не могат да бъдат против автономията на Македония“. „И ние сме революционери“, добавил Даскалов. Ср. Поппетров получил развързани ръце да назначи за околийски началници честни, способни и авторитетни хора, убедени в правилността и необходимостта на

[2] НА БАН, сб. IV, а. е. 146, 272—273. На 25 декември Т. Александров отправя благодарствено писмо № 344 до войската и администрацията в Кюстендил за проявеното благоразумие, на местното население — за съдействието, и на всички общественици, писатели и журналисти, които обективно осветлили събитията (ЦПА, ф. Ал. Протогеров, п. № 5. Известие № 2 на ЦК на ВМРО).

[3] НБКМ БИА, ф. 808 (Сребрен Поппетров), а. е. 440, л. 1, 41, 66—67, 134.

възложената му мисия. Същевременно „да се махнат всички, които с работата и поведението си раздухват взаимна умраза между Правителството и Комитета . . . Да се върнат по домовете си всички нелегални, които не са уличени в крути атентати и убийства . . . Нема да се простат само убийците на Великия революционер — Димитров, на когото паметта никога нема да оскърбим.“ Особено важно указание на Даскалов е да не се упражнява административен натиск върху избирателите да гласуват за правителствените кандидати при насрочените за 14 януари 1923 г. избори за окръжни съвети[4].

От своя страна К. Томов като министър на войната предлага на запасния полковник и деец на освободителното движение Климент Кръстев от Охрид да стане окръжен управител на намиращия се във военно положение Кюстендилски окръг. Кръстев попитал дали това е лично предложение на министъра, или е на правителството и след като получил отговор, че е по решение на правителството, казал, че е необходимо да се посъветва с Т. Александров. Срещата с ръководителя на ВМРО се провежда непосредствено след Нова година и Кръстев получава разрешение да заеме предлагания му пост[5].

Веднага след пристигането си в Петрич новият окръжен управител се заема енергично за работа в най-тясно сътрудничество с посочените земеделски депутати. Той подменя почти всички околийски началници и много чиновници и полицаи, уличени в корупция или прекалена бруталност срещу привърженици на ВМРО. Същевременно установява тесен контакт с ръководителите на нелегалната организация в окръга начело с Ал. Василев и Г. Атанасов и предприема широка разяснителна работа сред населението в духа на възложената му умиротворителна мисия[6]. Задачата му никак не е лека, защото се налага да работи в една крайно напрегната и взривоопасна обстановка, усложнена от самоволните действия на командуващия войските в окръга майор Никифоров.

Опънати до краен предел от продължителните безрезултатни действия срещу неуловимия, но вездесъщ противник, след окупацията на Кюстендил нервите му не издържат. Опасявайки се, че всеки момент части от поверения му отряд могат да бъдат обкръжени и принудени да капитулират, на 7 декември той издава безпрецедентната си Заповед № 131. Отпечатана на големи афиши, тя е

[4] Пак там, л. 54—55. Съвсем лично до г-на Ал. Стамболийски, министър-председател в София, 6. III. 1923.

[5] НБКМ БИА, ф. 324, а. е. 1, л. 2658—2660.

[6] Пак там, ф. 808, а. е. 440, л. 2, 4, 8—11, 14, 73—74, 78—79. Рапорти и писма до Ал. Стамболийски на Ср. Поппетров.

поставена на видни места във всички селища на окръга. В нея се нарежда на войсковите командири за всеки убит войник да се изгаря най-близкото село, за подпоручик и поручик — 10 села, за капитан — град, а „ако ли този капитан е областен военен комендант — да се изгорят всички села и градове на военната област, чийто началник е бил комендантът. Паленето да започва незабавно", а който командир не изпълнел заповедта, „да бъде разстрелян"[7].

Тази заповед става публично достояние не само в Горноджумайско и Петричко, но и в цялата страна. „Майор Никифоров издал заповед в Неврокопско за палене на села, ако се посегне на военнослужащ" — пише в затворническия си дневник на 15 декември 1922 г. бившият министър Петър Пешев[8]. Няколко дни по-късно в. „Македония" публикува резюме на една своя кореспонденция от онзи край, отнасяща се изцяло за действията на майор Никифоров. Редакцията на вестника недоумява как е възможно да се издават такива заповеди, които „не намират своето оправдание нито даже между два воюващи народи, а камо ли в една част (от страната — б. а.), населена от същото племе, от същия народ". Подобни мерки били напълно безпредметни, тъй като „населението в тоя край знае да цени службата и живота на българския войник. То само е служило в редовете на армията и се е било заедно с нея за своята свобода... Такива наредби компрометират и самата държава както в очите на местните граждани — нейни поданици, които се третират като врагове, тъй и пред външния свят."[9]

Неуравновесената заповед на Никифоров предизвиква неодобрение и загриженост не само сред широката общественост, но и в правителствените среди. Когато началникът на Генералния щаб полк. Топалджиков получава препис от заповедта, той изпада в ужас и слага резолюция: „В дело, за назидание на поколенията — как се усмирява собствена страна, метод от XX столетие, о времена, о нрави! ! !" На 18 декември той пише рязко писмо до майора, с което го уведомява, че щабът на армията забелязва в цялата му дейност „само едно вироглавство", една неподготвеност да се справи с всички командни функции, които са му били възложени[10]. Върху доклада на полк. Топалджиков по поведението на майо. Никифоров министърът на войната К. Томов написва резолюцир

[7] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 221.
[8] ЦДИА, ф. 1157, оп. 1, а. е. 83.
[9] Македония, № 272, 20 дек. 1922.
[10] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 221, 326. След Деветоюнския преврат от 1923 г. майор (вече полковник) Никифоров е застрелян от терористи на ВМРО (АМВР, д. 1556, т. II, л. 213).

„предвид многото оплаквания от майора“ той да бъде сменен от полк. Жечев и да се назначи анкета за делата му[11].

Командуващият войските в Петрички окръг обаче има влиятелни покровители в лицето на Д. Кемалов, П. Ангелов и други крайни елементи в ръководството на БЗНС, поради което отзоваването му не е толкова лека работа. На първо време нещата се уреждат само с обещания на Никифоров, че от 5 януари 1923 г. създадените военноадминистративни органи ще предадат функциите си на гражданската администрация. Това обещание обаче не е спазено и на 13 януари началник-щабът на армията пише ново писмо до майор Никифоров, с което му нарежда да отговори на следните въпроси: кой му е давал право да въвежда военно положение извън Кюстендилски окръг, да налага реквизиции, да мобилизира и обучава запасни чинове, да издаде чудовищната си Заповед №131, да обстрелва с артилерия български села, да дезавуира напълно гражданските власти и защо е закъснял с провеждането на мерките, които е трябвало да се осъществят след 5 януари. Съдбата на Никифоров е решена, след като на 12 януари 1923 г. показали на наскоро завърналия се от чужбина министър-председател текста на Заповед № 131. Ужасен, Ал. Стамболийски възкликнал: „Той е луд и защо го държите?“[12]

Никифоров е заменен от полк. Жечев. Всичките му крайни разпореждания са отменени и са възстановени функциите на гражданската администрация. За ефекта от драстичните мерки на майор Никифоров показателен е докладът на неговия приемник от Г. Джумая с дата 3 февруари 1923 г. В него се съобщава, че четниците се разхождали свободно с пелерините си из града, „без да се обезпокояват от властите. И при майор Никифоров е било така.“[13] Мисията на Поппетров се затруднява не само от крайностите на Никифоров, но и от открития или прикрит саботаж на заинтересувани лица както от правителствените среди, така и от тези на ВМРО и на буржоазната опозиция. В докладите си до министерството и в лични писма до Ал. Стамболийски той се оплаква, че главният секретар на Министерството на вътрешните работи Й. Вишовградски (привърженик на линията на Комитета за селска диктатура) затруднява подмяната на околийските началници и им дава инструкции, противоречащи на умиротворителната мисия, с която е натоварен. Не по-малко трудности създават „предизвикателните изроди“, които са повече партизани, отколкото българи и български граж-

[11] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. с. 411, л. 333.
[12] Пак там.
[13] Пак там, л. 351.

дани", и „някои непоправими демократи-блокари"[14]. Що се отнася до ВМРО, и тя далеч не е безукорна. „В организацията — пише Поппетров до министър-председателя — има хора и групи, които още не са проникнати от висши вътрешни и външни държавни интереси, които областният и централният Македонски Комитет много добре разбират и взимат всички мерки" за изпълнение на взаимно поетите задължения. Федератистите също не са загубили напълно надежда и извършват отделни терористични актове срещу свои противници[15].

Специално внимание Поппетров отделя на сериозните опити на по-радикално настроените местни земеделски дейци и на силната организация на БКП в Дупница (Ст. Димитров) начело с кмета на града Коста Петров да ограничат влиянието на ВМРО и да се противопоставят на единодействието на нейни дейци с реакционните сили, включително и чрез подкрепата на контрачетата на Илия Пандурски, която сътрудничи с федератистите[16].

Макар и бавно, усилията на новия окръжен управител дават известни резултати. В края на януари 1923 г. той донася в министерството, че в окръга се възцарило „положение на мир, спокойствие, свобода и правов ред"[17]. Констатациите му се потвърждават и от новия командуващ войските в Петрички окръг полк. Жечев в доклада му от 3 февруари 1923 г. Въз основа на тези сведения на 12 февруари Министерският съвет решава да се откомандироват от окръга изпратените от вътрешността на страната 9 пехотни, 4 картечни и 5 жандармерийски роти, 2 ескадрона и няколко планински оръдия. Като известна компенсация за осигуряване на реда допълняющата част в Мехомия (Разлог) и жандармерийската дружина в Св. Врач (Сандански) се попълват до щатния си състав. Изпратени са известни подкрепления и на пограничната стража[18].

Ръководството на ВМРО се стреми да убеди правителството на БЗНС, че стриктно спазва поетия ангажимент да не се проявява на българска територия. След ликвидиране базите на федератистите в Пиринска Македония то засилва четническите действия оттатък границата. В края на декември 1922 г. бойците на П. Михайлов, току-що завърнали се след Кюстендилската акция, разгромяват в Кочанско контрачетата на ренегата Стойчо Добрев[19]. На 16 срещу 17 януари няколко чети на ВМРО начело с Бърльо

[14] НБКМ БИА, ф. 804, а. е. 440, л. 14, 41, 55, 134—135.
[15] Пак там, л. 2 и 55, 79.
[16] Пак там, л. 2—3.
[17] Пак там, л. 14. Рапорт № 606, 29. I. 1923.
[18] ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 411, л. 353; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4758[а], л. 1—3.
[19] Зора, № 1080, 7 ян. 1923.

нападат с. Кадрифаково, Св. Николско, в което са настанени сръбски колонисти. Убити са 26 мъже, жени и деца, ранени са 15, унищожен е добитъкът на колонистите и са опожарени 5 къщи. Нападението има чисто терористичен характер и е отговор на започналата планомерна сръбска колонизация на Вардарска Македония. Преди изтеглянето на четниците са оставени писма до краля, министър-председателя и редакциите на по-големите вестници, подписани от Т. Александров. В тях се дава 6-месечен срок на колонистите, за да се върнат по родните си места. В противен случай организацията щяла да действува по същия начин както срещу настанилите се вече в областта, така и срещу онези, които пренебрегнат предупреждението и се заселят там. След това нападение СХС правителство увеличава наградата за главата на Т. Александров на двеста и петдесет хиляди динара[20].

Привидно като че ли отношенията между земеделското правителство и ВМРО се развиват към добро, но в действителност нещата стоят другояче. Несъвместимите схващания по пътищата за разрешаване на македонския въпрос и дълбокото взаимно недоверие се запазват, а това прави почвата за помирение изключително хлъзгава. Както пише в своите доклади Ср. Поппетров, и в двата лагера има непримирими противници на помирението, които правят всичко възможно за неговото миниране. В същата насока действуват и реакционните сили и някои международни фактори, като фашистка Италия например, които определят важна роля на ВМРО в своите планове за сваляне правителството на БЗНС и предотвратяване на българо-югославското сближение.

Изпълнили програмата си минимум за ликвидиране на пограничните опорни пунктове на федератистите и за отстраняване на най-отявлените им противници в местната администрация, автономистите „потъват в земята". Настъпилият зимен сезон и без това е време на традиционна пауза. Под покривалото на тази мнима летаргия обаче организационната мрежа на ВМРО се запазва почти непокътната и функционира без прекъсване. Дейността ѝ се изразява главно в поддържане на връзките, разузнаване и снабдяване с оръжие. ВМРО има много симпатизанти сред офицерите и войниците, които в лични разговори негодували: „Щом ни карат да гоним българи, които се борят за народността си, тогава в чия роля сме ние: турски аскер, сръбски пандури или гръцки андарти?" Свързаните с реакционните сили офицери лигари непрекъснато търсят контакти с дейците на организацията и всячески ги улесняват за

[20] Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия ..., с. 129; Зора, № 1091, 24 ян. 1923.

нейното въоръжаване. Подпор. Истилиян Тошев, по-късно придобил злокобна слава в избиването на комунисти и земеделци единнофронтовци[21], съобщава поверително на своя приятел Методи Янчулев, тогава младежки организатор на Демократическата партия, а по-късно частен секретар на министър-председателя А. Ляпчев: „Що се отнася до ВМРО, по-рано тя се пазеше сама. Сега я пазим ние. Но най-важното и полезно за нея е, че с това съсредоточаване ние напълнихме складовете на организацията с оръжие и боеприпаси."[22]

На 26 януари Ал. Стамболийски произнася първата след завръщането си от Лозана реч по българо-югославските отношения и по македонския въпрос. Поводът е парламентарното питане на социалдемократическия водач Янко Сакъзов, в което той обвинява правителството и лично Стамболийски, че прекалили в стремежа си да се харесат на Белград и Букурещ и с това предизвикали озлоблението на бежанците и техните организации. Не по-малко пакостно било и вземането на страна в споровете между македонските революционери[23].

В отговора си министър-председателят дава допълнителни разяснения по изявленията си в Белград, за които вече стана дума, и категорично отхвърля обвиненията за правителствена намеса в борбите между автономисти и федератисти. „Недейте отождествява политиката на някой офицер, на някой окръжен управител, на някой полицейски началник с политиката на правителството" — заявява Стамболийски. Наред с това обаче той твърдо защитава политиката на правителството по македонския въпрос и по сближението с КрСХС. „Аз осъждам всеки член от правителството — подчертава министър-председателят, — който иска да си създава връзка с македонствующите . . . Ние се борим и ще се борим против всички, които се явяват пречка в нашата политика, искат да я компрометират с четническа дейност . . . Дори и на Македония да й дадат пълна автономия, тези четници ще се избият в продължение на 4—5 години до един . . . Такова е моето убеждение за тях. Ще се явят нови хора, които ще поемат една легална политическа борба . . . Ако искаш четничество да правиш, иди там в средата, не седи до Щип и Кюстендил, но отиди към вътрешността, към Битоля, към Охрид. Иди в гръцка територия — там се бори . . . И затуй казвам аз: провокации са това . . ." Правителството нямало да преклони глава пред заплахите. „Искаха да убият Димитров, убиха го, искат да убият Даскалова, искат да убият Стамбо-

[21] АМВР, д. 1556, т. III, л. 16.
[22] НА БАН, сб. IV, а. е. 194 (Спомени на М. Янчулев), с. 222.
[23] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 2, с. 846.

лийски — нека ги убият, но новата политика на миролюбие ние ще я чертаем.“ Същите тези хора и среди заплашвали през 1915 г. цар Фердинанд и В. Радославов и затова „те са малките виновници“ за националната катастрофа „наред с ония, които лежат там, в затвора ... Още тогава, както казах, ние бяхме техни заклети противници. Ние бяхме против обявяването на войната, ние бяхме против четническите работи, защото смятахме, че няма да освободят Македония, а ще я разорят.“ След като БЗНС се оказал прав, сега искали от него да се подчини, „и то на другарите на Радославова, на другарите на Малинова, наречени македонстващи, да ни диктуват една нова политика и да казват, че ще трябва да се готвим за война ... А тоя народ не разсъждава така, както разсъждавате вие. Аз твърдя и на всеуслишание казвам, че работя по-хубаво за тези нещастници, отколкото онези, които правят четнически борби ... Четниците и македонстващите със своите лудории само пакости са правили на българския народ. Няма нищо друго да направят, освен да ги изтребят и да предизвикат един изключителен режим там.“ Верен на своите демократични принципи, Ал. Стамболийски завършва речта си с убеждението, че: „Едно сближение, един прелом в психологията и в схващанията на народите на Балканите ще направи второстепенен въпроса за границата ...“[24]

Тези изявления на министър-председателя наливат масло в тлеещия огън. Ръководството на ВМРО преценява, че Ал. Стамболийски няма намерение да отстъпи от своите твърди убеждения по българо-югославските отношения и пътищата за решаване на македонския въпрос, поради което решава да го премахне. По този начин то се надява, че ще разколебае земеделското правителство и ще го принуди да капитулира пред исканията на организацията. Явява се и удобен случай. Във връзка с 65-годишния юбилей на съвременната българска драма и 15-годишнината на Народния театър за 4—5 февруари 1923 г. в София е насрочен Вторият конгрес на славянските театри. За конгреса обаче пристига само югославска делегация и тази общославянска културна проява всъщност придобива характер на българо-югославска сближителна акция. Водачът на делегацията Милан Грол, който е тъст на югославския пълномощен министър в София М. Ракич, и други членове на делегацията правят дружелюбни изявления за разбирателство между балканските славяни[25].

Честването се открива с тържествено представление на Народния театър в присъствието на царя, министър-председателя,

[24] Пак там, 847—857.

[25] Dimitrov, Th. La Bulgarie et la Société des Nations..., p. 596—597.

министри, представители на дипломатическия корпус, културни дейци, обществеици и пр. По средата на действието на пиесата „Михалаки чорбаджи" от деветия ред на партера е хвърлена сферична бомба в министерската ложа. Една жена забелязала действията на атентатора и извикала, което привлякло вниманието на министрите и те избягали от ложата, преди бомбата да избухне. Атентаторът е отново Асен Даскалов от с. Раковец, Радомирско. За известно време той е бил използуван от вътрешното министерство в борбата срещу организацията на Т. Александров и чрез убийството на Ал. Стамболийски търси реабилитация пред ВМРО[26]. С билет го снабдява Димитър Шишманов, началник на бюро в българското комисарство при Междусъюзническата комисия. Преди атентата е забелязван да се среща с известния македонски терорист Мито Джузданов и с журналиста Петко Стоянов, сътрудник на в. „Независимост", който подробно писал за Неврокопските събития. В настъпилата суматоха Даскалов се измъква от театъра и не след дълго се озовава при Т. Александров в Пиринския край[27].

Неуспелият атентат срещу Ал. Стамболийски ускорява развръзката на отдавна зреещата криза в правителството и съюзното ръководство. Комитетът за селска диктатура се активизира. В уводна редакционна статия в. „Победа" от 6 февруари пише: „За мъдрувания не остава повече време. Ние заедно с цялото общество искаме и ще настояваме час по-скоро да се пресекат ръцете на злодеите, които и след снощния атентат едва ли ще прекратят безумията си." Редакцията на вестника определя атентата като политически — насочен срещу миролюбивата политика на „Нова България". Противниците на тази подкрепяна от народа политика

[26] Турлаков, М. Кой и защо ме изключи . . ., с. 30; Турлаков, Ив. Зидари и гробари . . ., с. 9, 96—97.

[27] Пак там и АМВР, с. д. 105815, л. 79, 4, 55, 77—79. Писаното от Хр. Стоянов в спомените му (ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 194), че атентаторът бил незабавно заловен, а лично той го обезоръжил, не се потвърждава от запазените автентични материали на следствието. Не е точно и твърдението на проф. Й. Митев (Цит. съч., с. 151), че атентаторът бил заловен, но освободен от преоблечени като полицаи автономисти. В спомените си К. Муравиев твърди, че след като напуснал София, Ас. Даскалов се укривал известно време у председателя на Народното събрание Александър Ботев в с. Друган, Радомирско. Този факт заедно с публичните изявления на Ал. Стамболийски, че той прощава на атентатора, понеже бил несъзнателно оръдие (Земледелско знаме, № 305, 14 февр. 1923), дава възможност за различни тълкувания — за нагласеност на атентата от радикалните елементи в БЗНС, за да убедят Ал. Стамболийски в правилността на препоръчваната от тях твърда линия към реакционните сили и ВМРО, за опит на десницата в съюза да премахне най-авторитетния си противник и пр. Внимателният анализ на известните засега факти и последвалите събития обаче не е в полза на подобни предположения. Мотивите на Ал. Ботев не са известни, но по всичко изглежда, че те са били от личен, землячески характер — Ас. Даскалов е от този край.

искали „да заставят миролюбивото й правителство чрез терор да съучаствува на техните попълзновения". Земеделското правителство обаче нямало „да се увлече в нова война навън, па ако ще би това да му костува една война вътре". Обръщайки се към ръководството на БЗНС, редакцията настойчиво го призовава: „Засилете властта!"

Водачът на БЗНС, който дотогава поддържа известна дистанция от Комитета за селска диктатура, решава да се облегне на него в борбата си срещу десницата в съюза. На 6 февруари 1923 г. той свиква извънредно заседание на Постоянното присъствие и петнадесетина най-изявени активисти от по-младото и радикално настроено поколение. Решението е да се предприеме решителна чистка на десничарите в организацията и да се вземат крути мерки срещу противниците на правителството[28]. За целта на 8—10 февруари[29] в Народното събрание се свиква съвместно заседание на Върховния съюзен съвет, Върховния съюзен съд и земеделската парламентарна група без предварително оповестяване на дневния ред. Този толкова представителен форум, наречен от някои „Малък земеделски конгрес", е открит с кратко изложение от Ал. Стамболийски, който изтъква, че международното положение на страната „не е розово", а вътрешното — „също много лошо". Главната опасност за БЗНС „иде от македонствующите, иде също така от Русия", т. е. от комунизма. Налагали се енергични мерки, но тяхното провеждане се спъвало от липсата на единодушие в кабинета, „особено по отношението на министрите към македонския въпрос". Министър-председателят заявява направо, че „македонците имат свои ятаци . . . и в самите кабинети на министрите, имат и в Министерския съвет". Особено остра е критиката срещу министъра на войната К. Томов. „Това не може повече да се търпи — заключава Стамболийски — и за себе си аз твърдо съм решил да действувам, без да държа сметка за каквото и да е. Ще рискувам и с главата си макар . . . Защото това, което върша, аз го върша в името на най-върховните интереси на България. Никой не може да ме отклони от взетото решение."[30]

[28] НА ИИ, О б б о в, Ал. Из моите спомени. С., 1961, 116—118; П е т р о в а, Д. Цит. съч., с. 346.

[29] В цитирания труд на проф. Й. Митев (с. 155) неточно се твърди, че заседанията били от 6 до 8 февруари.

[30] Т а к о в, П. Цит. съч., 7—11. В спомените си Ал. Оббов (НА ИИ, л. 107), който не е присъствувал на заседанията, твърди, че протоколите на „Малкия конгрес", водени от П. Таков и публикувани през 1926 г. с предговор от М. Турлаков, са тенденциозно редактирани от К. Томов, поради което не отразявали пълно и точно развилите се дискусии. Същото смята и Д. Петрова в цитирания свой труд (с. 359, бел. 26). Трябва да се отбележи обаче, че и двамата автори имат предвид вътрешносъюзните отношения и общата политика, а не разискванията по македонския въпрос. Нещо повече, Оббов изрично подчертава, че изказването на

Томов отхвърля решително обвиненията на министър-председателя, заявявайки, че „Македонския въпрос не е партиен, а е национален въпрос". Той разбирал „високо благородните и народополезни желания на г. Стамболийски час по-скоро да се разреши тоя въпрос, за да се разчисти пътят за едно споразумение с нашата западна съседка. Но тъкмо затова пък . . . той трябва като от огън да се пази да вземе участие, да бъде страна в самоизтребителните македонски борби." За съжаление действията на члена на Постоянното присъствие на БЗНС Д. Кемалов, „македонеца, който стана причина за Неврокопските събития", създавали впечатление, че и съюзът, и правителството като цяло вземали страна в тези борби[31].

М. Турлаков и някои други земеделски водачи подкрепят Томов и осъждат линията на въоръжено противопоставяне на ВМРО. Главната дискусия не е по македонския въпрос, а по характера на земеделската власт[32]. Десницата в съюза начело с М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов схваща народовластието като парламентарна демокрация от буржоазен тип (Ал. Оббов ги нарича „легитимисти")[33], докато за левицата, към която постепенно се ориентира и Ал. Стамболийски, народовластието е синоним на селска диктатура с широко приложение на насилието срещу враждебните на земеделската власт класи, социални групи, партии и организации.

Решителният сблъсък завършва с победа на привържениците на селската диктатура. На заседание на Върховния съюзен съвет М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов са изключени от БЗНС за предателство към съюзните интереси и користно използуване на властта. Естествено тримата загубват и министерските си постове[34]. През март изключените публикуват едно „Отворено писмо" до сдружените земеделци в България, в което изтъкват, че обвинението на Ал. Стамболийски за съществуване в съюза на „ятаци на македонците" е вярно, но тези ятаци се намирали „под неговото покровителство" — явен намек за хората около Д. Кемалов. Бившите министри се борели срещу вмешателството на отговорни съюзни дейци в македонските работи, но се наложили „волята и интересите на някои неотговорни фактори". Можели много да го-

К. Томов, срещу когото са главните обвинения в сътрудничество с ВМРО, и бележките на М. Турлаков, който го защитава, са точно предадени. Последвалите събития и официалното съобщение за работата на „Малкия конгрес" също потвърждават, че в общи линии публикацията на Таков вярно отразява станалите разисквания по отношението към ВМРО, които ни интересуват в случая.

[31] Пак там, с. 14.

[32] Пак там, с. 14 и сл.

[33] НА ИИ. О б б о в, Ал. Из моите спомени. С., 1961, с. 117.

[34] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 194—195; Земледелско знаме, № 61, 14 февр. 1923; Т у р л а к о в, М. Кой и защо ме изключи от БЗНС . . ., 3—4, 8; Т у р л а к о в, Ив. Съдбоносни дни. . ., с. 22.

ворят по този въпрос, но нямало да го направят „за честта на Земледелския съюз и доброто на България“[35].

Заедно с десните от правителството е изваден и Р. Даскалов. Причините за тази мярка са дълбоки, но определен дял за нейното мотивиране е и поведението на Даскалов по време на Кюстендилските събития. Чехословашкият пълномощен министър в София Бохдан Павлу съвсем основателно преценява, че действията на Р. Даскалов при Неврокопските и особено при Кюстендилските събития допринесли нещата да се развият твърде неблагоприятно за правителството, а македонските революционери да се озлобят до такава степен, че да замислят физическото премахване на министър-председателя и други земеделски министри. Затова Стамболийски разглеждал отстраняването на Даскалов „като първа крачка за затихване на македонската партизанска война“[36].

Резултатите от работата на „Малкия конгрес“ са обобщени в пет резолюции, публикувани на 13 февруари[37]. Макар че само петата от тях е посветена специално на македонския въпрос, той присъствува твърде директно и в три от останалите. Зад формулировката „предателствували интересите народни“, с която първата резолюция мотивира изключването на тримата министри, като едно от главните обвинения стои отношението им към ВМРО. Във втората резолюция, разглеждаща външната политика, се дава „карт бланш“ на правителството да продължи линията на „невмешателство и братско живеене с всички близки и далечни народи“, т. е. линията, отричаща нелегалната дейност от българска територия, насочена срещу съседните държави. Резолюцията по вътрешното положение (четвъртата) е насочена почти изцяло срещу ВМРО. Тя постановява административната власт „да се засили по начин такъв, че да може да действува бързо и справедливо: 1. Да се махнат всички празноскитащи, които вършат убийства, грабежи и пр. 2. Да унищожи всякаква възможност за устройване атентати и убийства срещу дейците на земледелската власт и свободните граждани.“ 3. Да парира каквито и да било опити чрез пропаганда, подкупи, убийства и пр. „за ангажиране и въвличане българския работен народ във война с когото и да било“.

Резолюцията по македонския въпрос „одобрява напълно“ изявленията на министър-председателя в Белград и порицава изопачаването им от опозиционния печат, „за да създава вражда от страна на македонската емиграция, намерила прием в България, срещу

[35] Турлаков, М. Кой и защо ме изключи . . ., 64—65; Турлаков, Ив. Зидари и гробари . . ., 76—78, 86—87.

[36] AFMZV, PZ Sofia, 1923, č. 10.

[37] Победа, № 304, 13 февр. 1923.

земледелското правителство". Същевременно тя „осъжда напълно действията на разни елементи, които смущават с убийства, заговори и предателства вътрешния ред и спокойствието на страната, и задължава правителството да вземе всички законни мерки за премахването им, като продължи политиката на пълно невмешателство в разните движения".

На следващия ден двата официоза отпечатват интервю[38] с Ал. Стамболийски, който заявява, че атентатът „е дело на македонските терористи. В мен те виждат един опасен човек, който работи за македонското дело по-добре от тях и който ежечасно все повече предотвратява една нова война между България и Сърбия... Политиката, която реконструиращия кабинет тепърва ще започне, ще бъде тази да очисти София и България от злодейския и безделнически елемент, без да се напоява в кърви и без да облича мантията на тиранията."

Последното изречение е твърде показателно. С него министър-председателят иска да успокои западните Велики сили и обществеността в страната, че последните решения на ръководните органи на БЗНС не означават пълно възприемане възгледите на крайните елементи в съюза, обединени в Комитета за селска диктатура. Тези думи имат за цел да покажат, че занапред правителството няма да прибягва до крайности, но ще действува единодушно, твърдо и последователно срещу своите вътрешни противници, включително и срещу ВМРО.

На 11 февруари Министерският съвет натоварва министъра на вътрешните работи съвместно с този на войната: „1. Да предприеме бързо обезоръжаване на София, Софийския, Кюстендилския и Петричкия окръзи. 2. Да възстанови на постоянното им местожителство лицата, които нямат разрешение за установяване в столицата. 3. Да интернира в провинцията безделниците, апашите и съмнителните лица." По устен доклад на министър-председателя се отпускат 300 000 лв. като награда за заловяването на атентатора в Народния театър на 4 февруари[39]. Тъй като възникват спорове за състава на новия кабинет, временно за управляващи тези две министерства са назначени съответно министърът на земеделието Ал. Оббов и министър-председателят Ал. Стамболийски[40].

Фактически управлението на Министерството на вътрешните работи се осъществява от главния му секретар Вишовградски, тъй като титулярен министър е назначен чак след един месец, а временно управляващият Ал. Оббов още на предварителното съве-

[38] Пак там, № 305, 14 февр. 1923; Земледелско знаме, № 61, 14 февр. 1923.
[39] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4755, л. 1.
[40] Победа, № 302, 10 февр. 1923.

щание от 6 февруари подава оставката си и нейното разглеждане е само временно отложено[41]. Като убеден противник на нелегалната дейност на ВМРО Вишовградски се заема незабавно с изпълнение на решенията на Министерския съвет от 11 февруари. Освен прочистването на столицата на 18 февруари той нарежда телеграфически на петричкия окръжен управител да вземе „крути мерки" срещу ВМРО. Поппетров възразява незабавно, изтъквайки, че това нареждане противоречи на инструкциите, които е получил при назначаването си от министър Р. Даскалов, а освен това осъществяването му неминуемо ще има тежки последици за населението „и за авторитета на властта"[42].

Като смята, че нареждането на Вишовградски е негова лична инициатива, още на следващия ден, 19 февруари, Поппетров изпраща тревожно изложение до министър-председателя, в което настоява за отменяне разпореждането на Вишовградски. Ал. Стамболийски отговаря телеграфически на 23 февруари: „Одобрявам изложението Ви. Вярвам в искреността Ви. Продължавайте да действувате в духа на инструкцията на моя предшественик. Още подобър резултат очаквам от Вас."[43] Отговорът на водача на БЗНС показва, че и след „Малкия конгрес" той се стреми да избегне драстичните мерки, препоръчвани от някои негови колеги в ръководството на съюза начело с Д. Кемалов и повечето дейци около Комитета за селска диктатура. Както посочва Поппетров, „за тоя жест, за тоя бърз замах в името на спокойствието и доброто" Ал. Стамболийски получил адмирациите на населението и дори на „мнозина от най-фанатизирани(те) противници на Народния земеделски съюз"[44].

Окуражен от телеграмата на министър-председателя, петричкият окръжен управител се заема енергично с разгласяването ѝ сред населението, подчинените му административни органи и останалите меродавни фактори в окръга — ръководствата на политическите партии и ВМРО. На 21 февруари той нише до земеделския народен представител Г. Йорданов, когото смята за свой съмишленик по отношение линията към ВМРО. В писмото си той го упреква, че от известно време не отговаря на апелите му за сътрудничество в умиротворяването на окръга и не изпълнява дадената от него и двамата му колеги (Илиев и Хайдуков) клетва, че „ще караме докрай започнатото дело и ще преследваме мисията, която по ваше настояване Правителството ми възложи". Благодарение на двумесечните му

[41] НА ИИ. О б б о в, Ал. Из моите спомени . . ., 118—120.
[42] НБКМ БИА, ф. 808, а. е. 440, л. 22—23, 41.
[43] Пак там, л. 28.
[44] Пак там, л. 40—41.

усилия вече нямал никакви проблеми с населението и „поповете — брадати революционери", но същото не можело да се каже за онези, които заради престъпленията си са били принудени да бягат от окръга и сега се оплаквали в София, изопачавайки фактите. „Партизанското чувство не трябва да взема връх, а дългът към Отечеството."[45]

За разлика от министър-председателя местните народни представители от управляващата партия са доста резервирани към апелите на Поппетров. Д. Илиев дори откровено му заявил: „Хората отгоре ти искат партизанство."[46] Следват и конкретни действия от страна на Й. Вишовградски. Без да иска мнението на Поппетров, той извършва редица промени в администрацията на окръга, като дори връща за околийски началник в Г. Джумая Славе Манолов, уволнен преди това за различни простъпки и по настояване на ВМРО[47].

Разтревожен, на 6 март Ср. Поппетров отново се обръща за съдействие към министър-председателя, като му изпраща едно писмо „Съвсем лично" от 4 големи страници[48], допълнено с четворно по-обширно официално писмо-изложение[49]. В тях той подробно анализира причините, довели до конфронтация между ВМРО и правителството, и излага цяла програма от десет точки за умиротворяването на окръга. Поппетров споделя напълно тезата на ВМРО, че „главната причина" за възникналото положение „са шовинистите сърби, които от завист и злоба към българското племе не се съгласяват на една Югославия с цели, автономни вътрешно славянски области", включително България и Македония, или поне „да дадат езикови и верски права на Македонците и да сключат братски съюз с България". Стремейки се да постигне такъв съюз, земеделското правителство срещало съпротивата на „македонските движения", които „пък, за да не се посърби македонското население, не могат да се откажат от своята революционна работа. Тук е принципиалният конфликт", правилно заключава авторът на писмата. Според него този конфликт не бил неизбежен, тъй като различията не били по крайната цел — „бъдещето на България и Македония", а „временни и по тактически нужди". До конфликта се стигнало поради обстоятелството, че връх взели не привържениците на компромиса, а „лица и групи, които имаха лични цели и интереси да затруднят своите противници чрез туряне себе

[45] Пак там, л. 26—27.
[46] Пак там.
[47] Пак там, л. 38—39, 63. Телеграми на Поппетров от 5 и 8 март 1923.
[48] Пак там, л. 54—57.
[49] Пак там, л. 40—46.

си в услуга на правителството". Главната пречка за постигането на споразумение в момента били „пак лица и групи, които продължават да вмъкват личен и партиен елемент в тия толкова крупни държавни и деликатни въпроси"[50].

Поппетров е оптимист относно възможностите за миролюбиво уреждане на конфликта. Той съобщава на Ал. Стамболийски, че показвайки отстъпчивост, ЦК на ВМРО е възложил на ръководството на организацията в Пиринска Македония „да води преговори до спогодба с правителството върху всичко". За целта бил потърсен Г. Йорданов, но той не се явил на телефона. Окръжният управител моли министър-председателя да не изпуща тази благоприятна възможност, а да изпрати свои доверени хора, които да се срещнат с представители на организацията[51].

Първата мярка, която Поппетров предлага за улесняване на споразумението, е „да се забрани на г-н Вишовградски и на някои недоволни от усмиряването на окръга" да се бъркат в работата на местната администрация[52]. Следва цяла програма за действие с по-продължителен срок за изпълнение, предвиждаща мерки от социално-икономически, културен и политически характер. Наред с решаването на най-острите проблеми по оземляването на бежанците и осигуряването им с жилища, а така също подобряване на инфраструктурата на окръга и административното обслужване на населението Поппетров предлага да се ликвидират партийно-политическите съперничества и жителите на окръга да се обединят „в една обща партия, особена-самостойна, която да има само две точки в програмата си: а) независимостта и величието на България, тъй скъпи за него, и б) осигуряване живота, мира и спокойствието" му. Това си предложение той мотивира с обстоятелството, че бежанците и коренното население не са изкусени в партийните деления и борби като жителите от старите предели на царството. Те все още се вдъхновявали от общонационалните идеали за освобождение и обединение и било преждевременно и вредно да се опартизаняват[53]. Всъщност това е тезата на ВМРО, която, макар и да има своите основания в необходимостта от народно единство през етапа на националноосвободителната борба, е нереалистична, тъй като подценява достигнатата вече степен на значително социално-класово, а оттам и на политическо разслоение на населението както в цялата страна, така и в Пиринския край.

---

[50] Пак там, л. 56—57.
[51] Пак там, л. 57.
[52] Пак там.
[53] Пак там, л. 44—45.

Като условие и гаранция за осъществяването на набелязаната програма Поппетров предлага да се постигне споразумение между правителството и „съществуващия вече Македонски Революционен комитет в Окръга", а не с ЦК на ВМРО, който действува главно на югославска и гръцка територия. Базата за това споразумение трябвало да бъде: а) непризнаването на нелегалната организация от страна на правителството, което „ще преследва всеки комитетски човек и опит, които нарушават реда и спокойствието и докосват правата и интересите на всеки български поданик", и б) „Българското правителство не запрещава на родолюбивото население в Окръга и на никой гражданин в Царството да съчувствува и да подпомага идеята за освобождението на Македония. . . Правителството ще преследва и контрареволюционери, които се организират в Българска територия и правят походи и покушения против каквито и да са революционери с цел да произведат смут и анархия в пределите на Царството и в Окръга."[54] С други думи, двете страни трябва да се договорят ВМРО да не дава видими признаци на съществуване на българска територия, а правителството не само да не пречи на нейното прикрито съществуване и функциониране на базите ѝ в Пиринска Македония, но и да парализира действията на противниците на ВМРО в освободителното движение на македонските българи[55]. Това на практика означава БЗНС да изпълни исканията, предявени от Т. Александров след окупацията на Кюстендил, и по този начин да вземе страна в борбата между враждуващите течения и групи в движението, като прехвърли благоволението си от противниците към привържениците на Т. Александров. Естествено подобно предложение е напълно неприемливо за земеделското правителство, което в своите декларации след трагичната кончина на Ал. Димитров и Кюстендилските събития достига най-много до обещанието за строг неутралитет в македонските междуособици.

Едновременно с писмата си до министър-председателя от 6 март Поппетров се обръща и към управляващия Министерството на вътрешните работи Ал. Оббов и първия му помощник със същите искания. Тъй като няма доверие нито на единия, нито на другия[56], на 8 март той пише ново писмо до Ал. Стамболийски с копие до Р. Даскалов, в което ги моли да се застъпят пред въпросното министерство, което му отнемало възможността да продължи възложената му от двамата мисия „чрез назначаване на околийски

[54] Пак там, л. 45.

[55] По този въпрос вж. и по-късните обяснения на Ср. Поппетров (Пак там, л. 153).

[56] Пак там, л. 73, 78.

началници, невъзможни и непроникнати от съзнаване на важните моменти“[57]. Съгласувано с Поппетров дотогавашният околийски управител на Г. Джумая Георги Алексиев отказва да предаде поста си на новоназначения Манолов, който е препоръчан от члена на УС на БЗНС и водач на земеделците в Св. Врач Петър Ангелов. Той получава подкрепата на ръководството на местната младежка земеделска дружба, а Ал. Василев, към когото се обърнал за съдействие, гневно възкликнал: „Ние сме искали Сребрена и помощниците му и те ще бъдат. — никой друг.“[58]

На 10 март Ср. Поппетров изпраща още две писма до Ал. Стамболийски, разчитайки, че той е единственият човек, който може да устои линията на помирение с ВМРО. В тях той изказва своето мнение по въпроса, „дали повече полза, или повече вреда допринася местният революционен комитет на Царството и на Петричкия окръг.“ Според него преобладавало положителното. То се изразявало в свеждането до минимум на контрабандата, разбойничеството, пиянството, разврата, ценното сътрудничество с военното разузнаване относно положението в Гърция и КрСХС и пр. Освен това в резултат от линията на помирение, препоръчана от бившия министър на вътрешните работи Р. Даскалов, и проведените разговори ръководителите на организацията „устно и писмено са заповедали на целото население да се повинува на всички държавни чиновници, учреждения, закони, решения и разпоредби и да почита искрено властта и да не се настройва зле към България“, както се получило през лятото на 1922 г. Местният комитет искрено съжалявал „за недоразуменията между Централния такъв и Българското правителство, искрено поддържа и проповедва за независимостта и величието на България и би желал да нема предизвикателства, за да се обърне на съвсем неузнаваем и да ограничи някои свои глупави и несъзнаващи общите народни и държавни нужди и цели последователи“[59]. В заключение Поппетров отново моли да се пресекат действията на Й. Вишовградски, които били „посегателство срещу мисията, възложена му от Р. Даскалов и Ал. Стамболийски“[60].

В още по-категорична форма същите мисли и искания са развити в писмо на петричкия окръжен управител до министър-председателя от 11 март. Нов момент в него са извиненията, които ръководството на организацията в Пиринска Македония поднася лично на Ал. Стамболийски за неспазването от някои дейци на органи-

[57] Пак там, л. 65.
[58] Пак там, л. 66—70.
[59] Пак там, л. 71—72.
[60] Пак там, л. 74.

зацията на постигнатите договорености да не се допускат открити изяви на нейното съществуване. Тези нарушения обаче се дължали главно на необходимостта от противодействие срещу „контрачетите и разбойнишките шайки“[61].

Прави впечатление честото намекване от страна на Ср. Поппетров, че ЦК на ВМРО и ръководството на организацията в Петрички окръг начело с Ал. Василев не са единни по отношението си към правителството на БЗНС и че това ръководство е много по-склонно на компромис с властта. Би могло да се сметне, че тези намеци са само уловка, за да продължи линията на помирение. Като се има предвид обаче последвалото развитие и особено обстоятелствата около убийството на Т. Александров през 1924 г.[62], те придобиват съвсем реален смисъл и водят до извода, че правителството на БЗНС подценява тези различия и не съумява да ги използува за евентуалното откъсване на ВМРО от реакционните сили, подготвящи насилственото му сваляне.

На 12 март най-после е постигнато съгласие в ръководните органи на БЗНС по състава на новия, трети, земеделски кабинет, утвърден с царски указ на следващия ден. В този кабинет постовете министър на вътрешните работи и на войната са заети съответно от Христо Стоянов и Константин Муравиев[63]. През първите дни след съставянето на новия кабинет се създава положение на известна неопределеност в линията към ВМРО. За момент Поппетров е дори обнадежден от телеграмата на Ал. Стамболийски, че Й. Вишовградски е уволнен[64]. Скоро обаче настъпват събития, които рязко променят обстановката и изострят до краен предел конфликта между правителството и ВМРО.

3. *Нишката спогодба*

На 14 ноември 1922 г., т. е. само няколко дни след посещението на Ал. Стамболийски в Белград, тамошната българска легация връчва на югославското външно министерство вербална нота, потвърждаваща предложението на българския министър-пред-

[61] Пак там, л. 79.

[62] Изменниците на македонското дело. Прага, 1926, 76—78, 84—96; Заговорът против Тодор Александров. С., 1924, 10—35; Палешутски, К. По въпроса за споразумението между БКП и ВМРО в навечерието на Септемврийското въстание 1923 г. — ИИИ БКП, 40, 1979, 233—234; Добринов, Д. Тодор Александров и . . ., 91—92.

[63] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4767, л. 1; Победа, № 329, 14 март 1923; Петрова, Д. Цит. съч., с. 351.

[64] НБКМ БИА, ф. 808, а. е. 440, л. 76, 79.

седател за формирането на българо-югославска комисия. Нейната задача трябва да бъде разглеждането на „всички спорни и висящи въпроси. . ., които спъват нормалните отношения между двете страни". На 15 декември се получава положителен отговор, като в съответната югославска нота се уточнява, че двустранната комисия трябва да включва представители на министерствата на външните работи, правосъдието, вътрешните работи, финансите и войната[1].

По-нататъшната подготовка на преговорите обаче се затруднява от действията на противниците на българо-югославското сближение. Терористичната акция на ВМРО срещу сръбските колонисти през нощта на 17 януари 1923 г. дава повод на сръбската преса да открие остра антибългарска кампания. Чуват се гласове за окупиране на части от българската територия, за да се ликвидират „комитските гнезда". Ал. Стамболийски уведомява Белград, че правителството няма нищо общо с действията на ВМРО и че те са насочени срещу политиката му на сближение с КрСХС. За да успокои възбуденото обществено мнение в кралството, М. Нинчич прави изявления, че СХС правителство не държи отговорна земеделската власт за комитските акции[2].

Постепенно страстите се уталожват и на 1 март в Ниш се откриват заседанията на предложената от Ал. Стамболийски смесена българо-югославска комисия, макар нейните задачи и състав да са ограничени твърде много в сравнение с първоначалния замисъл. Българската делегация включва трима генералщабни полковници — Стефан Нойков (ръководител на делегацията), Александър Давидов (инспектор на пограничната стража) и Йосиф Петров. Ръководител на югославската делегация е началникът на отдел „Обществена безопасност" при Министерството на вътрешните работи Живоин (Жика) Лазич, а в нея влизат началникът на пограничните войски полк. Драгутин Ристич, началник-щабът на Трета армейска област (Македония) полк. Боголюб Илич, инспекторът в Министерството на вътрешните работи Велимир Прелич и секретарят на СХС легация в София Милевой Милчич[3].

Първото заседание е открито от пълномощния министър Люба Нешич, заемащ отговорен пост в югославското Министерство

[1] НБКМ БИА, ф. 356, а. е. 13, л. 176, 177, 183, 205. Писма и телеграми на К. Людиканов по подготовката на Нишката конференция. Вж. също К у м а н о в, М. Документи за българо-югославските политически отношения 1922—1923 година. — Векове, 1974, 2—3, 109—110.

[2] A v r a m o v s k i, Ž. Op. cit., s. 164; V i n a v e r, V. KPJ i Jugoslovensko-Bugarski odnosi 1919—1938 godine. — B: Jugoslovensko-Bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova. T. 2, Beograd, 1982, s. 168.

[3] ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 1; К у м а н о в, М. Нишката спогодба. . ., с. 40; П е т р о в а, Д. Цит. съч., с. 362.

на външните работи и привърженик на българо-югославското сближение. Той изразява задоволство от постигнатото споразумение за свикване на комисията, но тонът му е сдържан и не споменава нищо за евентуални бъдещи споразумения. За разлика от него ръководителят на българската делегация поставя ударението върху задачата да се постави „здрава основа на възможните бъдещи трайни споразумения и взаимни разбирания на двата братски народа". Ж. Лазич бърза да уточни, че задачата на двустранната комисия е ограничена — „да издири по приятелски начин мерките, които ще възпрат нарушението на граничната безопасност на нашите южни краища, едно зло, което е причинявало неприятности и е пречило за нормалните отношения на добросъседство"[4].

Основният въпрос, с който се занимава комисията, е осигуряването на спокойствието по границата и най-вече задушаването на четническото движение. Югославската страна защитава традиционното си схващане, че главната отговорност за четническите нападения носи българското правителство, което позволявало македонските комити свободно да се организират и въоръжават на българска територия и след набезите си отвъд границата безпрепятствено да се изтеглят пак в България. Макар и внимателно, българските делегати възразяват на подобно обяснение и настояват за двустранни, а не само от българска страна мерки и задължения[5].

След напрегнати разисквания на 5 март двете делегации внасят свои проекти за общата част на евентуалното решение. В югославския проект се подчертава, че тъй като непосредствената охрана на границата не може да предотврати „незаконното преминаване на съмнителни лица и нахлуване на комитски чети", е необходимо „непосредствено в тила на застрашената част от границата — от Жеравино до Тумба и до водораздела на Струма и Места, и до водораздела на Струма и Искър, да се установи здрава и силна държавна власт, която досега не се чувствуваше и която в тази погранична зона би разчистила лагерите, скривалищата, депата и гнездата на противоправните организации и банди, които извършват четнишки нахлувания и нарушават мира, реда и сигурността на населението на южните краища на С. Х. С. Кралство"[6].

Българският проект гласи: „Понеже досегашните мерки на двете Правителства не са дали напълно задоволителни резултати за сигурността на границата, Комисията намери, че е необходимо също

[4] ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 3—4.

[5] Вж.: Митев, Й. Цит. съч., 61—62; Куманов, М. Нишката спогодба . . ., с. 42.

[6] ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 13.

тъй да се засили административната и военна власт в пограничните покрайнини, специално в участъка между Жеравино и Тумба. Всеко Правителство в това отношение ще вземе самостоятелно своите мерки, за да се турне ред и спокойствие в пограничните покрайнини."[7]

Още от пръв поглед се вижда, че югославският проект съдържа неприкрит упрек към земеделското правителство, загдето не е съумяло да сложи ред в един обширен район от България, и е опит за груба намеса във вътрешните работи на страната. Ни повече, ни по-малко Белград иска българските власти да се превърнат в негов помощник за съкрушаването на четническото движение. Българският проект внимателно отбягва споменаването на термина „чети", но с несполучливата си редакция създава възможност за тълкувания, обслужващи югославската теза. От една страна, той задължава земеделското правителство да вземе всички необходими мерки за ликвидиране на базите на ВМРО на българска територия, *г*, от друга, като не определя точно характера на мерките, които ще трябва да предприеме югославското правителство, развързва ръцете му за още по-голямо засилване на терора срещу българското население във Вардарска Македония. Тези недостатъци на проекта отслабват позицията на делегацията и дават неблагоприятно отражение върху преговорите и окончателното решение.

В заседанието от 6 март полк. Нойков се изказва против югославския проект като предвиждащ едностранни задължения само за България. В съответствие с това той настоява в решението непременно да се определят „мерките, които СХС Кралство трябва да вземе в своята територия, понеже злото трябва да се лекува в неговия корен, а основните причини, които го създават, са в Македония". Полк. Петров добавя, че българското правителство само трябвало да определи „времето и средствата за постигане на гонимата цел. Дали то ще действува със сила, с вразумяване, или ще преговаря с четите, то е негова работа."[8]

Югославските делегати реагират незабавно и решително. Полк. Илич иска от ръководителя на българската делегация да се изкаже по-определено за мерките, които трябва да бъдат взети и от югославска страна. „Там — заявява той — вече всички мерки са взети: сменени са всички неенергични чиновници, жандармерията е усилена, гарнизоните увеличени, войската усилена до 30 дружини и 10 батареи." Намесва се и Ж. Лазич, който демонстрира отличната информираност на югославското разузнаване и буквално за-

[7] Пак там, л. 13—14.
[8] Пак там, л. 15—16.

сипва българската делегация със сведения за оръжейните складове, пунктовете и лагерите на ВМРО на българска територия. Предложена е втора югославска редакция на проекторешението, в която е махната констатацията, че до момента не е съществувала „здрава и силна държавна власт" в Пиринска Македония, а локализацията с вододелите на Струма, Места и Искър е заменена с „Петричкия и Кюстендилския окръзи", което е същото[9].

И българската делегация внася втори вариант на предложението си за общата част на решението. В противоречие с изказването на полк. Нойков в този вариант още по-определено се посочва, че става дума само за „взаимни мерки за засилване на военната и административната власт в тила на пограничните покрайнини от двете страни ... специално в Кюстендилския и Петричкия край, гдето изглежда, че съществуват сегодни условия за четнишки действия"[10].

С цел да се даде възможност на двете делегации да получат инструкции от своите правителства след представянето на вторите варианти на проекторешението заседанията на комисията са прекъснати. Обстановката на конференцията се утежнява и от действията на противниците на българо-югославското сближение и в двете страни. Първите два дни на заседанията са ознаменувани със сражения на четите на Лазар Дивлянец, Величко Велянов и други войводи със сръбски войски и жандармерия край селата Гонатарци и Градоманци, Щипско. Българският правителствен печат осъжда тези акции на ВМРО, но югославската преса без разлика на партийна принадлежност дава „пълна воля на своята органическа умраза към всичко българско" и съветва своето правителство да не вярва на „бугарашите". Появяват се настойчиви призиви за нахлуване на българска територия, за да се ликвидират базите на ВМРО и се пресече нейната четническа дейност. Дори умереният в. „Демократия" настоява на българското правителство да се предявят ултимативни искания и по-специално в България да се проведе общ референдум, „в който целият български народ тържествено, пред очите на целия свят, да се откаже от Македония"[11].

Българският правителствен печат не може да подмине яростната антибългарска кампания в КрСХС. В. „Победа" изразява съжаление за „надъханите с яд и жлъчка против всичко, що е българско, статии на сръбските публицисти". Предложението за отказ от Македония чрез референдум е окачествено като „смешно и глупаво", тъй като от България се искало да се откаже от нещо,

[9] Пак там, л. 17—21.
[10] Пак там, л. 21—22.
[11] Победа, № 325 и 327, 9 и 11 март 1923.

което е притежание на други държави. Що се отнася до призивите за военна интервенция, вестникът многозначително напомня, че подобни закани „докараха летос работите пред Обществото на Народите, което напълно гарантира неприкосновеността на България". Накрая официозът изказва надеждата, че вестникарската кампания не е организирана провокация срещу Нишката конференция и че двете правителства ще направят необходимото за нейния успешен край[12].

Заседанията на конференцията са възобновени на 10 март. Българската делегация изразява несъгласието си с втората югославска редакция и отново подчертава, че „не само България е виновна за днешното положение в Македония". Очевидно по инструкция от София полк. Нойков използува като аргумент отхвърлянето на българското предложение от предишната година за международна анкета. И тогава съседите твърдели, че „изворът на злото е в България", но „направиха всичко тя да се осуети. Тази опозиция не показва ли, че причините за македонското движение не са само в България?" — заключава ръководителят на българската делегация. Полк. Давидов цитира писаното във влиятелния сръбски вестник „Дневник", че Македония била подложена на „особен режим, който вероятно предизвиква незадоволство, а това помага за виреене на четнишки действия". Още по-определен е полк. Петров, който допълва казаното от своите колеги с конкретни данни за тежкото положение на македонското население. В Брегалнишки окръг усилено се настанявали колонисти от други райони на КрСХС, които отнемали земята на местните селяни. „Из Македония — продължава той — върлуват отделения на Коста Пекянец, Стойчо Добрев, Кръстю Търговишки, Дончо Църцориски, които тероризират населението ... Следователно логическото заключение е, че са необходими мерки в този край от страна на СХС Правителство, които мерки да премахнат причините за недоволство на населението."[13]

По-голямата твърдост и определеност на българската позиция след получаването на инструкции от София предизвиква раздразнението на югославските делегати и обстановката се нажежава. Милчич изтъква, че тезите, които Нойков пледира „след връщането на г. Петров с инструкции от София, много го изненадват и очудват ... сега тенденцията на българските делегати е, щото разискванията да се пренесат на друга почва", т. е. да се подложи на обсъждане и насилническият режим във Вардарска Македония. Мислите,

[12] Пак там.
[13] ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 23—25.

които развили българските делегати, не се отличавали по същество от писанията „в някои крайни български вестници" и от тезите на противниците на българо-югославското разбирателство, които „искат да решат с чети оня въпрос, за чието решение се дадоха пет големи сражения между Сърбия и България през последните войни"[14]. Намекът е повече от явен — българите са победени и трябва да се съобразяват с това.

На следобедното заседание през същия ден СХС делегация внася трети вариант на своето предложение за общата част на решението. Тъй като българските делегати настояват непременно то да задължава и двете страни, към дотогавашния текст е добавено: „бързи мерки от двете страни за засилване на държавната власт в тила на застрашения граничен участък." Още от пръв поглед се вижда, че тази промяна не е никаква отстъпка, защото не става въпрос за смекчаване на насилническия режим във Вардарска Македония, а тъкмо обратното — за засилването му. С нищо не променя същността на документа и заменянето на „Кюстендилски и Петрички окръг" с „в областите Кюстендил, Джумая, Петрич". Българските делегати смятат, че тези промени са недостатъчни, и отново заседанията са прекъснати за два дни, за да може всяка от делегациите да се консултира със своето правителство[15].

На 11 март българската делегация получава следната инструкция от Ал. Стамболийски: „Настоявайте на нашето становище, но избягвайте усложняване и скъсване на преговорите. Постарайте се да намерите една формула около принципа на взаимността, като поискате посочване и на насрещните български области от Македония. Изтъкнете, че българското правителство ще вземе всички необходими мерки, но че то е принудено да държи на формалната страна поради вътрешното положение и настроението на крайните македонски елементи." При невъзможност да се постигне съгласие по този пункт министър-председателят нарежда да се поиска отлагане на заседанието за получаването на нови инструкции[16].

Съобразно нареждането на Ал. Стамболийски при възобновяването на заседанията на 12 март българската делегация заявява, че държи да се приеме нейният вариант за решение. Пуска се в ход един неизползуван дотогава аргумент — общественото мнение в България „е колебливо и не е спечелено още напълно за политиката на Правителството, което, като скъсва с погрешните схващания и разбирания, прави едно силно пречупване и тръгва

[14] Пак там, л. 26—31.
[15] Пак там, л. 31—32.
[16] Александър Стамболийски. Документално наследство. Външната политика на правителството на БЗНС. Ноември 1919 — юни 1923. С., 1989, 325—326.

по един път, който още не е утъпкан. Ако тази политика се одобрява, тя трябва да бъде подпомогната от страна на СХС правителство.“ Ръководителят на българската делегация е категоричен — ако българското предложение не бъде прието, преговорите да се прекъснат и всяко от двете правителства да вземе такива мерки по разискваните в Ниш въпроси, каквито счете за необходими[17].

Югославските делегати посочват, че вярват в искреността на политиката на Ал. Стамболийски и правят всичко възможно, за да не й създават затруднения. Всяка отстъпка обаче си имала граници, които по израза на Ж. Лазич не можело да се преминат, без да се нарушат принципите на „истинността, справедливостта и обществения морал“. Поданиците на СХС държава покрай границата с България били заплашени единствено „от четнишки нахлувания от иззад граничната зона“. Интересно е да се знае как са звучали тези думи от устата на човека, който не само е отлично информиран за истинското положение във Вардарска Македония, но е и лично отговорен за установения там режим, който е пълно отрицание на „справедливостта и обществения морал“. Дипломатът Милчич изоставя дипломатическите увъртания и разкрива ясно към какво се стреми Белград. Той съветва българското правителство да не се бои толкова много от своите политически противници, защото непосредствено след войната някои от тях заявявали на шефа на СХС военна мисия в София: „Стига толкова кръв. Взехте Македония. Не правим вече от това въпрос. Елате само да се споразумеем . . . Този път е най-сигурният за едно споразумение — заключава Милчич. — Трябва да се гледа на нещата по-широко.“[18]

Двете страни не постигат споразумение по общата част на проекторешението и преминават към обсъждането на „специалните мерки, които трябва да се вземат за обезпечаване застрашения участък на Българо-СХС граница“. Ж. Лазич формулира предложението на югославската делегация, което предвижда да се отстранят от граничния район „военните и други бегълци, които без жилище и семейство пребивават там“, а така също „всички държавни чиновници и служащи въобще, които са участвували в комитетска организация и акция или й помагат по някой начин“. До сключването на специална правна конвенция двете страни „да си предават виновниците по общия наказателен закон“. Последното предложение е „да се подведат под углавна отговорност всички лица, които участват в комитска организация или й помагат по някой начин,

[17] ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 33—35.
[18] Пак там, л. 35—36.

с което ангажират държавната отговорност". Българската делегация приема всички предложения без последното, понеже излизало извън компетенцията на двустранната комисия. От своя страна тя предлага СХС правителство да даде обща амнистия „на всички политически престъпници и да им позволи да се завърнат в родните си места". Същото да се разреши и на емиграцията в България. Ж. Лазич отбелязва, че тези въпроси са прерогатива на короната и не могат да се разискват от двустранната комисия, която има строго определена задача[19].

Отново заседанията са прекъснати за няколко дни. След възобновяването им на 15 март югославската делегация внася нов, четвърти, вариант на своето предложение за общата част на решението. Единствената промяна е, че не са споменати конкретно градовете Кюстендил, Г. Джумая и Петрич, а се говори общо за „областите край югоизточната граница на СХС Кр.". Българските делегати предлагат да се каже „от двете страни на югоизточната граница на кралството". Югославската страна твърдо държи на своята позиция, че не трябва да се говори за реципрочност в мерките, тъй като корените на четническата дейност са единствено на българска територия. Понеже не се постига съгласие, заседанията отново са отложени, за да може българската делегация да поиска инструкции от София. Що се отнася до предложението за амнистия и свободно завръщане на емигрантите по родните им места, Ж. Лазич заявява, че СХС правителство „си взима бележка от изразеното желание на българската делегация"[20].

На следващия ден се получава телеграма от Ал. Стамболийски, който нарежда делегатите да се постараят да внесат редакционни поправки в „предложения от сърбите текст". В случай, че другата страна отговорела с категоричен отказ, да не се настоявало повече, за да не се създадяло впечатление, че българите умишлено затрудняват преговорите[21].

Отстъпчивостта на българския министър-председател не се дължи само на стремежа му да спечели доверието на Белград и да установи приятелски отношения с КрСХС. От вниманието на авторите, писали за Нишката конференция, е убягнал един твърде важен факт — несъмнената връзка между поведението на българската делегация в Ниш и преговорите, които лично Ал. Стамболийски води с Великите сили победителки за облекчаване на репарационното бреме. Преговорите започват на 1 март 1923 г., т. е. в деня на откриването на Нишката конференция, и завършват ус-

[19] Пак там, л. 36—40.
[20] Пак там, л. 41—42.
[21] Александър Стамболийски. Документално наследство..., 326—327.

пешно на 21 март[22] непосредствено след българо-югославското споразумение. Когато към това добавим и странното на пръв поглед обстоятелство, че българските оригинали на протоколите и текстът на Нишката спогодба се откриха не в архива на Министерството на външните работи или на войната, където е естественото им място, а в архивния фонд на Върховното комисарство по репарациите, нещата стават съвсем ясни. Като имаме предвид изключително тежкото международно положение на страната по онова време и безцеремонната намеса на Междусъюзническата контролна комисия във вътрешната политика на земеделското правителство, не е трудно да си представим как са се развили събитията. Очевидно като условие за получаване на облекчения по репарациите е било поставено успешното завършване на преговорите в Ниш и поемането от българска страна на определени ангажименти за ликвидиране на четническото движение и напрежението по границите със съседите. „Само историята един ден ще каже — пише покъсно органът на БЗНС — какво е било международното положение на България в първите дни на м. март преди изтичането на ултимативния срок — 15 март", за започване изплащането на репарациите[23]. Очевидно наред с другото вестникът намеква за осъществената току-що окупация на индустриалното сърце на Германия— Рур, от френски войски като наказателна мярка срещу отказа на германското правителство да плаща репарации, мярка, която е можело да се приложи и към България.

Последното заседание на Нишката конференция е на 17 март. Полк. Нойков внася трети вариант на общото решение. Основните положения от предишния вариант за реципрочни и самостоятелни мерки и от двете страни на границата се запазват, но за да се направи текстът по-приемлив за другата страна, в него изрично се споменава, че става дума за пресичане на нелегалните преминавания на границата на „съмнителни лица и чети" и на „четнишките движения" изобщо. Освен стремежа да се намери приемлива и за двете страни формулировка с това предложение се цели разтурването на „летящите отряди", т. е. на сръбските контрачети, които тероризират българското население във Вардарска Македония, и да се предотвратят евентуални техни нахлувания на българска територия[24] за преследване четите на ВМРО и диверсионни актове срещу тиловите бази на организацията. Югославската делегация

[22] Земледелско знаме, № 78, 25 март 1923. — Изявления на Ал. Стамболийски.
[23] Пак там, № 93, 5 май 1923.
[24] В заседанието от 10 март полк. Давидов съобщава за две преминавания на границата от сръбски чети, което е отречено от Ж. Лазич и Прелич (ЦДИА, ф. 378, оп. 1, а. е. 1165, л. 24—26, 30, 43).

приема по принцип предложението, но с две съществени поправки — вместо „чети“ да се каже „комитски чети“ и вместо „четнишките движения“ — „организиране, снабдяване, пребиваване и нахлуване на чети през границата“. Смисълът на тези възражения е ясен: да се подчертае, че се имат предвид изключително четите на ВМРО, и да се задължи земеделското правителство да ликвидира базите на организацията на българска територия и да преследва всички, които й оказват съдействие.

След оживени дебати е постигнат компромис. Българската делегация приема определението „комитски“, а югославската се отказва от втората си поправка. Приетият окончателен текст гласи: „Понеже само с непосредствената охрана на граничната линия не може напълно да се попречи на незаконното преминаване на съмнителни лица и комитски чети, налага се двете страни бързо да вземат нужните мерки за засилване на държавната власт в тила на застрашения граничен участък, а особено в областите около югоизточната граница на С.Х.С. Кралство, гдето такова засилване на властта ще направи невъзможно четнишките организирания и нахлувания. Всяко правителство в това отношение ще вземе самостоятелно потребните мерки.“[25]

Давайки си сметка за възмущението сред обществеността в България от включването на определението „комитски“ в спогодбата, непосредствено преди подписването на подготвения вече текст българската делегация подновява възраженията си. Според публикувания във в. „Победа“ от 24 май 1923 г. протокол на последното, осмо, заседание „след кратко съвещание на двете делегации“ възражението на българите е прието. И наистина в запазения оригинал на споразумението, върху който стоят подписите на всички участници в преговорите, думичката „комитски“ е заградена внимателно с един правоъгълник и леко зачеркната по диагонала[26]. Като се има предвид, че обикновено внасянето на поправки в официални междудържавни документи се отбелязва чрез съответна обяснителна бележка или допълване, остава съмнението, че в случая се касае за устна договореност, която е отразена по този начин само в българския екземпляр, а не и в този, който отива в Белград.

Освен това общо решение в отделните заседания на комисията са приети още три резолюции, които определят конкретните мерки за осъществяването му. Първата от тях, взета още в заседанието от 2 март, констатира, че охраната на българо-югославската граница от Жеравино до вр. Тумба е недостатъчна, и задължава двете

[25] Пак там, л. 44.
[26] Пак там.

страни във възможно най-кратък срок да подсилят пограничната си стража. Втората, най-обширната, резолюция е взета на следващия ден. Тя предвижда свободното използуване от българските и югославските граничари на пътеките и пътищата, които минават ту от едната, ту от другата страна на граничната линия. Същото се отнася и за чешмите и изворите, но тяхното ползуване може да става само денем. Двете гранични стражи се задължават да си сътрудничат и взаимно информират за предотвратяването на незаконни преминавания на границата, но нямат право да преследват нарушителите на територията на другата държава[27]. Препоръчва се всяка от страните да осигури телефонна връзка между постовете и вътрешността на държавата, а така също да се изсече гората на по 100 метра от двете страни на граничната линия. В така получената ивица е позволено отглеждането само на нискостъблени земеделски култури, за да се затрудни скритото преминаване на границата. Последният пункт на резолюцията се отнася за т. нар. двувластници — български поданици от пограничния район, които имат имоти на югославска територия, и обратното. Определен е редът, по който те ще получават разрешения за обработването на нивите си, и се изказва пожелание тези имоти да бъдат ликвидирани във възможно най-кратък срок[28]. За третата резолюция, приета на заседанието от 12 март, вече говорихме.

Внимателният анализ на документите, подписани в Ниш, съпоставени с общите насоки на югославската политика, показва, че както обикновено става, отново е спечелила по-силната страна. Белград изтръгва от българското правителство задължението да ликвидира базите на ВМРО на българска територия и да оказва съдействие на югославските гранични органи при охраната на границата срещу четническите преминавания, без да внесе каквато и да било промяна в дотогавашната си политика на насилствена денационализация на македонските българи и без да поеме някакви определени задължения към България. По сполучливото определение на британския пълномощен министър в София Ърскин прокараният в решенията на Нишката конференция принцип на взаимността „е само една фикция, имаща за цел да запази престижа на българското правителство“[29].

[27] Твърдението на проф. Д. Мичев и на английския автор Р. Райс, че Нишката спогодба давала право на югославската армия да преследва четите на ВМРО и на българска територия, е неточно (вж.: М и ч е в, Д. Българският национален въпрос между двете световни войни. — В: Юбилеен сборник в чест на акад. Д. Косев. С., 1985, с. 414; R e i s s, R. A. Komitadji Question in Southern Serbia. London, 1924, 37-38).

[28] D i m i t r o v, Th. La Bulgarie et la. . ., 596—597.

[29] Цит. по: К о с е в, Д. Септемврийското въстание. . ., с. 688.

Двустранно поетото задължение да се подсилят гражданските и военните власти в пограничните райони развързва ръцете на югославското правителство да засили още повече терористичния денационализаторски режим във Вардарска Македония. Съвсем не е безобидно и споразумението да се ползуват крайгранични пътеки и пътища на територията на другата държава. Според обясненията, дадени от българския шарже д'афер в Белград на тамошния чехословашки военен аташе, целта на тази мярка била да улесни маневрирането на югославските гранични части, преследващи комити, там, където теренът затруднява или забавя придвижването им[30].

В замяна земеделското правителство прави значителна стъпка към осъществяване на политиката си за сближение с КрСХС, от което очаква толкова много — миролюбиво уреждане на македонския въпрос, помощ за териториален излаз на Егейско море и общо укрепване на международните позиции на България. Тези „придобивки" обаче са с твърде съмнителна стойност, а отрицателните последици — повече от съществени и дори фатални за правителството на БЗНС. Според посочения вече британски пълномощен министър в София Стамболийски бил измамен в Ниш, тъй като надеждата му за придобиване на Западна Тракия с югославска помощ била неосъществима, а възможностите му да се справи с ВМРО — равни почти на нула[31]. И наистина, формално погледнато, Нишката спогодба подобрява международните позиции на страната, но в действителност ги влошава. Тя изостря подозрителността на останалите балкански държави и влошава отношенията им с България. Вместо „споразумение с всички балкански народи — пише Г. Димитров — Стамболийски се стремеше да влезе в споразумение със сръбските империалисти, жертвувайки главните насъщни интереси на македонския народ"[32]. Същото може да се каже за Италия, а до известна степен и за Великобритания, които виждат в спогодбата безспорен успех на френската дипломация.

Що се отнася до вътрешната политика, Нишката спогодба е определен неуспех на земеделското правителство. Тя предизвиква недоумението и откритото осъждане на преобладаващата част от обществеността, а всички политически партии и групировки, от БКП до Конституционния блок, се изказват отрицателно за нея. Патриотично и националистично възпитаната интелигенция и офицерството виждат в този акт измяна към националните идеали.

---

[30] AFMZV, PZ Bělehrad, 1923, č. 130; Шарланов, Д. Управлението на Българския земеделски народен съюз и националният въпрос. — ИПр, 1987, № 2, с. 16.

[31] DBFP, Vol. 24, London, 1982, 6-7.

[32] Димитров, Г. Българският урок. Съч. Т. 8, с. 151.

Монархът се почувствувал несигурен за своята корона предвид изповядваната от БЗНС идея за влизане на България в една южнославянска федерация, в която естествено нямало да има място за две династии. Легалните и нелегалните организации на македонските българи преценяват, че е създадена непосредствена, и то изключително сериозна опасност за тяхното съществуване. Неслучайно в коментара на московския в. „Правда“ от 12 юни 1923 г. се подчертава, че Нишкото споразумение означавало за ВМРО и легалните ѝ поделения „борба не на живот, а на смърт — те би трябвало да бъдат унищожени или да протегнат ръка на антиправителствените сили и по такъв начин да съдействуват за свалянето на правителството на БЗНС“[33].

Всичко това засилва изолацията на земеделското правителство. То остава без нито един съюзник или поне доброжелател в страната извън селското движение, като укрепва решимостта на реакционните сили да ускорят подготовката на преврата. С други думи, Нишката спогодба се превръща в своеобразен фокус, който обединява всички опозиционни сили и определено ускорява решителната атака срещу земеделската власт с всички отрицателни последици за прогресивните сили и за по-сетнешното политическо развитие на страната.

Очевидно, като дава изцяло положителна оценка на споразумението, М. Куманов има предвид, че „то разкриваше обективни предпоставки за разрешаване и на други висящи въпроси между двете страни“[34]. Вероятно той смята, че следващите стъпки на подобряването на българо-югославските отношения можеха да доведат до изгоди и за България, примерно по въпроса за малцинствените права на македонските българи, излаза на Егея и по други международни проблеми. Опитът от последвалото развитие на българо-югославските отношения обаче не дава основания за подобни оптимистични предположения. В разгара на българо-югославското сближение, в края на 1933 и началото на 1934 г. Белград предпочита да подпише Балканския пакт, който засилва изолацията на България на Балканите. Нищо по същество не се променя и след подписването на Пакта за вечно приятелство от януари 1937 г. Разпространението на някои български вестници се отнася за Белград, Загреб и Любляна, но не и за Македония, в която курсът за денационализация продължава.

М. Петров и Ст. Стефанова, които изцяло подкрепят тезата на М. Куманов, изтъкват като аргумент факта, че Нишката спогодба „слага началото на сближение между двата народа“[35]. В подобни

[33] Цит. по: Ревякина, Л. БЗНС и Съветска Русия 1917—1923. С., 1981 136—137.

[34] Куманов, М. Нишката спогодба..., с. 41.

[35] Петров, М., Ст. Стефанова. Цит. съч., с. 16.

случаи обаче винаги е важно да се види на каква основа става сближението, дали то отговаря на трайните интереси и на двете страни, или е от интерес само на едната от тях. За съжаление в светлината на казаното по-горе не може да се твърди, че Нишката спогодба постави началото на трайно сближение между двата народа. Тя беше изградена върху основата на недопустим компромис с националните интереси на България, поради което не можеше да има трайно значение за българо-югославското сближение. Показателно в това отношение е и основаното на първокласна информация мнение на британския пълномощен министър в София. Според него Ал. Стамболийски проявил „значителна далновидност и широта на разбиранията", като разбрал, че българо-югославското сближение „може да бъде постигнато само чрез окончателното отказване от вековните претенции на неговата страна спрямо Македония. Въпреки последователните откази от страна на Белград той не се разколеба и продължи усилията си в тази насока", с което успял до голяма степен да спечели доверието на югославските управляващи кръгове[36].

Направеният внимателен анализ на фактите показва, че дадената през 1972 г. от колегата М. Куманов и повторена от други автори положителна оценка на Нишкото споразумение е несъстоятелна. Оказва се, че правилно е определението на споразумението като „изгодно предимно за Кралството на сърбите, хърватите и словенците", дадено още през 1951 г. от покойния Ярослав Йоцов[37], възприето в двутомната академична „История на България" и допълнено от акад. Д. Косев като „сериозна политическа грешка"[38].

Като се опасява от отрицателния обществен отзвук, първоначално правителството на БЗНС няма намерение да публикува Нишката спогодба, така както през 1921 г. са запазени в тайна ангажиментите, поети от Ал. Димитров в Белград. Това предизвиква най-различни догадки и спекулации от страна на противниците на земеделската власт[39]. Не само буржоазната опозиция, но и Кому-

[36] Цит. по: К о с е в, Д. Септемврийското въстание. . ., с. 681. „Три години не вярвахме на Стамболийски, най-после му повярвахме. . . Изведнаж вие го убихте" — пише виден сръбски общественик до Григор Василев (ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 76, л. 33).

[37] Й о ц о в, Яр. Управлението на Земеделския съюз 1919—1923. Статия втора. — ИПр, 1951, № 2, с. 257.

[38] История на България. Т. 2. С., 1955, с. 433; К о с е в, Д. Международното значение на Септемврийското въстание през 1923 г. С., 1964, с. 30. Във второто издание на „Септемврийското въстание" (1973, 373—376 и с. 378) акад. Косев се отказа от определението „сериозна политическа грешка", но подчерта отново, че с Нишкото споразумение „правителството на Стамболийски пое едностранно тежки и едностранни задължения".

[39] Чехословашки извори за българската история. Т. 1. . ., с. 186. В този документ се дават обобщени данни за отзвука на Нишкото споразумение в България.

нистическата партия критикуват правителството, че подпомага „тираническата власт на Пашич", която „организира военна експедиция и масови убийства, за да задуши борбата на поробените"[40]. На голям предизборен митинг Г. Димитров заявява: „Знае ли българският народ какво е уговорено в Ниш? А може да се заключи, че е *сключено* споразумение със сръбската буржоазия за унищожаване на освободителното движение в Македония."[41] Партията подкрепя изцяло насрочените за 15 април от Илинденската организация масови протестни манифестации „против последните зверства на югославянското правителство над българското население в Македония" и апелира към емиграцията „да протестира и против днешното правителство, задето то улеснява потисническата политика на Югославия и империалистическите планове на Съглашението"[42]. Същевременно то ги предупреждава да „скъсат връзките си с националистическата завоевателна политика на буржоазията" и да „се опълчат решително против всеки опит на буржоазните котерии да използват поробените за вътрешни реакционни цели и преврати"[43].

Всеобщото убеждение сред дипломатическите кръгове е, че „няма да е лесно" земеделското правителство да изпълни поетия ангажимент да се справи с ВМРО, тъй като „неговата суверенност на македонска територия е само привидна и всъщност тук единствено македонските автономисти притежават изпълнителната власт". Заедно с това се смята, че в Ниш едва ли се е говорило само за пресичане на комитските нарушения на границата и че положително по-важната тема е била координиране усилията на двете държави за отнемането от гърците на северното Егейско крайбрежие[44]. Някои дори тълкуват споразумението като доказателство, че „правителството на БЗНС било готово да признае на Югославия не само притежанието на Вардарска Македония, но и нейното понататъшно разширение на Юг"[45] към Солун и цяла Егейска Македония. Характерна в това отношение е една кореспонденция от Виена, отпечатана в английския вестник „Дейли Хералд" още преди завършването на Нишките преговори. В нея се посочва, че е предстоящо подписването на българо-югославско споразумение, насочено срещу Гърция. С него България признавала югославското искане за Солун, а Югославия — българското за излаз на Егея.

[40] Работнически вестник, № 242, 11 апр. 1923.
[41] Пак там, № 249, 19 апр. 1923. Курсивът е в оригинала.
[42] Пак там, № 245, 14 апр. 1923.
[43] Пак там и № 242, 11 апр. 1923.
[44] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., с. 186; Петрова, Д. Цит. съч., с. 363.
[45] Avramovski, Ž. Цит. съч., с. 165.

Във връзка с това земеделското правителство поело задължението да „започне една силна борба за разпръсване на македонските комитаджии", а югославското — временно да не настоява за репарационните си вземания от България[46]. Тази информация не е просто предположение и предупреждение към България и КрСХС да не предприемат враждебни действия срещу британското протеже на Балканите, а отразява предварителните разговори между Белград и София за задачите на срещата в Ниш преди окончателното споразумение за нейния редуциран дневен ред.

Тезата за антигръцката насоченост на българо-югославските разговори при подготовката и провеждането на Нишката среща се споделя и от Българската комунистическа партия. Като цитира в. „Победа" от 6 март 1923 г., че „сближението ни със сърбите е единственият път за разрешението на беломорския проблем", и последвалата кампания в правителствения печат срещу гръцкия терор в Западна Тракия, „Работнически вестник" заключава, че земеделското правителство се е намесило в „голямата политика" и е взело страна (подразбира се страната на Франция) в сложната борба между Великите сили на Балканите и в Близкия изток. „Мигар положението в Македония е по-добро — пита редакцията на вестника — и мигар насилията на сръбските власти там са по-малки", отколкото в Западна Тракия? „Обаче правителството не предприема кампания против тия насилия. Напротив, то сключва в Ниш споразумение със сръбските власти. Явно е, че между споразумението в Ниш и кампанията срещу Гърция има *връзка* не само по време."[47]

Предположенията и коментарите за антигръцката насоченост на Нишката спогодба имат основание само дотолкова, доколкото отразяват стремежите и надеждите на българското правителство. Всички негови усилия да изтръгне от Белград конкретни ангажименти по този животрептящ за България въпрос обаче остават напразни и изобщо не влизат в дневния ред на двустранната среща. От позицията си на по-силна страна СХС правителство налага разисквания и решения, които са изключително от негов интерес. На практика те се свеждат единствено до мерките за ликвидиране на българското четническо движение, ръководено от ВМРО.

Практическите действия на двете правителства непосредствено преди, по време и след подписването на Нишката спогодба потвърждават и най-песимистичните предположения и догадки. За 18 март

[46] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2304, л. 56.
[47] Работнически вестник, № 239, 5 апр. 1923. Курсивът е в оригинала.

1923 г. в КрСХС са насрочени парламентарни избори. Правителството на Радикалната партия начело с Н. Пашич взема отрано мерки, за да не се повторят събитията от изборите за Учредителна скупщина през есента на 1920 г., когато мнозинството от населението във Вардарска Македония гласува против правителствените листи и дава предпочитанията си на комунистическите кандидати.

Още в началото на месеца започва подготовката на мащабна военна акция в областта. За нов велик жупан на Брегалнишката област, която е най-тежко засегната от комитската дейност, е назначен опитният бивш началник на Обществената безопасност в Белград Добрица Маткович. На 29 януари Маткович пристига в Щип, където е организирано важно съвещание с командирите на армейските области и окръжните и околийските началници. То се ръководи от шефа на Обществената безопасност в КрСХС Живоин (Жика) Лазич и има за задача приемането на мерки за ефикасна охрана на границата и задушаване на четническата дейност[48].

Според подробната информация на чехословашкия пълномощен министър в Белград, на когото може да се вярва поради добрата му осведоменост като представител на съюзна на КрСХС държава, „за потушаването на комитската дейност на Южна Сърбия“[49] освен пълната мобилизация на войските от Скопския военен окръг от вътрешността на страната са изпратени многочислени войски — пехота, кавалерия, артилерия, бронирани автомобили и един самолет. Те са поставени под върховното командуване на командира на жандармерията ген. Узун Маркович. Военните операции започват през втората половина на февруари. Те са насочени не само срещу въоръжените чети на ВМРО и техните помагачи, но имат за цел чрез масов терор да сплашат населението и лишат четническото движение от неговата подкрепа. Пред строените в Щип войски преди започването на акцията генералът нарежда: „Ще воювате едновременно и против комитетските ятаци и ще ги избивате безмилостно. Тези ятаци от села и градове, които открито подкрепят комитите и които правят възможна тяхната злосторническа дейност, не могат да очакват от вас нищо друго, освен вашето оръжие да не им остави камък върху камък.“ Определянето на това, кой е ятак и кой не, е предоставено изцяло на войсковите командири, които го тълкуват твърде свободно. На практика изтребителните действия срещу „ятаците“ засягат почти цялото население в районите на операцията. „Селата и градчетата — казва се в посочената информация, — които били заподозрени

[48] Зора, № 1097, 31 ян. 1923; П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., с. 130.

[49] AFMZV, PZ Bělehrad, 1923, č. 183.

че укриват комити, били безогледно изравнени със земята от артилерията.“ В разгара на Нишките преговори на тежки репресии са подложени селата Гонотарци, Гарван, Лесковци, Люботен, Шопур; Брест, Горна Вращица и др.[50]

Наказателната операция в с. Гарван, Радовишко, е предприета точно на 3 март, националния празник на България, като отмъщение за акцията на ВМРО срещу сръбските колонисти в с. Кадрифаково. Разстреляни са 22 беззащитни селяни, обвинени като помагачи на комитите[51]. Белградската преса дори разпространява слуха, че селяните „са убити в редовен бой, когато са приели в селото си разбита комитска чета“[52].

Драстичните действия на правителствените въоръжени сили срещу българското население във Вардарска Македония предизвикват неодобрението дори на някои буржоазни среди, а прогресивната югославска общественост ги посреща с негодувание и протести. „В Македония се води постоянна война между жандармерията и комитите — се казва в едно съобщение на югославската Независима работническа партия. — В този сблъсък са употребявани дори картечници и лека артилерия. Тамошното население е подложено на най-голям терор и с него се постъпва по най-нечовешки начин. От турско време насам тази област не се е намирала в такава криза.“[53] На някои места хърватски офицери и войници отказват да участвуват в разстрелите и насилията[54].

„С тези мерки — пише чехословашкият пълномощен министър в Белград — правителството успя да омиротвори временно, но не и трайно Южна Сърбия, тъй като емигрантският въпрос, който е един от главните за комитското движение, остава и занапред нерешен“ въпреки настояванията на българската делегация в Ниш. С помощта на масовия терор правителството успяло да спечели изборите. То обаче чувствувало нестабилността на полученото по такъв начин „умиротворяване“ и взема допълнителни мерки за възпиране на четническите нахлувания и парализиране дейността на местните чети. Една от тези мерки била предислоцирането на врангелистките войски от Войводина в пограничните райони източно от Вардар[55].

---

[50] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. л. 62. Известие № 3 на ЦК на ВМРО, февр. 1923; ЦПА, сп. 301, л. 67; Македония, № 280, 27 ян. 1923; Независима Македония, № 6, 29 март 1923; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия . . ., с. 133.

[51] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 . . ., 188—189.

[52] Независима Македония, №6, 29 март 1923; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия. . ., с. 133.

[53] Катарциев, Ив. Време на зреење. Т. 1 . . ., с. 36.

[54] AFMZV, PZ Bělehrad, 1923, č. 183.

[55] Пак там.

Кървавите събития в Кадрифаково и Гарван стават повод за официални обяснения между Белград и София. След нападението над Кадрифаково СХС правителство изпраща остра нота, съдържаща искане за парично обезщетение на жертвите и материалните загуби. В отговора си българското правителство уверява Белград в своите миролюбиви намерения и в решимостта си да се справи с ВМРО, която действувала против интересите на България[56].

Известията за трагедията в с. Гарван пристигат в София чак към края на март и предизвикват буря от негодувание сред българската общественост и особено сред македонската емиграция. На 15 април ИК на братствата организира импозантна траурна манифестация по централните столични улици, по време на която се отправят остри упреци и заплахи за възмездие срещу КрСХС. Югославският пълномощен министър М. Ракич иска обяснение лично от министър-председателя Ал. Стамболийски, като настоява да бъдат арестувани всички организатори на манифестацията и да бъдат предадени на СХС власти. Стамболийски обещава да направи всичко по своите сили за удовлетворяването на това искане. На следващия ден обаче софийските вестници публикуват съобщение, че ВМРО е осъдила на смърт цялото правителство, ако се осмели да действува против организацията. Пълномощният министър на Чехословакия в София, който следи отблизо развитието на българо-югославските отношения и действията на ВМРО, е на мнение, че „чрез това съобщение правителството иска да се разбере, че предаването на македонците ще бъде за него смъртно жертвоприношение“[57]. Искането на Ракич не е изпълнено в неговата цялост, но засилващият се натиск на Белград дава своите резултати.

4. *Развръзката*

Преговорите в Ниш и слуховете за взетите там решения предизвикват оправдана тревога сред дейците на ВМРО, а и сред населението от Пиринския край. Според тайния рапорт на Ср. Поппетров до Министерството на вътрешните работи навсякъде се говорело, че земеделското правителство подготвяло изпращането на нов експедиционен корпус за ликвидирането на четите съвместно със сръбски войски, които щели да нахлуят на дълбочина до 30 км в българска територия, за скорошното уволнение на Поппетров и

[56] Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия ..., с. 130.

[57] Чехословашки извори за българската история. Т. 1 ..., с. 191.

неговите помощници и пр.[1] Тези слухове звучат твърде правдоподобно предвид оповестените официално мерки на правителството. В изпълнение на поставената му от министър-председателя главна непосредствена задача — да умиротвори неспокойния Пиринski край — на 15 март току-що поелият поста министър на вътрешните работи Хр. Стоянов внася в Министерския съвет предложение действието на Закона за военното положение в Кюстендилски окръг да се разпростре и върху целия Петрички окръг плюс Дупнишката околия[2].

Предвид на възбуждението сред населението, причинено от тези мерки и слухове, новият главен секретар на министерството Петър Сапов телеграфира на 30 март: „Разгласете на населението, че правителството енергично устоява интересите на българизма зад границите на Царството. Нека се знае, че всеко неправилно действие само вреди на националната българска кауза.“[3] Поппетров се опитва да направи нещо в духа на тази телеграма[4], но събитията се развиват в съвсем друга насока.

След започването на Нишката конференция и първите уволнения и размествания на околийски началници ръководството на ВМРО преценява, че земеделското правителство се е отказало от линията на съществени компромиси спрямо организацията. Ал. Василев решително се противопоставя на назначаването на Манолов за околийски началник в Г. Джумая и го принуждава да се откаже да изпълнява функциите си. Формално, за пред министерството, той приема поста си, но не се явява в Околийското управление, където с одобрението на окръжния управител се разпорежда дотогавашният околийски началник Г. Алексиев. Сътрудничеството между администрацията на Поппетров и дейците на ВМРО, подстрекавани от реакционните сили, става още по-тясно и докато дотогава се осъществява в името на помирение с правителството, сега придобива определен антиправителствен характер[5].

Правителството не желае да си отваря излишни фронтове точно пред насрочените за 22 април избори за XX обикновено народно събрание и се стреми да не изостря положението в невралгичния Петрички окръг. На 2 април 1923 г. Сапов изпраща нова телеграма до Поппетров с нареждане да проведе широка разяснителна дейност сред населението, че правителството „работи повече от всички

[1] НБКМ БИА, ф. 808, а. е. 440, л. 91.
[2] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4779, л. 1; АМВР, д. 105654, т. V, л. 19; Победа, № 332, 17 март 1923.
[3] Пак там, л. 90.
[4] Пак там, л. 94.
[5] Пак там, л. 81—84.

други“ за осъществяването на националните идеали, но не може да допусне съществуването на друга власт в окръга. Действията на организацията, освен че създавали анархия в страната, излагали „много зле престижа на целата нация пред чуждия свет“[6].

Тъй като от ден на ден положението става все по-сериозно, призивите за благоразумие се съчетават и с по-сериозни мерки за сигурност. На 6 април по доклад на Хр. Стоянов Министерският съвет продължава военното положение в Петрички окръг. Едновременно с това се одобрява и предложението му да се открие специален полицейски курс в казармите на Първа пионерна дружина[7].

Министърът бърза да успокои петричкия окръжен управител, че „всекакво нашествие на чужди войски в наша територия е изключено“. Просто гарнизоните и полицията щели да се подсилят с верни на властта хора. „Мирните граждани, както и идеалните борци за права кауза, за българското племе“ нямало защо да се безпокоят[8]. Заедно с това разпорежданията до Поппетров придобиват все по-строг и категоричен характер. На 18 април той е заменен като окръжен управител от полк. Атанасов, след което е изпратен в Сливенския затвор[9].

Окуражени от поетия твърд курс на властта срещу ВМРО, в началото на март прогонените след окупирането на Неврокоп противници на автономистите начело с бившия околийски началник Константин Попиванов замислят завръщането си по родните места. Със съдействието на Д. Кемалов, П. Ангелов и народния представител от Г. Джумая Никола Хайдуков тяхна делегация се явява лично при министър-председателя с молба да разреши завръщането им. Стамболийски обещал, че ще се разпореди в този смисъл, но ги попитал изрично дали принадлежат към някой от враждуващите македонски лагери. Те отговорили отрицателно, като го уверили, че са само сдружени земеделци, предани на властта[10].

Кемалов и Ангелов имат свой план за използуването на тези хора. Веднага след срещата със Стамболийски е съставен точен списък по околии, а на следващия ден всички са събрани в казармата на специалната полицейска школа, подготвяща кадри за борба с ВМРО. Тук те са оформени в „разузнавателна част при полицейската команда“ — нещо като ударен отряд на тази команда.

[6] Пак там, л. 92.

[7] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4778, л. 1—4, а. е. 4779, л. 7. Протоколи № 35 и 36 от 6. IV. 1923 г.

[8] НБКМ БИА, ф. 808, а. е. 440, л. 98.

[9] Пак там, л. 90, 95 и 135, 143.

[10] Правителството на Стамболийски и . . ., 85—89. Приложение № 8, Показания на участник в командата, който доброволно се е предал на ВМРО.

Неин началник е К. Попиванов с помощници Григор Милчинов и Атанас Драчев. Чести гости на командата са Д. Кемалов и П. Ангелов, които водят политико-психологическата им подготовка. Не след дълго в школата пристига група от 21 души начело с федератиста Стойчо Чочков, съставена в мнозинството си от бивши четници и войводи, противопоставили се на ВМРО и преследвани от нея. Скоро групата увеличава състава си до 30 души. Чрез куриери (Георги Киралов и Гр. Милчинов) Чочков се свързва с Т. Паница за координирани действия. Паница разчита на влиянието си сред бившите санданисти в Неврокопско — свещ. Милан Конев, Иван Куюмджиев, Димитър Пенков, Стефан Урдев, Ангел Тетимов (Заека) и др. С тяхна помощ той смята да превземе отвътре автономистката организация не само в Неврокопско и Мелнишко, но и в целия Петрички окръг. Формално не съществуват връзки между противниците на Тодор-Александровата организация и правителството, но на практика те се ползуват с благоволението на властта и са в пряк контакт с отговорни съюзни дейци, като Кемалов и Ангелов, които действуват вероятно по нареждане на Комитета за селска диктатура[11].

Решено е разузнавателната команда заедно с групата на Чочков и хората на Паница да предприеме прочистване на Неврокопско и близките райони от автономистките нелегални формирования и да осигури успеха на правителството в насрочените за 22 април парламентарни избори. Паница вече е в Неврокоп, а към 2—3 април по различни пътища командата на Попиванов, групата на Чочков и друга група противници на Т. Александров начело с войводите Ст. Мишев и Гр. Циклев се събират в Батак, където ги посреща Паница. Получилият се значителен отряд от близо 150 калени и опитни във военното дело бойци е разделен на пет чети с щаб от войводите на отделните чети и с общ ръководител Т. Паница[12]. Отрядът се съсредоточава в с. Сатовча, недалеч от Неврокоп. Още по пътя той е обстрелван от засади на ВМРО, а в Сатовча е почти напълно обкръжен от автономистките милиции[13].

Очертават се нови Неврокопски събития, които поради неразумността на Кемалов и други негови другари от Комитета за селска диктатура биха изобличили правителството, че не спазва декларацията си за ненамеса в движението на македонските българи. По заповед от София военните обезоръжават повечето от участниците в отряда. Най-непримиримите и най-провинените пред ВМРО

[11] Пак там.

[12] Пак там, 88—90, 95. Приложение № 9.

[13] Пак там, л. 19, 90, 95—96; Победа №371; 5 май 1923; Петрова, Д. Цит. съч., с. 372.

обаче отказват да предадат оръжието си. Тридесет и осем души начело с Попиванов, Ст. Мишев, Гр. Циклев и брата на Д. Кемалов — Георги, преминават границата и се предават на гръцките погранични власти. Десетина от тях под командата на Ст. Мишев и Гр. Циклев по тяхна молба са предадени на щипския велик жупан. Тук те окончателно ренегират и стават ръководното ядро на създаваното по това време от сръбските власти „Дружество за борба с българските бандити". Към тях се присъединяват и други четирима от отряда, които в стражарските си униформи се предават на сръбските граничари при Ново село, Струмишко[14].

Показателно е, че дори такъв ярък противник на Т. Александров като Сл. Иванов не одобрява експедицията в Неврокопско и твърди, че Мишев и другарите му са предприели тази акция на своя глава. Той е потресен от ренегатството им и завършва своята брошура срещу Т. Александров с декларацията: „За действията на Ст. Мишев и неговите другари след прехвърлянето им в Щипско аз не нося никаква отговорност."[15] Нишките споразумения и мерките на земеделското правителство за изпълнението им поставят на смъртно изпитание съществуването на ВМРО и предизвикват изключително остра реакция от страна на неговото ръководство.

На 5 април 1923 г. Т. Александров издава Окръжно № 416, в което нарежда „по повод настъпилото смущение в населението там след Нишките сръбско-български преговори. . ., заканите сръбски войскови части да влизат в българска територия с цел . . . заедно с „оранжевогвардейци" . . . да унищожат спомагателната организация на ВМРО и самата ВМРО, а също поради заплашването на земеделското правителство да обяви военно положение в Петричкия окръг и да отложи депутатските избори там да се вземат най-сериозни мерки". Тези мерки са: „Да се избиват безмилостно" всички врагове на организацията (сръбски войски, федератисти, оранжевогвардейци и пр.), нахлули в нейната организационна територия. В случай на въвеждане на военно положение и отлагане на изборите да се проведе допитване до населението, „трябва ли да плаща данъци и да изпълнява наредбите на сегашното „*българско*" правителство, което го лишава от изборното право — това, що не посмяха да сторят даже тираните сърби и гърци". В края на окръжното се съобщава, че е изпратено официално предупреждение до земеделското правителство да не изпраща в окръга оранжевогвардейци и да не допуска минаването на границата от сръбски части. Ако то не се вслушало в предупреждението, „бъдете безпощадни",

[14] Пак там; С т о я н о в, Хр. Спомени. — НА ИИ, с. 230.
[15] И в а н о в, Сл. Цит. съч., с. 59.

а „които поради малодушие, небрежност или по други причини не изпълнят горните нареждания, ще бъдат наказани със смърт“[16].

Пет дни по-късно Т. Александров изпраща под № 423 „Последно предупреждение до г. Ал. Стамболийски, копие — другарите му министри и известни видни общественици, редактори на вестници, депутати, председатели на дружби и др. в София“. В него се заявява, че ако правителството се осмели отново да изпрати в Петрички окръг „известните на българското общество *разбойници-„федератисти*“ и дискредитираните пред всички български граждани и пред света *обирджии* оранжевогвардейци“, ВМРО ще държи отговорни лично министър-председателя, другарите му от кабинета „и сички усърдни участници в това мръсно и предателско злодеяние“[17].

Порасналата самоувереност и арогантност на Т. Александров идва както от успешното противопоставяне (с мълчаливата подкрепа на голяма част от офицерството) на опитите на правителството да наложи държавния суверенитет в Петрички окръг и разгромяването на федератистките бойни ядра, така и от окуражаванията, които получава от силите, готвещи се за решителен удар срещу земеделското правителство.

Заплашителното писмо на Т. Александров заедно с приложените към него Окръжно № 416 и 303 от 22 август 1922 г. за създаване на спомагателна организация на ВМРО в Пиринска Македония е предадено на Ал. Стамболийски от Софийския митрополит Стефан. То предизвиква сериозна тревога в Министерския съвет и след внимателно обсъждане е решено повече да не бъде търпяно положението на ВМРО „като държава в държава“[18]. Писмото на Т. Александров е публикувано в пресата със съответни обяснения за позицията на правителството[19].

На 15 април органът на БЗНС в. „Земледелско знаме“ публикува изявления на министър-председателя, предназначени да опровергаят слуховете и нападките срещу правителството по повод на Нишката спогодба. В тях се предава главното от съдържанието на спогодбата, като се подчертава, че инсинуациите за „някакви тайни политически споразумения“ са напълно безпочвени. Двете страни са се разбрали да пазят по-добре общата си граница, при което „никаква чужда войска при преследване на разбойници или четници да не преминава през границата“. Притежателите на имоти от другата страна на граничната линия получават възможност

[16] Правителството на Стамболийски и . . ., 101—102.
[17] Пак там, с. 98. Приложение № 11. Курсивът е в документа.
[18] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 240.
[19] Пак там, л. 243; Земледелско знаме, № 94, 9 май 1923; Недев, Н. Цит. съч., 70—71. Авторът привежда автентични архивни материали от архива на МВР.

спокойно да ги обработват, а не да търпят огромни загуби, както дотогава. Освен това българската страна е поставила въпроса „за амнистия на всички политически престъпления в Македония", като същевременно е признала, че „нашата власт в оная част от Македония, която попадна под нас, още не е здравена. Ще направим всичко потребно без кърви и без кавга, без раздори да въдворим тая власт."

Отговорът на ВМРО е убийството на изплъзналия се при първото нападение срещу него водач на федератистите арх. Н. Юруков. То е извършено на 27 април вечерта в центъра на София пред тогавашното кафене „Прентан" (в западната част на сегашния пл. „Ленин")[20] като възмездие за предишните му прегрешения спрямо организацията и конкретно срещу експедицията на Паница към Неврокоп. На следващия ден Хр. Стоянов прави важна правителствена декларация пред столичните журналисти, предназначена да успокои обществеността и преди всичко да смекчи яростта на ВМРО. В нея се потвърждава казаното от Ал. Стамболийски относно слуховете, че Нишката спогодба допускала преминаването на чужди войски на българска територия. Освен това правителството категорично отрича, че е изпращало федератисти в Петричко. Те самоволно се отправили към родните си краища. За да се избегнат инциденти и саморазправи, то наредило тези лица да бъдат върнати обратно във вътрешността на страната. Хр. Стоянов не познавал Т. Паница и не му е нареждал като министър на вътрешните работи да отива в Петричко. Що се отнася до изпратената в окръга народна милиция (възпитаниците на специалната полицейска школа), тя била съставена от „безукорно честни хора от стара България" и отива там по искане на самото население и съдебните власти. Задачата им била да сложат край на изнудванията и произволите, да внесат успокоение сред населението и да укрепят вярата му в правителството, което било загрижено за неговата кауза. Предвиждали се най-строги наказания за всяко провинение на народните милиционери. Същевременно обаче правителството предупреждава, че и неговото търпение имало граници, още повече, че то е доказало на дело, че защитава „интересите на България и българското племе". За всеки убит съюзен деец или изпратен в Петричко правителството щяло да постави „целата нация нащрек. Цялото българско племе ще бъде призовано за отмъщение и тежко и горко на тези лица и организации, които изпитат неговия гнев и железен юмрук." Земеделските дружби трябвало да застанат на боен пост, „техните бойни ядра всеки момент да чакат заповед за действия".

[20] Победа, № 366, 28 апр. 1923.

Онези, които призовавали към проливане на братска кръв, трябвало да помнят, че „който вади нож, от нож умира“. За евентуалните трагични последици правителството „снема от себе си отговорността пред историята и поколението“[21].

Заедно с прочетената от Хр. Стоянов правителствена декларация официозът „Земледелско знаме“ публикува съобщение на ПП на БЗНС, че на 17 май се свикват организационни „околийски събрания в цялата страна“, на които трябва „да присъствуват най-изпитаните съюзни другари“. Дневният ред на събранията се запазва в тайна[22].

За ефекта от тези предупреждения и заплахи може да се съди по следващите действия на ВМРО. На 2 май идва съобщението, че нейни четници са нападнали военна камионетка и са застреляли трима полицаи и един войник, а други двама са ранили. Съобщението не дава подробности, но случаят е следният. Един от онези, които отказват да предадат оръжието си при обезоръжаването на експедиционния отряд в Неврокопско, е активният местен земеделски деец и ст. полицай Лако Ив. Лазаров. Той участвува в сражението с автономистите при нападението срещу Неврокоп през октомври 1922 г., избягва в София, връща се през ноември 1922 г. в Неврокопско като разузнавач, но подгонен от автономистите, емигрира в Гърция. Оттам със съдействието на българската легация се връща в България и през март постъпва в „разузнавателната команда“. След разоръжаването на отряда той се укрива известно време и накрая се появява при групата оранжевогвардейци, подсилваща полицията в Св. Врач. Съгласно нареждането от София обаче Лаков е арестуван и под усилена охрана изпратен за следствие в столицата. Разузнаването на ВМРО научава точния маршрут на камионетката, превозваща арестанта, устроена е засада и понеже конвоиращите отказват да спрат, е открита стрелба. Лазаров е заловен и след снемане на дознание на 7 май е намерен обесен край Св. Врач. Същия ден е убит и председателят на земеделската дружба в Банско Симеон Моляров, който също е голям противник на ВМРО[23].

След нападението над полицейската камионетка при Св. Врач ПП добавя към първото си съобщение за събранията на 17 май, че на тях се задължават да присъствуват началниците на Народната гвардия, настоятелствата на дружбите, кметовете земеделци, окръжните съветници и народните представители на БЗНС. Важен нов

[21] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 443—444; Земледелско знаме, №91, 29 апр. 1923.
[22] Земледелско знаме, № 91, 29 апр. 1923.
[23] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 27; ф. 284, оп. 1, а. е. 4787, л. 3—4; Правителството на Стамболийски и . . ., с. 19, 96; Победа, № 370, 375 и 378, 4, 10 и 13 май 1923.

момент е, че всички присъствуващи на тези събрания предварително трябва да положат специална клетва. Освен това на 13 май се свикват дружбени събрания в цялата страна с дневен ред: „1. Преглед и стегане на бойните ядра. 2. Отчет на началника на народната гвардия." И на тези събрания присъствуващите са длъжни да се закълнат. Съобщението завършва със строго предупреждение: „Вестник, който препечати настоящето или го коментира, поема целата отговорност."[24]

Към строгите разпоредби по съюзна линия се прибавя и Постановление № 44 на Министерския съвет от 7 май 1923 г.[25] В него се декларира отново, че правителството не се вмесва в борбите между автономисти и федератисти и „е употребило всички усилия за защита интересите на българския народ и българското племе и пак работи в това направление". Въпреки всички негови предупреждения „отделни лица, особено такива от страна на македонската автономическа организация, продължават да вършат беззакония, произволи и убийства в Петричкия, а отчасти и Кюстендилския окръзи", чрез които парализират дейността на „официалните държавни органи". Тези „безсъвестни лица" имали свои ятаци в столицата и други селища, „както и подкрепата на някои уж неутрални „научно-културни организации" и партийни вестници". Нападението на полицейската камионетка при Св. Врач било „умишлено предизвикателство" в отговор на декларацията на министър Хр. Стоянов от 28 април, което налагало „бързо и енергично да се действа". Затова Министерският съвет решава:

„1. Да се арестуват всички нелегално действуващи лица в българска територия: автономисти и федералисти, заедно с техните разклонения из Петричкия и Кюстендилски окръзи. Да се арестуват техните ятаци и идейни вдъхновители из горните окръзи, Столицата и вътрешността на царството. Арестуваните да бъдат разпределени в разни концентрационни лагери в страната и следствието спрямо тях ще се започне, след като се създаде специален закон за съденето им.

2. Разтурят се всички илинденски организации. Дава се петдневен срок на управителните тела на последните в села и градове след публикуването на настоящето постановление и съобщаването му да предадат всичките си архиви в респективното околийско управление и писмено декларират за разтурване на организацията." Ако не се подчинят или „продължат да съществуват негласно",

[24] Земледелско знаме, № 93, 5 май 1923.

[25] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е. 4787, л. 3; ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 246—248; Недев, Н. Цит. съч., с. 73.

дейците им се арестуват „и се предават за съдене по специалния закон, който ще се създаде".

3. „Да се спре издаването на всички вестници, които раздухват страстите и подготвят почвата за престъпни действия и анархия по повод станалите инциденти в Петричкия окръг."

4. На отличили се военни, полицаи и граждански лица при залавянето на нелегални се определят парични награди, а за загиналите в изпълнение на постановлението — „достатъчна помощ за обезпечаване прехраната на семействата им".

5. Изпълнението на постановлението се възлага на министъра на вътрешните работи.

Разпорежданията на ПП на БЗНС и на правителството имат за цел да покажат твърдото им намерение да наложат суверенитета на държавната власт в цялата страна и най-вече в Петрички окръг, като сложат край на своеволията на ВМРО. Те са и сериозно предупреждение срещу реакционните сили, които поощряват и подпомагат действията на организацията и кроят планове за сваляне на земеделската власт. Заедно с това обаче правителството не затваря окончателно вратата за споразумение с ВМРО.

В заповедта на Хр. Стоянов по изпълнението на постановлението изрично се подчертава, че то се отнася само за противозаконна дейност на българска територия. „Лица, извършили политически престъпления в чужди държави, ръководени от свои идейни съображения, но почитащи реда и законите в страната, не се смятат за нелегални. В тази категория влизат безкористните ратници за свободата на поробените братя, които не се отдават на безчинства, грабежи, убийства . . ., а живеят със своите чисти идеали и честен труд в страната."[26]

Нареждането на министъра е да се действува „смело и енергично. Никаква милост и разнежване, защото народа му е дошло до гуша от безчинствата и терористическите акции на група търгаши с македонското освободително дело . . . необходимо е да се разбере, че в страната има власт и закони, които се почитат и изпълняват от всички, които живеят в нея." При необходимост полицейските органи можело да прибягват до съдействието на жандармерията и да устройват потери от местното население. Тези мерки се налагали главно заради международния престиж на България и авторитета ѝ „пред международните конференции, на които се поставят за разрешение въпроси, тясно свързани с бъдещето на народа ни"[27].

---

[26] Земледелско знаме, № 94, 9 май 1923; Победа, № 374, 9 май 1923.

[27] Пак там и ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 248—249.

Освен конкретните разпореждания на 8 май Хр. Стоянов свиква нова пресконференция, на която излага подробно съдържанието на заповедта си и отправя „последно предупреждение към тези, които целят да се пролива братска кръв, и към техните идейни вдъхновители. . . Предвестниците на бурята са вече налице, провинцията и селата едва се въздържат.“ Министърът съобщава на журналистите, че след две седмици в Народното събрание ще бъде внесен специален законопроект за съдене на арестуваните по силата на постановлението на Министерския съвет от 7 май. Той щял да предвижда за по-тежките престъпления смъртно наказание, а за по-леките — от 5 до 10 години затвор и съответно парично обезщетение. За да покаже безпристрастността на правителството към враждуващите помежду си автономисти и федератисти, Стоянов подчертава: „Търсят се не само провинени автономисти, но и провинени федералисти. Дал съм нареждане за залавянето на Паница и другите негови другари.“ В същия брой на „Земледелско знаме“ е публикувано официално съобщение за Нишкото споразумение заедно с петте резолюции от 2, 3, 12, 15 и 17 март[28].

Още през нощта на 7 срещу 8 май са предприети арести на дейци на освободителното движение на македонските българи. Предварително съставеният списък съдържа около 140 имена, но арестуваните са само 47. Останалите, и то предимно нелегалните, се укриват, понеже са предупредени. В спомените си Хр. Стоянов съобщава, че виновникът бил министър Ст. Омарчевски, който си признал, но казал, че е постъпил така по патриотични подбуди[29]. Този факт показва, че и след реконструкцията на кабинета през март 1923 г. в правителството липсва единодушие по мерките, които се предприемат срещу ВМРО. Не са малко онези, които като Ст. Омарчевски смятат, че не трябва да се стига до крайности, защото става дума за революционери, борещи се за справедливата българска национална кауза. Към това се прибавят и съображения от политикотактическо естество. Бомбардирани от всички страни с тежки обвинения за липса на патриотизъм и дори за национално предателство, мнозина ръководни земеделски дейци смятат, че срещу ВМРО трябва да се действува твърде внимателно, за да не се дразнят патриотичните чувства на масите и да се увеличава по този начин нейната популярност.

По-главни фигури между арестуваните са: председателите на Националния комитет на македонските благотворителни братства и на Илинденската организация Иван Каранджулов и Георги Зан-

[28] Земледелско знаме, № 94, 9 май 1923.
[29] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 249.

ков, Арсений Йовков (редактор на в. „Илинден"), Георги Кулишев (редактор на в. „Слово"), проф. Никола Милев, Кирил Пърличев, Георги Баждаров, Йордан Бадев — всички играещи водеща роля в пропагандния апарат на революционната организация, леринският войвода Марко Иванов, зап. полковник Климент Кръстев, който се съгласил да бъде посредник между правителството и ръководството на ВМРО, с което се компрометирал, че е във връзки с организацията, Сребрен Поппетров, бивш окръжен управител в Петрич и др.[30] Спрени са органите на Националния комитет на братствата и на Илинденската организация, а така също вестниците „Слово" и „Епоха", които критикуват особено остро отношението на правителството към освободителното движение на македонските българи[31].

Наред с тези репресивни мерки в изпълнение на договореното в Ниш са извършени значителни размествания и нови назначения на околийски началници и други административни лица в Петрички и Кюстендилски окръг. Земеделският печат дава най-редовни сведения за преследването на „терористическата банда" и прогнозира, че за десетина дни Петрички окръг ще бъде прочистен от „превратните и нелегални елементи"[32]. Публикувани са и Нишките споразумения, но това не успява да разсее широко разпространените сред обществеността съмнения, че съществуват тайни клаузи, които правителството няма интерес да публикува[33].

Арестите засягат само дейците или симпатизантите на ВМРО, които работят в легалното движение, и отделни второстепенни нелегални функционери от бойните формирования на организацията. Всички партии извън БЗНС осъждат арестите и ги преценяват като изпълнение на поетите от правителството с Нишката спогодба ангажименти към КрСХС. „Явно е от всичко това — пише „Работнически вестник", — че в Ниш е уговорено едно споразумение между България и Югославия за обща борба против македонските организации и техните чети. Българското правителство дава своето съдействие на сръбското в борбата му против четите и в стремежа му да задуши националните борби в Македония."[34] На 8 май, т. е. веднага след извършените през нощта арести, ръководството на легалната емигрантска организация, наречена наскоро след обединението от края на януари 1923 г. „Съюз на македонските емигрантски организации, клон в България", изпраща до Ал. Стамбо-

[30] Правителството на Стамболийски и . . ., 20—21.
[31] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 249.
[32] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е . 4787, л. 3; Стоянов, Хр. Цит. съч., с. 230; Земледелско знаме, № 93, 5 май 1923; Победа, № 376, 11 май 1923.
[33] Работнически вестник, № 267, 10 май 1923.
[34] Пак там, № 266, 9 май 1923.

лийски Изложение-протест срещу преследването на легални дейци и организации. Изпратена е и делегация при министъра на вътрешните работи, който ги успокоява, че всички невинно задържани ще бъдат освободени[35].

Независимо от тези срещи и разговори обстановката продължава да се нажежава. Успоредно с мерките на правителството ръководството на БЗНС предприема мерки и по съюзна линия. На 9 май 1923 г. Постоянното присъствие изпраща до дружбите Окръжно № 14, посветено изцяло на отношението на Земеделския съюз към македонския въпрос и към освободителното движение на македонските българи. В него отново се подчертава, че БЗНС е за разрешаването на македонския въпрос чрез „мирното разбирателство с всички балкански народи". Той е решителен противник на „всички четнически организации" и поддържа пълен неутралитет в борбите между автономисти и федералисти. Сдружените земеделци няма да капитулират пред заплахите на ВМРО и поемат „с готовност" хвърлената им „кървава ръкавица". С оглед на това се нарежда „всички бойни ядра на дружбите и самите дружби" да бъдат в състояние на пълна бойна готовност и да отговорят със съкрушителен удар на всяко посегателство върху живота на съюзни дейци[36]. Подобно окръжно под № 8 изпраща и Изпълнителният комитет на бойните ядра, като използува печатницата на Земеделския младежки съюз[37].

Освен тези тайни окръжни на 11 май Постоянното присъствие на Народната гвардия публикува заповед до началниците на гвардията и председателите на земеделските дружби да бъдат нащрек и „да пазят най-строго съобщителните средства". Във всяко село денонощно да дежурят по двама часови, които, щом получат „сигнал за тръгване" в защита на земеделската власт, да го оповестят с тревожен камбанен звън[38].

Същия ден съюзният орган публикува редакционна статия, озаглавена „Духът на Димитров е с нас". След като съобщават за предприетите „арести на македонци, на инспиратори и на ръководители на убийства, преврати и пр.", авторите на статията заявяват, че „зад земеделското правителство стои целият работен народ". Затова правителството щяло да „бъде смело и толкова по-безпощадно, колкото в трите години беше търпеливо, чакайки опомняне и отрезвение. Нека не се забравя, че добре се знаят ятаците, ръководителите, инспираторите, както и банките, които фи-

[35] Независима Македония, № 12, 23 юни 1923.
[36] АМВР, с. д. 105654, т. I, л. 95; т. II, л. 153—155.
[37] ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 94, л. 1.
[38] Земеделско знаме, № 95, 11 май 1923.

нансираха конспиративните и позорещи страната разбойнически банди... Ще се опомнят ли или ще трябва железният юмрук на властта и Народната гвардия да ги разпилее далеч от границите на България, бъдещето ще покаже. За земледелската власт в тая борба кръстопът нема, крачка назад нема, прошка нема. Защото луди са онези, които мислят, че могат разбойници да виреят без ятаци и ръководители."[39]

Още по-категорична и открито насочена срещу ВМРО е уводната статия, появила се след два дни в същия вестник като отговор на кампанията в буржоазния печат срещу мерките на правителството „за преследване на неколцина убийци, които под булото на голямата лъжа, че работят за освобождаването на Македония, правят всичко долно и мерзко да поробят България... Ние питаме колко видни гърци и сърби са избити досега от тези уж български комитаджии и върху колко гръцки и сръбски министри са изпратени от тях заплашителни писма, злодейски куршуми и бомби? Нищо подобно. Тяхната деятелност е била да избиват само българи било от Македония, било от България, да заплашват и да убиват български министри, да окупират и превземат български градове в България, да избиват войниците и стражарите на България! Нищо друго... Това са престъпни елементи, които желаят да видят България в робство и анархия..., които искат да предизвикат нови войни и които искат да живеят чрез разбойничество... Вярва ли някой сериозно, че те ще могат да смажат Гърция и Сърбия и да освободят Македония? Най-после допуска ли някой, че българският народ, който воюва 6 години и даде повече от 200 000 жертви, ще се съгласи и ще тръгне на нова война?" В статията се декларира решимостта на правителството да се справи с ВМРО и ония, които я подкрепят, дори това да струва живота на министър-председателя. „Не забравяйте — четем по-нататък,—че вторият земледелски кабинет падна, защото стана така негоден в борбата си срещу тези дръзки и нахални македонствуващи." Поучен от грешките, третият земеделски кабинет бил „оная чиличена и гранитна боева единица, която пред нищо не ще се спре в пътя за въдворяване пълен мир и ред в страната. Всека жертва от него ще се изплаща с действие на по-широк размер. Това е повелята народна, това е решението министерско и организационно. Който има уши, нека с време да слуша."

Авторът на статията е самият Ал. Стамболийски, но за да го предпази от куршумите на ВМРО, редакцията на вестника я публикува анонимно. Баязстрашният водач на БЗНС реагира бурно и

[39] Пак там.

незабавно с телеграма от родното си село Славовица, където се е оттеглил за работа по проектираната нова Конституция на страната. „Аз винаги водя борбата открито — заявява той — и не желая никой да ме принуждава да изменям (на) себе си. Аз ви моля, оповестете тая телеграма, за да знае обществото, че авторът съм аз, Ал. Стамболийски, министър-председател на България."[40]

Тези статии отразяват убеждението на ръководните среди на БЗНС, че следваната от ВМРО тактика е не само погрешна и вредна за каузата на македонските българи, но и гибелна за България. Появява се и един нов, твърде важен момент. Докато преди това в официални изявления на видни представители на земеделската власт все пак се допуска, че макар да греши, ВМРО се ръководи от патриотични подбуди, сега вече без уговорки се заявява, че тя се е превърнала в обикновено оръдие на противниците на БЗНС, което обслужва техните партизански цели, а освобождението на македонските българи е само прикритие на падението на нейните водачи. Краткият преглед на развитието на освободителното движение на македонските българи, който направихме в предишните глави на този труд, не потвърждава тези оценки. Те са твърде крайни и едностранчиви, поради което не създават реална основа за една правилна тактика по отношение на ВМРО. Нещо повече, те отклоняват вниманието на правителството от действителната опасност, която го грози.

В разглежданите статии не е трудно да се открие почеркът на Комитета за селска диктатура. Знаменателно е, че възгледите на комитета за необходимостта от безкомпромисна борба за разгромяването на ВМРО и на буржоазната реакция вече се възприемат безусловно и се пропагандират от съюзното ръководство начело с Ал. Стамболийски. Твърде показателен е фактът, че останалият дълго време свободен пост на министър на търговията, промишлеността и труда е зает на 9 май 1923 г. от още един привърженик на Комитета за селска диктатура — Димитър Зографски. При първата си среща с персонала на министерството новият министър заявява, че твърдо ще следва „завета на покойния мой учител Александър Димитров"[41].

Високият градус на класовата борба в страната и увеличаващите се с всеки изминат ден признаци, че противниците на земеделското правителство усилено се готвят за насилственото завземане на властта, дават решителен превес на радикалната левица в БЗНС. Обективно съюзът се озовава на кръстопът. Под натиска

[40] Пак там, № 96, 13 май 1923; Победа, № 381, 17 май 1923.
[41] Победа, № 376, 11 май 1923.

на опозиционните буржоазни партии, различните нелегални формирования (Военен съюз, Народен сговор, Масонски ложи), двореца, Междусъюзническата контролна комисия и десницата в своите редове, която изразява интересите на селската буржоазия и заможните селяни, той или трябва да се превърне в обикновена буржоазна партия, управляваща според конституционно-парламентарните принципи, или да отиде още по-напред в своята съсловна народовластническа идеология и политическа практика[42]. Членската маса стихийно се определя и настоява за второто. Изразител, идеолог и организатор на нейните настроения става Комитетът за селска диктатура.

От есента на 1922 г. и особено след „Малкия конгрес" все почесто в земеделския печат се появяват статии, доразвиващи идеите на народовластието и призоваващи за установяването на селска диктатура в страната[43]. Привържениците на диктатурата са убедени, че това е единственият начин БЗНС да се предпази от разложение, да остане на власт и да изпълни програмата си за построяване на общество на стопански и политически организираните дребни производители, излекувано от язвите на капитализма. Подобно на Ленин, който разглежда пролетарската диктатура като „демократизъм за бедните, демократизъм за народа"[44], те също оценяват селската диктатура като висша форма на демокрация, понеже селяните са огромното мнозинство (към 80%) от населението на страната[45].

Проф. Й. Митев, който има безспорната заслуга, че пръв писа за Комитета за селска диктатура и, общо взето, точно определи състава на неговото ръководство, оценява създаването му като грешка. Аргументите за тази отрицателна оценка са, че по този начин се подчертавала идеята за самостоятелна селска власт в ущърб на единодействието с БКП; нарушавало се основно уставно положение, издигащо „парламентарния принцип като висш"; вли-

[42] Въпреки изцяло отрицателното си отношение към поетия от земеделското правителство твърд курс към политическите си противници говорителят на комунистическата парламентарна група при обсъждането на новия избирателен закон в Народното събрание правилно отбелязва: „Вие вече не можете да живеете при един легален режим и да управлявате с едни легални средства." Към това Ал. Стамболийски, като се обръща към буржоазната опозиция, добавя: „Цепениците не е вписана в нашия устав. Вие я вписахте." (Дн. XIX ОНС, р. с., кн. 3, с. 1108 и 1125).

[43] Вж. напр. Земледелско знаме, № 79 и 90, 29 юни и 30 юли 1922; Младежко знаме, № 46, 3 септ. 1922; Победа, № 308, 17 февр. 1923, „Политическа или икономич(еска) демокрация"; 346, 3 апр. 1923, Същност на Земледелския съюз; № 360, 21 апр. 1923.

[44] Ленин, В. И. Държавата и революцията. — В: Съчинения. Т. 25. С., 1953, 443—444.

[45] Младежко знаме, № 46, 3 септ. 1922; Геновски, М. Цит. съч., с. 137.

зало се в противоречие с „правните норми на българската държава"; внасяла се двойственост във върховното ръководство на съюза[46].

Колкото и сериозна да е тази аргументация, тя предизвиква редица възражения, които поставят под въпрос и общия извод на посочения автор. Веднага трябва да се каже, че вторият и третият аргумент са неприемливи, тъй като, от една страна, става дума за доразвиване, а не за робуване на остарели положения в земеделската идеология, а, от друга — за отрицание или корекция на буржоазната конституционно-парламентарна система. Съображението за внасяне на разнобой в съюзното ръководство има своите сериозни основания, но то е в сила главно до съставянето на третия земеделски кабинет в средата на март 1923 г. През следващия период до 9-юнския преврат най-изтъкнатите ръководители на БЗНС не само възприемат необходимостта от внасянето на съществени изменения в теорията и политическата практика на съюза, но и сами активно участвуват в осъществяването на тези промени. Освен това Комитетът за селска диктатура, съставен от по-млади съюзни дейци, благоговее пред огромния авторитет на Ал. Стамболийски като неоспорван вожд на организацията и съгласува всички свои поважни начинания с него.

Що се отнася до първия аргумент, там нещата са много по-сложни и трудни за преценка. Известно е, че постановката за невъзможността от самостоятелна селска власт се приемаше от марксическата историография като аксиома и не е отменена и до днес. Историческият опит обаче показа изключително разнообразие на формите на политическа организация и управление на обществото. Познатата схема — или буржоазнокапиталистически, или социалистически строй по модела, създаден от Октомврийската социалистическа революция, се оказа твърде тясна, за да побере не само разнообразието от форми и модели в т. нар. трети свят, но и обществените устройство на някои развити страни, като скандинавските например. Разгледано в тази светлина и в светлината на извършващите се днес преоценки на теорията за социалистическата революция, учението на БЗНС за самостоятелната земеделска власт, народовластието и трудовото общество като нещо средно между капитализма и социализма едва ли може да се отхвърли с лека ръка като ненаучно и утопично.

Всъщност главният аргумент за отхвърлянето на възможността за трайна самостоятелна селска власт е класовата неоднородност на селячеството. Този слаб момент обаче се схваща много добре от привържениците на селската диктатура. Не само факти-

[46] Митев, Й. Цит. съч., 142—145.

чески, но и теоретически те ревизират съсловната теория, разглеждайки земеделската власт не като съсловна диктатура на селото над града, а като власт на трудовото селячество, изключваща селската буржоазия.

На другия ден след тайните околийски събори от 17 май 1923 г. ПП на БЗНС разпространява Окръжно № 15, което задължава дружбените ръководства да приемат за нови членове „само безимотни, малоимотни и средноимотни земеделци“[47]. Нещо повече, идеолозите на „Нова България“ не разглеждат земеделската власт като вечна. В известната си програмна реч в Хасково от 13 май 1923 г. Ал. Стамболийски заявява, че след укрепването на новата обществена уредба и пресушаването на изворите на старото партийно-класово разделение на обществото, за което били необходими 20 години, земеделците щели да разделят властта с „другите части от чернотрудовия народ — наемното работничество и занаятчиите“[48]. Или, с други думи, селската диктатура се схваща само като власт на преходния период от капитализма към новото общество на „свободния труд“ и „кооперирания народ“. След завършването на преходния период държавата ще загуби съсловния си характер и ще се превърне в общонародна. Водачът на БЗНС не си прави илюзии, че строителството на новото общество ще бъде лесно. То щяло да срещне съпротивата не само на експлоататорския капитал, но и на буржоазна Европа. Независимо от това БЗНС нямало да се отклони от изпълнението на историческата си мисия. „Докогато ние защищаваме интересите на чернотрудовия народ — заключава Стамболийски, — няма да паднеме. . . А тая програма е наша, от никъде не сме я копирали.“[49]

Най-общо казано, новото, което радикалното течение в БЗНС внася в земеделската идеология, е приближаването на съсловния до класовия принцип, заостряването на антикапиталистическата същност на народовластническите идеи, отрицанието на буржоазната партийно-парламентарна система и очертаването на контурите (без създаването все още на стройна и завършена система от възгледи) на новото обществено устройство, към което се стреми БЗНС.

Тези възгледи са изложени във възможно най-концентрирана форма в голяма уводна редакционна статия на в. „Победа“, публикувана на 21 април 1923 г., т. е. непосредствено преди парламентарните избори. Тя носи красноречивото заглавие „Да бъдем или не!“. В нея се подчертава, че „не се касае само до избиране на едно парламентарно болшинство, а за подготовката на едно обществено

[47] АМВР, д. 105654, т. IV, л. 696.
[48] Победа, № 380, 16 май 1923.
[49] Пак там.

преустройство, за осигуряване на една мирна революция". Съответно на това трябвало да се изработи нова Конституция, която щяла да „възстанови изкуствено нарушаваното равновесие на социалните сили и тежнения и завинаги ще гарантира политическата власт за най-многобройната класа в България — селячеството, завинаги ще бъде унищожен паразитизма на една класа от друга". Целта била да се изградят „устоите на трудовото общество, обществото на трудовия собственик. По тоя начин селячеството ще изиграе своята историческа роля. . . На България се падна завидната чест първа да води и проправя пътищата на селската класа към новите хоризонти. Идеалът на тая класа под творческите усилия на Земеделския Съюз очертава вече и своите контури. България тихо и без сътресения преживява родилните мъки на новото общество — това, което руският народ придоби с безподобно, хаотично и кърваво напрежение. . . Селската класа утре ще стъпи на главата на капиталистическата класа и ще счупи веригите на икономическото робство или ще се повърне назад към тъмното и безпросветно минало. . . Българи на поста си, при своето родно племе, при отрудения селянин."[50] В следващия брой на вестника към тези идеи се добавя и нов момент — за Земеделския съюз като „авангард на българския народ"[51].

И най-беглият преглед на изложените от редакцията на в. „Победа" мисли показва удивително сходство с идеите за пролетарската революция. Работническата класа е заменена със „селска класа"—в смисъл на трудовото селячество, а не на селячеството като съсловие. Тази класа е хегемон на „мирната" революция, а Земеделският съюз е политически авангард на класата. От същия характер са и разсъжденията за историческата роля на „селската класа" и за честта българското трудово селячество първо да проправя пътищата към „новите хоризонти".

След изключването на водачите на десницата тези идеи стават господствуващи в БЗНС и той окончателно се превръща в организация на трудещите се селяни. Според секретаря на комитета Ст. Стефанов в него били привлечени „най-отговорни ръководящи лица на Съюза: министри, членове на Постоянното присъствие, Управителният Съвет, Върховният съюзен Съвет, Върховният съюзен съд, председатели и касиер-деловодители на окръжни, околийски, местни дружби и др."[52] Най-изтъкнатите водачи на съюза Ал. Стамболийски и Р. Даскалов не само че възприемат идеите на комитета,

[50] Победа, 360, 21 апр. 1923.
[51] Пак там, № 361, 22 апр. 1923.
[52] ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 17—18.

но активно участвуват в обосноваването и доразвиването им чрез редица изказвания и статии в земеделския печат[53].

От изложеното следва изводът, че само по себе си създаването на Комитета за селска диктатура и неговата дейност не е грешка. Дейците му правилно схващат необходимостта от доразвиване народовластническата теория и радикализиране на методите на управление пред лицето на буржоазната реакция, която след поражението си през есента на 1922 г. изоставя легалните пътища и залага изключително на конспирацията за насилственото сваляне на земеделската власт. Бедата е, че минава твърде дълго време, докато идеите на комитета станат господствуващи в ръководството на БЗНС, че се допускат редица конкретни пропуски и че реакционните сили успяват навреме да пресекат развитието на опасните за тях процеси, водещи до установяване на селска диктатура в страната. Основните грешки, които комитетът допуска, са подценяване силите на противника, избързването с практическото пристъпване към излизащо извън съществуващите закони насилие по места към политическите противници на земеделската власт, преди още да е изградена материалната сила (Земеделската народна гвардия), гарантираща очаквания ефект.

Същественото различие между Комитета за селска диктатура и Ал. Стамболийски по въпроса за характера на земеделската власт е това, че докато повечето дейци на комитета настояват за незабавното обявяване и неограничено от законите упражняване на селската диктатура, Ал. Стамболийски смята, че строителството на новото общество трябва да се извърши по законен ред, чрез съответно изменение на Конституцията и цялата държавноправна надстройка. Той допуска незабавното обявяване на селската диктатура само при изключителни обстоятелства (посегателство върху живота на изтъкнати земеделски дейци, опит за насилствен преврат от страна на реакционните сили и пр.) и след изчерпването на всички законни средства[54]. Това обаче не означава, че водачът на БЗНС изключва насилието над малцинството като присъщ метод на диктатурата. В цитираната си вече Хасковска реч той заявява, че капиталистите ще предадат капиталите и предприятията си на „кооперациите и синдикатите, ако не доброволно, насилствено".

---

[53] Земледелско знаме, № 67, 69, 71, 97, 28 февр., 5 и 9 март, 17 май 1923; Тишев, Д. Д-р Райко Даскалов . . ., 257—259; Петрова, Д. Цит. съч., 382—384; Геновски, М. Цит. съч., с. 234.

[54] Всъщност това е постановката на XVII конгрес на БЗНС (вж. Победа, № 96, 31 май 1922), която Комитетът за селска диктатура смята за остаряла, а Ал. Стамболийски продължава да се придържа към нея. По този въпрос вж. и Геновски, М. Цит. съч., с. 139, 142—144, 174—175.

Независимо от различията в ръководството на БЗНС по въпроса за селската диктатура след „Малкия конгрес“ започва не само подготовката на обявяването на селска диктатура, но се появяват и първите симптоми за преход от парламентарно-конституционната демокрация към диктатура на трудещите се селяни. Прилагат се и двата посочени метода. В навечерието на парламентарните избори от 22 април 1923 г. и след победата на БЗНС в тях почти навсякъде в селата и по-малките градове започва фактическото прерастване на земеделската власт в диктатура на трудещите се селяни. Както показват многобройните материали в опозиционния печат, публичната дейност на буржоазните партии и на БКП е почти напълно парализирана с метода на насилието в нарушение на съществуващите закони и конституционни права. Налице е и един друг признак, характерен за авторитарните режими — съсредоточаването на цялата власт в ръцете на вожда. Обстоятелството, че и преди „Малкия конгрес“ Ал. Стамболийски се ползува с неподправен и огромен авторитет сред селските маси, не опровергава това явление, а само улеснява появата и утвърждаването му.

Чрез едно твърде недемократично изменение на избирателния закон БЗНС, който печели 54,12% от гласовете, получава 86,5% от депутатските места[55] — важна предпоставка за обличането в законна форма на проектираните радикални реформи в посока на търсенето среден път между капитализма и социализма. Със същата цел лично Ал. Стамболийски с помощта на най-близките си сътрудници — юристи (Петко Д. Петков, П. Янев и Кр. Попов), се заема с изработването на нова Конституция[56]. Текстът на проекта не е запазен, но самият факт, че се подготвя нов основен закон на страната, е твърде показателен. Той свидетелствува, че земеделското правителство счита Търновската конституция, една типична буржоазнодемократична конституция, за изживяла времето си и неотговаряща на новото обществено устройство, което Земеделският съюз се стреми да създаде. Според най-изявените водачи на БЗНС Р. Даскалов и Ал. Стамболийски „Нова България“ трябвало да бъде изградена „върху началата на трудовите стопанства, кооперациите и обществения капитал“, а в управлението да се осъществи изцяло „народното господство, като се създаде от самия народ истински държавнически апарат“[57].

---

[55] Дн. XIX ОНС, III р. с., кн. 3, с. 1090, 1091, 1097, 1107—1109; Петрова, Д. Цит. съч., 375—376; Статистика на изборите за народни представители за XX ОНС. С., 1927, с. 93.

[56] Земледелско знаме, № 81, 3 апр. 1923; Геновски, М. Цит. съч., 167—174.

[57] Земледелско знаме, № 68, 69, 91, 1 и 5 март, 29 апр. 1923; Геновски, М. Цит. съч., 173—175; Тишев, Д. Д-р Райко Даскалов . . ., 257—259.

Наред с идеологическата и административноправната подготовка започва изграждането на организационно репресивния апарат на диктатурата, чиито подразделения имат за задача да действуват успоредно, а където е необходимо (в случаи, когато местната администрация е в ръцете на опозиционните партии или на по-колебливи съюзни дейци) — независимо и дори въпреки официалните органи на властта. Като начало ролята на този апарат се изпълнява от Земеделската народна гвардия. Решението на ПП на БЗНС за създаването ѝ е съобщено на дружбите с тайно окръжно от 31 октомври 1922 г., а началната стъпка за осъществяването му е направена на Първия конгрес на Земеделския младежки съюз, свикан на 8 ноември с. г., който избира за главнокомандуващ на гвардията Р. Даскалов[58]. Названието и главнокомандуващият не са определени случайно. Те подчертават, че Земеделската народна гвардия е приемник и продължител на революционното дело на Републиканската народна гвардия, сформирана по време на Войнишкото въстание от септември 1918 г. и командувана също от Р. Даскалов[59]. С окръжно от 28 ноември 1922 г. ПП на БЗНС подкрепя изцяло решението на младежкия конгрес и задължава дружбите да създадат младежки конни групи начело с главатар и двама помощници. Групите се задължават да водят системно военно обучение и да поддържат постоянна бойна готовност[60].

Инцидентите, съпътствуващи повикването на въоръжени членове на земеделските дружби в столицата по време на Кюстендилските събития, избухналите остри спорове в съюзното ръководство и колебанията на Ал. Стамболийски по характера на селската диктатура задържат за няколко месеца изграждането, въоръжаването и обучението на Земеделската народна гвардия. Тази дейност е подхванатa с необходимата енергия едва в средата на май 1923 г., когато на тайните околийски събори на БЗНС минават под клетва десетки хиляди най-доверени съюзни членове[61]. Тези приготовления не остават в тайна и безспорно стават едно от най-важните съображения на реакционните сили за ускоряването на преврата.

---

[58] АМВР, д. 105654, т. II, л. 168; Младежко знаме, № 5, 19 ноем. 1922; Земледелско знаме, № 33, 29 ноем. 1922; Т и ш е в, Д. Д-р Райко Даскалов. . ., с. 227.

[59] ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 6, л. 4. Телеграма на Р. Даскалов, Владая, 29. IX. 1918.

[60] Земледелско знаме, № 33, 29 ноем. 1922.

[61] Пак там, № 98, 20 май 1923. В тази статия се твърди, че 300 000 съюзни членове и привърженици се заклели с цената на живота си да бранят земеделската власт от посегателствата на реакционните сили. Като се има предвид тогавашната численост на БЗНС и БЗМС (общо около 160 000), тази цифра трябва да се приеме като неколкократно по-малка от действителната. Според проф. М. Геновски (Цит. съч., с. 198) под клетва минали 70 000—105 000 души.

Всъщност превратът заварва Земеделската народна гвардия все още в началния етап на нейното организационно изграждане, уточняване на структурата, командуването, случаите, при които влиза в действие, въоръжаването и пр.

Естествено въпросът за характера на властта през последните два-три месеца от самостоятелното управление на БЗНС изисква отделно и много задълбочено изследване. Позволихме си да изкажем някои най-общи съображения по него, първо, защото досега той не е бил разглеждан в такава светлина от специалистите по историята на БЗНС и, второ, защото поводът за създаването на Комитета за селска диктатура през 1921 г. и един от най-важните мотиви за засилване на неговата дейност и за налагане на възгледите му в съюзното ръководство след „Малкия конгрес" е конфликтът с ВМРО. В Хасковската си реч Ал. Стамболийски заявява: „че БЗНС е нанесъл непоправимо поражение на всичките си противници и е започнал „последна война за въдворяване ред и законност.. .: войната срещу нелегалните македонствующи. . . Те искат с всички средства и днес да докарат на власт блока, за да продължават своето разрушително дело." След блестящата изборна победа на Земеделския съюз и големите външнополитически успехи на правителството, изразили се в предотвратяването на опасността от чуждестранна въоръжена интервенция по повод четническите нахлувания в някои съседни страни и в уреждането на репарационния проблем, „тези подли врагове ни заплашват със смърт", безчинствуват и се стремят „да свалят земледелското правителство". Правителството било решено да води борба до победа независимо от това, колко жертви и време ще са необходими. То не желаело да си окървави ръцете, но „ако те посегнат на някого от нас, ние ще вземем мерки, които безпощадната борба ще продиктува . . . Ние не сме се подчинявали на враговете си, няма да се подчиним и на македонствующите. Това да знаят." Стамболийски не затваря напълно вратата за евентуално миролюбиво уреждане на конфликта, но това можело да стане само ако автономистите „се примирят, ако престанат да ни заплашват и убиват"[62], т. е. ако капитулират и се подчинят напълно на правителствената политика. Това е протягане на ръка не за взаимноизгодно споразумение с компромиси и от двете страни, а от позиция на силата, от каквато действува и ВМРО.

При създадените, особено след Нишката спогодба, изключително изострени отношения между правителството на БЗНС и ВМРО, при ясно очерталата се противоположност в концепциите на двете страни по начините и средствата за разрешаването на македонския

[62] Земледелско знаме, № 97, 17 май 1923.

въпрос постигането на споразумение върху предлаганата от водача на БЗНС база е невъзможно. То е невъзможно и поради друга изключително важна причина. Ръководството на ВМРО далеч не смята, че положението на организацията е толкова отчаяно, че да налага безусловна капитулация. Напротив, въпреки постигнатия от правителството голям успех в парламентарните избори неговите позиции съвсем не са толкова непоклатими, колкото изглеждат на пръв поглед. Бързо развиващият се процес на прерастването на парламентарнодемократичното управление в селска съсловна диктатура засилва изолацията на земеделското правителство от всички останали класи, съсловия, социални прослойки и техните политически организации и ускорява подготовката на реакционните сили за завземането на властта.

Въпреки засилената правителствена пропаганда и репресивни мерки в Петрички окръг броят на гласовете за БЗНС в проведените на 14 януари 1923 г. окръжни и на 22 април парламентарни избори остава на почти едно ниво — съответно 6123 и 6638 срещу 6777 при изборите на Народно събрание от 28 март 1920 г.[63] Изпълнението на Постановлението на Министерския съвет за борба срещу ВМРО и нейните помагачи се натъква на изключителни трудности. Обезоръжителната акция в Петричко и Кюстендилско дава скромни резултати. Населението с неохота и боязън се подчинява на разпоредбите на властта, защото чувствува, че организацията, пред която се е клело под страх от смъртно наказание, продължава да съществува и има силни поддръжници, особено в лицето на армията, че тя внимателно следи развитието на събитията и мълчаливо подготвя своите безмилостни контраудари.

В разгара на правителствените мерки срещу ВМРО, около средата на май, е разпространена нейната брошура „Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение“ с множество документални приложения. В този яростен антиправителствен памфлет се твърди, че списъкът за арестите бил съставен от федератиста Д. Кемалов, член на ПП на БЗНС, в сътрудничество с д-р Филип Атанасов и други техни съмишленици. Арестите са насочени само срещу ВМРО и нейните симпатизанти, а няколкото арестувани техни противници в движението са само за маскировка. Ясно било, че арестите били „главно за угода на сърбите“. Ал. Стамболийски използувал македонския въпрос като разменна монета, „за да получи срещу това съдействието на Сърбия за слизане на България на беломорския бряг. И понеже за сърбите, които в политиката са строги реалисти, един платонически отказ от Маке-

[63] Пак там, № 93, 5 май 1923.

дония не би имал никаква цена, Стамболийски склони на реални гаранции: да потуши в България и ако може, вън от нея всякаква дейност за свободата на Македония, ако ще би с цената на братска кръв." Срещу това той не поискал никакви отстъпки и гаранции от сръбска страна, а според публикуваните протоколи на Нишките заседания българските делегати, „премного дипломатизирани офицери, избягват да заявят с присъщата на офицера доблест, че в Македония живее едно борческо население, което ще ражда и поддържа чети дотогава, докогато постигне своята независимост". Посегателствата срещу братствата и Илинденската организация били абсолютно непредизвикани и недопустими, защото статутът на тези организации бил строго легален. „Преди 50 години — изтъква с укор и възмущение авторът на брошурата — Влашко, васално на Турция, въпреки политическата немощ пред последнята търпеше Ботева, Каравелова, Раковски, които вършеха там нелегални дела; днес Стамболийски, когото македонските българи имат всички основания да смятат свой съплеменник, не търпи идейните и морални съчувственици на македонското освободително движение."[64] Грешели тия, които смятали, че тази политика може да има поне временни изгоди за България. Сърбите, гърците и румънците много добре съзнавали и бранели своите интереси, за да се предполага, че могат да бъдат повлияни от жертвите, на които отива земеделското правителство. Последиците от подобна политика можели да бъдат само „пакостни, тъй като един народ жертвува ли окончателно свои части, той в края на краищата ще загине. Вчера поморавци, днес македонци, царибродци, босилеградци, утре — до Искър и най-сетне Finis Bulgaria (край на България — б. а.). Тази политика у едно правителство, макар и изходяще от селяни, е едно колосално престъпление спрямо нацията. Тя е политика на пораженство." Цитирайки едно изказване на Христо Ботев във в. „Знаме", авторът на брошурата обвинява правителството на БЗНС, че станало „страж на Сърбия". Земеделските управници устройвали празненства в чест на народните будители и „българските революционери от 70-те години . . ., а тези, които следват днес примера им в Македония и са се обрекли в саможертва за род и чест, за свобода и самоуправление, наричат престъпници и убийци, както бяха някога наричани Ботев, Левски, Бенковски"[65].

Сръбските държавници побързали да се възползуват от грешката на българската дипломация в Ниш. Те разтръбили в чужбина,

[64] Правителството на Стамболийски и . . ., 22—23, 33—34, 39.
[65] Пак там, с. 22, 43, 48, 49.

че „България отхвърля окончателно от себе си македонския въпрос, като обявява формено гонение и поход срещу самото македонско движение. От Белград се разпространяват слухове за убийството на Т. Александров зад софийската семинария, за залавянето на ген. Протогеров, Бърльо и П. Михайлов в Кюстендилско и Джумайско и пр." След подобни известия приятелите на България едва ли щели да предприемат „нови постъпки в полза на техните, на България и Македония, справедливи стремежи, а неприятелите злорадо ще потриват ръце". С разпространяването на слухове и преувеличения за репресии срещу ВМРО в България сръбските управници преследвали и друга цел — „да внушат на борещото се население в самата Македония, че и България, на която възлагат надежди за морална братска подкрепа, го отхвърля от себе си". Към изгодите за сръбската политика от Нишката спогодба се прибавяла и тази, че се упражнявал натиск върху Гърция за „по-бързи и по-широки отстъпки в Солунското пристанище". В замяна на това Белград не направил нищо в подкрепа на справедливите български искания за излаз на Егея[66].

Поради всичко това правителството на БЗНС не трябвало да изоставя политиката, която водело до есента на 1922 г., като изтъквало, че причината за четническото движение е насилническият денационализаторски режим в Сръбска Македония. Някои се опасявали, че КрСХС можело да окупира нови български територии, за да спре четничеството. Подобна стъпка обаче не можела да има замисления ефект, „защото територията, която поддържа четите, ще се увеличи, а границата ще дели пак българи от българи"[67]. Последното изречение е явно „изпуснато", защото то потвърждава опасенията на земеделското правителство и обвиненията му срещу ВМРО, че със своите неразумни авантюристични действия може да доведе до големи международни усложнения и временна или потрайна чуждестранна окупация на нови български територии. Това изявление поставя под съмнение патриотичните декларации и уверенията, които ръководството на ВМРО непрекъснато дава, че щади България и в никакъв случай няма да изложи на опасност нейните държавни интереси. Същевременно обаче трябва да се признае, че оценката в брошурата за безспорните изгоди за Белград и съмнителните придобивки за България от постигнатото в Ниш споразумение е основателна.

В брошурата има още един компрометиращ организацията момент — призивът за сваляне на правителството, с който ВМРО

[66] Пак там, 41—42.
[67] Пак там, с. 24.

издава, ако не прякото си взаимодействие, то поне паралелното си действие със силите, подготвящи държавен преврат. „Български граждани! — завършва текстът на брошурата. — Тези, които ви управляват днес, ни унижиха като нация, всекидневно убиват бъдещето ни като народ, водят българското племе към морално падение, унищожавайки всичко доблестно и борческо в него; готвят ви пак да станете ратаи на чужденците, каквито сте били цели векове. Българи, отгдето и да сте, каквито политически убеждения да имате, свестете се, дордето не е късно“[68], т. е. вдигнете се и свалете „пораженското“ правителство на Земеделския съюз!

Появата на брошурата-памфлет още повече нажежава атмосферата. Според официални югославски сведения, съобщени на чехословашкия пълномощен министър в Белград, „Стамболийски твърде енергично прочиства пограничните окръзи от комитски формирования и ако може да се вярва на тези сведения, неговите методи и тактика не се отличават много от омиротворителните методи на генерал Узун Маркович“[69]. Преговорите в Ниш дали „ново доказателство за лоялността на Стамболийски“. Правителството на Пашич било благодарно на българския министър-председател, че „преди изборите възложил охраната на македонската граница на въоръжени селяни, с което било попречено на нахлуването на големи комитски чети в пограничните избирателни околии, с което била улеснена победата на Радикалната партия в Брегалнишкия и Тиквешкия край“[70]. Макар и силно преувеличени, тези заключения са твърде характерни за впечатлението, което оставят в чужбина мерките на земеделското правителство в изпълнение на Нишката спогодба.

Т. Александров отговаря на заплахите на „Земледелско знаме“ от 11 май и на министър-председателя от 13 май с писмено предупреждение до новоназначените околийски началници в Петрички и Кюстендилски окръг да не изпълняват „незаконните“ заповеди на правителството, а да се съобразяват с разпорежданията на ВМРО, за да не предизвикат междуособна война. На 4 юни[71] Хр. Стоянов прочита пред столичните журналисти този документ заедно със съобщението, че ЦК на ВМРО е решил да бъдат ликвидирани Ал. Стамболийски, Хр. Стоянов, К. Муравиев и още 2—3 земеделски дейци, като за целта убийците вече са изпратени в София. Поли-

[68] Правителството на Стамболийски и . . ., с. 49.

[69] AFMZV, PZ Bělehrad, 1923, č. 183. Извънреден доклад № 17 от 17 май 1923.

[70] Пак там, № 133, 5. IV. 1923.

[71] В цитирания труд на д-р Д. Петрова (с. 394) погрешно е посочена датата 6 юни. Точна е датата в книгата на Д. Казасов „В тъмнините на заговора (Из дневника на един журналист)“ (С., 1925, 75—76). Вж. също НА ИИ. А л. О б б о в. Из моите спомени . . ., с. 160.

цията била по следите им, но ако въпреки всичко те успеели да извършат пъкленото си дело, „тежко и горко ще бъде на убийците, на техните сънародници, на идейните им ръководители и съчувственици и всички съмишленици. Много кръв ще се пролее и жертвите ще бъдат неизброими. . . Петричкия край, вероятно столицата и Кюстендилско ще заприличат на гробници."[72]

Ръководството на легалната емигрантска организация подготвя изложение до Ал. Стамболийски, което поради настъпилите събития остава неизпратено и е публикувано чак на 23 юни. Независимо че не достига до прякото си предназначение, то хвърля допълнителна светлина по взаимоотношенията между освободителното движение на македонските българи и земеделското правителство непосредствено преди 9-юнския преврат, поради което ще си позволим да предадем накратко най-важното от съдържанието му.

В изложението се изразява съжаление, че вместо отслабване на репресиите се е дошло до тяхното засилване. Новите изявления на министъра на вътрешните работи вече били насочени срещу цялата македонска емиграция, а не само срещу организациите ѝ. При това той употребил изрази, които предизвикват недоумение — заплашвал всички „сънародници на убийците", т. е. смята македонските българи за небългари. По този повод се напомня, че легалните македонски емигрантски организации имат за идеал „независимостта на Македония. . ., част от населението на която са и поробени българи". Съюзът на македонските емигрантски организации не одобрявал каквато и да било нелегална дейност от българска територия, но той не можел да се меси в работите на ВМРО, а още по-малко да ѝ влияе, както искал министърът на вътрешните работи. В заключение ръководството на българския клон на съюза моли да се освободят арестуваните легални дейци, да се разреши излизането на в. „Независима Македония" и правителството да декларира публично, че не поставя легалните организации извън законите[73].

Очевидно авторите на изложението не вярват, че правителството на БЗНС ще вземе предвид техния апел, защото на 8 юни 1923 г. изпращат окръжно писмо до „Българо-македонската емиграция в САЩ, Канада, Румъния, Египет, Цариград и всички други държави", в което ги уведомяват за предприетите от земеделското правителство репресивни мерки, които могат да доведат до разтурването на легалните македонски организации в България и да наложат на емигрантските организации в други страни „да продължат сами борбата за свободата на Македония".

[72] Земледелско знаме, № 4, 6 юни 1923.
[73] Независима Македония, № 12, 23 юни 1923.

Неуравновесените изявления на министъра на вътрешните работи предизвикват тягостно впечатление сред обществеността и правят изключително неблагоприятна „реклама" на земеделското правителство. Те не са обсъждани в кабинета, но Хр. Стоянов твърди, че предишния ден имал тричасов разговор с цар Борис и той напълно одобрил предварително приготвения текст на изявленията[74]. Това твърдение срещаме не само в спомените на Хр. Стоянов, а и в показанията му пред процеса срещу членовете на Комитета за селска диктатура и министрите от третия земеделски кабинет, организиран от превратаджиите след 9 юни 1923 г.[75] Следователно достоверността му не подлежи на съмнение и поведението на монарха не може да се обясни другояче освен с неговия стремеж да компрометира пред обществеността омразното му земеделско правителство.

В съда Хр. Стоянов изтъква като причина за апокалиптичните си заплахи срещу ВМРО две изключително важни съображения — вътрешната и международната сигурност на България. На два пъти той моли съда да говори пред закрито заседание, „щото е била застрашена страната и онова, което е трябвало да бъде предотвратено, не може да бъде достояние на всички"[76]. Онова, което Стоянов само загатва, е разкрито ясно от помощника му Стефан Тошов, началник на отделението за полицията към Министерството на външните работи. „В разговора си с министър Стоянов — заявява той пред съда — долових, че тези изявления имахе връзка с Нишката спогодба."[77]

Очевидно с решителните си мерки и заплахи срещу ВМРО правителството на БЗНС иска да разсее опасенията на Белград, че въпреки добрите си намерения то не е в състояние да преодолее съпротивата на организацията и на буржоазната реакция и да изпълни сериозните задължения, които поема в Ниш. Правителството се опасява, че при избухването на евентуални сериозни безредици, предизвикани от ВМРО и подкрепящите я реакционни сили, Белград може да осъществи неведнъж отправяните си заплахи да окупира някои погранични райони и ликвидира базите на ВМРО на българска територия. Тези опасения имат сериозни основания, тъй като при преговорите в Ниш югославската делегация на няколко пъти предлага услугите си да подпомогне земеделската власт в усилията ѝ да съкруши борческите организации на македонските българи, действуващи от българска територия. В

[74] АМВР, 105654, т. VI, л. 18—19, 21, 24; Митев, Й. Цит. съч., 74—75.
[75] АМВР, 105654, т. VI, л. 21.
[76] Пак там, л. 25; т. II, л. 84.
[77] Пак там, т. II, л. 70, 74, 76.

този смисъл са и показанията на главния секретар на Министерството на външните работи Д. Петков. Когато един чужд дипломат го попитал от какво са продиктувани изявленията на министъра на вътрешните работи, Ал. Стамболийски наредил да му се отговори, че те имали „за цел да се избегне опасността за страната ни в отношенията ни със Сърбия". Петков добавя, че наистина тази опасност е била реална[78].

Пред съда Хр. Стоянов заявява, че във въпросните изявления си послужил „с малко по-остри думи, защото с тях се целеше да предизвикаме автономистите към разбирателство с властта. И аз вярвам, че такова, ако не беше станала промяната, подир 10—15 дни щеше да се постигне. Дължа да заявя, че направените заплашвания или закани никой не е имал намерение да ги прилага, даже и в случай, за какъвто се говори в тях." Най-многото, до което щяло да се стигне като превантивна мярка, било „да се извършат арести и претърсвания, целящи откриването на интелектуалните престъпници". По-строги мерки щели да се предприемат само при евентуално повторение, например в столицата, на събития, подобни на Кюстендилските. И тогава обаче нямало да се допуснат безчинства и беззакония, а щяло да се наложи „законната власт заедно с войската да бъдат до максимум засилени и да действуват някъде с оръжие, което винаги носи опустошение"[79]. Най-близките помощници на Хр. Стоянов в Министерството на вътрешните работи (главният секретар П. Сапов, столичният градоначалник Ил. Стоянов и др.) подкрепят казаното от него за истинските намерения на властта[80].

Тези тълкувания лесно могат да се обяснят със стремежа на Хр. Стоянов да смекчи очакваната тежка присъда, но съчетани с някои други сведения, те придобиват друг смисъл. Според покъсни сведения на Георги Драгнев като свидетел по делото срещу ген. И. Вълков през 1954 г. Ал. Стамболийски бил разтревожен от крайното изостряне на отношенията с ВМРО в момент, когато зачестяват информациите от различни източници за подозрителни приготовления на реакционните сили, поради което той отново потърсил контакти с ръководството на ВМРО. Около седмица преди 9-юнския преврат министър-председателят изпратил Драгнев, тогава земеделски депутат, в Г. Джумая, за да се срещне с Т. Александров и разбере „какво готвят македонците", които тогава се смятали за най-опасни противници на земеделското правителство, действуващи като оръдие на монарха. Драгнев бил придружен от свързания

[78] Пак там, л. 21, 78.
[79] Пак там, т. I, л. 184—185.
[80] Пак там, т. VI, л. 65—66.

с ВМРО служител на вътрешното министерство Никола Жеков, който чрез депутата Ив. Ингилизов и зетя на Т. Александров Михаил Монев му урежда среща с фамозния водач на ВМРО. Драгнев подхванал отдалеч, че както вървят нещата, след няколко години и двамата с Т. Александров нямало да са живи, тъй като онези, които искат да използуват ВМРО като оръдие срещу земеделското правителство, след като се доберат до властта, ще ликвидират и него. Александров отговорил, че правителството се заблуждава, като мисли, че македонските революционери готвели преврат — готвели го други, а те щели да бъдат „само помощници". В момента две чети били на Витоша, една на Юндола за евентуални действия срещу Славовица, а други се укривали в София и били прикрепени към военните. Понеже водачът на ВМРО бил откровен, пратеникът на Ал. Стамболийски го попитал направо какво трябва да направи правителството, за да се разберат. Драгнев не си спомня точно предявените му условия освен това за субсидиране на революционната организация от държавата, но твърди, че те били „приемливи и по-малки, отколкото би могъл да ги приеме Стамболийски". Т. Александров добавил, че трябва да се действува бързо, защото превратът можел да стане всеки момент. На въпроса на своя събеседник, какво би могла да предприеме ВМРО, за да предотврати превратa, той отговорил, че ако се разберат с правителството, организацията щяла да предизвика някакъв пограничен инцидент, за да отклони вниманието на превратаджиите. По този начин щяло да се спечели време, за да се организира по-ефикасно противодействие на превратa. На раздяла двамата се разбрали, че още щом се върне в София, Драгнев ще настои пред Стамболийски за бързи решения и ако исканията на ВМРО се приемат, ще съобщи телеграфически чрез Ингилизов. Пътуването на Драгнев не остава скрито и когато се върнал от Г. Джумая в столицата, някои министри го попитали къде е ходил. Той мълчал, понеже Ал. Стамболийски го предупредил да не съобщава никому за мисията си. Драгнев не успял да предаде на министър-председателя отговора на Т. Александров, тъй като, докато търсил начин да се добере незабелязано до Славовица, станал превратът[81].

Естествено възниква въпросът, доколко може да се вярва на този разказ с късна дата, още повече, че някои неща в него предизвикват сериозни съмнения. Разбира се, възможно е след толкова години подробностите да избледнеят, но странно е, че Драгнев не съобщава нито едно от исканията на Т. Александров, а това е най-същественият пункт в неговата мисия. Предположението, че той

[81] АМВР, II съд, д. 1564, т. IV, л. 100—108.

не е счел за необходимо след толкова много години да си припомни тези искания, отпада, тъй като все пак той споменава едно от тях — най-баналното и най-близкото до ума — за държавна субсидия.

Доста неправдоподобно на пръв поглед звучи и твърдението на Драгнев, че Т. Александров му съобщил за готвения преврат от „военните и други" и за дислокацията на въоръжените формирования на ВМРО в поддръжка на основните сили на превратаджиите. По-задълбоченият анализ на това съобщение и съчетаването му с други факти обаче навежда на интересни изводи, които правят допустимо приемането му, поне отчасти, за достоверно.

Известен е стремежът на Т. Александров да държи организацията колкото е възможно по-далеч от вътрешнополитическите борби в България, а също резервите му към някои от ръководителите на Конституционния блок. При това изгледите за успех на превратаджиите не са стопроцентови. На Александров е известно, че военните, които готвят превратa, не са за подценяване, но той знае също, че не са малко офицерите, а да не говорим за войнишката маса, които са верни на правителството и могат да провалят плановете на заговорниците. Към това се прибавят практическите мерки, взети след мартенската реконструкция на кабинета, за създаването на сериозна въоръжена сила, излъчена от най-преданите членове на земеделските дружби. Войнствените изявления на отговорни министри показват поне външна решимост да се действува твърдо срещу всички, които биха заплашили властта. Не е за подценяване и международният фактор. Съществуват сериозни опасения, че след Нишката спогодба Белград ще окаже подкрепа на земеделското правителство, а не се изключва възможността в Ниш да е постигната и някаква конкретна договореност в такъв смисъл. Към всичко това трябва да се добави и непредвидимата позиция, която биха заели Великите сили към евентуална правителствена промяна в България.

Всички тези, а и някои други съображения не може да не са влияели върху позицията на изключително мнителния и предпазлив водач на ВМРО и да не са го карали да бъде крайно внимателен в отношението си към очертаващия се решителен сблъсък между земеделското правителство и реакционните сили. Естествено е при създадените открито враждебни отношения между ВМРО и правителството симпатиите на Т. Александров да са на страната на тези, които готвят превратa, но това не е достатъчно основание, за да заложи всичко на техния успех и да не си остави никаква вратичка за отстъпление. Напълно е възможно приемането на пратеника на Ал. Стамболийски да е именно откръхване на тази вратичка,

създаване на алиби пред правителството в случай, че то успее да разгроми заговорниците.

В подобно поведение няма нищо необикновено и нелогично, защото всъщност ръководството на ВМРО се придържа към подобна линия през цялото управление на БЗНС. Както имахме възможност да видим, връзките на ген. Протогеров с двореца, Военния съюз и ръководството на Демократическата партия по подготовката на преврат през 1920—1921 г. не пречат в същото време Т. Александров да води преговори с правителството за намирането на благоприятен и за двете страни „modus vivendi". Дори в моментите на най-изострени отношения — след убийството на Ал. Димитров през есента на 1921 г. и след окупирането на Кюстендил, контактите и разговорите с правителството не престават и организацията прави публични декларации, че твърде много неща я разделят от партиите на блока. Ал. Протогеров, Наум Томалевски и Йордан Гюрков поддържат, ако не редовни, то поне спорадични връзки с емигрираните дейци на буржоазната опозиция — Ат. Буров, Вл. Моллов, Кр. Чапрашиков, Ст. Стефанов, Гр. Василев и др.[82] Двете страни си разменяли информации и становища по политическите събития в страната и положението на правителството, като не е изключено да са предприемани отделни паралелни действия, без обаче да се сключват формални споразумения за единодействие.

Стремежът към необвързване с конкретни споразумения се запазва и след Нишката спогодба, когато отношенията между земеделското правителство и ВМРО достигат изключителна острота. В спомените си Ст. Мошанов твърди, че през пролетта 1923 г. във Виена се събрали почти всички емигрирали водачи на партиите от блока и старият генерал Данаил Николаев, кръстник на цар Борис. В апартамента на Кр. Чапрашиков, който финансира както ВМРО, така и някои свои съпартизани-емигранти от Демократическата партия[83], станало важно заседание, на което присъствувал и ген. Протогеров. Няма сведения, какви решения са взети, но положително там не е сключвано официално споразумение между Конституционния блок и ВМРО. Неслучайно емигрантът блокар Вл. Моллов се оплаква, че в очакване и подготовка на „голямата акция", т. е. преврата, Т. Александров отказвал координирането на съвместни акции от частичен характер, а съратниците му Ал. Протогеров и Н. Томалевски не вършели нищо против земеделското правителство нито в София, нито в чужбина. Тяхното

[82] Радулов, Ст. Цит. съч. . ., с. 386.
[83] Георгиев, В. Народният сговор . . ., 247—248.

внимание било насочено изключително към ликвидирането на противниците им федератисти и комунисти[84].

Едва след арестите от 7—8 май 1923 г. възниква въпросът за прякото участие на ВМРО в готвения преврат. Д. Казасов бил против главно по външнополитически съображения, а Ал. Цанков и мнозинството военни от заговорниците били за, тъй като преценявали силите си за недостатъчни. Решено било майор Никола Рачев, секретар на Военния съюз, да се срещне с Т. Александров в Г. Джумая. На 27 май Рачев се връща и докладва, че Т. Александров обещал да предостави на заговорниците 200 четници, но добавил, че за незабелязаното им концентриране в София бил необходим поне един месец. По негово мнение най-удобното време за евентуален преврат било около Петровден, т. е. между 10 и 15 юли, когато селяните са заети с жътвата и по-трудно биха се организирали за отпор[85].

Тази добавка е много важна, защото показва стремеж у Т. Александров да печели време, докато стане по-ясно коя страна има по-големи изгледи за успех — правителството или заговорниците. В тази светлина сведението на Г. Драгнев за срещата му с водача на ВМРО звучи доста правдоподобно, като могат да се запазят някои резерви само за подробностите. Към това трябва да се добави и фактът, че Т. Александров охотно приема искането на Н. Рачев за известно време да не предприема никакви акции срещу правителството, които биха засилили неговата бдителност и биха създали условия за разкриване на заговора[86]. Тази готовност може да има различни обяснения (пълно единодушие със заговорниците, липса на възможност да се предприемат подобни акции при взетите строги мерки от властта и пр.), но едно от тези обяснения може да бъде и стремежът на Т. Александров да не изостря още повече отношенията си с правителството и да не изгаря мостовете поне за някакво частично споразумение с него.

След доклада на Рачев е решено ВМРО да не участвува в превратa, за да се избегнат международни усложнения и главно евентуална югославска въоръжена намеса в подкрепа на земеделската власт[87]. Заедно с това обаче трябва да се отбележи, че по всяка вероятност Т. Александров е схванал липсата на отговор от Г. Драгнев като

---

[84] НА БАН, сб. IV, а. е. 159, 373—374; Георгиев, В. Народният сговор . . ., с. 243, 247, 253.

[85] АМВР, II съд, д. 1556, т. I, л. 5; т. II, л. 21, 194; т. V, л. 253—254; ЦВА, ф. 43м, оп. 1, а. е. 258, л. 166; Казасов, Д. В тъмнините на заговора. . ., 60—61, 64—65; Митев, Й. Цит. съч., с. 166 и сл.; Радулов. Ст. Цит. съч., с. 386.

[86] Казасов, Д. Цит. съч., с. 65.

[87] Пак там, с. 77; Митев, Й. Цит. съч., с. 177.

отхвърляне на исканията му от земеделското правителство и като доказателство, че то е решило да се разправи с ВМРО веднъж завинаги и на всяка цена. По този начин алтернативата за разбирателство с правителството отпада и при липсата на друг избор Александров залага изцяло на сътрудничеството с реакционните сили, подготвящи се за насилствено завземане на властта.

Поради липсата на време подготовката на организацията за участие в превратa се води с голяма интензивност. През последните дни на май в Кюстендил е свикано съвещание на дейци на ВМРО, на което е решено да се изпрати въоръжена група в София, за да се присъедини към силите, подготвящи насилственото сваляне на земеделското правителство[88]. В публикуваните си спомени Ив. Михайлов съобщава, че в навечерието на 9 юни „случайно" се срещнал на гара Белово с преместения от столицата като противник на земеделското правителство капитан Порков, виден лигар, на чиято съвест тежат стотици избити през 1923 и 1925 г. антифашисти. Михайлов не скрива, че Порков веднага се свързал с хората на ВМРО от района. Той съобщава също, че в Горноджумайско били съсредоточени няколко чети и се обмислял въпросът за използуването на организационните милиции в подкрепа на превратa или в „защитни борби", ако правителствени сили се насочат към Пиринска Македония, т. е. ако превратът не успее[89]. Споменатият вече Бл. Видов назовава десетина имена на млади активни дейци на ВМРО, като Ив. Михайлов, Йордан Чкатров, Кирил Дранцов, Кръстан Поптодоров, Симеон Евтимов и др., които през нощта на 9 юни във военни униформи действуват на страната на превратаджиите. Той пише и за слизането на предварително съсредоточените на Витоша автономистки чети, командувани от войводите М. Гюрлуков, Иван (Ване) Параспуров, Петър Герасимов и др.[90]

Сведенията на Видов правят впечатление със своята конкретност, което е знак, ако не за пълна, то поне за значителна достоверност. Те се подкрепят и от данните на Методи Янчулев, активен участник в удара през ранните часове на 9 юни. Той съобщава, че в навечерието на превратa войводата Бърльо пренощувал в казармите на 6. пехотен полк при члена на Военния съюз пор. Сава Савов. В самия ден на превратa той видял с очите си подполк. Атанасов, непосредствен помощник на Ал. Василев и пълномощник на ЦК на ВМРО, да разговаря с лигара пор. Стилиян Тошев в същите

[88] ЦДИА, ф. 409 (Димитър Гичев), оп. 1, а. е. 23, л. 1.
[89] Михайлов, Ив. Цит. съч., 233—234.
[90] ЦПА, сп. 301, л. 79; Митев, Й. Цит. съч., 154—155.

казарми[91]. Като се има предвид, че, общо взето, съобщаваните от Янчулев факти се потвърждават и от други източници, нямаме основание да се съмняваме в достоверността на това съобщение, пък и той няма никакъв интерес да изопачава подобни факти. Това съобщение е твърде важно, защото доказва, че през нощта на преврата бойно формирование на ВМРО под командата на двама от най-изявените военни ръководители на организацията се е намирало в столицата и командирите му са били в непосредствен контакт с извършителите на преврата, или според израза на Т. Александров били придадени към военните.

В светлината на тези сведения твърдението на Александров, че в 9-юнския преврат участвували по своя инициатива само отделни членове на организацията, което се поддържа и от известния деец на освободителното движение на македонските българи Петър (Перо) Шанданов[92], не издържа критика. В такъв случай Ив. Бърльо и Г. Атанасов са нямали какво да правят в София при военните, които извършват преврата. Друг е въпросът, че концентрираните във и около София четници не са влезли в действие. Това просто не се е наложило и твърде неуместно е самохвалството на Хр. Стоянов, че благодарение на взетите от него като министър на вътрешните работи мерки Т. Александров се криел с 2—3 приятели в Рилските гори и не бил в състояние да изпрати свои четници за преврата в София[93].

Добре известно е, че освен около София концентрация на сили на ВМРО имало и в района на Юндола[94]. Неголяма чета начело с „най-простия и неграмотен войвода Величко Велянов" (Чичето)[95], както го определя Ив. Михайлов, участвува в потушаването на въстанието в Пазарджишко непосредствено след 9-юнския преврат и в садистичното умъртвяване на министър-председателя Ал. Стамболийски[96]. През следващите дни Велянов и главорезите му са включени в наказателния отряд на кап. Дончо Чупаринов и са използувани като най-долнопробни инквизитори и палачи на заловени въстаници в селата Радуил и Долна баня[97]. В спомените си

[91] НА БАН, сб. IV, а. е. 194, л. 249 и 265.
[92] АМВР, II съд, д. 1556, т. IV, л. 139.
[93] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 250.
[94] Вж. напр. М и т е в, Й. Цит. съч., с. 225.
[95] АМВР, II съд, д. 1564, т. IV, л. 152.
[96] Вж. напр. ЦПА, сп. 301, л. 80—81; НА БАН, сб. IV, а. е. 159, с. 444—445; ЦВА, ф. 43м, оп. 1, а. е. 258; Убиецът на Александър Стамболийски говори. С., 1945, с. 57; В а с и л е в, Сл. 9-и Юний и събитията около Т. Пазарджик (из дневника ми). Пловдив, 1924; М и т е в, Й. Цит. съч., 177—178, 229.
[97] АМВР, II съд, л. 1556, т. II, л. 31 и 115.

Ст. Мошанов твърди, че за „услугите", оказани на превратаджиите, Велянов получил 8 000 000 лв. за ВМРО[98].

Организацията оказва подобни услуги на узурпаторската власт и в редица други случаи. От своя страна превратаджиите предоставят на автономистите редица най-изявени в борбата срещу ВМРО ръководители и активисти на БЗНС, като Ст. Кальчев, Кр. Попов, Д. Кемалов, полк. Никифоров, повишен в чин след умиротворителната експедиция в Пиринския край, и др., които са умъртвени след адски мъчения[99]. Веднага се откроява разликата в действията на земеделското правителство и на ВМРО и тя не е в полза на автономистите. Докато правителството се ограничава с увещания, словесни закани, превантивни арести и др. под., но не посяга върху живота на нито един от дейците на организацията, противниците ѝ не само се заканват, но и убиват. ВМРО злоупотребява с „предимството" си, че е конспиративна организация, прилагаща терористични методи на действие, докато земеделското правителство действува строго легално и се стреми към разрешаване на конфликта без проливането на кръв.

Казаното дотук потвърждава, че на въпроса, участвувала ли е ВМРО в 9-юнския преврат от 1923 г., трябва да се даде положителен отговор. Както видяхме, нейни бойни формирования са предоставени и са служили като резерв на превратаджиите, а макар и малка част от тях са взели и пряко участие както при нанасянето на удара в столицата, така и в потушаването на съпротивата срещу преврата в провинцията[100]. Трябва да се подчертае, че ролята на ВМРО за свалянето на земеделското правителство съвсем не се изчерпва с прякото или косвеното участие на нейни бойни формирования в 9-юнския преврат. Всъщност главният принос на организацията за успеха на преврата се съдържа в решителното ѝ противопоставяне на политиката на правителството за сближение с КрСХС. Заплахите за ликвидирането на най-изтъкнатите ръководители на БЗНС, изпращането на терористи, които да осъществят тези заплахи, широката антиправителствена пропаганда по повод Нишката спогодба и репресивните мерки на властта срещу освободителното

[98] НА БАН, сб. IV, а. е. 152, с. 450.

[99] ЦДИА, ф. 361 (ЗП на БЗНС), оп. 1, а. е. 3[а]; Турлаков, И. Цит. съч., с. 126; Геновски, М. Цит. съч., с. 280; Рамо до рамо. С., 1983, с. 185; Мишков, Г., Е. Пеовска, И. Драев, П. Панайотов. Септемврийското въстание 1923. Енциклопедия. С., 1973, с. 111.

[100] Палешутски, К. Македонският въпрос в . . ., 134—135; Митев, Й. Цит. съч., 177—178; Недев, Н. Цит. съч., 69—70. Трябва да се каже, че докато проф. Й. Митев е склонен да надценява участието на ВМРО в преврата, поставяйки я наравно с Военната лига и сочейки като резерв белогвардейците, проф. К. Палешутски пък подценява ролята ѝ, твърдейки, че тя не е взела пряко участие в преврата.

движение на македонските българи, терористичните актове срещу съюзни активисти и представители на администрацията в Петричко и пр. създават в правителствените кръгове измамната представа, че главната опасност за режима идва от ВМРО. „Цялата дейност беше насочена против македонствующите“ — заявява началникът на Обществената безопасност П. Бакалов[101]. Тази убеденост не била изцяло разколебана дори тогава, когато на 8 юни кметът на София Кр. Попов съобщава на Хр. Стоянов получените сигурни сведения, че превратът се подготвя не от ВМРО, а от Военната лига[102].

Разбира се, правителството не смята, че ВМРО е в състояние да го свали, но то е убедено, че повтарянето в по-широк мащаб на събития от рода на Кюстендилските може да бъде използувано от реакционните сили в борбата им за властта и да накърни сериозно престижа му пред Великите сили и изобщо пред външния свят. Съсредоточаването на главното внимание върху действията на автономистите обективно обслужва истинските заговорници и улеснява тяхната задача. Колко дълбоко вкоренена сред държавното и съюзното ръководство е тази заблуда, личи от факта, че охраната на министър-председателя в Славовица получава указания да бъде особено бдителна срещу евентуално нападение от страна на македонски четници. След първите известия за превратa самият Стамболийски сметнал, че става дума за безредици, причинени от ВМРО[103].

Така различните концепции по начините и средствата за разрешаването на македонския въпрос, съчетани с крайни и нетактични действия от двете страни, постепенно, но неумолимо довеждат до пълен разрив и рядко срещано взаимно ожесточение между правителството на БЗНС и освободителното движение на македонските българи. Реалната опасност да се лиши от жизненоважните си бази на българска територия тласка ВМРО в обятията на реакционните сили. В нарушение на Устава и на неедноkратните си декларации, че организацията не се меси във вътрешните работи на България и пази неутралитет в междупартийните борби, нейното ръководство оказва сериозно съдействие на заговорниците за сваляне на законноустановеното правителство на БЗНС. Тази стъпка крие изключителни опасности за бъдещето на движението и поставя началото на процеси, които в съчетание с действието на други обективни фактори довеждат до израждането на ВМРО.

[101] Вж. напр. АМВР, 105654, т. I, л. 176—178; т. II, л. 44; т. VI, л. 12, 17, 65 — изказвания на Хр. Стоянов, Ал. Радолов, П. Бакалов.

[102] ЦДИА, ф. 1264, оп.1, а. е. 17 (Спомен от Петър Н. Длъгнеков), л. 3; М и т е в, Й. Цит. съч., с. 184; Н е д е в, Н. Цит. съч., с. 67.

[103] НА БАН, сб. IV, а. е. 159, с. 443; Убиецът на Александър Стамболийски . . ., с. 12; В а с и л е в, С л. Цит. съч., с. 21, 23.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Деветоюнският преврат слага край на амбициозните планове на БЗНС и на неговия водач Ал. Стамболийски за коренни социално-икономически и политически промени в търсенето на среден път между капитализма и социализма. Едно от най-сериозните, ако не и най-сериозното обвинение на реакционните сили срещу правителството на БЗНС е в пораженство и дори в национално предателство, като основен аргумент за това обвинение е политиката на сближение с КрСХС и репресивните мерки срещу освободителното движение на македонските българи. Едновременно с това обаче и най-отявлените врагове на БЗНС признават, че „не би могло да се каже, че на Стамболийски и на мнозина от другарите му са липсвали добри желания, стремеж да направят нещо полезно за народа“[1]. „В действителност — пише Ст. Мошанов — на всички последователни международни конференции (от 1920 до 1922 г.), в които Стамболийски участвуваше — в Париж, Лондон, Генуа, Женева, Лозана, той се застъпваше за права на българското население в Македония.“[2] Подобни признания се съдържат дори в брошурата-памфлет на ръководството на ВМРО срещу правителството на БЗНС, публикувана в навечерието на 9-юнския преврат с уговорката, че след 1922 г. под натиска на Белград земеделците се отказват от тази правилна политика[3].

Това привидно противоречие говори само за себе си и ни дава ключа за правилното разбиране на политиката на БЗНС по македонския въпрос. То потвърждава добрите намерения на правителството и действителните му усилия да намери най-подходящия начин за облекчаване тежката съдба на попадналите под чужда власт македонски българи. Ал. Стамболийски е напълно искрен, когато заявява, че той работи по-добре от своите политически противници и особено от организаторите на четническото движение за постигането на тази цел. Прави са онези негови сподвижници, които твърдят, че той работел „за полюбовното уреждане на вза-

[1] Михайлов, Ив. Цит. съч., с. 194; Вж. също Василев, Сл. Цит. съч., с. 13.

[2] НА БАН, сб. IV, а. е. 146, ч. II, с. 193.

[3] Правителството на Стамболийски и . . ., 32—33.

имните спорове и интереси“ на балканските народи[4] и търсел решаването на македонския въпрос чрез дипломатично отстояване на „правата, които ни даваха мирните договори“[5]. По принцип в тази политика не само че няма нищо порочно, но тя е единствено възможната при изключително тежкото положение, в което се оказва България след втората национална катастрофа[6]. Конкретното осъществяване на тази политика обаче има различни варианти и точно в избора на вариант земеделското правителство допуска грешки.

Насочването на основните усилия на българската дипломация към извоюването на териториален излаз на Егейско море логично води до стремеж да се „замрази“ за неопределено време македонският въпрос. Търсейки съюзници за осъществяването на тази цел, земеделското правителство възлага известни надежди и на Белград. Това дава допълнителен импулс на политиката за южнославянско единство, проповядвана от БЗНС още преди войните, но обективните и субективните условия за осъществяването на тази политика все още не са назрели. При положение, че Белград категорично отрича наличието на българско население в Македония и задушава всички опити за постигането на истинско федеративно устройство на сърбо-хърват-словенската държава, надеждите за облекчаване положението на македонските българи чрез подобряване на българо-югославските отношения са напълно безпочвени. Преговорите, започнали с посещението на българския министър-председател в Белград през ноември 1922 г. и завършили с подписването на Нишката спогодба, потвърждават това. Както видяхме, в спогодбата няма дори и намек за наличието на българи във Вардарска Македония, а да не говорим за защита на техните права, осветени от договора за националните малцинства. Нещо повече, тъкмо в навечерието на преговорите и в разгара им във Вардарска Македония се разгръща невиждана дотогава по размерите и бруталността си репресивна акция срещу българското население.

В светлината на тези факти едва ли могат да се намерят сериозни аргументи за тезата на Ив. Турлаков, подкрепяна и от английския историк Арнолд Тойнби, че „докато в София имаше един режим с явно манифестиран югославски курс на политика, липсваха всякакви оправдания за онзи терор и натиск в Македония, зад който и чрез който единствено беше възможно да се проведе една политика на асимилация на Македония“. Още по-неприемливо е

[4] Вж. напр. П а н о в, Ал. Стамболийски в политическия живот на България. С., 1921, с. 14.

[5] Р а д о л о в, Ал. Цит. съч., с. 104.

[6] Вж. напр. Р а д у л о в, Ст. Цит. съч., с. 383.

твърдението на Тойнби, че Стамболийски бил „най-голямата пречка по пътя на сръбската мегаломания", поради което Белград се запретнал да го провали. За целта югославските управляващи кръгове минирали всеки опит на земеделското правителство да постигне някакъв международен успех и нарочно разпространявали версията, че „Стамболийски е в пълна услуга на сръбските интереси" и на Москва, за да насъскват срещу него ВМРО и антисъветски настроеното френско правителство[7].

Възможно е големите отстъпки в Ниш да са направени от съображения да се спечели доверието на югославското правителство и да се създадат условия за продължаване на преговорите, в хода на които да се постави и въпросът за смекчаване на насилническия режим във Вардарска Македония и за малцинствените права на македонските българи. Известен аргумент за това могат да бъдат безуспешните опити на българските делегати да поставят този въпрос; неднократните декларации на Ал. Стамболийски, че той работел по-добре от ВМРО за облекчаване положението на македонските българи, и някои други факти. Според Ал. Радолов политиката на БЗНС за мир и добросъседство имала за цел да доведе „до зачитане на българския елемент и създаване възможност за връщане на всички македонци по родните им огнища и след това за създаване автономия на Македония, което може би щеше да бъде цената за влизане и на България със запазване на своите суверенни права в бъдещата цялостна Югославия"[8].

Казаното от Радолов разкрива твърде ясно дългосрочните поетапни цели, които земеделското правителство очаква да постигне по македонския въпрос чрез българо-югославското сближение, но то загатва и за нещо много по-важно — напускане на твърдо отстояваната дотогава от българската дипломация позиция, че етнически, а следователно и териториално Македония е неразделна част от България. Под прясното впечатление на националните катастрофи то идва до заключението, че историческата перспектива за присъединяването на Македония към българската държава е изчезнала и че единствената възможност за запазването на македонските българи от асимилация е автономията на областта в

[7] Турлаков, Ив. Цит. съч., 128—129; Според А. Тойнби антикомитаджийските действия на земеделското правителство затруднявали централистичната, насилническа политика на Белград и създавали възможност за натиск от страна на Великите сили за приложение на федеративното начало в държавното устройство на КрСХС — цит. по Кремптън, Р. Отношението на Великобритания към Александър Стамболийски и неговия режим. — В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети . . ., с. 530.

[8] Радолов, Ал. Цит. съч., с. 104.

рамките на бъдещата южнославянска федерация, включваща и България.

Идеята за автономия на Македония не е нова за българската държавна политика, но до войните тя се разглежда изключително като тактически ход, като етап към обединението с България. Напълно възможно е същото съдържание (видоизменено по форма поради изменилите се исторически условия) да се влага в нея и от Ал. Стамболийски с надеждата, че влизането на България и Македония като автономни единици в предполагаемата южнославянска федерация рано или късно ще завърши с обединяването им. Трябва да се отбележи обаче, че въпреки различията в мотивировката възгледите на Ал. Стамболийски и тези на някогашното Временно представителство на обединената бивша ВМРО и наследилата го Федеративна организация за разделянето на пътищата на Македония и България в държавно-политически смисъл показват голямо сходство. Временното представителство и федератистите изтъкват преди всичко локалните интереси на етнически разнородното население на Македония, подценявайки преобладаването на българския елемент, а Ал. Стамболийски и неговите най-близки съратници не се съмняват в българския етнически облик на областта, но надценяват възможностите за изграждане на истинско южнославянско братство, при което въпросът за границите ще загуби прежното си значение и националното потисничество ще остане само един лош спомен от кошмарното минало. Както се вижда, от патриотична гледна точка разликата е в полза на правителството на БЗНС, но тя не може да заличи факта, че то се опитва да извърши остър завой в традиционната външна политика на българската буржоазия по македонския въпрос и в разбирането за националните идеали. Именно този завой и главно скъпата цена, която е готово да плати земеделското правителство в името на българо-югославското сближение, настройват срещу него широки кръгове от патриотично и националистично възпитаната интелигенция, офицерството и освободителното движение на македонските българи, ръководено от ВМРО, и ги нареждат на страната на силите, готвещи насилственото сваляне на БЗНС от властта.

Като следствие от политиката на земеделското правителство за сближение с КрСХС се явява неговото отношение към възобновената след световната война конспиративна Вътрешна македонска революционна организация и изобщо към легалното и нелегалното движение на македонските българи. Първоначално правителството подценява силата на зараждащото се сред македонските българи движение за решителна, включително и въоръжена, съпротива срещу решенията на Конференцията за мира по македон-

ския въпрос и възприетата от гръцките и особено от сръбските управляващи кръгове политика на насилствена денационализация и асимилация. То смята, че за обезвреждането му ще бъдат достатъчни обикновените полицейски мерки и надценява възможностите си да постави движението под свой контрол, като използува сериозните разногласия сред македонските дейци. Тази грешка създава първата сериозна пукнатина между БЗНС и ВМРО и коства живота на такива изтъкнати ръководители на Земеделския съюз и националноосвободителното движение като Ал. Димитров и Г. Петров.

Следва едногодишен период на търсене пътищата за разбирателство и приетият през лятото на 1921 г. строг закон срещу четничеството остава неприложен. При първата проява на склонност от страна на Белград за подобряване на отношенията с България обаче нещата коренно се променят. Властта мълчаливо поощрява, а влиятелни съюзни дейци оказват всяческо съдействие на противниците на Т. Александров в движението. Ал. Стамболийски и видни негови съратници правят официални изявления, в които открито декларират решимостта си на всяка цена да се справят с ВМРО. Според един от видните ръководители на БЗНС през разглеждания период това било изключително сериозна грешка. Ако не била допусната тази намеса, не било изключено ръководството на ВМРО да се убеди в искреността и обосноваността на политиката на земеделското правителство и да се избегнат последвалите трагични събития[9].

„Заради Тодор Александров и други буржоазни вдъхновители на македонската организация — пише Г. Димитров — Земеделският съюз се обяви за противник на самата македонска организация, на македонската емиграция и на цялото македонско движение, като го представяше за източник на големите нещастия на българския народ в миналото. Зад дърветата водачите на Земеделския съюз не можеха да видят гората. Те забравяха, че трудещите се маси и народното правителство в България не могат да останат чужди на съдбата на македонския народ, борещ се против националното потисничество, не могат да останат чужди на македонския въпрос, от чието разрешаване зависи до голяма степен свободата и независимостта на самия български народ и на другите балкански народи.“ То се стараело да подобри българо-югославските отношения „с цената именно на македонското движение“, като се задължило „да преследва и унищожава преминаващите от Сръбска Македония в Българска Македония въстанически отряди, преследвани от югославските войски. С тази своя политика по македонския въпрос

[9] Радолов, Ал. Цит. съч., 105—106.

земеделското правителство опълчи срещу себе си огромната част от македонската емиграция, намираща се в България."[10]

Когато организацията реагира бурно, правителството предприема практически мерки за ликвидиране на нейните бази на българска територия. Трябва да се каже, че това не е някакъв прецедент в новата ни история. Известни са предохранителните мерки на българското правителство срещу евентуални преминавания на чети в Македония непосредствено след съединението на Княжество България с Източна Румелия, а така също турско-българското споразумение от 26 март 1904 г., подписано от правителството на Рачо Петров. С посоченото споразумение княжеството поема задължението да не позволява формирането на негова територия на чети и да наказва участници в четническото движение, извършили въоръжени акции в Турция и потърсили убежище в България. Споразумението предвижда създаването на специални граждански и военни постове в пограничните райони със задача да предотвратяват преминаванията на нелегални чети. За разлика от Нишкото споразумение обаче княжеското правителство изтъргва от своя сюзерен (по статут княжеството е васално на султана) амнистия за всички осъдени заради „пряко или косвено участие в въстаническото движение" и свободно завръщане по родните им места на бежанците от Македония и Одринско, потърсили спасение в България. Султанското правителство дори се задължава да окаже материална подкрепа на онези бежанци, чиито жилища са били разрушени по време на Илинденско-Преображенското въстание[11].

Правителството на Демократическия сговор, което идва на власт след 9-юнския преврат от 1923 г., под натиска на западните Велики сили и заплахите на Белград също е принудено на няколко пъти да предприема репресивни действия срещу ВМРО, но то никога не си позволява да праща военни експедиции в Пиринска Македония.

Примерът на земеделското правителство от 1922—1923 г. е повторен в още по-драстична форма от правителството на Кимон Георгиев след 19-майския преврат от 1934 г. Пак с надеждата, че българо-югославското сближение ще облекчи положението на българите във Вардарска Македония и ще предотврати тяхната денационализация; то не само че ликвидира базите на ВМРО на българска територия, но разтурва и самата организация. Тази надежда обаче не се оправдава. Белград си остава на позицията, че македонските славяни не са българи и че България веднъж за-

[10] Димитров, Г. Българският урок. — В: Съч. Т. 8, 151—152.

[11] Вж. напр. Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1983, 61—62, 438—439. Т. 2, 96—100, 104, 107—108.

винаги трябва да се откаже от претенциите си по македонския въпрос, който бил окончателно решен с договорите за мир.

В научната литература е прието да се смята, че грешките на земеделското правителство по македонския въпрос имат само тактически характер, но цялостният анализ на съответните факти показва, че този извод не може да се приеме безусловно. Въпросът не се свежда само до погрешна тактика, а и до посочените вече дълбоки убеждения, които водят до основна преоценка на дотогавашната българска държавна политика по македонския въпрос. Независимо от субективните намерения на Ал. Стамболийски и неговите най-близки съратници тяхното отношение към съдбата на македонските българи под чужда власт е продиктувано от констатацията, че реално погледнато, Вардарска и Егейска Македония са веднъж завинаги изгубени за България поне в смисъла на дотогавашното схващане по въпроса. Трябва да се отбележи, че БЗНС не е сам в това отношение. Неговите разбирания, къде в по-голяма, къде в по-малка степен, се споделят и от други политически сили в страната.

Поне засега посоченото схващане не може да бъде отхвърлено с лека ръка. Оказа се обаче, че характерният за славянството партикуларизъм, тежкото историческо наследство на взаимни вражди, хегемонистични стремежи и непреодолимото противодействие на могъщи международни фактори са направили южнославянската федерация не по-осъществима от балканската. Съвременното развитие на международните събития, възраждането и започналото практическо осъществяване на идеята за „Обединена Европа", изострянѐто на междуетническите противоречия в многонационалните държави, включително и в Югославия, дават сериозни основания за извода, че идеята за южнославянска федерация е изживяна както исторически, така и практически. В този смисъл политиката на Ал. Стамболийски, залагаща изключително на югославската карта, е била безплодна и безперспективна.

Възниква въпросът, можеше ли правителството на БЗНС да̀води друга външна политика, имашѐли неговата политика алтернатива. На този въпрос дори противници на Ал. Стамболийски в ръководството на БЗНС отговарят отрицателно[12], но това не съответствува на действителността. Наистина при изключително безпомощното положение, в което изпада страната след втората национална катастрофа, българските правителства не можеха да водят друга външна политика освен политиката на мир и добросъседство. В стремежа си да пробие задушаващия обръч на балканската изо-

[12] Вж. Турлаков, М. Цит. съч., с. 215.

лация обаче правителството на БЗНС залага прекалено много, за да не кажем изключително, върху югославската карта. Този залог е с твърде съмнителна стойност, тъй като все още и в двете страни не са назрели политико-психологическите условия за едно истинско сближение. Като по-силната страна Белград не е склонен на никакви отстъпки и си представя сближението единствено като безусловна капитулация на България по спорните проблеми и на първо място по македонския въпрос. Стремежът на Ал. Стамболийски на всяка цена да спечели доверието на югославските управляващи кръгове в очакване на подкрепа и бъдещи отстъпки от тяхна страна, включително и смекчаване на денационализаторския режим във Вардарска Македония, както видяхме, го отвежда твърде далеч и допринася извънредно много за насилственото събаряне на земеделската власт.

Изстраданият от правителството на БЗНС опит в отношенията с КрСХС помага да се внесат необходимите корекции в основния курс на българската дипломация. През следващото десетилетие линията на мир и добросъседство се запазва, но към нея е добавен и един твърде съществен елемент — неангажираност, грижливо отбягване на обвързване с определена държава или група държави[13]. При конкретните международни и вътрешни условия непосредствено след Първата световна война тази линия има безспорни предимства пред следваната от правителството на БЗНС и е доказателство, че неговата външна политика не е била фатално обусловена от обстоятелствата, а е имала сериозна алтернатива.

Предвид особеното международно положение на България през първите години след голямата война и наличието в страната на чуждестранни контролни органи, които в редица случаи най-безцеремонно се намесвали в дейността на правителството, възниква още един сериозен въпрос — докъде са се простирали възможностите му за самостоятелни решения по кардиналните проблеми на вътрешната и външната политика. Веднага трябва да отговорим, че макар и с големи усилия, като цяло земеделското правителство успявало да си осигури значителна свобода в това отношение. Чуждестранният натиск и контрол засягат преди всичко стриктното изпълнение на финансовите и военните клаузи на Ньойския договор, реформите на БЗНС, накърняващи интересите на българския и чуждия едър капитал, и отношението на правителството към комунистическото движение и Съветска Русия. Като цяло земеделското правителство само, макар и под натиска на тежките обстоятелства,

[13] Вж. напр. В а с и л е в, В. Българо-чехословашки политически отношения (1926—1931 г.). — ИПр, 1971, № 3, с. 20.

начертава външнополитическия си курс и по-специално политиката на сближение с КрСХС. В тази област съществуват значителни възможности за маневриране поради противоречивите интереси на Великите сили на Балканите. То неведнъж се възползува от тях и постига значителни успехи — бързото приемане на страната в ОН, спогодбата от март 1923 г. по репарациите, разбиване в значителна степен на наслоените от времето на войната предубеждения у Великите сили победителки към българската политика и др. Накратко, за чуждестранна намеса и натиск може да се говори само в конкретни случаи и по отделни въпроси от външнополитически характер, но не и по външнополитическия курс на земеделското правителство като цяло.

Когато говорим за мнимите или действителните грешки на земеделското правителство по македонския въпрос, това не означава, че ръководството на ВМРО не е допускало грешки в своите действия и в отношението си към правителството. Напротив, Т. Александров и неговите сподвижници фанатично поддържат правотата на своите виждания по разрешаването на македонския въпрос и не проявяват и най-малката склонност за постигането на някакъв разумен компромис с виждания и политиката на БЗНС. Недоверието към властта е пълно и то логично довежда организацията до сътрудничество с най-реакционните сили в страната — грешка с фатални последици както за освободителното движение на македонските българи, така и за по-нататъшното политическо развитие на България.

НЕОБНАРОДВАНИ АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

АМВР (Архив на Министерството на вътрешните работи)

об. д. 138, т. I
с. д. 1556, т. II, III
с. д. 105654 (Процесът срещу Комитета за селска диктатура), т. II, IV, VI
с. д. 105815 (Атентатът в Народния театър)

Архив на ПП на БЗНС. Спомени на Н. Атанасов

НА БАН (Научен архив на Българската академия на науките)

ф. 36 к, а. е. 1016
ф. 44 к (Михаил Маджаров), оп. 1, а. е. 83
сб. IV, а. е. 134 (Константин Муравиев)
сб. IV, а. е. 155, 156 (Спомени на Стойчо Мушанов)
сб. IV, а. е. 194 (Спомени на Методи Янчулев)

НА ИИ (Научен архив на Института по история при БАН)

кол. IV (Английски документи), оп. 257
кол. VIII (Румънски документи), оп. 36
Оббов, Ал. Из моите спомени. С., 1961
Стоянов, Хр. Спомени

НБКМ БИА (Народна библиотека „Кирил и Методий" — София. Български исторически архив)

ф. 189 (Александър Протогеров), оп. 1, а. е. 7
ф. 324 (Дневници на Евтим Спространов), а. е. 1
ф. 339 (д-р Антон Димитров Филоктечев), а. е. 1
ф. 356 (Константин Людцканов-Цанков), а. е. 12, 13, 14
ф. 808 (Сребрен Попщетров), а. е. 440
ф. 812 (Коста Томов Коцев), а. е. 85, 88, 89, 90, 91

ЦВА (Централен военен архив)

ф. 23 (Разузнавателен отдел), оп. 1, а. е. 411
ф. 42 м (Офицерски конспирации в България), оп. 1, а. е. 258

ЦДИА (Централен държавен исторически архив)

ф. 108 (Стилиян Чилингиров), оп. 2, а. е. 438, 492
ф. 135 (Григор Василев Гьорев), оп. 1, а. е. 76
ф. 140 (Павел Генадиев — относно биографията на Ал. Стамболийски), оп. 1, а. е. 44
ф. 173 (НАРОДНО СЪБРАНИЕ), оп. 3, а. е. 2780, 2842, 3084, 3094, 3166, 3173, 3176, 3177, 3178, 3188

ф. 176 (Министерство на външните работи), оп. 4, а. е. 1112, 1271, 1279, 1396, 1618, 1634, 1659, 1808, 1812, 2042, 2101, 2191, 2353, 2489, 2490, 2304
ф. 196 (Сдружение на книгоиздателите и книжарите в България), оп. 1, а. е. 4
ф. 255 (Ал. Стамболийски), оп. 1, а. е. 92, 97
ф. 282 (Материали за 9 юни и Юнското въстание 1923 г.), оп. 1, а. е. 4, 5, 17, 19, 27, 34, 40, 42, 43
ф. 284 (Министерски съвет), оп. 1, а. е. 3988, 4405, 4731, 4733, 4755, 4758а, 4767, 4771, 4778, 4779, 4787, 4803
ф. 361 (Задгранично представителство на БЗНС)
ф. 369 (Христо Калфов), оп. 1, а. е. 710, 868, 878, 887
ф. 370 (Дирекция на полицията), оп. 1, а. е. 94
ф. 378 (Междусъюзническа контролна комисия), оп. 1, а. е. 1165
ф. 396 (ВМРО), оп. 2, а. е. 1, 2, 53, 54
ф. 409 (Димитър Гичев), оп. 1, а. е. 23
ф. 695 (Райко Даскалов), оп. 1, а. е. 6, 44
ф. 786 (Иван Давидов Тулешков), оп. 1, а. е. 2
ф. 847 (Архив на македонските благотворителни братства), оп. 3, а. е. 19; оп. 5, а. е. 1; оп. 11, а. е. 2, 4
ф. 933 (Никола Киров Майски), оп. 1, а. е. 116, 117, 201, 202, 203, 205, 207
ф. 950 (Спомени на Христо Стоянов), оп. 1. а. е. 4; оп. 3, а. е. 47, 53
ф. 1073 (Македонски научен институт), оп. 1, а. е. 90
ф. 1075 (Дружество „Илинден"), оп. 1, а. е. 2
ф. 1157 (Дневник на Петър Иванов Пешев), оп. 1, а. е. 83, 85
ф. 1264 (Спомен на Петър Николов Длъгнеков), оп. 1, а. е. 17
ф. 1298 (Коста Георгиев Скотунов, адютант на цар Борис III), оп. 1, а. е. 3
ф. 1445 (Стоил Стефанов), оп. 1, а. е. 1, 2, 3
ф. 1803 (Крум Петишев), оп. 1, а. е. 24

ЦПА (Централен партиен архив)

ф. 11 (Никола Сакаров), оп. 1, а. е. 96
ф. 151 (Димо Хаджидимов), оп. 1, а. е. 277, 336, 337
ф. 244 (Александър Протогеров)
мф. 134 (Материали на ВМРО)
сп. 293, 301 (Спомени на Благой Видов)

AFMZV (Arhiv Federalniho Ministerstva Zahraničnych veci — Praha) PZ (Политически доклади)
Sofia 1922, č. 76, 86, 449
Bělehrad 1922, č. 165, 236, 238, 240, 449; 1923, č. 130
Athène 1922, č. 81, 110

PRO FO (Public Record Office. Foreign Office)

371/5800
371/5810
371/5811
371/7371

СЪКРАЩЕНИЯ

ВИС	Военноисторически сборник
ГИНИ	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје
ГСУ—ИФ	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет
ЗП	Земя и прогрес
И	Историја. Скопје
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИВОСР	История Великой Октябрьской социалистической революции
ИИИ	Известия на Института за история при БАН
ИИИ БКП	Известия на Института по история на БКП
ИО	История и обществознание
ИПр	Исторически преглед
МО	Международни отношения
НТАОНСУ	Научни трудове на АОНСУ
УЗИС	Ученые записки Института славяноведения. Москва
ЕН	Etudes historiques

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

Абазов, Славчо — 124
полк. Абрахъм, Е. — 159
Аврамов, Цветко — 111
Аврамовски, Живко — 14
Адания, Сима — 122
Айетулах бей — 70, 72, 114
Алайков, Велин — 198, 199, 204
Александров, Тодор — 19, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 65, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 114, 115, 118, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 166, 171, 172, 175, 176, 182, 185, 198, 199, 209, 210, 219, 220, 223, 224, 227, 228, 234, 237, 238, 239, 243, 246, 254, 256, 278, 279, 280, 300, 301, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 317, 321
крал Александър — 189
Алексиев, Георги — 255, 276
Алиоти, Карло — 57
Анастасов, Й. — 66, 67, 115, 137
Ангелов, Дончо — 64, 123, 124, 125
Ангелов, Иван — 233
Ангелов, Петър — 177, 241, 255, 277, 278
Ангел циганина — 203
Антов — 124
Антонов, Никола — 46, 47
Арсов, Иван (Ване) — 134, 198
полк. Атанасов — 277, 309
подполк. Атанасов, Георги — 177, 178, 182, 183, 197
Атанасов, Глигор (Григор) — 192, 197, 239, 310
Атанасов Недялко — 105, 109, 110, 112, 182, 190, 200, 230, 235, 236
Атанасов, Филип — 58, 67, 72, 115, 122, 125, 126, 131, 137, 298

Бадев, Йордан — 286
Баждаров, Георги — 52, 62, 102, 121, 286
Бакалов, П. — 312
Бакалов, Цанко — 15
Бакърджиев — 212
Баучер, Джеймс — 35
Бацанов, Иван — 171
Бел, Джон — 11
Белчев, Георги — 45
Бенковски, Георги — 299
Бертло, Филип — 26
цар Борис — 79, 95, 96, 307
Ботев, Христо — 113, 299
Бошкович — 160
Бояджиев, Иван — 133
Брайс, Джеймс — 32, 33
Бугарчев, Илия — 73
Буйнов, Александър — 77, 116
Буров, Атанас — 188, 307
Буске, Жорж — 24, 45, 86
Бъкстон, Лейланд — 34
Бъкстон, Ноел — 45
Бърльо, Иван — 55, 77, 107, 131, 133, 201, 210, 218, 242, 300, 309, 310

Василев, Александър (Алеко паша) — 52, 101, 104, 174, 177, 178, 182, 183, 184, 197, 238, 239, 255, 256, 276, 309
Василев, Григор — 307
Велинов, Тончо — 199, 200
Велинов, Яне — 198, 199, 200, 203
Велянов, Величко (Чичето) — 52, 260, 310, 311
Велянов, Кръстю — 73
Венизелос — 218
Веснич, Миленко — 42
Весов, Любомир — 55, 73
Видов, Бл. — 309
Вишовградски, Йордан — 104, 105, 241, 250, 251, 252, 253, 255, 256
Власаков, Стоян — 230
Вълков, И. — 304
Вындев, Георги — 131, 133

Габровски, Никола — 62
Галиб бей — 116
полк. Гашаров — 176, 181
Генчев, Георги — 61

Георгиев, Кимон — 318
Георгиев, Коста — 133
Георгиев, Методи — 107
Георгиев, Н. — 207
Георгиев, Симеон — 79, 105, 106
Георгов, Иван — 47, 48, 49
Герасимов, Петър — 309
Гергинчев, Ал. — 204
Герджиков, Михаил — 20, 23
Гешов, Ив. Ев. — 92, 201
полк. Гинес — 147
Гиргинов, Ал. — 232
Гичев, Тодор — 133
Гребенаров, Александър — 8
д-р Греков — 138
Грозков, Ангел — 94, 212
Грол, Милан — 245
Гулев, Никола — 174
Гули, Питу — 174
Гьондов, Наум — 70
Гюзелев, Димитър — 133
Гюргинчев, Ал. — 134
Гюрков, Йордан — 55, 307
Гюрлуков, Милан — 52, 58, 73, 309

Давидов — 151, 152
полк. Давидов, Александър — 257, 261
Далкалъчев, Христо — 22, 67, 70, 72, 117, 137, 141
Дамянов, М. — 142
Данев, Стоян — 20
Даскалов, Асен — 236, 246
Даскалов, Райко — 88, 95, 111, 112, 127, 167, 177, 181, 187, 199, 200, 206, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 244, 246, 249, 251, 254, 255, 293, 295, 296
Даскалов, Христо — 104, 105
Дебри, Жан — 45
Делииванов, П. — 142
Делииванов, Туше — 102
Делчев, Гоце — 20, 56, 144
Демирев, Иван — 167
Деспотов, Васил — 22, 58
Джедов, Лука — 122
Джигански, П. — 55
Джидров, П. — 98
Джордж, Лойд — 25
Джузданов, Мито — 246
Дивлянец, Лазар — 260
Димитриев, Р. — 91
Димитриевич — 60
Димитров, Александър — 12, 76, 77, 78, 79, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 124, 127, 147, 148, 149, 150, 153, 218, 228, 229, 239, 244, 254, 270, 287, 289, 307, 317
Димитров, Антон (Филоктечев) — 22, 58, 59, 60, 63, 67, 70
Димитров, Владимир — 204
Димитров, Георги — 268, 271, 317
Димитров, И. — 14
Димитров, Стефан — 231, 232
Димитров, Христо — 100, 167, 176, 181
Добрев, Стойчо — 96, 104, 105, 242, 269
ген. Добревски — 70
подполк. Добруджански — 212
Драгиев, Димитър — 15
Драгнев, Георги — 304, 305, 306, 308
Дрангов, Кирил — 309
Драчев, Атанас — 278
Драшкович — 82
Дупаринов, Спас — 90, 110, 195
Дървингов, Петър — 175

Евтимов, Симеон — 309
Еър — 152

ген. Жеков, Никола — 98
Жеков, Никола — 305
полк. Жечев — 241, 242
Жидиловски, Миялко — 203

Занков, Георги — 73, 285
Захариев, Никола — 200
Зашев, Мишо — 203
Здравков, Ангел — 134
Здравева, Зора — 73
Зографов, Крум — 73, 115, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 138, 143, 166, 228
Зографски, Димитър — 289

Иванов, Дойчин — 200, 204
Иванов, Коце — 78
Иванов, Марко — 286
Иванов, Славе — 102, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 134, 138, 143, 279
Иванов, Ст. — 204
Илиев, Д. — 238, 251, 252
Илиев, Стаменко — 203
Илич, Боголюб — 257, 259
Ингилизов, Ив. — 305

Ихчиев, Васил — 55
маркиз Ишии — 160, 161

Йованович — 43
Йовков, Арсени — 139, 286
Йорданов, Георги — 13, 181, 182, 183, 184, 185, 238, 251, 253
Йоцов, Ярослав — 270
Йънг, Албан — 84, 86

Казасов, Д. — 308
Калфов, Христо — 98
Кальчев, Стоян — 110, 187, 230, 311
Камерер — 26
Каравелов, Любен — 299
Караджов, Иван — 139
Каранджулов, Иван — 19, 20, 23, 50, 52, 56, 65, 66, 70, 72, 116, 122, 141, 285
Каратодоров, П. — 231
Каркини, Сюлейман — 70, 116
Катърджиев, Ив. — 14, 143, 144, 145
Кацаров — 199
Кемал, Мустафа (Ататюрк) — 57, 94
Кемалов, Георги — 279
Кемалов, Димитър — 110, 177, 187, 214, 241, 248, 251, 277, 278, 279, 298, 311
Керемидаров, Васил — 200
Керемидчиев, Стоян — 73
Киралов, Георги — 278
Киркович, Йован — 58, 59, 60, 61, 62, 63
Киров-Майски, Никола — 22, 117, 187, 140
Киров, Стефан — 72
Кичевац, Милош — 207
Клемансо, Жорж — 25
Клинчаров, Симеон Георгиев — 104
Ковачев, Владислав (Слави) — 22, 65, 66, 67, 115, 140
Кожухаров, Ив. — 213
Козлев, Борис — 52, 104, 182, 199
Колбан, Ерик — 163
Колищърков, Петър — 73
Конев, Милан — 278
Константинов, Харалампи — 205
Конюшки, Кръстю — 131
Косев, Димитър — 9, 270
Костов, Григор — 73
Костурков, Стоян — 20
Коцарев, Анастас — 66, 121, 138
Коцарев, Живко — 121
Кочански, Симеон — 105
Крали Марко — 209
полк. Кръстев, Климент — 139, 239, 286
Кулишев, Георги — 185, 286
Куманов, Милен — 14, 269, 270
Кунев, Трифон — 151
Кусев, Владимир — 142
Кушев, Илия — 55, 73
Куюмджиев, Иван — 278
лорд Кързън — 44, 84
ген. Кюркчиев — 70, 72

Лазаров, Лако Ив. — 282
Лазаров, Тодор — 128
Лазаров, Ю. — 204
Лазич, Живоин (Жика) — 257, 258, 259, 263, 264, 273
Лампсън, У. — 159, 160
Ламуш, Леон — 34, 45
Левков, Йордан — 204, 208
Левски, Васил — 299
Леков, Стоян — 131
Ленин, В. И. — 8, 290
Лешнарович, Пера — 61
Лоди, Енрико — 57
Лозанчев, Анастас — 102
Луначарски — 46
Льондев, Кръстю — 115
Людцканов-Цанков, Константин — 13, 165, 192, 193, 218, 219, 227
Ляпчев, Андрей — 20, 79, 95, 98, 107, 223, 244

Маджаров, Михаил — 17, 80
Малеев, Лука — 98
Малинов, Александър — 15, 17, 18, 201, 245
Манасиев, Аргир — 52
Мандарчев, Велко — 126, 128
Манов, Стефан — 45
Манолов, Славе — 252, 255, 276
Манолов, Христо — 62, 185, 205, 248
Марек — 107
Марков, Георги — 211
ген. Маркович, Узун — 273, 301
Марчев, В. — 128
Масарик, Томаш — 46, 195
Маткович, Добрица — 273
Матухски, Васил — 202, 204, 208
полк. Мелън, Сесил — 33
Менеа, Панделе — 114
Мечкуевски, Миле — 124
Мечкуевски, П. — 131
Миков, Д. — 163

Милев — 77, 78
Милев, Никола — 185, 286
Милетич, Любомир — 186
лорд Милнер — 33
Милчинов, Григор — 278
Милчич, Милевой — 257, 263
Минев, Г. — 233
Митев, Й. — 290
Михайлов, Димитър — 62
Михайлов, Иван — 37, 73, 128, 135, 136, 309, 310
Михайлов, Коце — 214
Михайлов, Панчо (Чавдар) — 55, 128, 131, 133, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 218, 229, 237, 238, 242, 300
Михайлов, Христо — 62
Мишев, Димитър — 72
Мишев, Стоян — 73, 123, 124, 125, 126, 134, 138, 143, 278, 279
Моллов, Владимир — 188, 307
Моллов, Янаки — 82
Моляров, Симеон — 282
Монев, Михаил — 52, 139, 305
Мошанов, Ст. — 223, 307, 311, 313
Мулетаров, В. — 232
Муравиев, Константин — 256, 301
Мусолини, Бенито — 57, 164
Мушанов, Никола — 98
Мърфи, Доминик — 16

Наумов, Ташко — 122
Недев, Недю — 9
Нехилес, Ото — 107
Нешич, Любомир (Любэ) — 218, 219, 257
майор Никифоров — 177, 178, 181, 183, 188, 189, 198, 201, 224, 239, 240, 241, 311
ген. Николаев, Данаил — 307
Николов, Ас. — 237
Николов, Васил — 204, 205
Никълсън, Харолд — 157, 158, 159, 160
Нинчич, М. — 155, 156, 165, 166, 185, 189, 190, 195, 257
Нойков, Стефан — 257, 259, 260, 261, 265
Нотев, Радослав — 200
Нури бей — 178

Облаков — 53
Оббов, Александър — 60, 105, 200, 248, 250, 254
Огнян — 129, 131
Омарчевски, Стоян — 285
Опилски, Мите — 131, 201, 210

Павлу, Бохдан — 100, 249
Палазов, Иван — 167
Палешутски, Костадин — 8, 9, 51
Панаретов, Стефан — 72
Пандурски, Илия — 242
Паница, Тодор — 133, 177, 178, 278, 281, 285
Панов, Александър — 73, 120, 126, 138, 167, 168, 174, 196, 228
Параспуров, Иван (Ване) — 309
Пастухов, Кр. — 221
Пашич, Никола — 12, 17, 27, 28, 39, 60, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 109, 122, 149, 150, 151, 165, 189, 192, 195, 271, 273, 301
пор. Пеев — 221
кап. Пейчев — 197
ген. Пекич — 84
Пекянец, Коста — 261
Пенков, Димитър — 278
Петков, Д. — 304
Петков, Мико — 187
Петков, Петко Д. — 295
Петров, Гьорче — 20, 22, 23, 58, 63, 77, 97, 101, 102, 103, 104, 106, 317
полк. Петров, Йосиф — 257, 259, 261
Петров, Коста — 242
Петров, М. — 269
Петров, Рачо — 318
Петрова, Димитрина — 11, 14, 80, 81
Петрович, Петър Г. — 81, 188
кап. Печев — 177
Пешев, Петър — 240
Пеяни, Бедри — 114, 132
Пийл, А. — 84, 94
Пико, Жорж — 87, 88, 93, 94, 211
Пирчев, Славчо — 73
Писаревски, Т. Д. — 191
Политис — 195
Поменов, С. — 43
Попадамов, Тодор — 52
Попандов, Михаил — 22
Попвасилев, Ангел — 115
Попиванов, К. — 277, 278, 279
Попниколов, В. — 208
Попов, Анго — 52
Попов, Крум — 109, 110, 295, 311, 312
Попов, Трайко — 78
Попович, Тихомир (Тиша) — 86, 89, 93
Поппетров, Сребрен — 100, 238, 241, 242, 243, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 275, 276, 277, 286

Поптодоров, Кръстан — 309
Попхристов, Георги — 73
кап. Порков — 309
Прелич, Велимир — 257
Прилепчански, Гошо — 52
Протич, Ст. — 151
Протогеров, Александър — 19, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 78, 79, 80, 81, 89, 92, 98, 99, 102, 106, 115, 125, 126, 132, 140, 176, 182, 227, 234, 300, 307
Пъдарев, Никола — 232
Пърличев, Кирил — 102, 121, 141, 286

Радев, Михаил (Странджата) — 134
Радич, Ст. — 121
Радолов, Александър — 79, 90, 97, 112, 185, 205, 214, 315
Радославов, Васил — 20, 188, 201, 245
Радулов, Стефан — 9, 12
Размов, Климент — 22, 66, 137, 140
Райхман, Георг — 61
Ракич, Милан — 87, 94, 95, 112, 155, 245, 275
Раковски, Георги Ст. — 299
Рангабе — 160
майор Рачев, Никола — 308
Реджеб (Турчето) — 102
Ризов, Димитър — 137
Ризов, Никола — 22, 58, 59, 137
Ристич, Драгутин — 257
Руменов, Владимир—62, 116, 120, 121, 185

Савов, Михаил — 89, 151
пор. Савов, Сава — 309
Сакаров, Никола — 233, 234
Сакъзов, Янко — 244
Самуил — 209
Сандански, Яне — 52, 105, 108, 109
Сандо Пехливана — 198
Сапов, Петър — 276, 304
Светиев, Борис — 133
Секулички, Заре — 126
Серски, Таската — 22, 116
Силянов, Христо — 186
Скендер, С. — 72
Сколарски, Мите — 55
Смочевски — 204
Снегаров, Иван — 67
Соколарски, Гиго — 198
Спространов, Евтим — 13, 61, 62, 70, 72, 121
Спространов, Климент — 56
Стаматов, Христо — 79
Стамболийски, Александър — 5, 13, 15, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 51, 75, 78, 79, 87, 88, 89, 94, 95, 96, 104, 107, 108, 111, 112, 127, 147, 148, 149, 154, 157, 161, 165, 166, 179, 180, 181, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 201, 204, 206, 209, 211, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 224, 225, 226, 228, 230, 235, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 263, 264, 268, 270, 275, 277, 280, 281, 286, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 304, 305, 306, 310, 312, 313, 315, 316, 317, 319, 320
Станишев, Александър — 62
Станчов, Димитър — 147, 152
митрополит Стефан — 79, 280
Стефанов, Стоил — 79, 110, 293, 307
Стефанова, Ст. — 269
Стоенчев, Янко Д. — 82, 185
подполк. Стоилков — 214
Стоилов, К. — 91
Стоянов, Ил. — 304
Стоянов, Крум — 70
Стоянов, Мито (Суджукаро) — 198
Стоянов, Никола — 52
Стоянов, Петко — 246
Стоянов, Христо — 256, 276, 277, 281, 282, 283, 284, 285, 301, 303, 304, 310, 312

Тадич — 90
Такев, Михаил — 79
Татарчев, Б. — 20
Татарчев, Кирил — 133
Татарчев, Христо — 22, 67
Темов, Тасе — 203
Тенев, Георги — 105
Теодоров, Теодор—15, 17, 18, 20, 56, 229
Тетимов, Ангел (Заека) — 278
Титулеску — 160 162
Тодоров, Коста — 43, 86, 88, 89, 90, 91, 149, 151, 153, 160, 162
Тодоров, Лазар — 123, 126
Тодорович, Д. — 14, 59
Тойнби, Арнолд — 55, 314, 315
Томалевски, Наум — 52, 102, 122, 307
Томов, Коста — 99, 105, 110, 112, 176, 181, 185, 203, 205, 208, 209, 212, 217, 231, 237, 238, 239, 240, 247, 248
Томов, Т. — 213

полк. Топалджиков — 205, 240
Тошев, Стефан — 303
пор. Тошев, Стилиян — 244, 309
Трифунович, Ранко — 59, 60
Трумбич, Анте — 41
Трьобет, Ст. — 14, 57
Турлаков, Ив. — 314
Турлаков, Марко — 78, 110, 185, 211, 212, 248
ген. Туцакович — 57, 59
Търговишки, Кръстю (Кръсте) — 261

Уилсън, Удроу — 18, 26
Урдев, Стефан — 278

цар Фердинанд — 32, 51, 126, 245
Филипов, Стоян — 178, 183
Форел, Август — 45, 46
Фоти, Перикли — 116
Фукаров, Харалампи — 133

пор. Хадживелев — 178
Хаджидимов, Димо — 20, 21, 23, 74, 103, 104
Хаджиев, Стою — 116
Хаджиниколов, Иван — 142
Хаджириндов, К. — 137
Хайдуков, Никола — 238, 251, 277
лорд Хардинг — 84
Хасан бей — 115
Христов, Павел (Пол) — 21, 58, 77, 115, 125
Христов, Христо — 8

Цанков, Александър — 82, 308
Цветков, Христо — 115
Цвиич, Й. — 155
Цеков, Евтим — 227
Цеков, Тодор — 204
Циклев, Григор — 123, 124, 125, 126, 127, 129, 134, 141, 143, 198, 199, 200, 203, 205, 214, 278, 279
Циклев, Митруш — 124
Цонев, Симеон — 199, 200, 201
Църцориски, Дончо — 261

Чапрашиков, Крум — 224, 307
Чапрашиков, Стефан — 89, 92
Чаулев, Петър — 57, 58, 59, 63, 81
Челбов, Тодор — 22
Чкартов, Димитър — 133
Чкатров, Йордан — 73, 309
Чорбев, Борис — 133
Чочков, Стойчо — 198, 278
Чупаров, Кузман — 117
кап. Чупринов, Дончо — 310
Чучков, Ефрем — 63, 131

Шалдев, Хр. — 121
Шанданов, Петър (Перо) — 310
Шатев, Павел — 116, 118, 141
Шафкулов, Никола — 56
Шейнин, Самуил — 183
граф Шеризе — 86
Шишманов, Димитър — 246
Шкартов, Мишо — 102
Шопов, Н. — 204, 226

Ърскин — 155, 267

Юруков, Никола — 22, 67, 70, 72, 114, 120, 122, 125, 126, 137, 138, 140, 281

Яким — 203
Янев, Петър — 211, 215, 216, 217, 218, 295
Янков, Христо — 102
Янчулев, Методи — 244, 309, 310
Яранов, Атанас — 44

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

Австрия — 28, 32
Австро-Унгарска империя — 26
Азия — 166
Албания — 84, 85, 93, 114, 115, 125, 137
Америка — 18, 197
Атина — 24, 54, 82, 83, 85, 89, 130, 164
Балканите — 24, 33, 34, 35, 45, 54, 56, 57, 61, 74, 85, 86, 109, 164, 217, 245, 269, 272, 321
Банско — 282
Батак — 278
Белград — 12, 13, 14, 15, 24, 25, 27 28, 29, 31, 41, 42, 43, 54, 57, 59, 60, 63, 75, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,

90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 113, 121, 122, 128, 130, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 164, 165, 166, 189, 190, 192, 195, 197, 214, 215, 218, 219, 221, 224, 226, 227, 230, 244, 249, 256, 257, 259, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 300, 301, 303, 306, 313, 314, 315, 317, 318, 320
Белово гара — 309
Беломорска Тракия — 24, 40, 175
Белослатинско — 207
Бельово с. — 174
Берн — 18, 43
Битолско, Македония — 132
Битоля гр. Македония — 58, 106, 122, 133, 244
Блед — 96
Близкия Изток — 272
Богослов с. Кюстендилско — 237
Бориловци с. Македония — 132
Босна — 17, 112
Брегалнишка област, Македония — 273
Брегалнишки край, Македония — 301
Брегалнишки окръг, Македония — 261
Брест с. Македония — 274
Букурещ — 82, 83, 89, 94, 130, 137, 153, 164, 244
България — 5, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 68, 69, 71, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 108, 109, 110, 111, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 130, 135, 136, 137, 144, 145, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 171, 172, 176, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 205, 206, 207, 209, 216, 217, 218, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274. 281, 282, 284, 286, 288, 289, 293, 298, 299, 300, 302, 303, 306, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321
Бяло море — 59

Валандовско, Македония — 132
Вардар р. — 32, 115, 133, 209, 274
Вардарска Македония — 8, 14, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 48, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 60, 63, 65, 75, 77, 78, 81, 97, 101, 104, 112, 115, 121, 122, 123, 124, 126, 131, 132, 133, 134, 143, 144, 146, 147, 153, 155, 156, 165, 171, 175, 192, 198, 215, 224, 243, 259, 261, 262, 263, 265, 268, 269, 271, 273, 274, 314, 315, 318, 319, 320
Василиковско — 215
Вашингтон — 16
Велес, Македония — 48, 133
Великобритания (Англия) — 13, 26, 75, 85, 86, 87, 88, 96, 151, 152, 155, 163, 268
Версайл — 45
Видин — 70
Виена — 58, 72, 115, 122, 125, 131, 271
Витоша пл. — 305, 309
Владая с. — 186
Влашко — 299
Войводина — 274
Врачанско — 207
Врсково с. Македония — 133

Гарван с. Радовишко, Македония — 274, 275
Гевгелийска околия, Македония — 133
Генуа — 148, 313
Германия — 20, 51, 65, 75, 85, 265
Гонатарци с. Щипско, Македония — 260, 274
Горна Вращица с. Македония — 274
Горна Джумая (дн. Благоевград) — 56, 132, 139, 155, 174, 181, 183, 228, 241, 251, 255, 264, 276, 277, 304, 305, 308
Горно Гугунци с. Македония — 132
Горноджумайско — 52, 133, 240, 309
Горно Сингартия (Хаджидимово) — 189, 197
Градоманци с. Щипско, Македония — 260
Гърция — 17, 24, 31, 32, 34, 35, 40, 47, 48, 57, 59, 71, 82, 85, 94, 96, 136, 147, 153, 160, 162, 163, 166, 171, 172, 175, 179, 180, 183, 195, 227, 255, 271, 272, 282, 288, 300
Гюешево — 77

Далмация — 57
Дедеагач гр. Гърция — 95, 166
Джумайско — 300

Джумая — 262
Добро поле, Македония — 17, 35, 46
Добруджа — 179
Дойран гр. Македония — 133, 191
Дойранска околия, Македония — 133
Дойранско, Македония — 132
Долна Баня с. — 310
Долно Гугунци с. Македония — 132
Долно Трогирци с. Македония — 132
Доспат — 177
Доспатска река — 177
Доспатски район — 176
Драмско, Гърция — 183
Дупница (дн. Ст. Димитров) гр. — 242
Дупнишка околия — 276
Дупнишко (дн. Станкедимитровско) — 205

Европа — 16, 18, 54, 89, 159, 165, 193, 197, 292
Егейска Македония — 8, 24, 31, 32, 35, 36, 48, 52, 55, 57, 65, 77, 112, 115, 121, 134, 139, 143, 144, 162, 171, 175, 224, 271, 319
Егейско море — 206, 217, 268, 314
Егея 40, 94, 147, 175, 184, 219, 225, 269, 271, 300
Египет — 302

Женева — 66, 69, 72, 114, 138, 165, 313
Жеравино с. — 258, 259, 266
Жилинци с. — 105, 198, 199, 218

Загреб — 113, 269
Западна Европа — 42
Западна Македония — 20, 114, 115, 125
Западна Тракия — 32, 35, 151, 157, 162, 175, 195, 219, 225, 268, 272
Западни покрайнини — 24, 42
Западни Родопи — 176
Земен гара — 205

Източна Румелия — 318
Източна Тракия — 164, 175
Искър р. — 258, 260, 299
Истрия — 57
Италия — 13, 17, 26, 50, 57, 65, 84, 85, 86, 87, 123, 137, 152, 164, 243, 268

Кавадарско, Македония — 192
Кавала, Гърция — 152
Кадрифаково с. Светиниколско, Македония — 243, 274, 275
Канада — 302
Кашлак с. Македония — 132
Кнежа — 207
Княжево — 52, 186
Княжество България — 318
Конявска планина — 107
Копиловци с. — 208
Кочанска околия, Македония — 133
Кочанско, Македония — 242
Кочериново — 174
Кошово с. Щипско, Македония — 129, 131, 134
Кратово гр. Македония — 132
Кратовско, Македония — 123, 124, 129
Кралство на сърби, хървати и словенци (КрСХС) — 6, 13, 14, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 35, 40, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 53, 57, 58, 60, 61, 63, 66, 74, 77, 80, 82, 84, 85, 89, 92, 95, 96, 100, 105, 111, 133, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 162, 163, 164, 165, 166, 175, 190, 191, 195, 207, 215, 218, 219, 244, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 266, 268, 270, 272, 273, 275, 286, 300, 311, 313, 316, 320, 321
Куманово гр. Македония — 163
Кюстендил — 9, 56, 63, 77, 78, 79, 90, 91, 97, 104, 105, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 135, 155, 160, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 229, 232, 237, 239, 244, 254, 262, 264, 307
Кюстендилски край — 260
Кюстендилски окръг — 111, 175, 212, 231, 233, 235, 237, 238, 239, 241, 250, 260, 262, 276, 283, 286, 301
Кюстендилско — 205, 215, 298, 300, 302

Лесковци с. Македония — 274
Лозана — 190, 192, 195, 201, 207, 211, 215, 217, 219, 225, 227, 230, 244, 313
Ломско — 207
Лондон — 16, 25, 28, 32, 85, 89, 147, 151, 152, 159, 160, 313
Луковитско — 207
Любляна — 113, 269
Люботен с. Македония — 274
Люлебургаз гр. Турция — 191
Люлин пл. — 89

Македония — 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64,

65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 82, 86, 87, 91, 93, 95, 101, 103, 108, 109, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 128, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 165, 166, 168, 171, 172, 173, 176, 179, 181, 182, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 204, 209, 210, 212, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 244, 245, 252, 253, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 269, 271, 272, 274, 281, 286, 288, 298, 299, 300, 302, 313, 314, 315, 316, 318
Мала Азия — 85, 164, 175
Малешевска околия, Македония — 133
Малкотърновско — 215
Манастир с. Македония — 132
Марианске лазни — 96
Мездра гара (дн. гр.) — 207
Мелник — 132
Мелнишко — 133, 278
Места р. — 177, 178, 258, 260
Мехомия (дн. Разлог) гр. — 228, 242
Мечкуевци с. Македония — 132
Москва — 315

Неврокоп (дн. Гоце Делчев) гр. — 56, 133, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 198, 200, 206, 216, 221, 222, 228, 232, 277, 278, 281, 282
Неврокопско (Гоцеделчевско) — 100, 133, 167, 174, 176, 221, 227, 240, 278, 279, 282
Неманци с. Македония — 132
Ниш, Сърбия — 211, 257, 263, 264, 265, 267, 268, 271, 272, 274, 275, 286, 299, 300, 301, 303, 306, 315
Ново село с. Струмишко, Македония — 279
Ньой — 24, 32

Одрин гр. Турция — 191
Одринско, Турция — 72, 318
Оксфорд — 32
Орла с. Македония — 132
Охрид гр. Македония — 61, 115, 133, 209, 239, 244
Охридско, Македония — 59
Охридско езеро — 32

Пазарджишко — 310
Париж — 15, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 32, 39, 45, 50, 57, 83, 84, 89, 93, 94, 151, 152, 162, 313
Патетино с. Македония — 132
Пернишко — 205
Петрич — 13, 56, 104, 132, 155, 176, 181, 198, 238, 239, 262, 264, 286
Петрички край — 260, 302
Петрички окръг — 100, 111, 112, 167, 175, 184, 185, 188, 189, 212, 222, 230, 238, 241, 242, 250, 255, 260, 262, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 286, 298, 301
Петричко — 52, 100, 133, 176, 215, 240, 281, 298, 312
Пехчевско, Македония — 132
Пирин гара — 174
Пиринска Македония — 52, 77, 101, 143, 144, 145, 171, 173, 176, 197, 242, 253, 254, 255, 260, 280, 309, 318
Пирински край — 108, 167, 230, 246, 253, 275, 276, 311
Плевенско — 207
Пловдив — 171, 188, 203, 214
Полша — 85
Поморавие (Моравско) — 51, 88
Прага — 42, 83, 89, 100, 195
Прилеп, Македония — 133

Радовиш, гр. Македония — 132
Радовишка околия, Македония — 133
Разлог — 181
Разложко — 133
Радомир — 208
Радомирско — 205
Радуил с. — 310
Раковец с. Радомирско — 246
Ранинци с. Кюстендилско — 199
Рачица с. Македония — 132
Ресен, Македония — 133
Рим — 16, 85, 94
Роман гара — 207
Румъния — 47, 82, 94, 151, 153, 160, 162, 163, 302
Рур — 265
Русе — 214
Русия — 40, 92, 247

Сажданик с. — 77
Саса с. Кочанско, Македония — 123, 128
Сатовча с. — 176, 278
САЩ — 25, 26, 32, 87, 302
Св. Врач (дн. Сандански) гр. — 177, 242, 255, 282, 283
Своге гара — 207
Северозападна България — 205
Сен Жермен — 28

Скопие, Македония — 42, 53, 113, 132, 133, 163
Славовица с. — 191, 289, 305, 312
Словения (Словенско) — 41, 52, 112
Слокощица с. — 107
Солун — 95, 151, 166, 229, 271
София — 5, 13, 16, 35, 51, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 70, 73, 82, 83, 84, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 105, 110, 112, 116, 124, 125, 131, 134, 135, 139, 149, 152, 155, 156, 166, 181, 188, 193, 194, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 224, 245, 249, 250, 251, 257, 261, 263, 264, 267, 268, 270, 272, 275, 278, 280, 281, 282, 301, 305, 307, 308, 310, 312, 314
Софийски окръг — 111, 233, 250
Софийско — 215
Стануловци с. Македония — 132
Стара Сърбия — 17
Старозагорско — 78
Струма р. — 32, 87, 258, 260
Струмица, Македония — 24
Струмишка околия, Македония — 132, 133
Струмишко, Македония — 132
Судан с. Македония — 132
Съветска Русия — 40, 46, 75, 94, 96, 164, 320
Съветски съюз — 7
Сърбия — 28, 32, 33, 43, 47, 52, 54, 57, 71, 89, 90, 92, 109, 113, 136, 147, 158, 171, 172, 179, 180, 183, 196, 207, 216, 218, 227, 250, 262, 288, 298, 299, 304

Тетово гр. Македония — 132
Тиквешка околия, Македония — 133
Тиквешки край, Македония — 301
Типченица с. Врачанско — 213
Тирана — 112, 114, 125, 126
Тракия — 59, 82, 94, 147, 154, 166, 175, 176, 179
Тумба вр. — 258, 259, 266
Турция — 31, 40, 75, 85, 94, 96, 164, 180, 215, 299, 318
Търново — 167, 188, 222

Фиуме гр. — 85
Франция — 13, 26, 50, 65, 75, 85, 86, 87, 88, 137, 163, 272

Хага — 32
Хасково — 292
Хърватско — 41, 52, 112

Царевоселска околия, Македония — 133
Цариград — 70, 94, 116, 302
Централна Европа — 16, 42, 85
Цетина, Черна гора — 113
Цървариица височина — 77
Цървеняно с. — 107

Чамкория (дн. Боровец) — 98
Червен бряг гр. — 207
Черна р. — 209
Чехословакия — 13, 42, 275
Чичево с. Велешко, Македония — 167

Швейцария — 50, 65, 114, 117, 138
Швейцарска конфедерация — 21
Шопур с. Македония — 274
Шумен — 215

Щип, Македония — 53, 90, 129, 132, 133, 244, 273
Щипска околия, Македония — 133
Щипско, Македония — 123, 129, 130, 279

Югозападна България — 87
Югоизточна Европа — 159
Югославия — 13, 31, 41, 43, 47, 53, 61, 66, 71, 80, 94, 95, 106, 107, 108, 109, 113, 121, 122, 134, 135, 151, 153, 157, 163, 164, 165, 194, 219, 252, 271, 286, 315, 319
Южна Добруджа — 15, 151
Южна Сърбия — 82, 156, 273, 274
Юндола, местност — 305, 310

Якоруда — 174, 183
Япония — 26, 160

THE GOVERNMENT OF THE BULGARIAN AGRARIAN UNION, THE INTERNAL MACEDONIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION AND THE BULGARO-YUGOSLAV RELATIONS

(S u m m a r y)

Bulgaria's participation in the First World War ended in a grave national cathastrophe. The peace treaty imposed on her in the Parisian suburb of Neuilly-sur-Seine not only confirmed the decisions of the Bucharest Peace Treaty in 1913, but annexed important new territories from her. The national unification in the name of which Bulgaria had waged four wars proved unattainable when confronted by the powerful external forces. The treaties signed in Paris and its suburbs were a prestigious international acknowledgement of the Kingdom of Serbs, Croatians and Slovenians (Yugoslavia) and Greece's supremacy over Vardar and Aegean Macedonia, i. e. over nine-tenths of the entire region. The principle of nationality and self-determination of the nations, while outlining the state frontiers proclaimed by the Entente during the war, was completely abandoned by the Paris "peace-markers". As an addendum to the peace treaties with such states as Yugoslavia and Greece, which got a great territorial expansion and incorporated a vast multitude of foreign nationalities, some special compensation treaties were added, which put the respective governments under the obligation to guarantee the rights of their national minorities. These treaties, however, were not aimed at preventing national oppression, but at assisting in the possibly least painful incorporation of the minorities into the respective state organisms, with prospects for gradual denationalization and assimilation.

On the strength of the peace treaty, the Belgrade Government was also put under the obligation to apply the clauses on protection of the national minorities in Vardar Macedonia, but it persistently refused to recognize the Macedonian Slavs as Bulgarians, alledging that they are Serbs. The Greek ruling circles acknowledged the Bulgarian national minority in Aegean Macedonia, but pursued a policy of forceful driving out of the prevailing part of the Bulgarian population to

Bulgaria, while subjecting the rest to various methods of assimilation and, above all, to rude coersion. Both in Greek and in Yugoslav Macedonia the Bulgarian schools, the cultural and other establishments were closed down. The Bulgarian teachers were either ousted or made requalify as teachers in the Serbian and Greek schools. The destiny of the Bulgarian churches, monasteries and clergymen was the same. The Bulgarian speech, Bulgarian songs and Bulgarian customs were forbidden. Thus, the Paris Peace Conference not only did not solve the complicated and explosive Macedonian question, but even further complicated and exacerbated it in many respects.

The national cathastrophe evoked in the masses feelings of dejection and disappointment in the national ideals and, along with this, a disastrous loss of prestige by the bourgeois parties which ruled the country until that time. The Bulgarian Agrarian Union (BAU) — the most popular people's party — came to power. This party was the staunchest antagonist of solving the Bulgarian national question by way of military adventures. The BAU Government maintained that many of the injustices caused to Bulgaria could be mended by a policy of peace and loyalty towards the country's neighbours and by a flexible but persistent upholding of the few rights granted to Bulgaria by the peace treaties. Prime Minister Alexandăr Stambolijski, who was in charge of the foreign policy, firmly defended the idea that the prickly Macedonian question could be solved by establishing closest friendly relations with the Kingdom of Serbs, Croatians and Slovenians and by eventually founding a South Slav Federation, including Bulgaria. He did not entertain any illusions that this would be an easy job, but counted on the exceptionally strong moods among the South Slav public in favour of a real federative structuring of Yugoslavia, on the increasingly strengthening democratic forces in Europe, and on the disgust of the Balkan nations with the ceaseless hostilities and bloodsheds.

The regime of forceful assimilation established in Vardar and Aegean Macedonia evoked the spontaneous resistance of the Macedonian Bulgarians. Immediately after the establishment of the Entente administration there a secret rebuilding of the Internal Macedonian-Edirne Organization (IMEO) began — an organization which self-dissolved itself in 1915 after the entering of the Bulgarian troops and whose existence on tactical considerations was made public after the signing of the peace treaty with Bulgaria. In compliance with the changed conditions after the world war, the attribute "Edirne" was taken out of its name and it was renamed Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO). The Macedonian charity brotherhoods — legal organizations of the Macedonian emigres in Bulgaria — stirred to activity.

Similarly to the situation before the Balkan Wars (1912-1913), two major trends took shape again in the liberation movement of the Macedonain Bulgarians. The first, represented by the Executive Committee (EC) of the Macedonian charity brotherhoods, supported the strict compliance with the all-national interests and the official policy of the Bulgarian State; the second, represented by the Provisional Representation of the Unified former IMEO, put to the fore the regional interests of the Macedonian Bulgarians and the foreign nationalities in the region. The brotherhoods, led by the EC, were traditional bourgeois nationalist formations, while the Provisional Representation belonged to the left-wing forces in the country. Its ideologist was communist Dimo Hadžidimov and it comprised communists, anarchists under Mihail Gerdžikov and left-oriented national revolutionaries headed by the associate of Goce Delčev, Georče Petrov.

Both organizations became exceptionally active immediately before and during the Paris Peace Conference, contesting for the right to represent the Macedonian population at the Conference. The EC posed the question alternatively, demanding Macedonia's unification with Bulgaria and, provided this was impossible, establishment of Macedonia as an independent political unit under the auspicies of the United Nations or some neutral Great Power. After it became absolutely clear that the winners of the war had completely discarded the proclaimed principle of nationality in determining the national frontiers, and that they refused a referendum on the self-determination of the Macedonian population to be held, the EC abandoned the alternativeness of its position and insisted on the creation of independent Macedonia. This was the slogan supported by the Provisional Representation since the creation and until its self-dissolvement after the signing of the Peace Treaty with Bulgaria on November 27, 1919.

After the signing of the peace treaties, which put the Bulgarian population in Vardar and Aegean Macedonia under an oppressive, assimilating regime, the leadership of the IMRO under Todor Aleksandrov was sharply activated. In the spring of 1920 it attempted to create a legal organization in Vardar Macedonia, but the attempt was frustrated by the Serbian authorities. This failure made conspiracy and armed struggle the major instrument for saving the Macedonian Bulgarians from assimilation and for creation of an independent Macedonia. The IMRO leaders did not entertain any illusions that with a single terrorist action and with an armed rebellion they would succeed to cast away the foreign rule. They hoped that the armed resistance would refute the allegations of Belgrade and Athens about the final solution of the Macedonian question, that it would make the Great Powers anxious and would compel them at least to intercede for the

minority rights of the Macedonian Bulgarians, if not to grant complete authonomy to the region. Their hopes also rested on some favourable prospects opened up by the acute Italo-Yugoslav contradictions, the rivalry of the Great Powers in the Balkans, the rejection of the Sevre Treaty by Kemal's Turkey, the fiasco of the foreign intervention against Soviet Russia, which did not recognize the imperialist peace treaties and supported the liberation struggles of the oppressed peoples, etc. The IMRO adherents were particularly encouraged by the independence won by Ireland in the autumn of 1920 after long years of unswerving struggle.

The self-dissolving of the Provisional Representation did not put an end to the discord in the liberation movement of the Macedonian Bulgarians. Many figures of influence and merit mistrusted T. Aleksandrov and his closest associate General Aleksandăr Protogerov. They maintained that these two could not successfully defend the idea of an independent Macedonia before the winners, owing to the fact that during the war they were in close contact with the Bulgarian ruling circles and Keiser's Germany, manifesting themselves as staunch fighters for Bulgarian Macedonia. The controvercy deepened and in the autumn of 1920 the legal movement came to a split. A legal Macedonian Federative Emigre Organization was founded as an antipode to the EC and an ideological inheritor of the former Provisional Representation. The ideologues of this organization also put stress on the regional interests of Macedonia and preached that as an independent state or as a part of a Balkan federation the region should be structured federatively, with equal rights for the nationalities peopling it, irrespective of the fact that the Bulgarians from the majority of the population. They maintained that only thus Macedonia will turn from an apple of discord into a unifying link for the Balkan peoples.

Discord brew inside IMRO too. The opponents of T. Aleksandrov sought unanimity with the federalists and with their help created an underground federalist organization aiming at ousting or seizing the power inside IMRO in Vardar and Aegean Macedonia. A big armed detachment was organized for the purpose, which penetrated into Vardar Macedonia but was betrayed by IMRO adherents and routed by the Serbian authorities. The federalists created centres of their own in Pirin Macedonia (in the towns of Nevrokop and Kjustendil), which were intended to deprive the IMRO armed detachments operating in Vardar and Aegean Macedonia from a reliable rear.

The resumed armed struggle of the Macedonian, Thracian and Dobrudža Bulgarians stirred anxiety in Belgrade, Athens and Bucharest, which exerted a joint pressure on Bulgaria, including with a threatening collective note in the spring of 1921. The BAU Government,

which was very much against the operation of the armed detachments, feared that a rash armed action on the part of IMRO might bring about grave complications and even occupation of some Bulgarian territories. The Minister of Internal Affairs, Aleksandăr Dimitrov, was entrusted with the task to take every necessary step so as to forestall the forays of the armed detachments against the neighbouring countries from Bulgarian soil. Dimitrov, himself a former participant in the liberation movement of the Macedonian Bulgarians and opponent of T. Aleksandrov, visited Belgrade and promised there to liquidate the IMRO centres on Bulgarian soil as soon as possible. For this purpose he freely availed himself of the services of T. Aleksandrov's enemies, including by knocking together a counter-detachment for liquidation of T. Aleksandrov. He also submitted a draft bill at the National Assembly on the persecution of armed persons disturbing the peace of the neighbouring countries, let in Yugoslav observers in the frontier region, etc. The IMRO responded immediately and severely. The Minister and his No 1 aide in the campaign against the IMRO detachments, Georče Petrov, were shot dead by IMRO terrorists.

The BAU Government sought to make peace with the organization and succeeded in finding a *modus vivendi* with it for some time. In June of 1922, however, the three above mentioned neighbouring states issued another collective note in connection with the activation of the Bulgarian armed detachments on their soil. A. Stambolijski's Government behaved appropriately, offerring a neutral international opinion poll on the state and position of the large Bulgarian minorities in the neighbouring countries. Along with this, in order to manifest its peaceful intentions, it undertook firm action so as to restore the prestige of the authorities in Pirin Macedonia, where IMRO lorded it as a state within the state. A special armed squad was sent for the purpose but it failed to fulfil its task as the majority of its officers sympathized with the national revolutionaries and the population gave shelter to and helped the latter. Moreover, the IMRO detachments attacked Nevrokop and Kjustendil in succession and managed to liquidate the centres of the federalists there, who were supported by the authorities. BAU's attempt to create an emigre organization of its own also failed after its founder, Aleksandăr Panov, was shot by the son of the legendary hero of the 1903 Ilinden Uprising, Pitu Gulev.

The BAU Government was compelled once more to stretch a hand for pacification. The dismantling of the BAU emigre organization was officially proclaimed, arrests of federalists were undertaken, men approved by IMRO were appointed as regional managers in Petrič and Kjustendil. T. Aleksandrov's enemies were compelled to capitulate and at the end of January 1923 the unity of the legal movement

was restored and placed under the absolute control of IMRO. The organization marked great success in Vardar Macedonia. According to the Yugoslav intelligence agents, its organizational network covered almost the entire region. The underground armed detachments numbered about 1700 dedicated, excellently trained fighters, enjoying the sympathy and support of the population, who paid a special tax to the organization.

The credit for the establishment of T. Aleksandrov as a prestigious leader of the liberation movement of the Macedonian Bulgarians goes, above all, to the clearly Bulgarian positions of the organization he headed. The IMRO slogans and actions impressed the oppressed foreign nationalities in Greek and Serbian Macedonia, corresponded to their willingness to resist the atrocities, robbery and cruel regime of denationalization to which they were subjected. The same was valid for the old cadres of the national liberation movement who did not manage to adapt themselves to the peaceful way of life and to secure some adequate livelihood. The programme of the organization was particularly attractive to the romantically and patriotically-minded youth and the intelligentsia who were inspired by the noble ideal of self-sacrifice in the name of freedom and human justice.

The consolidated IMRO positions, the increased self-confidence of T. Aleksandrov, who even dared send ultimatums to some prominent representatives of the authorities and, above all, the apprehensions that the organization's moves might discredit the peace policy of the BAU Government were worrying A. Stambolijski and his adherents. Their anxiety was also heightened by the circumstance that the reactionary forces in the country had embarked on an ever intensifying antigovernment campaign that each day brought more fresh evidence that they were bidding their time to seize the power by force. In the course of these preparations the bourgeois opposition was trying in every manner to win the IMRO and its considerable armed strength for its cause. The Bulgarian Agrarian Union found itself at the cross roads. It either had to capitulate before the bourgeois reaction turning into a conventional bourgeois party ruling according to the classical constitutionally-parliamentary principles, or it had to go still further in its theory of people's rule and in the quest for a middle road between the capitalist and the socialist system. The BAU members in their mass spontaneously chose and insisted on the second alternative. The secret Committee for Peasant Dictatorship, existing since 1921 and formed by the most radically-minded BAU figures of the younger generation, became the mouthpiece, ideologue and organizer of these moods. This Committee stood for a society of the economically and politically organized petty producers, which could be built after the

establishment of a peasants' dictatorship. That dictatorship was viewed as a supreme form of democracy because it expressed the interests of the vast majority of the people.

Early in February 1923 the "Small BAU Congress" was held, which ended with the overwhelming victory of the radical BAU wing. Three of the newly-elected members on the BAU Standing Committee were members of the Committee for Peasant Dictatorship, while the other two — A. Stamboljiski and R. Daskalov — shared in principle the ideas of the Committee. The leaders of the BAU right wing were taken out of the Government. A stepped-up ideological, state and juridical, and organizational preparation began for the establishment of a peasants' dictatorship. All BAU adversaries were resolutely attacked, and especially the IMRO, which was expected to create the greatest difficulties and complications, owing to its sped-up course of getting closer with Yugoslavia.

In international life the autumn of 1922 saw some events (the seizure of power in Italy by the fascists, who stood for a more aggressive foreign policy; the routing of the Greek troops in Asia Minor, which meant a return of the Turks on the Balkan Peninsula, etc.), which made Belgrade take the hand of peace stretched for such a long time by the Bulgarian Government. After nearly three weeks of negotiations, the so-called Niš Agreements were signed on March 17, 1923. With their help the Yugoslav Government wrenched out of Sofia the obligation to liquidate the IMRO centres on Bulgarian soil and to assist the Yugoslav frontier authorities against the forays of the armed detachments, without changing in the least its former policy of forced assimilation of the Macedonian Bulgarians and without binding itself with any definite obligations towards Bulgaria. As IMRO was the chief target and the main obstacle for the fulfilment of the Niš Agreements, the BAU Government replaced the district and regional authorities in Pirin Macedonia, who were previously appointed with IMRO approval, with its own men and sent to the local administration army and police reinforcements in considerable strength. This finally pushed the IMRO toward the reactionary forces, which toppled the BAU Government on June 9, 1923 in an armed coup.

In the scientific literature it is accepted to maintain on the above discussed problems that, with a view to the national interests, the BAU Government had made some tactical mistakes with respect to the Macedonian question, especially with respect to the liberating movement of the Macedonian Bulgarians. A more thorough analysis of the available facts, however, shows that here in question were not single mistakes, but some profound convictions leading to almost complete revaluation of Bulgaria's former policy on the Macedonian issue. Iries-

pective of the good intentions of A. Stambolijski and his closest adherents, their attitude towards the destiny of the Macedonian Bulgarians, objectively speaking, was dictated by the statement that, owing to the national cathastrophies, the historical perspective of the unification of Bulgaria and Macedonia had disappeared.

The majority of researchers assume that the BAU Government had no other possibility, but to pursue such a foreign policy. Such assumption, however, is ungrounded. True, there was no alternative to the policy of peace and goodneighbourliness, but in its striving to scramble out of the stifling international isolation the BAU Government put too much at stake on the Yugoslav card, and since the end of 1922, it even staked everything. This was a rather unwise stake, because the politico-psychological conditions for a true closeness between the two countries had ripened in neither of them yet. Being the stronger party, Belgrade was not inlcined to make concessions and deemed the rapprochement solely as Bulgaria's unconditional capitulation on the outstanding problems and, above all, on the Macedonian problem. A. Stambolijski's efforts to win by all means the confidence of the Yugoslav ruling circles in expectation of support and future concessions on their part put him into an acute and irreconcilable conflict with the liberating movement of the Macedonian Bulgarians and the patriotically-minded Bulgarian public. Taught by the bitter experience of the BAU rule, the Bulgarian governments in the next decade retained the peace and goodneighbourliness line, but assumed in addition a policy of noncommittment, carefully avoiding any committment to a certain state or group of states. Under the existing international and internal conditions that line certainly had more advantages as compared to the policy of A. Stambolijski's Government and at the same time it serves as a proof that his policy had a serious alternative.

The blame for the conflict between the authorities and the liberation movement of the Macedonian Bulgarians by no means goes to the BAU Government alone. The IMRO leadership and the reactionary forces, which did everything possible to fan out the conflict, were equally responsible. T. Aleksandrov and his adherents fanatically defended their own views and showed on inclination whatsoever for a reasonable compromise with the BAU views and policy. IMRO completely mistrusted the BAU rule and this made the organization cooperate with the most reactionary forces in the country. This mistake had fatal consequences both for the liberation movement of the Macedonian Bulgarians and for the further political development of Bulgaria.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Първа глава

Оформяне на позициите и начало на противоборството 15

1. Развитието на македонския въпрос от края на Първата световна война до поемането на властта от БЗНС 15
2. Позициите на правителството и на освободителното движение на македонските българи по македонския въпрос в следвоенните условия . . . 37
3. Засиленият външен натиск и опитите на правителството да задуши организираното от ВМРО четническо движение 76

Втора глава

Изостряне на борбата за контрол над освободителното движение на македонските българи 114

1. Задълбочаване на междуособицата в освободителното движение . . . 114
2. Новата колективна нота на съседите. Влошаване на отношенията между правителството и ВМРО 147
3. Неврокопските и Кюстендилските събития 175

Трета глава

От Кюстендил през Ниш до 9 юни 211

1. Първата реакция на правителството. Вътрешни и международни усложнения 211
2. Неуспешни опити за разбирателство на правителството с ВМРО . . . 237
3. Нишката спогодба 256
4. Развръзката 275

Заключение 313

Необнародвани архивни източници 322

Съкращения 324

Показалец на личните имена 325

Показалец на географските имена 330

Резюме на английски език 335

ВАСИЛ АТ. ВАСИЛЕВ

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА БЗНС, ВМРО И БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Редактор *Септември Ангелов*
Художник *Иван Подеков*.
Художествен редактор *Валери Александров*
Технически редактор *Анна Михова*
Коректор *Албена Минчева*

ISBN 954-430-065-1

Издателски индекс 12342
Дадена за набор 17. VII. 1991 г.
Подписана за печат 31. X. 1991 г.
Излязла от печат 24. XII. 1991 г.
Формат 60×84/16 Тираж 380
Печатни коли 21,50 Издателски коли 20,06

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 6
Поръчка 486